НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ З ВИВЧЕННЯ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Україна в Центрально-Східній Європі

Випуск 18

Київ–2018

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
11 листопада 2018 р., протокол № 11

Оригінал-макет підготувала Зубець Л.А.

Тексти до друку підготувала Березанська Г.В.

Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 18. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2018. — 407 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читацькому загалу видання, розглядаються маловивчені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., які висвітлюються в контексті європейського цивілізаційного процесу. Зацікавлений читач знайде у них відповіді на ціле коло проблем, що досліджуються вперше або по новому оцінюються з позицій сучасної історичної науки.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи.

ISSN 2524-0277

Свідоцтво про державну реєстрацію
Друкованого засобу масової інформації
Серія КВ№ 17290-6060ПР

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
UKRAINIAN NATIONAL COMMITTEE FOR STUDY COUNTRIES
OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

Ukraine in Central-Eastern Europe

Volume 18

Kyiv–2018

Ukraine in Central-Eastern Europe. — Vol. 18. — K.: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2018. — 407 p.

The collection includes articles devoted to some less studied questions of the domestic history from Antiguity to the late of the 18th century. This edition addressed to the wide circle of curious readers: scholars, lectures, all who are interesting by the history of Ukraine and countries of East and Central Europe. The authors of the collection propose the new approach or reevaluation of the problems of the Past in the light of European Civilization process.

Редакційна колегія:

Редакційна рада:

З М І С Т

І. Термінологія та понятійний апарат

ІІ. Історія

ІІІ. Історіографія та джерелознавство

IV. Археологія

V. Огляди та рецензії

CONTENTS

I. Terminology and conceptual apparatus

II. History

III. Historiography and source studies

IV. Archeology

V. Reviews

Термінологія та понятійний апарат

УДК 811.161.2+930.2(477) «15/16»

Тарас Чухліб
доктор історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Назви «Україна» та «Українний» в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії: діахронно-семантичний аналіз (1490-ті рр. — середина XVII ст.)

За допомогою діахронно-семантичного методу автор досліджує складний процес еволюції уживання поняття «Україна» у ранньомодерну добу історії Східної Європи та Малої Азії. Дослідник приходить до висновку, що слова «Україна» та «Українний» протягом XV — першої половини XVII ст. використовувалися офіційними структурами Великого князівства Литовського (ВКЛ), Корони Польської, Османської імперії, Кримського ханства, Московського царства та Війська Запорозького у таких випадках: по-перше, для означення пограничної (прикордонної) території ВКЛ; по-друге, для синонімічного маркування «краю», «землі» під назвою «Русь», де компактно проживав «руський народ» та вживалася «руська мова»; по-третє, у «вужчому» дискурсі ВКЛ та Корони Польської ця назва позначала територію Київського та Брацлавського воєводств ВКЛ, у «ширшому» — після Люблінської унії 1569 р. впроваджувалася королівською владою Речі Посполитої як офіційна назва для Київського, Брацлавського, Чернігівського, Руського, Белзького, Волинського, Підляшського і Подільського воєводств Речі Посполитої. Султани Османської імперії з 1530-х років окреслювали цим терміном території на північ від Очаківського еялету та Білгородського санджаку у межах річок Дніпро та Дністер, а гетьмани Війська Запорозького від початку XVII ст. уявляли «Україною» обшири, що простягалися від південно-східних меж Білої Русі — на півночі і до гирла Дніпра — на півдні.

***Ключові слова**: назва «Україна», «Українний», «Русь», Велике князівство Литовське, Корона Польська, Османська імперія, Річ Посполита, Військо Запорозьке, Стефан Баторій, Сигізмунд III Ваза, хоронім, політонім.*

Слово «Україна»[1], що є іменником у морфологічному відношенні, так само як і похідний від нього прикметник — «Українний / Український», на всіх етапах існування зазнавало певних змін та набувало різних лексичних смислів протягом багатовікової історії свого існування. А тому це надзвичайно важливе для нашого суспільства «тут і тепер» дане Слово можна також означувати в історико-лінгвістичному розумінні як поняття, номен або ж термін. У цій статті звернімося до проблеми історичної локалізації поняття «Україна» та інших похідних від нього смислових конструкцій, що надасть можливість бути історично темпоральним, а не модернізувати, тобто осучаснювати ці поняття.

Як зафіксовані в актах мовлення авторів історичних джерел назви розумілися людьми того часу для ідентифікації реалій їхнього світу? Наскільки поняття «Україна» та інші лексеми з історичним прикметником[2] «Українний / Український» увібрали в себе логіку процесу творення ранньомодерної нації, який розтягнувся на довгі століття потому? Чи зазнавало воно «вчора і тоді» внутрішніх та зовнішніх семантичних трансформаційних впливів, а якщо й зазнавало, то яких — коли, яким чином і чому?

---

[1] Учений-мовознавець В. Німчук стверджує, що в староукраїнській мові «на початку XVI ст. було знайдено виразний спосіб передавати йотований звук «І» через значок ««И» з «крапкою» і «дужкою» над нею (Див.: *Німчук В*. «Договори і постанови прав і вольностей військових…» 1710 р. з погляду історії української мови // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-ліття укладення). — Львів, 2011. — С. 34). У підготовленій В. Панашенко таблиці «Скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.» відзначено, що рядкова літера **«Ї»** пишеться у таких основних варіантах з багатьма різновидностями: 1) «И» з крапочкою «.» згори посередині, а над «.» ще пишеться рисочка «_» (рисочка є короткою і довгою, лівий край нахилений донизу, правий — вгору; ближче до крапочки і далі); 2) «И» з крапочкою «.», над якою знаходиться дужка (меншою і більшою); 3) «И» з крапочкою, над якою знаходиться «трикутничок» «рожками» донизу; 4) «И» з крапочкою, зміщеною вправо (над правою вертикальною рискою) з рисочкою вгорі (*Панашенко В*. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 39). Звертаємо увагу, що у всіх цитуваннях статті ці знаки будуть передаватися як «Ї». Через букву «Ї» також подається переклад з польського — «*Ukraina*», *«Ukrainny»* та російської — «*Украина*», *«Украинные»,* «*Украйна*». Переклад цитованих джерел здійснено на сучасну українську мову з урахуванням вимог правил видання пам'яток: *Німчук В*. Правила видання пам'яток, писаних староукраїнською та церковнослов'янською мовами. — Ч.1. — К., 1995. — С. 24–30.

[2] Про правила визначень частин мови в історичних текстах: *Бевзенко С.* Історична морфологія української мови. Написи із словозміни та словотвору. — Ужгород, 1960. Див. також: Історія української мови. Морфологія. — К., 1978.

1. Історіографічно-термінологічна ретроспектива

Над проблемою термінологічного розуміння назви «Україна» у середньовічну та ранньомодерну добу світової історії задумувалося не одне покоління істориків та мовознавців[3]. Зокрема, ще у 1912 р. В. Липинський відзначав: «Є річчю характерною, що клич відродження вийшов з тієї самої наддніпрянської полянської землі, що в перший період, в часи Київської держави називалася Русь, — а *в другий період, починаючи з XVI ст., звалася Україною* (курсив тут і далі — *автора статті*)»[4]. М. Грушевський стверджував, що назва «Україна» була «уживана в староруських часах в *загальнім значенні пограниччя*, а в XVI в. *спеціалізована в приложенню до середнього Подніпров'я*, що з кінцем XV в. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограниччям, — набирає особливого значення з XVII в., коли та *східня Україна стає центром і представницею нового українського життя* і в різкій антитезі суспільно-політичному і національному укладові Польської держави скупляє в собі бажання, мрії і надії сучасної України»[5]. У 1921 р. С. Шелухін стверджував, що «московське слово "украйна" виводять звичайно від "у край" (чого). Земля, яка лежить "у края" якоїсь території — се бо є "україна" тої території. Але ж по-українськи така земля зветься "окраїною", а ніяк не "україною". По-українськи не можна сказати "у края" чогось, а треба сказати "скраю", "окрай", "окраї" чогось. Вже через се одно не можна виводити українського слова "україна" од "у края" (порівн. окраєць, окрайка, окрайок). По-українськи "окраїна" і "україна" — це цілком ріжні поняття і походять од ріжних слів зовсім не одного, а ріжного змісту. Вони походять од слів "окраяти" і "украяти". Слово "украяти" — значить одрізати од цілого

---

[3] Див., наприклад: *Барвінський Б.* Історичний розвій імені українсько-руського народу. — Львів, 1909; *Цегельський Л.* Самостійна Україна. Звідки взялася й що значать «Русь» і «Україна». — Відень, 1915; *Барвінський Б.* Звідки пішло ім'я «Україна»? — Відень, 1916; *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна. — К., 1917; *Стороженко А.* Малая Россия или Украина // Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. — Одесса, 1919. — Вып. 1; *Шелухін С.* Назва України. З картами. — Відень, 1921; *Охримович В.* Про виголос і наголос слова «Україна» // Записки НТШ. — Т. CXXXIII. — Львів, 1922; *Шелухін С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1926; *Dorošenko D.* Die Namen «Rus», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. — Берлін, 1931; *Січинський В.* Назва України. Територія України. — Прага, 1944; *Borschak E.* Rus, Mala Rossia, Ukraina // Revue des Etudes Slaves. — T. XXIV. — Париж, 1948; *Андрусяк М.* Назва Україна. — Чикаго, 1951; *Рудницький Я.* Слово і назва «Україна». — Вінніпег, 1951 та ін.

[5] *Грушевський М.* Вступні зауваги // Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. — К., 1994. — Т. 1. — С. 12.

шмат, який уявляє сам собою після свого окремий, самостійний предмет з своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами. *Слово “Україна” — се спеціальне поняття про шматок землі, який одрізано (вкраяно, украяно) з цілого і який після сього стає окремим цілим і має самостійне значення, сам уявляє собою світ* (“Великий світ Україна та нігде прожити…”), окрему землю, територію, з своїми межами, окраїнами, границями. *Се поняття відноситься тільки до землі*»[6].

Історик Д. Дорошенко зауважував: «назва Русь стала нашим національним іменем і держалась у нас дуже довго. Але вже з половини XVII ст. входить в ужиток поруч з нею друга, також стара назва, котра мала колись чисто географічне значіння й означала поняття земель пограничних: ця назва — “Україна”. Вперше знаємо її з літопису під 1187 роком. Спочатку утвердившись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, вона скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Європа. Так сталося головно в наслідок повстання в половині XVII в. козацької української держави, що поставила була своєю програмою об’єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Але цій програмі не судилося здійснитись. Україна недовго пробула в єдності. Розділена між Польщею й Москвою, вона знову сходить на провінційне становище, і сама назва “Україна” стає знову назвою географічною для означення окраїнної землі: *для Польщі Україна — се її південно-східнє пограниччя, себто Київщина; для Московії — південно-східній край нашої землі, т. зв. Слобідська Україна (Харьківщина й Вороніжчина)…*»[7].

Я. Рудницький та В. Січинський стверджували, що «в кінці XV ст. і на початку XVI ст. широко вживали слово Україна на означення пограниччя, а мешканців тих “україн” (як, наприклад, подільської, волинської чи брацлавської) називали “україніянами” або “українниками”». Крім того, вони зазначали, що назва «Україна» є «слов’янського походження й означала первісно “пограниччя”, “окраїну”, “пограничну країну” (*індоєвропейський корінь найімовірніший *(s)krei — “відокремлювати, різати”*). Назва України й українців належить генетично (тобто щодо свого виникнення) до того самого типу географічно-етнічних назв, що, напр., назва балтійського племени *ґаліндів* (= “пограничників”, пор. литовське galas — кінець, край, межа) чи германських *маркоманнів* (= “люди з пограниччя”, пор. нім. Mark — кордон, прикордоння). В такому значенні

---

[6] *Шелухин С.* Назва України... — С. 6–8.

[7] *Дорошенко Д.* Питання про схему історії Східної Європи в зв’язку з історією України. Назви «Русь» і «Україна» // Дорошенко Д. Нарис історії України. — Варшава, 1932. — С. 36.

ця назва засвідчена посередньо в чужій іранській формі з VI–VII ст. по Хр. назвою *анти* ("пограничне плем'я, краяни"), що з історичних, географічних, ономастично-філологічних і інших міркувань тотожна з назвою *українців* — останнім, крайнім плем'ям тогочасної слов'янщини на південному Сході від сторони іранців. Від відповідного слова загального значення назва ця відрізняєтся наголосом на наростку (Украї́на). Накореневий наголос, нерідкий ще в першій половині XIX ст. (напр., у Шевченка зустрічаються обидва наголоси), тепер у власній назві вийшов з ужитку». З XVI ст. назва Україна вживається тільки в значенні країни або держави, заселеної українцями, відзначали Я. Рудницький та В. Січинський, стверджуючи, що в іншому значенні воно розумілося як «країна», «далекий край»[8]. У 1953 р. В. Янів зробив висновок, що тлумачення слова «Україна» можна систематизувати у такі понятійні групи: *«1) далека, межова країна; 2) земля, яка лежить далеко від Києва; 3) країна, яка лежить на кордонах слов'янщини або Європи; 4) земля «украяна» плугом і мечем; 5) край, волость; 6) родова країна, уділ»*[9]. Також свого часу І. Лисяк-Рудницький писав, що «Слово "Україна" означає, на думку багатьох, погранична земля, й спершу стосувалося справді пограничної смуги, що в ній коренилася козаччина. Перенесення козацької системи з пограниччя на волость сприяло поширенню й *популяризації назви "Україна", що її тепер стали уживати — зразу тільки в розмовній мові, — як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією*. Нове ім'я ступнево замінило традиційне, "Русь", що виводилося від середньовічної Київської держави»[10].

У «Словнику староукраїнської мови XIV–XVI ст.» слово «Оукраина» визначається як «погранична територія», «окраїна»[11]. «Етимологічний словник літописних географічних назв» стверджує, що термін «Україна» вживається у пізньосередньовічних літописах як позначення території «на краю», «порубіжна місцевість»[12]. Автори «Етимологічного словника української мови» розкрили значення слова «Україна» як «країна, край; окраїна, околиця, окраїнна місцевість; територія уздовж меж держави біля її краю»[13]. Відомий мовознавець В. Русанівський стверджував, що вже з XIV ст. стосовно колишньої території Київської Русі вживалася назва

[8] *Рудницький Я., Січинський В.* Назва «Україна» // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 14.

[9] *Янів В*. Вступний курс українознавства. — Мюнхен, 1953. — С. 9.

[10] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 6.

[11] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. — К., 1978. — Т. 2. — С. 474.

[12] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 166.

[13] Етимологічний словник української мови. — К., 2012. — Т. 6. — С. 28.

«Україна» у значенні *«внутрішня країна», «внутрішня земля», «земля, населена своїм народом»*[14].

Про семантичну еволюцію поняття «Україна» та його різночитання у різних східноєвропейських мовах писав Р. Шпорлюк. «Не менш поширеним, ніж міф, що Україна була три з половиною століття частиною Росії, є неправильні тлумачення значення назви “Україна”. Звісно, в найбуквальнішому розумінні назва “Україна” справді означає “окраїна”. Проте ця назва в нинішньому, сучасному розумінні дуже відрізняється від того значення терміна *“Україна”, яким послуговувалися в минулому поляки та росіяни для означення своїх прикордонь, своїх досучасних “Україн”*. (Тому предки сучасних українців теж вели мову про Україну, та не називали себе українцями). Ба більше, те, що поляки називали “Україною” в один час, вельми відрізнялось від того, що вони називали “Україною” в інші часи; так само можна сказати про росіян та їхні “України”»[15].

До цього питання неодноразово зверталися у своїх багатьох працях провідні сучасні історики. Зокрема, В. Смолій та В. Степанков[16] зазначали, що «*вже з другої половини 50-х років XVII ст., поряд з термінами “Русь” і “руський народ”, починають вживатися назви “Україна” та “український народ”*»[17]. Н. Яковенко та П. Толочко присвятили проблематиці функціонування назви «Україна» у пізньосередньовічну та ранньомодерну добу окремі статті[18]. Стосовно смислового навантаження поняття «Україна» в одній із своїх праць Н. Яковенко зазначала: «Паралельно у внутрішньому вжитку у XVI ст., а особливо — після приєднання до Корони Польської за актом Люблінської унії 1569 р. Волині й Київщини, яке вперше з’єднало в кордонах однієї держави більшу частину українського етнічного простору, нарівні зі словом “Русь” починає все

[14] *Русанівський В.* Українська мова // Українська мова. Енциклопедія. — Вид. 2-е, випр. і доп. — К., 2004. — С. 717.

[15] *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 11. — С. 75.

[16] Див.: *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 9–25; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; *Їх же*. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999 та ін.

[17] *Смолій В., Степанков В.* Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К., 2014. — С. 14.

[18] *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. — Т. 1: Ідентичність. — К., 2009. — С. 57–95; *Толочко П.* Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина. — № 3. — 1994. — С. 5–7.

активніше вживатися поняття "Україна". Характерно, що, як колись у княжі часи — "Руська земля", *слово "Україна" вживали у двох значеннях: конкретно-географічному — на означення Подніпров'я, і розширеному — як синонім всього українського простору*»[19]. В одній з своїх останніх праць С. Плохій зазначав, що вживає «термін "український" щодо земель, інституцій та людей, тісно пов'язаних із територією України. Насамперед, *це стосується дніпровської козаччини та Гетьманщини — козацької держави, що утворилася на українській території внаслідок Хмельниччини…*»[20].

Окремі дослідники акцентують свою увагу тільки на «географічно-територіальному» наповненні цього поняття. Зокрема, львівський професор Л. Зашкільняк стверджує: «…Автори постійно оперують терміном "Україна", "українці", "український", хоча для Середньовіччя та раннього Нового і Нового часів ці терміни мали передусім географічно-територіальне, а не національне наповнення — про нього можна говорити лише наприкінці XIX століття»[21]. Професор О. Моця з Інституту археології НАН України вважає, що «вживання термінів "Україна", "Оукраїна", "Країна" протягом другої половини XIII–XVII ст. в літописах і актових документах незаперечно засвідчує їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними в ті часи означалися окраїнні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом (чи цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великою літери, вони ще не були власними географічними назвами. Невипадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: "Литовська Україна", "Смоленская Украина", "Малоросійська Україна", "государевы Украинские городы" тощо. Але одна із них набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали по обох берегах Дніпра. А вже в документах Богдана Хмельницького та його наступників термін "Україна" постійно фігурує у значенні конкретної землі»[22].

---

[19] *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 10.

[20] *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 30–31.

[21] *Зашкільняк Л.* Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. — К., 2008. — С. 77–78.

[22] *Моця О.* Як Русь ставала Україною // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 343.

Професор В. Ададуров з Українського Католицького університету у Львові стверджував, що «історикам слід обережніше застосовувати поняття “Україна”, яке зараз повсюдно й автоматично вживається як тотожне сучасній державі, адже історично це поняття видозмінювалося, використовуючись переважно для окреслення теренів обабіч Дніпра… Повсюдне застосування суттєво пізнішого у часу ідейного концепту соборної України щодо козацького і руського “світів” нав’язує й до іншої, глибоко вкоріненої в національній парадигмі історичного мислення тенденції до осучаснення етнонімів (автоматичного розуміння козака, руського селянина чи міщанина як українця)…»[23].

Отже, можна стверджувати, що новітня історіографія дослідження поняття «Україна» у пізньосредньовічну та ранньомодерну добу нашої історії хоча і є досить презентабельною[24], але висновки вчених часто є контроверсійними. Зокрема, український історик мови В. Німчук дослідив «Пакти і Конституції Української козацької держави» 1710 р. та зазначив, що «без прикладок та означень *у “Договорах…” вживається хоронім “Україна” на означення всієї території “запланованої” незалежної держави*… Від хороніма “Україна” фіксується похідний прикметник “український” як від назви держави, а не “українний” — як від назви просто території…»[25]. А нещодавно історик-мовознавець з Польщі М. Стрихарська-Бжезіна у своїй монографії проаналізувала поняття «Україна» й зробила такий, на нашу думку, не зовсім вдалий, висновок: «[Хоронім] Україна сприймається як цілість (головним чином у розумінні українських земель, що входили до складу Польщі перед Андрусівським перемир’ям 1667 року, а остаточно перед Вічним миром 1686 року)»[26].

---

[23] *Ададуров В.* Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Укр. іст. журн. — 2013. — № 2. — С. 9.

[24] Див. також: *Дашкевич Я.* Етноніміка між наукою та політикою або довкола національного імені українського народу // Дашкевич Я. «…Учи неможними устами казати правду»: історична есеїстка (1989–2008). — К., 2011; *Когут З.* Кордони «України»: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. — 2011. — № 3. — С. 50–73; *Чухліб Т.* Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — К., 2015. — С. 13–41; *Його ж.* Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Там само. — Вип. 16. — К., 2016. — С. 13–46; *Його ж.* Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // Там само. — Вип. 17. — К., 2017. — С. 41–79 та ін.

[25] *Німчук В.* «Договори і постанови прав і вольностей військових…» 1710 року з погляду історії української мови. — С. 55.

[26] *Strcharska-Brzezina M.* Kozak Ukraiński. Studium językowe. — Kraków, 2005. — S. 153–154.

Спостереження попередників та колег змусили знову повернутися до розгляду процесу виникнення та утвердження хороніма «Україна» у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу світової історії.

2. Реінкарнація давньоруського хороніма «Україна»: 1493–1590 рр.

Хрестоматійним є факт першої літописної згадки про «Оукраїну» в руському літописному зводі за 1187 р.[27], і от через кілька століть цей видозмінений термін зазнає своєрідної реінкарнації вже наприкінці XV ст.[28] Тоді на теренах історичної (як писалося у тогочасних джерелах — «старожитньої») Русі ще продовжували існувати політичні рудименти Київського і Чернігівського князівств, які поступово інкорпорувалися Великим князівством Литовським, з одного боку, та Великим Московським князівством — з іншого. Зокрема, у повідомленні до великого московського князя Івана III його посланця з Кримського ханства К. Заболотського за 1493 р. читаємо: «Да приехал, [г]осподарь, с Казимиром от Стефана воеводы толмач арменин, а сказывает: дал бог [Иван] Суббота ***до Украины дошел*** поздорову. А сказывает, государь, воевода был нарядил своего сына Александра со всеми людьми воевати ***Подолья***»[29]. А 1 вересня того ж року кримський хан Менглі-Гірей повідомляв Івану III, що «Субота, слуга твой, ехал из ***черкаського городка***, козаки потоптали, все поимали, пеши остали, к тебе есми не смог отпустити; хотел к Стефану воеводе воротитись...»[30]. З цих записів можна зрозуміти, що: по-перше, слово «Україна» писалося з великої букви, а, отже, означало власну назву; по-друге, ця назва стосувалася певної території, або ж краю (за аналогією з «Поділлям»); по-третє, саме «черкаські городи», тобто населені пункти навколо міста Черкаси, у межах географічного Середнього Подніпров'я, очевидно, і називалися «Україною».

У книзі 7-й «Литовської Метрики» 1506–1539 рр. неодноразово вживаються такі слова як «***вкраїнні***» та «***українні***» («*вкраинные*» «*украин-*

---

[27] *Моця О.* Як Русь ставала Україною // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України… — С. 343.

[28] Очевидно, що подальші наукові дослідження джерельного матеріалу XIII–XV ст. зможуть скоригувати дане твердження.

[29] Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 123. — Кн. 1. — Арк. 189 зв.–190; *Опубл.:* Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в трех томах. — М., 1965. — Т. 1: 1408–1632. — С. 70. Відомо, що Іван Андрійович Субота був московським посланцем до Молдавського господарства (Там же. — С. 297).

[30] Сборник императорского руского исторического общества. — СПб., 1884. — Т. 41. — С. 194.

ные») у різних лексичних конструкціях: «замки ***украиныи***», «городов ***украиных***», «***украинные*** Киев и Черкасы», «***вкраинны*** господаря, Подолье и Волынь», «***вкраиные*** господаря» «***украиные*** господаря», «земли ***украинные***», «не воевати ***украин*** господаря», «***украинные*** городов», «пры ***украиных*** городех», «с порубежных, ***украинных*** городов», «***вкраинных*** городов», «к наместником и ***украиным*** людем», «людем ***вкраинным***», «непрспеченство ***украинных*** новин» тощо[31]. У даному випадку бачимо, що у руській/староукраїнській мові вживався прикметник «українний», що розумівся в офіційному дискурсі Великого князівства Литовського як «порубіжний». І у такому розумінні даний прикметник означував у тогочасній руській мові «землі», «городи», «господарів», «людей», конкретні поселення тощо.

Якщо далі аналізувати вживання слова «Україна» в офіційній документації Великого князівства Литовського, то грунтовний звіт проведення ревізії стану замків і населення на Волині, Східному Поділлі та Західній Київщині у 1545 р., що склав окрему книгу «Метрики Литовської» під № 561, так і називався «Ревізії українських замків 1545 року». Даний документ розпочинається з наступного речення — «Видилося його королівської милості з особливої ласки і бачності своє государське вчинити опатренє всім замкам його милості ***україннним*** (***украиным***) Великого княз[же]зства [Литовського], нємниї теж і замкам його милості волинським і подольським…»[32]. Отже, поряд з «волинськими і подольськими замками» існували «українні замки». Відомо, що на той час назви «Волинь» і «Поділля» стосувалися окремих історичних земель Русі. У Литовській Метриці також згадується і слово «Україна»: «А в даванню підвод і стацій повідають всі, іж перед тим з віку яко посли і гінці на замок Кременецький не хаживали, так і підвод і стацій з них ні з котрих маєтків земянських не давали, бо теж кількадесят років, повідали, ***та україна*** ("тая украина впусте лежала")[33] лишалася пустою». Власне, у даному контексті слово «україна» пишеться з малої букви що, очевидно, означало «занедбаний маєток», «пусту окраїну» або ж «окраїнну місцевість».

У «Ревізії Брацлавського замку 1545 року» зустрічаємо такий запис: «І ми, деї, будучи ***українні*** ("украиные") слуги государські»[34]. Крім того,

---

[31] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Użrašymu knyga 7 / Parenge I. Ilariene, L. Karalius, D. Antanavićius, — Vilnius, 2011. — S. 41, 54, 74, 55, 66, 76, 90, 91, 95, 105, 124, 131, 193, 215, 223, 242, 243, 251, 252, 259, 260, 261, 269, 285, 303.

[32] Литовська метрика. Книга 561. Ревізії Українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — С. 99.

[33] Там само. — С. 202.

[34] Там само. — С. 232.

у «Листі государському Жигимонта», який був внесений того ж року до Литовської Метрики, писалося: «Били нам чолом князі і панове земляни і вся шляхта, кияни і житомирці, котрі мають свої маєтності в Київському повіті, біля замку нашого Житомира… А на замок наш аби єси сторожу наймовал з корчемним пенезей яко в Черкасах і в Каневі і по іншим ***замкам українним*** (“украиным”)»[35].

Протягом близько чотирьох десятиліть, з кінця 1530-х і до початку 1570-х років, між володарями Османської імперії та Польського королівства відбувалося дуже активне офіційне листування, де неодноразово згадувалося слово «Україна»[36]. У листі султана Османської імперії Сулеймана I Кануні до короля Корони Польської Сигізмунда I за березень 1538 р. писалося: «…з ваших людей ***на Україні*** займаються деякі, одні льодом, другі човнами прийшовши, на Очаківську фортецю напали»[37]. В іншому листі турецького монарха від 10 квітня 1541 р. до польського короля мовилося про свавільних людей: «…тих, які Волохами змову мають і ***села в Україні*** грабують»[38]. Отже, в «Україні» знаходилися населені пункти — «села».

У листі Сулеймана I Кануні до Сигізмунда I за листопад 1542 р. йшлося про конкретну лінію розмежування між Османською імперією та королівськими володіннями: «…Кордон сягає місця, знаного як Саврань.

---

[35] Там само. — С. 246.

[36] Більшість султанських листів цього часу було написано польською мовою, а ті, що писалися на османо-турецькій мові, були перекладені в коронній канцелярії на польську та зберігаються в архівосховищах та відділах рукоисів Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві, Бібліотеки Музею князів Чарторийських у Кракові і Бібліотеці Національній імені Оссолінських у Вроцлаві. Стосовно питань перекладу документів з османо-турецької мови на тогочасну польську мову див: Katałog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz. — Cz. 1. — Warszawa, 1959; Ottoman-Polish dipolomatic relations (15th–18th Century) / An Annotated edition of “Ahdanes and Other Documents by D. Kolodziejczyk. — Brill; Lejden; Boston; Köln, 2000.

[37] Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ. Краків). — Рукопис 611. — Арк. 119–120. Опубліковано М. Грушевським та І. Крип’якевичем у виданні: Жерела до історії України-Русі. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 4. Переклад з польської авторський. В оригіналі: «...Z waszych ludzi *na Ukrainie* się bawiący niektorzy, iedni lądem, drudzy łodziami przyszedłszy, na oczakowską osadę uderzyli».

[38] БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 147–148; Опубл.: Жерела до історії Украïхни-Руси. — Т. 8. — С. 8. Исторические связи народов СССР и Румунии. — Т. 1. — С. 116. Польською: «…Ktorzy to y Wolochami zmowę maią y *wsi w Ukrainie* łupią». У заголовку цього документа, який, очевидно, було приписано до перекладу султанського листа протягом другої половини XVIII ст., написано: «Od Suleymana do Zygmunta o szkodach uczynionych, o Wolochach, ktorzy pouciekawszy *w Ukrainę* przemieszkiwaiąc i zmowę *z Ukraincami* maiąc, wsi tureckie y wołoskie naieydyali y lupili, aby Wolochow wydano, *a Ukraińczyków* aby konieczni nie pusząc, ktoby był, czy ludzie czy pana karano 1538 roku».

Звідти праворуч йде до [ріки] Аксу (Південний Буг), звідти сягає ріки Озі (Дніпро) і вже звідти до Чорного моря. [Від Саврані] ліворуч кордоном є річка, відома як Деїрмендере, доки вона сягає ріки Турлу (Дністер) над горішньою частиною села Давут Ака зі сторони Богдану (Молдови). [Ці землі] вже тридцять-сорок років є у володінні татарських ханів…»[39]. За перемирним листом османського володаря, ці землі знаходилися під контролем Силістрійського (Очаківського) бейлербея і входили до Очаківського еялету, до якого невдовзі було включено Аккерманський (Буджацький) санджак. Так само згадується про «Україну» і в листі султана до короля за березень 1543 р., звідки «з вашого Панства (Держави. — *Т.Ч.*) Татари побрали в'язнів»[40], а «Україна» належала до держави польського короля. Ще в одному посланні того ж до того ж за 8 березня 1550 р. йшлося, щоб «на ***тій Україні*** убогі люди і піддані в мирі без страху були»[41]. Наприкінці квітня 1554 р. султан повідомляв короля, щоб його урядники «***від Дністра до Дніпра***…» не чіпали підлеглих Османській імперії чабанів, які випасали у цій місцевості овечі отари: «…Від ваших ***українних панів*** і від військ там же будучих підданих, загалом їх (османських підданих. — *Т.Ч.*) з вівчарями в тих сторонах згідно з премирним листом не чіпали…; Ви також ***на Україні*** перебуваючим людям своїм сурово наказали, аби перемир'я ні в чому не порушували…»[42]. Отже, в уявленні тогочасних османських володарів поняття «Україна» поширювалося на велику географічну територію у межах річок Дністер і Дніпро. Уперше у міждержавній офіційній переписці вживається не тільки прикметник «українний», але й словосполучення «українні пани».

20 вересня 1556 р. султан Сулейман І Кануні у листі до короля 4 рази ужив слово «Україна», адже писав, що «1) …на ***Україні вашій*** якийсь князь Димитраш, неспокійний розбійник [який] з тієї сторони прийшов…; 2) …і від хана татарського і від невільників і слуг наших ***на Україні*** тій

---

[39] Архів Головний актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», відділ «Турецький». — Т. 78. — № 165. Опубл.: *Середа О.* Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. — Одеса, 2015. — С. 145–146.

[40] БМЧ Краків. — Рук. 611, арк. 158; Опубл.: Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 18. Польською: «…Z waszego panstwa Tatarowie pobrali tak więzniow, bydeł iako y inszych rzeczy, tych, ktorym pobrano, przydawszy im ludzi swoich, *na Ukraynę* posleycie».

[41] Там само. — Арк. 216. Польською: «…Aby na *tamtey Ukrainie* ubodzy ludzie i poddani w pokoiu bez boiazni będąc».

[42] Там само. — Арк. 258. Польською: «*...Od Dniestru az po Dnieprową...* od waszych *ukrainnych panow* y od woysk tamze będących poddani, owce ich z owcarzami w tamtych stronach preciwko przymiernemu listowi zaczepieni nie byli…; Wy takze *na Ukrainie* będącym ludziom swym syrowie zakazcie, aby przymierza w niczym nie gwałcili...».

перебуваючи Панству Нашому і іншим в рухах і в держанню Вашім будучим волостям жодна шкода не буде…; 3) …Слушно тоді щоб ***на вашій Україні*** будучих розбійників знищили і стратили…; 4) …з місць ***тієї України*** рушивши, покарали, згідно з нещодавно посланого вам реєстру…»[43]. Як бачимо, у міжнародному листуванні між Стамбулом і Варшавою з іменником «Україна» вживалися прийменники «на» та «в», а також займенники «та», «тая», «тамтая» і «ваша» (тобто — королівська, яка належала до «вашого Панства»). Тричі слово «Україна» згадувалося у черговому султанському листі до Варшави від 10 вересня 1557 р.[44].

Досить інформативним є лист султана до короля Сигізмунда II Августа від 20 травня 1558 р. Зокрема, у ньому знову кілька разів писалося про «Україну» в контексті прикордонних міждержавних спорів у зв'язку з діяльністю у пониззі Дніпра нового санджаку Османської імперії[45]: «1) …Аби перемир'ю (між Османською імперією і Короною Польською. — *Т.Ч.*) нічого противного не робилося, а ***Україна обидвох*** щоб в спокою зоставалася, без жодних затримок з Санджаком Білгородським ***на Україні*** тій будучій…; 2) …і згідно постанови Нашої Цезарської для діяльності ***на нашій Україні*** з тієї сторони шкод комісарами заслуженими і статечними вже назначеними…; 3) …А вже знову згадуваний Димитраш з перемир'ям не узгоджуючи ***на тій Україні*** злочини чинить»[46]. Як відомо,

---

[43] Там само. — Арк. 297–301. Польською: «1) ...*Na Ukrainie washey* nieiaki kniasz Dimitrasz, nispokoyny zdrayca z tamtey strony przyszedłszy; 2) od hana tatarskiego y od niewolnikow y sług naszych *na Ukrainie tamtey* będącym Panstwu Washemu y inszym w ręku y w dzierzeniu waszym będącym włosciom zadna zaczepka nie będzie; 3) Słuszna tedy abyscie *na waszey Ukrainie* będących łotrow zniesli i wytracili; 4) z mieysc *tamtey Ukrainy* ruszywszy, skarali, a wedle nie dawno wam posłanego regestru». У султанському листі до короля Сигізмунда I за січень 1546 р. конкретизувалося, що розуміється під «Україною», адже на Очаківську фортецю нападали люди «з замків декотрих до Польщі належних ***з Переяслава*** Яцько і Мануйло, ***з Черкас*** Карп і Єдрушко, ***з Брацлава***, ***з Києва*** і в ***інших багатьох замків до границі прилеглих***» (БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 198).

[44] БМЧ Краків. — Рук. 612, арк. 253–255.

[45] Сучасний український історик-османіст О. Середа відзначав: «…Від початку османського управління частина Очаківської землі від Дністра до Куяльницьких лиманів, включно з фортецею Ходжабей, входять до складу *каза'* Аккерман. *Каза'* Джанкерман займає територію від Куяльницьких лиманів і Пересипу до Південного Бугу… На основі судово-адміністративних округів-*каза*' Аккерману, Джанкерману і Бендер сформовано Аккерманський санджак, до складу якого увійшли всі османські землі Буго-Дністровського межиріччя і Буджаку» (*Середа О.* Очаківський вілайет у кримсько-османському просторі // Середа О. Османсько-українське Степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. — Одеса, 2015. — С. 19).

[46] БМЧ Краків. — Арк. 281–284. Польською: «1) …Aby przymierzu nic przeciwnego się nie działo, a *Ukraina oboia* aby w spokoiu zostawała, bez zadney odwłoki z sędziakiem Biełogrodzkim *na Ukrainie tamtey* będącym...; 2) …y wedle postanowienia Naszego Cesarskiego dla rozsądku o poczynieniu *na naszey Ukrainie* z tamtey strony szkod kommissarzow

саме у цей час на землях Північного Причорномор'я утверджувалася нова османська адміністративно-територіальна інституція — Аккерманський (Білгородський) санджак Очаківського або ж Силістрійського еялету, що викликало прикордонний конфлікт між Стамбулом та Великим князівством Литовським, яке у міжнародних відносинах представляв польський король[47]. Звертає на себе увагу словосполучення «Україна обидвох» («*Ukraina oboia»*), що, на нашу думку, може означати або «Україна обидвох сторін Дніпра», «обосторонння Україна» — тобто землі на схід і на захід від річки Дніпро, або ж землі «України», які були поділені міжнародно-політичними договорами між королем і султаном.

У березні 1558 р. король Сигізмунд II Август видав привілей черкаському боярину Федору Позняку на землі у Білогородському і Київському повітах поблизу р. Ірпінь: «…Поведаючи бути його на ***той Україні*** ("Украине") і при замку нашому Київському чоловіком потребним і охотним до служб наших»[48]. У травні 1562 р. король наказував шляхтичу М. Білостоцькому, «щоб до Києва їхав і під справою мав козаків, які з ***замків Українних*** водою до Києва прийти мають»[49]. У жовтні 1564 р. польський король отримав черговий лист від султана Сулеймана I Кануні, в якому місто Кам'янець-Подільський означувалося як таке, що знаходилося «на Україні»[50]. 10 серпня 1565 р. турецький монарх писав до Варшави: «Що належить до овець і худоби ***від Очакова через Дністер і Мороз ріку*** (?) ***до Панств Ваших переходячих***, також вівчарів, про яких вже умова була затверджена з минулим послом вашим, щоб запасене

---

porządnych y statecznych iuz naznaczonych...; 3) A iz znowu przecie Demetrasz z pokoiem nie siedząc *na tamtey Ukrainie* złosci czyni».

[47] Про перші роки функціонування Аккерманського (Білгородського) санджаку: Cılıç Orchan. Administrative Division of the Ottoman Empire's Dominions in Eastern Europe // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. — Кам'янець-Подільський, 2017. — Вип. 6. — С. 139–140. Див. також: *Ковальчук М*. Включення нових територій до складу Османської імперії та формування її територіального устрою у XIV–XVI ст. // Український історичний збірник. — К., 2015. — Вип. 18. — С. 40–51; *Галенко О*. Османська адміністрація Північного Причорномор'я // Мустафа Наїма. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. — К., 2016. — С. 201–203.

[48] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 39. — Арк. 115 зв.–116; Опубл.: *Блануца А*. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) — К., 2017. — С. 145.

[49] Lietuvos Metrika. Knyga № 564 (1553–1567). Viešuju reikalu knyga 7. — Vilnius, 1996. — S. 97; *Леп'явко С*. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) — Чернігів, 1999. — С. 19.

[50] БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 277.

ними не гинуло, але щоб ***Україною урядуючим*** було розказане, своїх овець і худоби реєстр віддали…»[51].

28 квітня 1566 р. король Сигізмунд II Август видав листа брацлавському і вінницькому воєводі Романові Сангушкові: «Дійшла нас певна відомість з ***замків Україннихз*** (“Украинных”); …уважаючи, що на особі і повинності твоєї милості ***на Україні*** з уряду твого належить;… а будучи в сторожності на ***тій Україні***…, нам государю, і Речі Посполитій служив по звиклості предків своїх»[52]. У королівському листі до Р. Сангушка від 26 серпня того ж року вказувалося, щоб воєвода «***на тую Україну*** до тих замків наших Брацлавля і Вінниці, до воєводства свого для послуг наших государських і земських їхав ***у той край***»[53]. З жовтня король знову писав до Брацлавського і Вінницького воєводи: «до ліпшого порядку ***Україну*** привести будем хотіли»[54]. У цьому ж листі також згадується про «***замки інші Українні***». Таким чином, бачимо, що воєвода мав їхати «у той край», який називався «Україною».

З королівського послання Сигізмунда II Августа до луцького, брацлавського і вінницького старости Богуша Корецького від 13 січня 1567 р. стає більш зрозумілим, до чого у локалізаційному відношенні застосовувався прикметник «українний», адже король наказує, щоб староста не стягував з землян «Брацлавських і Вінницьких» надмірні податки. Крім того, у листі вживається таке словосполучення, як «маршалок наш пан Іван Волович, яко ***писар тих замків Українних***»[55]. У цьому ж листі описується цікава ситуація: «А вже вони повідали, що і коні бувають забрані, адже яко ***здавна обичаю того на Україні*** зберігався, так і тепер то звичайно мати хочемо, щоб коні, панцери, сагайдаки, луки, ручниці, рогатини і всякі броні, що вони для служби нашої государської і земської мають, за вину ні в кого з подданих наших від тебе самого і урядників твоїх брани не були»[56]. У тогорічному королівському привілеї Миськові Петничанському на «войський уряд» говорилося: «…Маючи вигляд на службу землянина того повіту Вінницького Миська Петничанського,

[51] Там само. — Арк. 314. Польською: «…ale się *Ukraina rządzącym* opowiedziawszy, owiec i bydeł swoich regestr oddali».

[52] Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. — Львів, 2008. — С. 140.

[53] Там само. — С. 143.

[54] Там само. — С. 145.

[55] Там само. — С. 150.

[56] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 266. — Арк. 85–86; Опубл.: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной коммисиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1907. — Ч. VIII. — Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. — С. 155–157.

якими він буде на ***тамошній Україні***, ласку нашу нам заслуговував»[57]. 20 листопада 1568 р. король видає універсал до «Підданих наших, козаків тих, які з ***замків і місць наших***[58] ***Українних***, без наказу і відомості нашої господарської і старост ***наших Українних***, з'їхавшись на низу, на Дніпрі, в полі і на інших уходах перебувають»[59]. У цьому документі також говорилося: «…То на собі ***вся Україна*** і ***дальші повіти від України*** добре чують, яку шкоду і полон приймають; …ми ***старостам нашим тамошнім Україннім*** науку нашу дали»[60].

Цікавим є документ з 266-ї книги Судових справ Литовської Метрики, який був віднайдений сучасним українським істориком Д. Ващуком. У ньому руський магнат В.-К. Острозький писав у 1568 р. до урядників Київського повіту, що «Його Милість за наказом і листами нашими при повідними для усіляких небезпечностей двісті коней ***на Україні*** хай ховає»[61]. На початку квітня 1569 р. султан Османської імперії знову пише до польського короля Сигізмунда II Августа листа, в якому було зазначено: «…щоб ***на Україні своїй*** перебуваючим державцям суворо наказували, розказали, щоб як перед тим на Очаківський замок напали…»[62].

Від часу Люблінської унії 1569 р. уживання назви «Україна» в офіційних та напівофіційних документах Речі Посполитої збільшується. Протягом 16–18 червня того ж року у Володимирі на вірність Короні Польській присягнули усі тогочасні стани — «дигнітарії, княжата, панята, земські урядники, старости і підстарости, рицарські люди, бурмістри, радці і інші міські урядники, обивателі Волинської землі, Володимирського повіту».

---

[57] Документи Брацлавського воєводства... — С. 153.

[58] У «Граматиці словенській написаній през Іоанна Ужевича Слов'янина, Славної Академії Паризької в Теології студента в Парижу» (1643) стосовно займенника займенника «наш» зазначається: «Займенник *наш, наша, наше.* Називний **нашъ** і **нашый; наша, нашаА; на́шоє** і **нашє.** Родовий **нашого, нашєѝ, нашого..** Словотвір займенників у слов'ян багатший, ніж у латинів, бо латини утворюють від первісних займенників тільки такі присвійні, як від ego → meus, від tu → tuus; sui → suus.Слов'яни від них, крім того, виводять інші присвійні займенники, як-от: від **свой** — свій — **свойскїй,** ніби suanus, а від **твой —** твій — **твойскїй,** ніби tuanus, також від **мой — мойскїи,** ніби meanus і від **нашъ —** наш — **наскїи,** ніби nostranus тощо». (Тут і далі цитування за вид.: Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. Білодід і Є. Кудрицький. — К., 1970).

[59] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. I: Акты о козаках (1500–1648). — К., 1863. — С. 5.

[60] Там же. — С. 6.

[61] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Од. зб. 266. — Арк. 245 зв. Опубл: *Ващук Д.* Василь-Костянтин Острозький у документах Литовської Метрики // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 270, 271.

[62] БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 328. Польською: «...Abyscie *na Ukrainie swoiey* będącym dzierzawcom surowo zakazuiąc, rozkazali, aby iako przedtym na Oczakowski zamek napadłszy...».

У тексті реєстру їхньої присяги, зокрема, відзначалося, що «князь Михайло і князь Дмитро Ружинські при учиненні приязні говорили, що наш брат князь Григорій служить Його Королівській Милості ***на Україні близько скільки десять миль в Речиці*** і про зложіння тієї присяги [цього] року не відає, а другий брат наш князь Остафій служить Його Милості Князю Михайлу Вишневецькому старості черкаському і їде з князем Його Милостю до Його Королівської Милості до Любліна»[63].

21 липня 1570 р. на варшавському сеймі король Сигізмунд ІІ Август як «король Польський, великий князь Литовський, ***Руський***, Мазовецький, Жомойтський, Інфлянтський і інних» за листом луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богуша Корецького надав у ленне володіння селище Ометинці брацлавському підстарості Єрмолі Мелешку: «…Запевнюючи його бути гідним і добрим чоловіком ***на тій Україні нашій*** при замку нашому Брацлавському»[64]. На початку червня 1570 р. султан Османської імперії Сулейман І Пишний писав до польського короля Сигізмунда ІІ Августа, що «деяких купців ***у тих краях*** розшарпано і скарби їх побрано і то ж ***на Україні*** вашій будучих деяких панів…»[65]. Як бачимо, для турецького монарха «Україна» була «тими краями». Тоді ж великий візир Мегмед-баша також написав аналогічного листа до короля Польсько-Литовської держави: «…Також і то ж ***на Україні вашій*** посаджені за деяких панів…»[66]. Наприкінці листопада того ж року султан знову писав до короля: «Ви теж козакам своїм ***на Україні*** будучим людям, суворо накажіть, щоб перемирній постанові учти вість складали…»[67].

У середині січня 1572 р. султан Османської імперії знову звертався до короля Речі Посполитої: «…У той час ***на Україні тій*** на урядах будучі воєводи невільників наших окремими листами своїми нас ознайомили»[68]. Влітку того ж року король Сигізмунд ІІ Август вивів «козаків, які на

[63] Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. — Kraków, 1932. — S. 327.

[64] Документи Брацлавського воєводства... — С. 177.

[65] БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 331. Польською: «…że z panstw naszych niektorych kupcow *w tamtych kraiach* poszarpano i skarby ich pobrano i to że *na Ukrainie waszey* będących niektorzch panow»..

[66] Там само. — Арк. 577. Польською: «takze i to ze *na Ukrainie waszey* posadzeni są niektorzy panowie». Султан Османської імперії також нагадував королю, що «постійно і до того часу в Черкасах, в Києві, в Брацлаві і в Каневі і в Переяславі славнім (Дім Ханслу, від назвиська місця), багато ніж тисячі невісток і дітей мусульманських знаходяться».

[67] Там само. — Арк. 342. Польською: «Wy tez kozakom swoim y *na Ukrainie* będącym ludziom, mocno przykazcie, aby postanowieonemu przymierzu uczciwosc czyniąc».

[68] БМЧ Краків. — Рук. 611. — Арк. 351. Польською: «Ze tymi czasy *na Ukrainie tamtey* na urzędzie będący senziakowie niewolnicy nasi osobnemi listami swemi nam oznazmili».

службі нашій»[69], з-під юрисдикції урядників королівських і шляхетських замків Корони Польської та підпорядковував їх напряму великому коронному гетьману та воєводі Руського воєводства Юрію Язловецькому, що мав свій родинний маєток у Бучачі на Тернопільщині[70]. У королівському привілейному листі це аргументувалося тим, що «вони [козаки] від воєвод, ***старост Україннних*** і ворогів наших великі незручності і кривди собі зробили, щоб Його Милість з влади і присуду усіх їх вивів і під справу свою гетьманську взяв…»[71].

10 березня 1574 р. новий король Польсько-Литовської держави Генрик Валуа надав привілейний лист за поданням луцького, брацлавського і вінницького старости князя Богуша Федоровича Корецького на надання брацлавському підсусідкові Андрію Семеновичу Садовському селища Єрмолинці у Брацлавському повіті: «…усі ті часи проживання мого в тому краю, узнав і досвідчився пильних, хутливих і вірних послуг служебника мого пана Андрія Семеновича Садовського, підсусідка воєводства Брацлавського, який немалий час, бавився при мені на ***тій Україні*** і був у кожних потребах проти неприятеля»[72]. 15 квітня того ж року на краківському сеймі король Генрик Валуа як «Божою милостю король Польський, великий князь Литовський, ***Руський***, Пруський, Мазовецький, Жомойтський, ***Київський***, ***Волинський***, ***Підляшський***, Інфлянтський і інних» видав привілей Богушові Дешковичу на брацлавське хоружство, в якому читаємо: «…Князі, панове, урядники і вся шляхта обивателі воєводства Брацлавського для ліпшого між собою порядку і способнішої оборони своєї від неприятеля під тим часом небезпечним, звлаща на там ***тій Україні***, сполне і згодливо шляхетного Богуша Дешковича, землянина тамошнього»[73].

У дарчому листі волинської князівни Марії Масальської своєму чоловікові Костянтину Малинському за 21 липня 1576 р. говорилося про те, що її померлий чоловік за часів короля Сигізмунда Августа «***на Вкраїні*** ("Въкраинє") на границях московських государю королю Його Милості і Речі Посполитій служив»[74]. 29 січня 1578 р. вийшов декрет сеймового

---

[69] З 1568 до 1576 рр. на королівській службі під керівництвом великого коронного гетьмана перебувало 300 реєстрових козаків, які отримували річну плату (юргелт, від нім. «*jahrgeld*») у розмірі 10 польських злотих та певної кількості сукна.

[70] *Глушок О*. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVIII ст.). — К., 2009. — С. 28–29.

[71] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою коммисиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. II. — СПб., 1865. — С. 175.

[72] Документи Брацлавського воєводства... — С. 188.

[73] Там само. — С. 191.

[74] Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів. — Вип. І: Волинь XVI ст. — К., 2014. — С. 221.

суду, який розглядав справу між оршанським старостою Филоном Семеновичем Кмитою Чорнобильським і Брацлавським гродським судом, в якому читаємо: «Пан староста оршанський, будучи як ***староста Українний***, заклопотаний послугами нашими і земськими»[75].

Новий польський король Стефан Баторій майже у кожному універсалі, який стосувався різних проблем східних воєводств Речі Посполитої, вживає слова «Україна» та «українний». Так, універсал від 4 квітня 1578 р. був адресований «Усім загалом і кожному зосібна ***з старост наших українних***, а зокрема Хмільницькому, Барському, Брацлавському, Вінницькому, Білоцерківському, Черкаському, Канівському…»[76]. Отже, у королівському розпорядженні старости, які урядували на території сучасної Вінниччини, Київщини та Черкащини, називалися «українними». 6 липня 1579 р. Стефан Баторій звертався до «Молодців Запорожних», щоб ті не допомагали претенденту на господарський трон Молдавського князівства Костянтину Лакусті воювати за цей уряд. Причому у листі вказувалося, що той «знаходився ***у землі нашій***, ***на Україні***, і при ньому немало розбійників, з якими він знову має намір вторгнутися до *Молдавії*»[77]. У цьому ж королівському універсалі згадувалося про «старост наших українних» («*Stharosth nassych Ukrainnych*»). 12 вересня того ж року король Стефан Баторій видав привілей ротмістрові Брацлавського замку Симонові Телку на пожиттєве володіння селом Скуринцями поблизу Вінниці: «Хотячи йому ласку нашу королівську оказати а тим охотнійшого і наперед до таких же і ще більшим службам нашим, особливо ***на Україні***, затримати і способити»[78].

Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 р. затвердив королівський універсал, у якому відзначалося: «…За спільною згодою усіх станів цього ж сейму постановляємо, щоб неосілих свавільних людей простого стану, які порушують мирні угоди з турками, татарами і волохами ***на Руській[79], Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській Україні***,

---

[75] Документи Брацлавського воєводства... — С. 205.

[76] *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси — Т. 1: 1578–1630. — М., 1877. — С. 2. Польською: «Wszem wobecz y kazdemu z osobna *z starost naszych ukrainnych*, a zwłascza Cmieliczkiemu, Barskiemu, Bratsławskiemu, Winniczkiemu, Białoczekiewskiemu, Czerkaskiemu, Kaniowskiemu...».

[77] *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси — Т. 1. — С. 12, 14; Acta historzczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego. — Warszawa, 1881. — S. 396. Польською: «…Ze się precię w ziemi naszej *na Ukraine* bawi, mając przy sobie łotarostwa nie mało, z któemi zaś znowu wtargnąc pomyśla do Wołoch».

[78] Документи Брацлавського воєводства… — С. 244.

[79] Ігор Шевченко так писав щодо тотожності термінів «Русь» та «Україна»: «Звісно, утискувана Польщею Русь не збігалася територіально із сучасною Україною, охоплюючи ті землі Речі Посполитої, де панувало православ’я (тобто, з сучасної точки зору,

старости, князі, панове і шляхта виловлювали у своїх староствах чи маєтках і карали смертю»[80]. 22 січня того ж року возний Станіслав Хабовський зізнавася у коронній канцелярії у Варшаві про те, що оршанський староста Філон Кміта Чорнобильський затримався на королівській службі в «Україні»: «…Він тепер є на послузі нашій ***на Україні*** затриманий»[81]. 28 лютого король Стефан Баторій видав універсал до «старост, підстарост, державців, княжат, панів і рицарського стану людям, ***на Вкраїні*** ("Вкраине") руській, київській, волинській, брацлавській мешкаючим»[82]. У поборовому королівському універсалі від 29 лютого йшлося: «у тому велику Речі Посполитій потребу, також, аби ***краї Руські*** і Подольські могли бути опатрені, побор по всій Коруні, у Великому князівстві Литовському і панства (державах. — *Т.Ч,*) усіх, до неї належних»[83], «в Великому князівстві Литовському, в Київському і на Волині», «в землі Галицькій, Подільському воєводстві», «до Руських і Подольських країв», «оборона ***краям Руським***, Подольським, Волинським»[84]. Тут також говорилося про «людей свавільних, які ***на Україні*** ("Украинє") ***Руській*** і ***Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській*** пакта з турки, татари, волохи турбують»[85]. Отже, «Україна» виступала тут синонімічним відповідником для «країв Руських» і локалізувалася територією вищеназваних воєводств Польсько-Литовської держави.

20 вересня 1580 р. у привілеї короля Стефана Баторія князю Дмитрові Курцевичу Булизі на володіння селом Вонячина відзначалося: «На заслуги князя Дмитра Курцовича Булиги, якими від немалий час ***на Україні*** ("*Украини*") при вельможному Костянтині Острозькому, воєводі Київ-

землі як українські, так і білоруські). І все ж на 1670 рік обидва терміни — Україна (в якій жили козаки і наш народ руский та руская земля — означали одне й те ж; у цьому значенні їх ужито в Густинському літописі, писаному того ж 1670 року» (*Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. — Львів, 2001. — С. 7–8).

[80] Volumina legum. — Vol. 2. — Petersburg, 1859. — P. 206; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — К., 1993. — С. 342–343. Польською: «Przetoż za spolnym wszech Stanow, na tym Seymie zezwołeniem, postanawiamy: iż ludzie swywolne ktorzy ***na Ukrainie Ruskiey, Kiiowskiey, Wołyńskiey, Podolskiey, Bracławskiey***, pakta z Turki, Tatary, Wołochy, turbuią, ktorzyby byli plebei».

[81] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 253.

[82] Українське повсякдення ранньмодерної доби. — С. 311. Польською: «…Starostam, podstarosciem, dzierzawczom, xiązętom, panom y ryczerstwu ***na Ukrainie: ruskiey, kijowskiey, wolynskiey, podolskiey y braczlawskiey mieskaiączem***» (Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — С. 12).

[83] Там само. — С. 312.

[84] Там само. — С. 312, 324.

[85] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 25. — Оп. І. — Спр. 21. — Арк. 191; Українське повсякдення ранньмодерної доби. — С. 326.

ському, будучи і мужньо проти неприятелів наших інших Москві і татарам залишаючись»[86]. Тут цікаво звернути увагу на закінчення слова — воно писалося через «і» («и»), а не через «є», як у попередньому документі, — «Украини», не «Украинє». Можливо, що це русин Лаврин Пісочинський[87], який довгий час був писарем канцелярії Руської метрики і королівським секретарем та ставив свій підпис на більшості універсалів і привілейних листів короля Стефана Баторія, «українізував» дану назву?

9 квітня 1582 р. король Стефан Баторій видає універсал, який адресується «***Українним воєводам, каштелянам, староствам нашим і їх підстаростам*** в панствах наших»[88]. У книзі підкоморського суду Київського воєводства за 1584 р. читаємо такий запис: «Відомості певні і досконалі ***з України*** приходять, же військо поганське кілька разів ***в воєводство наше*** недалеко від нас впадали і шкоди в побранню людей в полон [робили]»[89]. Власне, тут «Київське воєводство» ототожнюється з «Україною». Після смерті Стефана Баторія, у період безкоролів'я було укладено Конфедерацію між шляхтою, яка була затверджена на сеймі 1586 р. і в якій писалося про «***України вищеназваних воєводств***» (“*Ukrain wyższey mianowanych Woiewodztw*”)»[90]. Вальний сейм Речі Посполитої ухвалює у 1589 р. спеціальну постанову під назвою «Заспокоєння ***Українного свавільства***» («Zahamowanie *Ukrainnego swowoleństwa*»), де йшлося «про людей свавільних ***Воєводств Руського і Подільського***, які переїжджають границі Коронні»[91]. Тобто у даному випадку термін «Українний» поширювався на Руське і Подільське воєводства Корони Польської. З огляду на це, переконані, що більшість польських вчених, які стверджують, що поняття «Україна» у XVI ст. поширювалося лише на Київське і Брацлавське воєводства[92], очевидно, помиляються у своїх твер-

---

[86] РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 254; Документи Брацлавського воєводства… — С. 265.

[87] З біографією Л. Пісочинського можна ознайомитися: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. // Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог; Львів, 2002. — С. 140–146; *Крикун М., Піддубняк О.* Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2010. — Вип. 9. — С. 97–135.

[88] БМЧ Краків. — Теки Нарушевича. — Рук. 124. — Арк. 93. Польською: «Wszem wobec Ukrainnym woiewodom, kasztelanom, starostom naszym i ich podstaroscim w panstwach naczych».

[89] Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.). — К., 1991. — С. 225–226.

[90] Volumina legum. — Vol. 2. — P. 225.

[91] Ibid. — S. 288.

[92] Див., наприклад: *Літвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). — К., 2016.

дженнях. На цьому ж сеймі було ухвалено ще одну постанову під назвою «Староства Судові і ***Українні [замки]*** В[еликого] К[нязівства] Лит[овського]» («*Starostwa Sądowe y Ukrainne W. X. Lit.*»)[93].

У королівському привілеї від 14 квітня 1589 р., який надавав київському шляхтичу І. Ближинському у володіння Кременчуцький уход, зокрема, писалося: «…З того уходу службу воїнську яко й інша шляхта на ***тій Україні*** мешкаючи служити повинен; …заслуги, які він ***на Україні*** при ньому (князі Михайлі Вишневецькому. — *Т.Ч.*) у багатьох потребах і битвах з неприятелями Речі Посполитої коронної буваючи в себе мужньо показував горла і кровопролиття свого не латуючи»[94].

Згідно з постановою сейму Речі Посполитої за 1590 р. під назвою «***Порядок щодо*** Низовців та ***України***» («*Porządek z strony Nizowcow y Ukrainy*»), встановлювався козацький реєстр в 1000 чоловік, хоча спочатку планувалося 6000 осіб. Керувати реєстровими козаками, а також упокорювати усіх останніх «свавільних людей» мав великий коронний гетьман Речі Посполитої[95]. Тут треба звернути увагу на формулювання назви ухвали вищого законодавчого органу Польсько-Литовської держави, де йшлося про створення окремого правового статусу «щодо України». Тексти інструкцій послам Вишенського, Серадзького, Познанського, Калішського, Краківського та інших воєводських сеймиків на вальний сейм були переповнені шляхетськими образами на «***свавілля українне***», «свавілля низових козаків», «козацьку сваволю» й попереджали, що «***Україну не можна залишити без жовніра***»[96], «низовці і ***люди українні***, щоб договорів не порушували»[97].

3. Перетворення хоронімічної назви «Україна» на політонім: 1592–1649 рр.

16 січня 1592 р. новий король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза видав універсал про призначення спеціальних комісарів з розслідування, у якому зазначалося: «Дійшло до нас, що ***на Україні — у воєводствах***

---

[93] Volumina legum. — Vol. 2. — P. 289.

[94] Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. — К., 2002. — С. 434; *Вирський Д.* Вишневеччина: перші перемоги і перші соратники (1555–1595 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — С. 120–121.

[95] Prawa Konstitucye y przywileje Krolewstwa Polskiego. — Warszawa, 1732–1738. — S. 1330; Volumina legum. — Vol. 2. — P. 310; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 344–345.

[96] БМЧ Краків. — Рукоп. 2724. — Арк. 78; Арк. 418; Арк. 433; Рукоп. 2723. — Арк. 96.

[97] Там само. — ТН. — Рук. 1621. — Арк. 594.

Волинському, Київському, Брацлавському, — як у селах, так у містечках і містах люди свавільні, не зважаючи на зверхність нашу і право посполите, вчинили великі й нечувані шкоди, кривди, грабунки та вбивства»[98]. Тут також йшлося про «вірності ваші, які ***на Українах*** проживають»[99]. Отже, для польського короля у цьому конкретному випадку «Україною» була територія Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. Королівська інструкція Сигізмунда III Вази, яка була подана 6 липня того ж року на провінційні сеймики, стверджувала, що «***люди Українні***» мають велику шкоду, яка надходить «з Низу» від козаків, а «***Українне свавільство*** розходиться швидко…»[100]. У зв'язку з цим, повідомляв король шляхту, «***комісара на Україну*** з немалим людом [треба було] ***послати***»[101]. У проекті постанови сейму Речі Посполитої за 1593 р. йшлося про те, щоб «воєводи, шляхетні старости, які домовляться між собою про час і місце, ***у ті краї на Україну***, як собі час визначать, для учинення тієї справедливості [підуть]; …тоді ***старости наші Українні*** швидко усі з почтом своїм, також стрільці і вибранці усі коронні і В[еликого] К[князівства] Литовського проти таких рушити як тільки на ґвалт мають»[102].

У листі київського єпископа Йосифа Верещинського до канцлера Яна Замойського з Фастова від 29 серпня 1593 р. читаємо: «…А ще добре було б, щоб ***Україна їхня*** була міцна»[103]. Тут також згадувалося про «***старост Українних***», однак особливу увагу потрібно звернути на те, що представник вищої духовної влади Корони Польської додавав до назви «Україна» займенник «їхня», тобто у даному випадку розумілося, що вона була «не своя» для католицького священика. Цей представник вищого кліру римо-католицької церкви у Київському воєводстві Речі Посполитої писав різноманітні публіцистичні трактати, серед яких були такі, де не тільки у змісті, але навіть у назві вживалося слово «Україна»:

---

[98] ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 140. — Арк. 376–379; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. . — С. 33–35; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 86. Польською: «Yż *na Ukrainie woiewodztw: Wołynskiego, Kiiowskiego, y Bracławskiego*».

[99] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — С. 34. Польською: «...Wiernosci wasze, *ktòrżi na Ukrainach mieszkacie*».

[100] БМЧ Краків. — Рук. 370. — Арк. 6–7. Польською: «Aby *ludzie Ukrainni* z Nizu wszyscy uprzątnieni beli... *Ukrainne swowolenstwo* rospuscielo się barzo iest szkodliwe».

[101] Там само. Польською: «…Tak isz przyszlo K. I. M. *comissarza na Vkrainę* z niemalym ludem zeslacz».

[102] Там само. — Рук. 2723. — Арк. 41. Польською: «Woyewody, urodzone starosty, ktorzy porozumiawsy syę między sobą oczasie i myeiscu, w *tamthe kraye na Ukraynye*, yako sobye czas upatrzą, dlya czinyenya they sprawedliwosczy ziachacz...; tedy *starostowye nasy Vkraynny*…».

[103] *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904. — S. 309.

«Оголошення про створення рицарської школи для синів коронних ***на Україні***…» («*Publika... tak ze strony fundowania szkoly rycerskiej synom koronnym* ***na Ukrainie***…») (Краків, 1594). В одній з своїх тогочасних праць єпископ Верещинський писав, що «***Україна є довша і ширша, ніж Велика і Мала Польща***»[104].

У 1593 р. до «Руської метрики» канцеляристами Коронної канцелярії у Варшаві було внесено запис: «Данина Черминському добр названих городище Лисянка ***(“Lesenka”)*** ***на Україні*** вище Торговиці між ріками Ухорським Тікичем ***(“Uchorskim Tykiczom”)***…»[105]. Весною того ж року до Володимирської гродської книги був внесений текст відмови гетьмана Криштофа Косинського від керівництва над козаками Війська Запорозького, де були й такі слова: «…з тих часів пана ***Косинського за отамана не мати і загалом на Україні заразом іншого*** [обрати]***, на те місце***»[106]. З цих слів стає зрозумілим, що «Україна» тут виступала як політичний організм, який потребував собі зверхника — «отамана». Отже, саме з цього часу можна говорити про початок процесу поступового перетворення хороніма «Україна» на політонімічну назву.

16 березня 1595 р., коронні канцеляристи, які разом з королем перебували вже у Кракові, записали таку постанову: «Визволення від грошей підводних ***міст українних***. Циволання від поборів ***міст українних***»[107]. У лютому 1596 р. король Сигізмунд III Ваза видає універсал, в якому писав про існування «***своєї***[108] ***волі Украïнної***», а також про те, що «на тих зброднях, які ***на Україні*** до того часу чинилися; …по ті часи вашої братії другій звлаща ***на Україні*** стало»[109]. У «конституції» вального сейму у Варшаві від 7 травня 1596 р. серед іншого зазначалося: «…Оскільки ***на Україні козацька сваволя поширюється*** з шкодою для Речі Посполитої

---

[104] Цит. за: *Яковенко Н*. Нарис історії України… — С. 10.

[105] Руська (Волинська) Метрика. Регести документів… — С. 447.

[106] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — С. 54.

[107] Там само. — С. 450. *В оригіналі*: «Вызволеньє от пнезєи подводных *мєста украинныє*. Wywołanie od poborow *miast ukrainnych*».

[108] У «Граматиці словенській…» І. Ужевича стосовно займенника «свій» зазначалося: «Займенник **свой —** свій, **своА —** своя, **своɛ’ —** своє у латинів відноситься тільки до третьої особи, а в слов’ян вдало сполучається з усіма особами — **ıа маю своɛго пана —** я маю свого пана. **Ты маɛшъ своɛ’го ’ώ(т)ца —** ти маєш свого батька, **ωнъ покорнымъ ɛ’сть своɛмγ ста́ршомγ —** він покірний своєму старшому. Те ж саме стосується і первинного займенника **собѢ і сɛбɛ —** собі і себе, як-от: **’ıá бγдγ собѢ ’ώрати —** я собі буду орати, замість мені буду орати, **ты собѢ сѢɛшъ —** ти собі (замість тобі) **сіɛш, ’ώни собѢ жнγть —** вони собі жнуть, **вы сɛбɛ вымовлıаɛ’тɛ —** ви виправдуєте» себе».

[109] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. I. — С. 85.

чим далі»[110]. 1 жовтня 1596 р. король видає черговий універсал до «свавільного козацтва», де стверджувалося: «…У ***воєводствах Київському, Волинському і Брацлавському***…; ***на Україну*** втікали, служби немаючи»[111].

У листі «старшого» Війська Запорозького Гаврила Крутневича до короля Речі Посполитої Сигізмунда ІІІ Вази від 26 вересня 1600 р. говорилося: «…Товариші наші, до маєстату Вашої Королівської Милості послані, мали лист до ***українних урядів*** про наше перебування на послугах Вашій Королівській Милості ***на Україні*** вільне і безпечне.., не скривджені від ***українних урядів*** були як вірні і найнижчі піддані Вашої Королівської Милості»[112]. 31 березня 1601 р. у листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Я. Замойського містилося прохання, «щоб [гроші і сукно] нам взагалі ***на Україну*** були прислані були згідно з обіцянкою Кор[оля] Й[ого] М[илості]»[113]. У листі Йосифа Верещинського до канцлера Яна Замойського від 15 квітня 1601 р. з Фастова писалося: «…Так шляхтичів сила як теж ***людей Українних*** і козаків Запорозьких немало»[114].

У листі «старшого» Війська Запорозького Самійла Кішки до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського від 1 грудня 1601 р. з Нової Мойжі поблизу Ренцена (територія суч. Латвії) зазначалося: «…То теж в[ашу] м[илість] повідомляємо, що і самі уже для великої муки ***нашої на Україну йдемо***»[115]. Назва «Україна» неодноразово вживалася у листі гетьмана Війська Запорозького Івана Куцковича[116] до галицького старости Юрія Струся (аж 7 разів!) від 11 травня 1602 р.: 1) «…Що нас м[ило]с[ти]вий пане Галицький від в[ашої] м[илості] самого під той час ***нашої відсутності в Україні***»; 2) «…Указав їм (Війську Запорозькому. — *Т.Ч.*) в[аша] м[илість] ***місця по Україні, де є велика***

---

[110] Volumina legum. — Vol. 2. — P. 364; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 112–113.

[111] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. I. — С. 131.

[112] АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3036. — Арк. 35. Польською: «...towarzise nasze, do maiestatu W. Kr. M. poslane, mieli list do *urzędów ukrainnych* o przeisciu nasze s poslug W. Kr. M. *na Ukraine* wolne y bezpieczne.., nie ukrzywdzonie od *urzędów ukrainnych* bely iako wierne i nainizse poddani Waszej Kro. M.».

[113] АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 802. — Арк. 5–7.

[114] *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские казаки. — S. 320–321. У цьому листі Й. Верещинський відрізняв «Польщу» від «України»: «Proszę do spraw prawnych o dwa Exempti ***jeden do Polski a drugi ma Ukrainę***».

[115] АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 675. — Арк. 41–42; Listy St. Żółkiewskiego. 1584–1620. — Kraków, 1868. — S. 115; Документи українського козацтва… — С. 124–125.

[116] Лист написаний під час повернення козацького війська з Інфлянтської кампанії 1601–1602 рр. з білоруського міста Могилева.

частина домів і маєтностей наших»; 3) «…За учтиві послуги наші видати нам сказав на додаток і на очікуваний учтиво заслужений жолд наш, ***почавши від Могилева усю Україну аж до гирла Дніпрового***»; 4) «…***Поспішали до України*** і там очікували жолду свого заслуженого»; 5) «…То є воля і наказ Йо[го] К[оролівської] М[илості], щоб [ми] ***зупинилися в Україні***»; 6) «…А ми за короткий час в доброму здоров'ї ***на Україну прибули***»; 7) «…Бо вже ***на Україні і в домах наших немає нічого***»[117]. Як можна зрозуміти з вищенаведених словосполучень, в офіційній топіці вищого керівництва Війська Запорозького вже на початку XVII ст. назва «Україна» поширювалася на територію «від Могилева» на півночі, до «гирла Дніпрового» — на півдні.

Наприклад, ще 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня до Сигізмунда III Вази королівський уряд Речі Посполитої називався в т. ч. й урядом України-Русі («…есьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості, ***яко уряду Украйного***…»[118]. На сеймі Речі Посполитої 1607 р. було ухвалено дві окремі постанови «Про ***сваволю Украйнну***» («O *swawoli Ukrainney*») та «***Про міста Украйнні***» («O *miastach Ukrainnych*»)[119]. У першій згадувалися «***Староства Украйнні***» («щоб міщани і бояри Київського і Подільського воєводств підкорялися місцевим старостам»), а в другій йшлося про «свавільства міщан Брацлавських і Корсунських».

У документі під назвою «Вотум шляхтича, писаний на сеймику на сейм року Господнього 1606» слово «Україна» згадується три рази: 1) «…Оборони зовсім не маємо: татари ***Україну плюндрують*** коли хочуть»; 2) «чув від одного вірменина, що був у той час в Константинополі, коли великий гурт в'язнів ***з України*** як бидло пригнано»; 3) «і ті що до Татар виїхали (як то стверджують) ***були їм провідниками на Україні***»[120].

---

[117] АГАД. — Ф. «Архів Замойських». — № 3036. — Арк. 40–42; Документи українського козацтва… — С. 131–133. Польською: 1) «…Co nas mczwy panie Haliczki od w. m. samego pod ten czas niebytnosci naszey *na Ukrainie*»; 2) «…Ukazał iem w. m. liezą *po Ukrainie*, gdzie iesth większa częscz domów y maiętnosczy naszich»; 3) «…Za uczciwę posługi nasze wydacz nam raczył na dopoczynienie y na oczekywanie uczciwe zasłuzone[go] zołdu naszego, począwszi od Mohiliewa *wszitkie Ukraynę* asz do uscia Dnieprowego»; 4) «…Pospieszali się *ku Ukrainie* y tam oczekywali zołdu swego zasłuzonego»; 5) «...Tho jest wolia y rozkazanie Ie. K. M., zebysmy się połozyli *na Ukrainie*»; 6) «…A my w krotkim czasie w dobrym zdrowiu *na Ukraynie* przibywszi...»; 7) «…Bo iusz *na Ukraynie* y w domach naszich nie mash poczo».

[118] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 1. — К., 1863. — С. 152.

[119] Volumina legum. — Vol. 2. — P. 443.

[120] *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси — Т. 1. — С. 39–40. Польською: 1) «Obrony nic niemasz: tatarowie *Ukrainę plundruią* kiedy chcą»; 2) «słyhałem

6 вересня 1609 р. краківський каштелян Я. Острозький писав до короля Сигізмунда III: «…Зволиш наказати мені, щоб я втихомирив, козацьке свавілля ***на Україні*** і щоб козаки не збиралися купами і не порушували угод з прикордонними сусідами. Але я сам не маю таких сил, щоб міг виправити те, що надто шкодить. Бо і ***зараз по Україні розійшлися корогви***, які діють від імені В[ашої] К[оролівської] М[илості] і називають себе слугами В[ашої] К[оролівської] М[илості], хоча насправді ними не є»[121]. У постанові сейму Речі Посполитої 1609 р. під назвою «Про Козаків Запорозьких» йшлося про те, що козаки заважають «владі урядників наших, і ***Уряду Українному*** заважають», а тому «висилаються ***на Україну*** комісари наші»[122].

Черговий сейм 1611 р. ухвалив постанову «***Про сваволю Українну Козацьку***» («*O swawoli Ukrainnej Kozackiej*»), у якій наголошувалося на тому, що в «***Українних воєводствах***» («*Wojewodztwach Ukrainnych*») козаки чинять усілякі «свавільства», а «***Українна сваволя*** бере гору під протекторатом служби нашої і чинить великі шкоди і кривди станові шляхетському в його маєтностях»[123]. Однак, зважаючи на загрозу нової війни з Османами, дозволялося набирати «роти Козацькі», видаючи приповідні листи на їхнє вербування лише шляхтичам.

На грудневому сеймі 1613 р. серед інших постанов щодо України ухвалено конституцію «Про комісію з Козаками», в якій заборонялося «самовільне покозачення» частини населення Київського, Брацлавського і Подільського воєводств Корони Польської, які виходили з-під юрисдикції своїх панів та визнавали владу козацького «старшого». Крім того, в іншій постанові «Про Козаків і людей свавільних» зазначалося: «Дбаючи, щоб надалі наша держава була забезпеченою від свавільних ватаг, а особливо ***Україннi місця***, які значно потерпіли від них раніше»[124]. В іншій постанові того ж сейму «Про кварцяного жовніра» говорилося, що «кварцяний жовнір ***призначений на оборону краям Українним***», і він має бути «***в***

od iednego Ormianina, że był na ten czas w Konstantynopolu, kiedy wielki gwałt więżniow *z Ukrainy* iako bydła przypędzono»; 3) «Y ći co do Tatar wyiachali (iako to twierdzą) snać *im przewodnikami byli na Ukrainę*».

[121] Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 121; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 146–147.

[122] Volumina legum. — Vol. 2. — P. 465. Польською: «…Władzą urzędnikow naszych, y *Urząd Ukrainny* mieszaią...; wysyłamy *na Ukrainę* komissarze».

[123] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 16; Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. — С. 350. Польською: «…Ponieważ *Ukrainna swawola* tak wielką gorę bierze, że stanowi szlacheckiemu w dobrach ich, i nascych, wiełkie a nieznośne szkody y krzywdy...».

[124] Volumina legum. — Vol. 3. — S. 122; Селянський рух на Україні... — С. 351. Польською: «...Postregaiąc aby napotym Państwa nasze bespieczeństwo swe mialy od kup swywolnych, a osobliwie *Ukrainne mieysca*».

полях на Україні, там де є потреба його призначення[125]. В універсалі короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази про створення «козацької комісії», який було видано з Варшави 15 березня 1614 р., говорилося: «…Також і про місце достатньо порузумівшись, зараз на ***Україну Київську*** заїхали»[126].

На сеймі 1615 р. воєвода Руського воєводства у своєму вотумі відзначав, що козаки «абсолютно домінують ***на Україні***, бо все поспільство під їхнє право піддалося, запобігти цьому неможливо, бо жодна річ у них неможлива, і місця немає ні конституції, на авторитету Короля Його Милості»[127]. У королівських пропозиціях на сейм наголошувалося: «…Є ***у нас на Україні*** внутрішня небезпека хоча, й немає зовнішньої. Чи не висить над нами неспокій козацької бурі? …Й[ого] К[оролівська] М[илість] зволив призначити для збереження приязні з турками і ***для очищення України*** від згаданого свавілля комісарів, які мали вжити заходів чи то угодою, чи якимось іншим способом, щоб роз’єднати цих людей і привести якусь певну кількість із них до доброго порядку»[128].

Досить інформативною є королівська інструкція на сейм Речі Посполитої 1616 р.: «[Козаки] ***замки наші Українні*** зайняли…; і іншим правом кільканадцять ***фортець Українних*** собі привласнюють; …***та частина України*** в якій давно не постав, мечем і вогнем спустошив»[129]. Цікаво, що цей сейм ухвалив дві постанови: «***Про стражів Українних***» («*O strazach Ukrainnych*») та «***Про розбої і злодійства Українні***» («*O rozbojach, y zlodziejstwach Ukrainnych*»)[130] (в останній постанові йшлося про «свавільства» у Брацлавському воєводстві). Шляхта Корони Польської у 1617 р. вимагала, «щоб воєвода Київський частіше перебував ***на***

---

[125] Volumina legum. — Vol. 3. — S. 81–82. Польською: «…że żolnnierz kwarciany *kraiom Ukrainnym* na obronę naznaczony».

[126] Бібліотека Народова у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — Мф. 2632. — Арк. 212–215; Документи українського козацтва… — С. 163. Польською: «...Takze y o mieysciu dostatecznie porozumiowszy się, spolecznie na *Ukrainę Kiiowską* ziachali».

[127] Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку. — Од. зб. 325 (Бібліотека Народова. — Відділ мікрофільмів. — Мф. 2632. — Арк. 34; Див. також: *Брехуненко В*. Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI — перша половина XVII ст.) // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. — К., 2009. — С. 98.

[128] Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 165; Селянський рух на Україні. — С. 351–352.

[129] БМЧ Краків. — Рук. 109. — Арк. 497–498. Польською: «[Kozaki] *zamki nasze Ukrainne osiedli*… y inszym prawem *kilkanascie osad Ukrainnych sobie przywłaszczaiąc*».

[130] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 137, 141.

Україні», і того ж вимагала від «***старост українних***», які рідко бували у своїх східних староствах[131].

10 березня 1617 р. султан Агмед I у листі до короля Речі Посполитої вимагав покарати бунтівливих козаків та згадував про «***українних державців***»[132]. У листі до литовського магната Льва Сапіги за 22 вересня того ж року польський король Сигізмунд III Ваза писав: «А то ***та Україна*** від поган небезпеченства затруднили і затримали королевича Владислава, сина нашого, що перед тим взятого з дозволу Речі Посполитої до Москви затягу так швидко, як була потреба закінчити, не міг, бо і сам за першими вістями ***до України*** повернутися мусив…»[133]. Потрібно зазначити, що у цьому королівському листі до вищого урядовця Великого князівства Литовського в одному семантичному ряду згадувалися такі назви, як «Річ Посполита», «Москва» та «Україна».

Постанова вального сейму 1618 р. називалася «Про Козаків Низових»: «Так далеко зайшла ***Козацька сваволя***, що поза тим, що ***Українні обивателі*** великі від них терплять кривди…»[134]. В одній з посольських інструкцій на цей сейм зазначалося: «…Потрібно, щоб Й[ого] М[илість] П[ан] київський воєвода [Станіслав Жолкевський] частіше ***бував на Україні.*** Ми ж, як бачимо, мало від нього маємо допомоги, ***бо в Києві був лише двічі***: їдучи до Москви і заїжджаючи на воєводство. Крім того, і урядників його там не дуже хвалять, бо, по-простому кажучи, кожен шукає, що — його [власне], а що — не Богове. ***Українні панове старости***, ***особливо магнати***, теж не думають про те, щоб навести порядок»[135]. На вальному сеймі 1619 р. йшлося про оборону «***країв Руських, України*** до Землі Волоської прилеглих»[136], а на черговому сеймі 1620 р.

---

[131] БМЧ Краків. — Рук. 350. — Арк. 205–206. Польською: «Woiewoda Kiiowski częsciey przebywał *na Ukrainie*... panowie *starostowie vkrainni*... gdyz sami nigdy w starostwach swoich nie bywaią...».

[132] БМЧ Краків. — ТН. — Рук. 110. — Арк. 47.

[133] Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 185. Польською: «...A to *te Ukrainne* od pogan niebespieczenstwa zatrudziły y zarymały krolewicza Władysława syna naszego, ze przedsiętego s pozwoleniem Rptey do Moskwy zaciagu tak prętko, iako było potrzeba konczyc, nie mogł, bo i sam za pierwszemi wiesciami *ku Vkrainie* się obrocic musiał...»..

[134] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 157. Польською: «…Tak daleko zaszła Kozacka swawola, że mimo to, iż *obywatele Ukrainny* wielki od nich ucisk y ukrzywdzenie cierpia».

[135] Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 176–177; Селянський рух на Україні — С. 167–168. У березні 1618 р. могилівський купець Л. Власов стверджував: «…Не будет, указал, де, король *с Украины* с своими людьми и з запорожскими черкасы и з гайдуки итти, заговев маслом, на Киев, а с Киева на Путивль да на Северу» (Документи російських архівів з історії України. — Т. 1: Документи з історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. — Львів, 1998. — С. 119).

[136] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 169. Польською: «kraiow Ruskich, *Ukrainie* y Ziemi Wołoskiey przyległych».

було ухвалено постанову під назвою «***Старости Українні***» («*Starostowie Ukrainni*»), де йшлося про «панів старост в замках Українних»[137]. Як бачимо, у даному випадку пояснювалося, що «краї Руські» є «Україною», і вони граничать з «Волоською землею», тобто Волоським князівством.

20 листопада 1620 р. польський король Сигізмунд III Ваза видає привілейний універсал волинському воєводі Я. Заславському на володіння Переяславського староства з прилеглими землями. У цьому документі, зокрема, відзначалося: «…Двісті коней людей служилих своїм коштом при війську і гетьманові нашим ***на Україні*** ставити повинен будеш»[138]. 21 серпня 1621 р. вийшов універсал про призначення королівським коморником у Київському воєводстві шляхтича В. Обалковського. У ньому кілька разів згадувалося про «Київську землю та всю Україну»: «…Селітри у всій землі Київській і ***по усій Україні тій***, в полях диких Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля Муравських шляхів татарських і біля рік Псел, Ворскла, Орелі і в інших диких місцях»[139]. Як бачимо, у даному документі до іменника «Україні» застосовувався прикметник «уся».

У 1621 р. у Кракові було надруковано «летючий листок», який називався «Розмови свіжі про ***новини з України, Угорщини і Туреччини***» («Rozmowy swieze o *nowinach y Ukrainy z Węgier y z Tyrek*»)[140]. Того ж року до Київського літопису були вписані «Вірші на смерть служебного князя» Семена Лика, де були й такі рядки:

…Зичим від Москви і від Татар ***успокоїв Україну*** тим
Здорове ***людей і місць Українних*** обварював своїм…

У «Діаріуші» польського шляхтича Анджея Кості-Збіроховського за 1621 та 1631 рр., віднайденому нещодавно чернівецьким істориком Т. Ковальцем у польських архівосховищах, читаємо:

---

[137] Ibid. — С. 182. Польською: «…panow Starostow na *zamkach Ukrainnych*».

[138] Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — Кн. 14. — Вып. I–III. — С. 119. Польською: «…dwieście koni ludzi służałzch swym kosztem przy wojsku i hetmanie nashym *na Ukrainie* stawić powinien będzie».

[139] Там же. — С. 129–130. Польською: «...Saletry wszystkie, w ziemi Kijowskiej i *po wszystkiej Ukrainie tamtej*, w polach dzikich Białgorodskch, Oczakowskich, Putiwlskich, około Murawskich szlaków tatarskich i około rzek Psla, Worskla, Oreli i we wszystkich dzikowinach».

[140] БН у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — М/ф. 30218. Цікаво, що у квітні 1649 р. представник Апостольської столиці у місті Ясси, столиці Волошського князівства, надіслав повідомлення до Риму, в якому ужив назву «Україна» в одному семантичному ряду з «Польщею», «Угорщиною» і «Трансильванією»: «…Et aliis ***Ungaris*** contra ***Polonos*** bis in ***Transylvania*** et in ***Ucraina*** cum ***Ungaricis*** legatis agitabant[ur]» (Жерела до історії України-Русі. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. 105).

В Україні з Козаками як велося
Танець кривавий марсовий і як довго тривало,
Що зрештою я отримав, а потім перепочинок,
Який був після праці. Поглянь як їхалося
З України на Поділля проти хана
Танок маршовий кривавий і так довго тривало…
А інші ***в Україну*** — на службі залишені,
Які свою платню взявши, роз'їхалися порізно,
А ті, що ***в Україні***, до козаків ставилися грізно,
Не бажаючи їм поступатися лежами своїми,
Від Й[ого] М[илості] П[ана] гетьмана даними…
А другі ***в Україні*** в службі затримані,
Зі своєї плати узявши, роз'їхалися
А ***українні Козаки*** ствали грізно…[141]

У цьому щоденнику подається також такий документ, як «***Реєстр хоругв на Україну***»[142].

4 грудня 1622 р. перемишлянський єпископ Ісая Копистенський пише листа до московського патріарха Філарета, де говорить, що «не маємо де прихилити голови своєї, скрізь ***тут на Україні***, в землі Київській…»[143]. Про «українну сваволю» йшлося в універсалі короля Сигізмунда III Вази за 1624 р.[144]

У 1625 р. великий коронний гетьман С. Жолкевський відзначав, що козаки, «забувши віру й підданство, удільну собі Річ Посполиту творять, на горло та маєтність невинних людей наступають, ***вся Україна*** від них залежна, шляхтич в домі своїм не вільний, в містах і містечках Його Королівської Милості весь уряд, вся влада при козаках, узурпують собі юрисдикцію, право становлять»[145]. У грудні того ж року сеймики Корони Польської отримали королівську інструкцію, в якій також наголошувалося на тому, що «***окрема собі Річ Посполита*** утверджується, на горла, на маєтності людей невинних наступають, ***Україна вся є від них зруйнована***, шляхтич у домі своїм не вільний, в містах і містечках Й[ого] К[оролівської] М[илості] усі уряди, уся влада при козаках, привласнюють

---

[141] *Ковалець Т.* Діаріуш Анджея Кості-Збіроховського про козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — С. 382.

[142] Там само. — С. 393.

[143] РДАДА. — Ф. Посольський приказ, Малоросійські справи, 1622. — Спр. 1. — Арк. 6–7. Опубл.: *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси — Т. 1. — С. 131; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. I: 1620–1647 годы. — М., 1953. — С. 27–28.

[144] *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси — Т. 1. — С. 141–142.

[145] Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 285.

собі юрисдикцію, право собі встановлюють; ***на Україні*** для приведення в покору козаків; ...ніж і в домі ***[на] Україні*** мати постійну небезпеку»[146]. Власне, з цього тексту стає зрозумілим, що «вся Україна» була не тільки «зруйнована козаками», але у ній встановлювалися нові державні та судові органи й таким чином творилася «окрема Річ Посполита». У листі коронного конюшного Христофора Збаражського до короля за 1623 р. вживалося таке словосполучення, як «***уся Київська Україна*** і Біла Русь» («*wszystkiey Kijowskiej Ukrainy* у Białey Rusi»)[147].

На Варшавському сеймі 1627 р. було ухвалено постанову «***Оборона України*** від поган» («*Obrona Ukrainy* od pogan»), за якою «***України*** від поган мав стерегти жовнір», який повинен був бути при «***війську Україннім***» і в якому також мали знаходитися «***люди старостів Українних***»[148]. Аналогічна постанова була ухвалена на варшавському сеймі 1628 р., де також йшлося про «***Українне військо***» та організацію «***оборону України***»[149]. Вищий законодавчий орган Речі Посполитої у 1629 р. підтверджує попередні постанови сеймів стосовно «***Оборони Українної***» («*Obrona Ukrainna*») та ухвалює нову «конституцію», де йшлося про особливості «***Українної оборони***» («*Ukrainney obronie*»), яку мусило забезпечувати «***військо те Українне***»[150]. У виступі на сеймі 1630 р. король Сигізмунд III Ваза звернувся до магнатів і дрібнішої шляхти із закликом, що «оскільки їм нічого не вартує за будь-якої нагоди повернутися до звичайної сваволі… треба ***зміцнити Україну надійною охороною***»[151]. 28 березня того ж року польний гетьман С. Конєцпольський видав універсал до шляхти Волинського воєводства, у якому наголошувалося на «Українному свавільстві» («*swawoleństwo Ukrainne*»)[152].

У королівських пропозиціях на сейм 1631 р. загострювалася увага на козацькому повстанні, яке «підбурило всю Україну»: «…Жорстоко замордували свого старшого, поставленого з руки й. к. м., та інших стар-

---

[146] Там само. — С. 286. Польською: «…Udzielną sobie Rzecz Pospolitą stanowią, na gardła, na majętność ludzi newinnych następują, *Ukraina wszystka jest od nich zgoldowana*, szlachticz w domu swym nie wolny, w miastach i w miasteczkach J. K. M. Wszystek rząd, wszystka władza przy kozakach, uzurpują sobie jurysdykcyą, prawa stanowią; *...na Ukraine* dla wprawienia w posłuszeństwo kozaków; ...niźli i w domu *Ukrainę* mieć w ustawicznym niebezpieczeństwie».

[147] *Кулиш П.* Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 102.

[148] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 260. Польською: «...żołnierza, ktory *Ukrainy* od pogan stredz będzie».

[149] Ibid. — P. 278.

[150] Ibid. — P. 292. Польською: «…*woyska tego Ukrainnego*».

[151] Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 289.

[152] ЦДІАУК. — Ф. «Луцький гродський суд». — Кн. 2143. — Арк. 361 зв.

ших, що зберігали покору[153], ***підбуривши майже всю Україну*** до бунту...; Для утримання їх у покорі і у зв'язку з небезпекою від поган ***треба зміцнити Україну*** надійною охороною»[154]. На цьому сеймі йшлося про утримання «частини війська ***з експедиції Пруської на Україну*** повернутої»[155]. 23 липня 1631 р. король Сигізмунд III Ваза застерігав воєводу Київського воєводства Тишкевича, щоб «не дійшло до якого-небудь кровопролиття, а потім і до хвилювання ***козаків і всієї України***»[156]. 6 лютого 1632 р. король Сигізмунд III Ваза видав привілейний універсал скарбовому писарю Ф. Мировецькому на володіння землею на р. Ворскла. У цьому документі дуже чітко локалізувалися королівські надання «на Україні»: «…Городища пусті двоє, Глинськом і Бельськом названі, вище Полтави, над рікою Ворсклою поблизу могили, Сковобора названою, за рікою Пслом, ***на Україні***, в воєводстві Київськім [що] знаходяться»[157].

У липні 1632 р. на Генеральній Конфедерації шляхти Корони Польської було заявлено, що частина земель Речі Посполитої була «***спустошена Українними війнами***», отже, потрібно думати про «***оборону України***»[158]. Тут також згадувалося про «старостів Українних»[159]. Після виборів нового короля, яким став Владислав IV, у документі під назвою «Присяга Їх Мосців пп. Маршалків» йшлося про те, щоб король разом «з отцем примасом, і їх милостями панами сенаторами, і гетьманами двох народів, домовившись, і ***curam gerere тієї України***, дуже старався»[160]. У «Конституції вального сейму Речі Посполитої» 1633 р. була спеціальна постанова під назвою «Дисципліна військова війська кварцяного, на ***Воєводства Руські, і Українні*** від поган, слугуюча» («Dyscyplina militaris woyska kwarcianego, na ***Woiewodztwa Ruskie, y Ukrainne*** od pogan, służąca»), в якій говорилося про «жовніра кварцяного на ***Україні Речі***

---

[153] Йдеться про Григорія Чорного та його прибічників.

[154] Жерела до історії України-Русі. — Т. 8. — С. 356, 357; Селянський рух на Україні… — С. 139.

[155] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 321. Польською: «że część woyska z expedycyi Pruskiey *na Ukrainę* obrocona».

[156] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 112. Польською: «…Nie przychodziło do jakiego krwie rozlania, a za tym i do poruszenia *kozaków i wszystkiej Ukrainy*».

[157] ЦДІАУК. — Ф. «Володимирський гродський суд». — Кн. 1000. — Арк. 182. Польською: «...Horodyszczą pustę dwoję, Hłińską u Bielską nazwanej, za rzeką Psłem, *na Ukrainie*, w wojewodztwie Kijowskim...».

[158] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 347, 349. Польською: «…*Ukrainnymi woynami spustoszonych; obronę Ukrainy*».

[159] Ibid. — P. 350.

[160] Ibid. — P. 361. Польською: «…z Imcią X. Prymasem, y z Ich Mciami Pany Senatorami, y Hetmanami oboyga narodow, porozumiewać się, y *curam gerere tamtey Ukrainy*, będzie raczył».

Посп[олитої]», а також вперше у польській діловодній мові уживалися такі словосполучення, як «жовніри ***війська Українного***», «провіант війську ***нашому Українному***»[161]. Цікаво, що у даному випадку це словосполучення у локалізаційному значенні стосувалося Київського, Волинського, Белзького, Брацлавського, Подільського і навіть Люблінського (!) воєводств, а також «Земель Руських»[162]. Однак на цьому ж сеймі було ухвалено постанову, де говорилося про «***Українні замки Великого Князівства Литовського***» і конкретизувалося, що йшлося про «Полоцький, Мстиславський, Вітебський, Суражський, Віленський, Гомельський, Речицький, Ушицький [замки]»[163]. У сеймовій постанові 1635 р. відзначалося: «…До ***тієї України***…; що на ***тій Україні*** деякі шляхетського стану люди тим виправам морським запорозьким козакам допомагають»[164].

У Посольському приказі в Москві виокремлювали такі хоронімічні і політонімічні поняття стосовно східних воєводств Корони Польської та Великого князівства Литовського, як «Литовська Україна», «Литовська земля», «Литовська сторона»[165], «Литовське государство» та «Литовські городи». Зокрема, московськими писарями при описі знайдених документів початку XVII ст. було зроблено запис: «Ростригине смерти грамоты, како вы посыланы от царя Василья ***в Украины***, по всем городам, в Чернигов и от царицы иноки Марфы в Путивль и во все в порубежные городы, обличаючи ево, Гришково, воровство, и что он на Москве убит»[166]. Хоча зазвичай у московській традиції жителів Війська Запорозького переважно називали «черкасами»[167], «черкашенінами» (при цьому гетьмана досить часто називали «Черкаським гетьманом»[168], а саме Військо Запорозьке — «Черкаським військом»[169]), «українні городи»

---

[161] Ibid. — С. 373. Польською: «…żołnierz kwarciany na *Ukrainie Rzeczyposp*», «żołnierzom *woyska Ukrainnego*», «prowiant *woysku naszemu Ukrainnemu*».

[162] Ibid. — С. 374.

[163] Ibid. — С. 375.

[164] Ibid. — С. 403–404; Польською: «…Ku *tamtej Ukrainie...*;…że *na tamtej Ukrainie* niektórzy stanu szlacheckiego ludzie tych inkursji morskich kozakom zaporoskim dopomagają».

[165] У грамоті Посольського приказу Московського царства за 17.07.1638 р. до тульського воєводи І.Черкаського писалося: «…Приезжают из ***литовские стороны*** в ***наши украинные городы*** в Олексинской уезд в село Павшин, литовские торговые люди с продажным вином» (Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 240).

[166] Опись архива Посольского приказа 1626 года. — М., 1977. — Ч. 2. — С. 10.

[167] «…***Черкасы жили на Украине***», — стверджувалося в «Отписці путивльських воєвод» від 20.10.1658 р. до Москви (Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 193).

[168] Див., наприклад*:* Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 482.

[169] Там же. — С. 477–478.

означували як «Черкаські городи»[170]. Наприклад, у відписці путивльських воєвод О. Литвинова-Мосальського і І. Уварова до Розрядного приказу писалося: «А на Москве в Розряде выходец литвин Назарко Сахнов в роспросе сказался ***с Украины из городка ис Сиволожи*** казачьей сын… А вестей сказал: сее зимы пришли ***ис Польши на Украину к Киеву*** ляхи и стали в городках: в Быкове, в Березане, в Носовце… И на первом бою выходили ***черкасы*** на вылоску и в слободе в Мрине побили ляхов 2 роты по смете с 300 человек. А на последних боях ляхи приходили к Нежину со всеми людьми, и ***черкасы сидели от ляхов*** в осаде, и билися с ними с города»[171]. Ще в одному документі йшлося про свідчення в Розрядному приказі козака Павла Худого за 31 липня 1631 р.: «А ***черкашенин*** Павлик Григорьев сын Худый в расспросе сказался родиною шляхтич Мошинского повету…; и он де из Мошина и с женою своею с Офимьицею пошол в ***черкасские городки*** кормитца тому 4-й год и ***жил на Украине в городке в Черкасех*** своим двором, а ***служил черкасскую службу за запорожскими казаки***…; И на сойме ***ляхи*** приговаривали, что быть на королевстве меньшему королевичу Казимеру. А ***белорусцы*** и ***запорожские черкасы*** говорили, чтоб быть на королевстве большому королевичю Владиславу»[172].

5 листопада 1632 р. у Путивлі московськими воєводами розпитувався козак І. Павленко (Павлов), який прийшов до порубіжного міста Московського царства з міста Черкас: «…А жил де он в городе в Черкасех. А вести он, Ивашка, сказал нам, холопем твоим: ***гетман де черкасской*** Ондрей Деденко ныне живет в городе Черкасех, а сбору де ***черкасом*** при нем нет, а расказанья де ему, гетману, по си мест не было, чтобы войску

---

[170] Див., наприклад*:* Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 487. Зважаючи на те, що прикордонні землі Московського царства від Путивля та Севська й до Білгороду в московській документації називалися «государевыми украинными городами» («государевыми украинами»), в окремих випадках, щоб зрозуміти про яку територію йдеться, російські писарі, крім «Черкаских» та «Черкаских украинных городов», вживали для означення «Украинные / Украинские литовские городы». «…И он (Богдан Хмельницкий. — *Т.Ч.*) де с ордою пойдет на Московское государство войною… А будет гетман учнет говорити, что писал государь к королю, будто они, ***черкасы***, сложась с татары, хотят ***государевы украины воевать***, и тем они у короля учинились в ненависти..», — з наказу Посольського приказу Московського царства за січень 1651 послу до Війська Запорозького Л.Лопухіну (Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. II. — С. 489–490). «Со всеми их ***Черкаскими украинными городы***..», — відписка путивльського воєводи С. Прозоровського про події в «Україні» до Посольского приказу від 14.01.1651 р. (Там же. — С. 480).

[171] РДАДА. — Ф. «Разрядний приказ», Приказний стол. — Стб. 40. — Арк. 144–148. Опубл.: Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 101–102.

[172] РДАДА. — Ф. «Разрядний приказ», Приказний стол. — Стб. 40. — Арк. 385–389. Опубл.: Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 113–114.

куда итить и ***на которую Украину***; …А князь де Еремей Вишневетцой в Лубнах, а хотел де собрався итить на Муравской шлях, а для чево хотел итить, тово он, Ивашко, не ведает, а хочет де зимовать ***на Украине*** в своих городкех»[173]. У вересні 1635 р. калузький воєвода Ф. Чулков писав до Посольського приказу в Москву: «…Как ***польские и литовские купцы*** вперед учнут с какими товары в Колугу приезжати, и мне, холопу твоему, их в Колугу пускати не велеть и велеть их отсылати назад. А сказати им велеть, чтоб ехати с торгом в твои государевы порубежные городы, а Колуга город непорубежный, и им ездить в Колугу не пригоже. А торговали бы они товары своими, опричь вина***, в твоих государевых порубежных городех, которые от их Украины***»[174]. Документ під назвою «Расспросные речи в Путивльской сьезжей избе запорожских казаков…» за березень 1638 р. засвідчував: «В нынешнем де во 146-м году (1638), в великий пост на другой недели, пошли было ***из литовских из украинных городов*** в Запороги ляхов тысячи з две да з гетманом казацким с Ильяшом Переясловцем…»[175]. 1 травня того ж року путивльський воєвода І. Плещеєв писав до царя Михайла Федоровича: «…Подымают де из Запорог казаки, а хотят де приходить на ***украинные литовские городы*** войною, а сложились де оне заодно с татары, а мстить де им свою кров за то, что де их, казаков, ляхи и урядники по городом побивали и мучили и жен их, и детей и ныне де побивают же…; люди ***в Литовской земли*** говорят, что подлинно де казаки идут з Запорог на ***литовские городы*** войною»[176]. В грамоті Розрядного приказу до тульського воєводи І. Черкаського за 10 серпня 1638 р. йшлося : «…И безвестново приходу царя и царевичей и больших воинских людей (Кримського ханства. — *Т.Ч.*) ***на Украину*** тою Муравскою сакмою; …А челобитчики, которые присланы к нам из Белгорода от ***черкасково гетмана*** от Яцка Остренина, и от полковников, и от сотников, и ***от черкас***, и от ***всего черкасского войска***…»[177]. Путивльський воєвода Г. Пушкін відписував 17 травня 1639 р. до Москви: «…И те ***польские и литовские черкаские городы*** для сыску детей своих…; будучи ***в польських и в литовских, и в черкаських городах***, проведать допряма ***запорожские черкасы***, которые были на Дону с донскими казаки вместе, турского город Очаков взяли ль…; А собрався де им у

[173] РДАДА. — Ф. «Разрядний приказ», Московский стол. — Стб. 79. — Арк. 358–372; Опубл.: Акты Московского государства. — Т. 1. — № 463. — С. 409–411.

[174] РДАДА. — Ф. «Посольський приказ», Зносини Росії з Польщею, 1635. — Спр. 1. — Арк. 168–169. Опубл.: Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 160–161.

[175] Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 193.

[176] Там же. — С. 215.

[177] Там же. — С. 248.

Вишневецкого***, всею Украиною итти к полякам в сход***, а для чево итти им велено ***в Польшу***, и тово де ему, Федьке, тот сотник не сказал»[178].

У своєму щоденнику домініканський чернець Шимон Окольський так описував початок повстання Війська Запорозького, яке відбувалося протягом 1637–1638 рр.: «…Докладно повідомили про бунт, купи, наїзди як на шляхетські, так і на козацькі домівки, про великий неспокій ***як за Дніпром, так і на Україні,*** про небезпеку, що загрожує шляхетським дворам і містам…; каштелян краківський вдався до іншого милосердного засобу: він ***відрядив від себе послів до самого бунтівника Павлюка на Україну***…; чернь і піддані-випищики, непослушні реєстрові, швидко почали збиратися, в загони, наїжджали шляхетські домівки, міста, замки та ***українські маєтності*** Й[ого] Кн[язівської] м[илості] Ієремії Вишневецького…; Всьому військові наказано ***повернути на Україну***, щоб погасити той запал»[179].

3 вересня 1637 р. великий коронний гетьман Речі Посполитої С. Конєцпольський видав універсал, який починався так: «Усім взагалі їх ***милостям Українним пп. старостам, державцям, підстаростам, намісникам і урядовцям***»[180]. Під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник Карпо Скидан, підписував свої звернення до населення як «***опікун усієї України***», «***поставлений для усієї України***», «***полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні***»[181]. Ось, наприклад, з якої інтитуляції розпочинався його універсал, який був виданий з м. Чигирина 24 жовтня 1637 р.: «Карпо Павлович Скидан, полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького, ***поставлений для всієї України*».** Далі очільник повсталого Війська Запорозького, звертаючись до «всього поспол631ства і братів наших», означував «Україну» займенником «наша»: «…Дійшла до нас відомість про рішучі наміри жовнірів ***прямувати до нас, на Україну,*** в чому їм нехай Пан Бог не помагає»[182]. 21 листопада 1637 р. польський король Владислав IV видав універсал, який адресувався «Всім загалом і кожному зосібна, кому про те відати належить, а зокрема: *старостам і урядам гродським,*

---

[178] Там же. — С. 274.

[179] Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 / Przez Szymona. Okolskiego. — Kraków, 1858. — S. 10, 11, 13–14.

[180] Ibid.

[181] Ibid. — S. 26. Польською: «*Karp Pawłowicz Skidan, pułkownik J. K. M. Wojska Zaporoskiego, na wszystkiej Ukrainie zostawionie*».

[182] Ibid. — S. 26. Польською: «…Iż dano wiadomość o statecznzch zamysłach pp. żołnierzów, że pewne *ku nam na Ukrainie* już pobliżu przybierają się».

підстаростам і державцям всіх наших володінь ***на Україні***»[183]. У цьому королівському універсалі також згадувалося про «українські села і містечка» («*wsi i miasteczka ukraiński*»). У відомій «Ординації Війська Запорозького реєстрового, в службі Речі Посполитій перебуваючому», яка була затверджена польським сеймом 1638 р., вживалися такі словосполучення, як «***Військо Українне***», «***Українні края***», «***старости і підстарости Українні***», та зазначалося: «Щоб козаки у віддалених ***краях Українних*** (окрім Черкас, Чигирина, Корсуня) і в інших містах, ***на самій Україні*** будучих…»[184].

Французький інженер на польській службі Гійом Левасер де Боплан визначив географічні межі «України» у своїй відомій праці, яка була написана протягом другої половини 1630-х років і називалася «***Опис України***…»: «Щоб краще Вас упевнити в цьому вагомішими, аніж слабкі слова, доказами, беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій августійшій величності опис цього ***великого пограниччя — України [Ukranie],*** розташованої між Московією [Moscovie] і Трансільванією, яку Ваші попередники здобули для Вас п’ятдесят років тому і розлогі рівнини якої стали настільки ж родючими, наскільки пустельними були досі. Це — нове королівство, яке віднедавна значно зросло завдяки доблесті і розумному поступуванню великого і незрівнянного Конєцпольського [Konespolski], краківського каштеляна і верховного головнокомандуючого Ваших військ… Якраз на цій топографічній карті Ви можете за мить оглянути з будь-якої точки цю ***простору землю України,*** володіння якою є для Вас таким же славним, як і вигідним... Ваша Величність, володіючи не лише прадавніми польськими землями, а й цією ***великою провінцією України***, до придбання якої я значною мірою причетний, здійснила на ділі благовоління, яке покійний король, Ваш брат…», «Велика незручність у ***цьому краї на Україні*** — це відсутність солі»[185].

У королівському універсалі Владислава IV від 10 січня 1643 р. відзначалося, що потрібно мати дозвіл на вивіз селітри з східних воєводств Корони Польської: «…В містах наших шляхетських, на ярмарках і на

---

[183] Ibid. — S. 163. Польською: «…Wszem wobec i każdemu zosobna, komu to wiedzieć należy, a mianowicie: *starostom i urzędom grodzkim, podstarościem, także dóbr naszych wszystkich na Ukrainie dzierżawcom*».

[184] Volumina legum. — Vol. 3. — P. 440. Польською: «…Aby kozacy w odleglejszych *krajach Ukrainnych* (krom Czerkas, Czechryna, Korszunia) i w inszych miastach, *na samej Ukrainie* będących».

[185] *Г.Л. де Боплан*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 22–24, 48–49, 63–65, 76–77, 92–93.

інших місцях цю селітру, яку, так купці, як і жиди ***з України вивозили***, а не мали листа нашого, яким би ми це дозволяли»[186]. При цьому королем конкретизувалося, що селітру з «України» не можна було вивозити «в Москву і через Велике князівство Литовське у королівство і в Ригу».

Від початку революційного повстання у 1648 р., вочевидь, у відповідь на політичні претензії Війська Запорозького, король Речі Посполитої Ян ІІ Казимир починає постійно згадувати у різних контекстах про «Україну» в своїх універсалах[187], а воєвода Київського воєводства А. Кисіль заявляє про її належність королівській владі: «…Маєстату Й[ого] К[королівської] М[илості], П[ана] Н[ашого] милостивого, який мене, недостойного слугу свого, ***страждënної України держав своїх***, хотів мене першим сенатором [зробити] іменем усіх страждених братів» (лист до великого коронного канцлера Є.Осолінського від 24.04.1649 р.)[188]. У той же час об'єднаний шляхетський сеймик Київського і Чернігівського воєводств засвідчував призначення А. Киселя «сторожем миру і ***генеральним комісаром України***» («*strozem pokoju y commissarzem generalnym Ukrainy*»)[189]. Власне, припускаємо, що саме цей факт, поряд з іншими чинниками, унеможливлював вживання Б. Хмельницьким у своїй гетьманській титулатурі назви «Україна» та прикметникового означення «Українний» або ж «Український»[190]. У даному випадку гетьман Війська Запорозького, попри війну з Короною Польською, намагався діяти у тогочасному правовому полі та не виходити за рамки усталених політико-культурних традицій, які склалися у ранньомодерній Речі Посполитій.

---

[186] ЦДІАУ у м. Львові. — Ф. «Львівський гродський суд». — Т. 394. — Арк. 175–176. Польською: «W miastach naszych i szlacheckich, na jarmarkach i na innych miejscach takową saletre, którąby, tak kupcy, jakoi żydzi *z Ukrainy*, *prowadzili*, a nie mieli listu naszego».

[187] Див., зокрема, універсал Яна ІІ Казимира від 19.01.1650 р.: «Війська теж наші коронні і чужоземні, ***які в Україні*** на становиська йдуть…» (Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К., 1914. — С. 387). Так само про «Україну» постійно згадується у королівських «Інструкціях» до сеймів Речі Посполитої (Там же. — С. 697, 699, 701).

[188] Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 147.

[189] Там же. — С. 414. З цього часу київський воєвода Корони Польської А. Кисіль підписує свої універсали та листи як «Адам з Брусилова Кисіль, ***воєвода, генерал земель Київських, комісар Українний***» (Памятники, изданные Киевской временной комиссиею. — Т. II. — Отд. III. — С. 575).

[190] Див.: *Чухліб Т.* Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.). — С. 13–41.

Висновки

По-перше, з огляду на пришвидшення об'єднавчих (унійних) процесів, які протягом XVI ст. відбувалися на теренах Корони Польської і Великого князівства Литовського (до якого входили Брацлавське, Волинське, Київське і Підляшське воєводства), поняття «Україна» та «Українний» поступово перетворюються з географічно-орієнтувальних термінів на політико-орієнтувальні та, по суті, вже на середину століття стають хоронімами, адже означають «край» або ж «землю» у розумінні історично-адміністративної території. Спочатку ці назви локалізували територію Черкащини, Брацлавщини, Вінниччини, Київщини і Полтавщини, але невдовзі почали спорадично використовуватися для маркування території, де компактно проживав відмінний від поляків і литовців етнос, що мав назву «русь», «русини», «руські». Згідно з дослідженнями українських та польських вчених, саме в Руському, Волинському, Подільському, Київському, Брацлавському, Підляшському, Белзькому та Чернігівському воєводствах Речі Посполитої проживав «руський народ»[191]. Вже 1566 р. у привілейному листі польського короля «Україна» називалася «***краєм***». Цікавою і досить показовою є уживання королівською канцелярією у 1567 р. такої лексичної конструкції, як «***здавна обичаю того на Україні***».

По-друге, з 1580-х років в королівській канцелярії Речі Посполитої на офіційному рівні почали вживатися такі локалізаційні словосполучення, як «*Україна Руська*», «*Україна Волинська*», «*Україна Подільська*», «*Україна Київська*», «*Україна Брацлавська*», що у першій половині XVII ст. стали об'єднуватися такою хоронімічною словосполукою, як «*Українні краї/Українний край*». Потрібно зазначити, що від 1580 р. і до середини XVII ст. у постановах сеймів Речі Посполитої на офіційному рівні вживалася назва «Україна» для позначення східних воєводств Польсько-Литовської держави. Крім того, слово «Україна» вживалося у множині — «*України*» («*України вищеназваних воєводств*»), а також в поодиноких випадках писалося з букви «В» — «*Вкраїна*», «*Вкраина*». У тогочасному описі земель Речі Посполитої папський нунцій Алоїзій

[191] Див., наприклад: *Гуслистий К.* До питання про утворення української нації. — К., 1967; *Смолій В., Гуржій О.* Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; *Його ж.* Витоки українського націотворення. — К., 2010; *Моця О.* Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України // Укр. іст. журн. — 2010. — № 1. — С. 41–52; *Літвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). — К., 2016; *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomosc narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyzny od schylku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985 та ін.

Ліпомано, повідомляючи у Рим, уживав назву «*Україна*» поряд з «*Малою і Великою Польщею*», «*Литвою*», «*Прусами*», «*Турками*» і «*Німцями*»[192].

По-третє, у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу в тогочасних слов'янських мовах (руській/староукраїнській, польській, московській/давньоросійській) існувало слово — «україна» (пол. «*ukraina*»; давньоукр. «*украина*», москов. «*украйна*»), яке вживалося для позначення «окраїнної місцевості» будь-чого або ж «прикордонної території». Власне, саме від цього слова в такому значенні поступово в межах Великого князівства Литовського та Корони Польської утворився хоронімічний прикметник «Українний», що писався як з малої, так і з великої літери. Протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. застосовувався у таких випадках — «*Українні края*», «*Українні замки*», «*Українні міста*», «*Українні уряди*», «*Українні магнати*», «*Українні воєводи*», «*Українні каштеляни*», «*Українні старости*», «*Українні державці*», «*Українні підстарости*», «*Українні намісники*», «*Українні посли* [на сейм]» «*Українні урядники*», «*Українні стражі*», «*Українні слуги*», «*Українні обивателі (жителі)*», «*Українні люди*», «*Українні козаки*», «*Українні місця*» тощо. Поступово суфікс «*нн*», що прийшов до руської мови з польської, «українізується» і замінюється на «*ськ*» — «*Українські обивателі*», «*Українські маєтності*», «*Українські посли*», «*Українські слуги*», «*Українські міста»* тощо.

Власне, історичний прикметник «Українний», вочевидь, вже з XV ст. означав приналежність до порубіжних/прикордонних воєводств Великого князівства Литовського й земель, що лежали на північ від володінь Очаківського еялету та Білгородського санджаку Османської імперії, а з моменту укладення Люблінської унії 1569 р. — східних/руських воєводств Речі Посполитої.

По-четверте, про політичне смислове навантаження на хоронім «Україна» засвідчували такі яскраві лексеми, які уживалися офіційними представниками Великого князівства Литовського, Корони Польської, Османської імперії та Війська Запорозького: «*…Всім замкам його милості українним Великого князівства Литовського*», «*…У наших [королівських] володіннях, на Україні*», «*[Козаки] замки наші Українні зайняли*», «*воєвода Київський перебував на Україні*», *«…Треба зміцнити Україну надійною охороною*», «*Порядок щодо України*», «*…комісара на Україну послати*», «*…яко уряд Українний*», «*України держав своїх*», «*отаман для України*», «*призначений на оборону краям Українним*», «*…Полковник Війська Запорозького, поставлений для всієї України*»,

[192] Zbior pamiętnikow historycznych o dawney Polszcze... przez J.U. Niemciewicza. — Warszawa, 1822. — T. IV. — S. 77.

«*опікун усієї України*», «*підбуривши майже всю Україну*», «*відрядив від себе послів на Україну*», «*усією Україною йти до поляків у похід*», «*генеральний комісар України*» тощо.

По-п'яте, протягом кінця XVI — першої половини XVII ст. хоронім «Україна» поступово політизується і, по суті, перетворюється з географічно-орієнтувального на політонім — політико-орієнтувальний термін. Саме у цей час назва «Україна» стає офіційною для східних воєводств Речі Посполитої, адже постійно вживається у королівських універсалах, інструкціях польських королів на вальні сейми і провінційні сеймики, постановах сейму Польсько-Литовської держави, матеріалах дипломатичних переговорів, листах вищих урядовців Великого князівства Литовського та Корони Польської тощо.

По-шосте, з погляду політичної географії, «Україна» наприкінці XVI ст. була «***довша і ширша за Малу і Велику Польщі***» разом узяті. Це поняття також поширювалося на усю територію між «Московією» і «Трансільванією», а в «топографічних уявленнях» гетьманів та старшини Війська Запорозького дана назва охоплювала обшири від білоруського міста Могилева — на півночі і аж включно до гирла Дніпра в околицях тоді турецько-татарського міста Очакова — на півдні.

По-сьоме, особливу увагу потрібно звернути на семантичну відмінність в офіційному тезаурусі Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства та Війська Запорозького (а також у сприйнятті іноземців з різних країн Європи) стосовно уживання слова «Україна», що почала проглядатися на переломі XVI та XVII ст.

References

1. Abrahamowicz Z. (1959). Katałog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. (1). Warszawa. [in Polish].

2. Andrusiak M. (1951). Nazva Ukraina. Chykaho: Universytet Chykaho. [in Ukrainian].

3. Adadurov V. (2013). Teoretychni zasady ta metodolohiia vpysuvannia ukrainskoi istorii v yevropeiskyi kontekst (pohliad istoryka-vsesvitnyka). Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, (2), 9–21. [in Ukrainian].

4. Barvinskyi B. (1916). Zvidky pishlo imia «Ukraina»? Viden. [in Ukrainian].

5. Barvinskyi B. (1909). Istorychnyi rozvii imeni ukrainsko-ruskoho narodu. Lviv. [in Ukrainian].

6. Bevzenko S. (1960). Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy. Napysy iz slovozminy ta slovotvoru. Uzhhorod: Kameniar. [in Ukrainian].

7. Blanutsa A. (2017). Zemelna polityka Yahelloniv na ukrainskykh terenakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho (1440–1572 rr.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

8. Borschak E. (1948). Rus, Mala Rossia, Ukraina. Revue des Etudes Slaves. (XXIV). Paryzh. 98–115. [in English].

9. Brekhunenko V. Khrystyianski kozaky i khrystyianski susidy: modeli poiednannia (XVI — persha polovyna XVII st.). (2009). Poklykannia. Zbirnyk prats na poshanu profesora o. Yuriia Mytsyka. Kyiv: Instytut arkheohrafii. 98–120. [in Ukrainian].

10. Cılıç Orchan. (2017). Administrative Division of the Ottoman Empires Dominions in Eastern Europe. Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. Zb. nauk. prats. Kamianets-Podilskyi. (6). 139–140. [in Turkish].

11. Chynczewska-Hennel T. (1985). Swiadomosc narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyzny od schylku XVI do połowy XVII w. Warszawa. [in Polish].

12. Chukhlib T. (2018). «Opikun dlia usiiei Ukrainy…»: nazva «Ukraina» v ofitsiinomu dyskursi krain Skhidnoi Yevropy ta Maloi Azii. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho Natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky. (28). Kamianets-Podilskyi. 144–161. [in Ukrainian].

13. Chukhlib T. (2015). Poniattia «Ukraina» ta «Ukrainnyi» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1649–1659 rr.). Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (15). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 13–41. [in Ukrainian].

14. Chukhlib T. (2016). Poniattia «Ukraina», «Ukrainnyi» ta «Ukrainska derzhava» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1659–1665 rr.). Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (16). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 13–46. [in Ukrainian].

15. Chukhlib T. (2017). Poniattia «Ukraina», «Ukrainskyi», «otchyzna», «narod» v ofitsiinomu dyskursi Viiska Zaporozkoho (1666–1672 rr.). Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (17). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 41–79. [in Ukrainian].

16. Dashkevych Ya. (2011). Etnonimika mizh naukoiu ta politykoiu abo dovkola natsionalnoho imeni ukrainskoho narodu. «…Uchy nemozhnymy ustamy kazaty pravdu»: istorychna eseistka (1989–2008). Kyiv. 35–58. [in Ukrainian].

17. Dorošenko D. (1931). Die Namen «Rus», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. Berlin. [in German].

18. Doroshenko D. (1932). Pytannia pro skhemu istorii Skhidnoi Yevropy v zviazku z istoriie Ukrainy. Nazvy «Rus» i Ukraina. Narys istorii Ukrainy. Varshava. 2–36. [in Ukrainian].

19. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 (1858). Kraków. [in Polish].

20. Kovalets T. (2016). Diariush Andzheia Kosti-Zbirokhovskoho pro kozatski povstannia 1625 ta 1630 rr. v Ukraini. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (15) Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 382–391. [in Ukrainian].

21. Kovalchuk M. (2015). Vkliuchennia novykh terytorii do skladu Osmanskoi imperii ta formuvannia yii terytorialnoho ustroiu u XIV–XVI st. Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. (18). 40–51. [in Ukrainian].

22. Kohut Z. (2011). Kordony «Ukrainy»: terytorialni vizii kozakiv vid hetmana B. Khmelnytskoho do hetmana I. Samoilovycha. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. (3). 50–73. [in Ukrainian].

23. Kolodziejczyk D. (2000). Ottoman-Polish dipolomatic relations (15th–18th Century) In: An Annotated edition of “Ahdanes and Other Documents by. Brill, Lejden, Boston, Köln. [in English].

24. Kravchenko V. (2005) Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii Ukrainskykh zamkiv 1545 roku. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii NANU. [in Ukrainian].

25. Krykun M. Piddubniak O. (2008). Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].

26. Krykun M., Piddubniak O. (2010). Volynskyi maietok Lavryna Pisochynskoho (prydbannia sela Kuneva i zakhyst prava vlasnosti na noho). Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii. (9). 97–135. [in Ukrainian].

27. Kulakovskyi P. (2002). Kantseliariia Ruskoi (Volynskoi) metryky 1569–1673 rr. Studii z istorii ukrainskoho rehionalizmu v Rechi Pospolytii. Ostroh, Lviv. 140–146. [in Ukrainian].

28. Kulysh P. (1877). Materyaly dlia ystoryy vossoedynenyia Rusy. T. 1: 1578–1630. Moskva. [in Russian].

29. Kutrzeba S., Semkowicz W. (1932). Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791. Kraków. [in Polish].

30. Lepiavko S. (1999) Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591). Chernihiv: Siverianskyi litopys. [in Ukrainian].

31. Litvin H. (2016). Z narodu ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

32. Lysiak-Rudnytskyi I. (1994). Istorychni ese: U 2 t. Kyiv: Osnovy. (1). [in Ukrainian].

33. Motsia O. (2010). Etnichni protsesy v avtokhtonnomu seredovyshchi na etapi rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. (1). 41–52. [in Ukrainian].

34. Motsia O. (2007). Yak Rus stavala Ukrainoiu. V: Terra Cossacorum: Studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy. Naukovyi zbirnyk na poshanu profesora Valeriia Stepankova. Kyiv. 343–356. [in Ukrainian].

35. Nimchuk V. (2011). «Dohovory i postanovy prav i volnostei viiskovykh…» 1710 r. z pohliadu istorii ukrainskoi movy. «Pakty i Konstytutsii» Ukrainskoi kozatskoi derzhavy. Lviv: Svit. 34–48. [in Ukrainian].

36. Nimchuk V. (1995). Pravyla vydannia pamiatok, pysanykh staroukrainskoiu ta tserkovnoslovianskoiu movamy. (1). Kyiv: Naukova dumka. 24–30. [in Ukrainian].

37. Okhrymovych V. (1922). Pro vyholos i naholos slova »Ukraina». Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. (CXXXIII). Lviv. [in Ukrainian].

38. Panashenko V. (1974). Paleohrafiia ukrainskoho skoropysu druhoi polovyny XVII st. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

39. Pivtorak H., Ponomariv O., Stoianov I., Tkachenko O., Shamota A. (2002) Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy. (6). [in Ukrainian].

40. Plokhii S. (2005). Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini. Kyiv: Krytyka. 30–31. [in Ukrainian].

41. Rudnytskyi Ya. (1951). Slovo i nazva «Ukraina». Vinnipeg. [in Ukrainian].

42. Rudnytskyi Ya., Sichynskyi V. (1949). Nazva «Ukraina». Entsyklopediia ukrainoznavstva. Miunkhen–Niu-York. (1). 14. [in Ukrainian].

43. Rusanivskyi V. (2004) Ukrainska mova. Ukrainska mova. Entsyklopediia. Vydannia druhe, vypravlene i dopovnene. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy. 717. [in Ukrainian].
44. Sas P. (2010). Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
45. Sas P. (1998). Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI — persha polovyna XVII st.). Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
46. Sereda O. (2015). Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. Odesa: Odeskyi universytet. [in Ukrainian].
47. Sichynskyi V. (1944). Nazva Ukrainy. Terytoriia Ukrainy. Praha. [in Ukrainian].
48. Smolii V., Hurzhii O. (1991). Yak i koly pochala formuvatysia ukrainska natsiia. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu. [in Ukrainian].
49. Smolii V. (1998). Natsionalno-vyzvolna viina v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia. Natsionalno-vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII st.: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo. Kyiv: Heneza. 9–25. [in Ukrainian].
50. Smolii V., Stepankov V. (1997). Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII st.: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
51. Smolii V., Stepankov V. (1999). Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
52. Smolii V. Stepankov V. (2014). Ukrainskyi politychnyi proekt XVII st.: stanovlennia natsionalnoho instytutu vlady. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
53. Sreznevskyi Y. (1989). Slovar drevnerusskoho yazyka. V trekh tomakh. Repryntnoe yzdanye. (3/2). Moskva: Russkaia lyteratura. [in Russian].
54. Strcharska-Brzezina M. (2005). Kozak Ukraiński. Studium jęzkowe. Kraków. 153–154. [in Polish].
55. Storozhenko A. (1904). Stefan Batoryi y dneprovskye kazaky. Kyiv. [in Russian].
56. Storozhenko A. (1919). Malaia Rossyia yly Ukrayna. Trudy podhotovytelnoi po natsyonalnым delam komyssyy. Malorusskyi otdel. Odessa. (1). [in Russian].
57. Shevchenko I. (2001). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. V: Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII st.). Lviv: Svit. 7–16. [in Ukrainian].
58. Shelukhin S. (1921). Nazva Ukrainy. Z kartamy. Viden. [in Ukrainian].
59. Shelukhin S. (1926). Ukraina — nazva nashoi zemli z naidavnishykh chasiv. Praha. [in Ukrainian].
60. Tolochko P. (1994). Nazva «Ukraina» v pivdenno-ruskykh litopysakh i aktovykh dokumentakh. V: Kyivska starovyna. (3). 5–7. [in Ukrainian].
61. Tsehelskyi L. (1915). Samostiina Ukraina. Zvidky vzialasia y shcho znachat «Rus» i «Ukraina». Viden. [in Ukrainian].
62. Vashchuk D. (2008). Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi u dokumentakh Lytovskoi Metryky. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (8). 260–271. [in Ukrainian].
63. Vyrskyi D. (2015) Vyshnevechchyna: pershi peremohy i pershi soratnyky (1555–1595 rr.). Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi. (15). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. 120–121. [in Ukrainian].

64. Yakovenko N. (2009). Vybir imeni versus vybir shliakhu (nazvy ukrainskoi terytorii mizh kintsem XVI — kintsem XVII st.). Mizhkulturnyi dialoh. (1) Identychnist. Kyiv: Dukh i litera. 57–95. [in Ukrainian].

65. Yakovenko N. (1997). Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

66. Yaniv V. (1953). Vstupnyi kurs ukrainoznavstva. Miunkhen: Vydavnytstvo Ukrainskoho vilnoho universytetu. [in Ukrainian].

67. Zashkilniak L. (2008). Shkilna istoriia ochyma istorykiv-naukovtsiv. Materialy Robochoi narady z monito

Taras Chukhlib

TITLES «UKRAINE» AND «UKRAINIAN» IN THE OFFICIAL TESAURUS OF THE STATEs of EASTERN EUROPE AND SMALL ASIA: DIACHRONIC-SEMANTIC ANALYSIS (1490-th, — the middle of the XVII century)

The article is devoted to the reconnaissance of principal terms as «Ukraine» and «Ukrainian». Author comes to the conclusion that mentioned concepts were widely utilized of East and Central Europe and Asia Minor during 1493–1648 on the ground of historical and linguistic analysis and other methods of texts-criticism of the official documents of the Grand Duchy of Lithuania and Polish Crown. The scholar resumes that the territory, which became under Zaporozian Host in borders of the eastern provinces of the Polish-Lithuanian Commonwealth, received the permanent political name «Ukraine», and also had other synonymous self-name.

Keywords: *«Ukraine», «Ukrainian», Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Zaporozian Host.*

Історія

УДК 267:94(477) «14/15»

Валерій Зема
кандидат історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: valerzem@gmail.com

Концилiаризм і витоки унійних процесів у Київській митрополії

Нова релігійна течія постала в перших десятиліттях XV ст. Інтелектуальне коло паризьких богословів шукало розв'язання Великої схизми, коли кілька пап водночас правили на Заході. Вони обґрунтували свою ідею щодо змін, що полягала у відродженні генеральних соборів, а згодом уселенських синодів за участю східних патріархів. Риторика концилiаристів набула поширення в текстах Київської митрополії протягом двох століть. Вперше унійна ідея набула вираження в промові київського митрополита Григорія Цамблака під час Констанцького синоду (1418 р.). Ідея церковної унії, за моїми спостереженнями, формувалася під впливом концилiаризму. Сліди цього дискурсу можна знайти в листі митрополита Мисаїла до папи Сикста IV. Вивчення впливу Флорентійського синоду на Київську митрополію показує, що привід унії з Римом був використаний великим князем Московським Василієм Васильовичем для створення незалежної митрополії. Численні оповідки про відмову від унії укладалися в Московії в другій половині XV ст. Проунійні та концилiаристські тенденції виражені у листі київського митрополита Йосипа в останні роки XV століття, що повторювали деякі частини листа Мисаїла. Врешті-решт, нова спроба встановлення унії з Римом була припинена нападами московських військ. Зміни у відносинах із Заходом знайшли відображення в релігійному мистецтві київської митрополії. Деякі впливи візантійської поліхромії можна простежити в католицьких соборах часів Яґелонської династії.

Ключові слова: *концилiаризм, церковна унія, фрески, ікони, Ренесанс.*

Розвиток унійних процесів упродовж XV–XVI ст. випливав з особливостей руху на колегіальність і більшу заангажованість у питаннях Церкви як широкого кола кліриків, так і світських покровителів. Розширення кола осіб, які брали участь у ключових питаннях життя соціуму і Церкви, відбувалося паралельно з розвитком церковних інституцій та держави, становленням інституцій колективного управління і виборних засад за часів Ренесансу та Реформації. Справжнім потрясінням

для Заходу на рубежі Ренесансу стала Велика схизма 1378–1417 рр.[1], коли водночас співіснували два чи навіть три претенденти на папський престол, які вважали себе понтифіками. Прибічники концилiаризму — руху за участь загалу в обранні понтифіків і контролю за їхніми діями — домагалися адміністративних і конституційних реформ курії. У 1410 р. Дітрих Німський у трактаті «De modis uniendi et reformandi ecclesiam in concilio universali» пропонував подолати схизму через очищення Церкви: сили, які узурпували папство, слід було усунути, а фінансову політику піддати реформуванню. Що ж до оновлення Церкви, то цей шлях полягав у зверненні до першоджерел, тобто *via antiqua*[2]. Абсолютизм папської влади загрожував Церкві втратою контролю, бо понтифік міг потрапити під впливи єретичних учень. Провідний концилiарист тих часів Жан Жерсон (1362–1429 рр.) написав «Трактат про симонію», де засуджував звичай папи вилучати прибутки від *першої меси*, а П'єр д'Айї, представивши на Констанцькому синоді «Трактат про владу Церкви», підіймав питання, чи повнота влади має зосереджуватися на Римському понтифіку. У своїй відповіді він балансував між впливами загального синоду і папи. Врешті замість трьох пап, які існували на початку Константського синоду, кардинали отримали одного, Мартина V[3]. Справі реформ Католицької Церкви сприяло також візіонерство. Свідченням цьому було уявлення про пропозицію імператора Сигізмунда (1410–1637) — одного з чільних світських провідників Европи — щодо божественного устрою. Марення, яке постало перед ним на смертному ложі, пророкувало появу священика-короля Фрідріха, який запровадить церковну і секулярну реформи, хоч йшлося про успіх синоду в Базелі (1431–1449)[4]. Проведення собору у Констанці вважалося успішним, оскільки на ньому вдалося подолати схизму, обравши єдиного папу, що також означало перемогу синодальної моделі в керуванні Римською Церквою[5].

Ідеологія концилiаризму — програми, в якій визначну роль мали відігравати загальні чи то вселенські синоди — знайшла відбиток у

[1] Мішель де Серто розширює хронологічні межі Великої схизми на 1378–1439 рр., тобто до завершення обєднавчого синоду у Флоренції, також дослідник указував у цьому контексті на стрімкі зміни Західного світу: епопею з Жаною д'Арк, гуситський рух, вивільнення міст, урізноманітнення мов, народження нового індивідуалізму (Див.: *De Certeau M*. La fable mystique XVI–XVII-e siècle. — Paris, 2013. — Vol. II. — P. 58).

[2] *Spitz L.W*. The Reformation // The Reformation: Education and History. — Adelshot, 1997. — P. 13.

[3] *Skinner Q*. The Foundations of Modern Political Thought. — Cambridge, 1978. — Vol. 2. — P. 40.

[4] *Spitz L.W*. Op. cit. — P. 14.

[5] *Christianson G*. Conciliarism and the Council // A Companion to the Council of Basel. — Leiden; Boston, 2016. — P. 73–80.

писаннях Миколи Кузанського (1401–1464), який окреслив нові обрії реформи: без єдності немає Церкви, слід звертатися до історії давніх вселенських синодів часів пізньої античности і раннього середньовіччя, бо «синоди створюють єдність». Крім викликів 1430–1440-х років, — спостерігалася низка конфліктів, серед яких гуситський рух, протистояння папи Євгенія IV та Базельського синоду, схизма Заходу з обранням папи Фелікса V. Занепокоєння Кузанського викликало те, що на 19-тій сесії Базельського синоду тема унії з греками почала ставитися вище за реформу Церкви. Ось чому він залишив зібрання. У творенні нової концепції Церкви Кузанський звертається до її імперської моделі, що існувала за Пізньої Античності, де імператор відповідає за єднання, а вселенська Церква мала слідувати вказівкам синодів[6]. Значної уваги на сесіях Базельського синоду було приділено дискусіям з гуситами (1433), присутні на зібранні чеські оратори особливо наголошували на дотриманні таїнства причастя під обома видами (sub utraque specie), як шляху до спасіння душі вірних, тоді як Кузанський звертав увагу на важливість архіпастиря і Римської Церкви. Послух Христові зіставляється з послухом Церкві, бо папа римський є спадкоємцем ап. Петра і ап. Павла у міжцерковному служінні[7]. Отже, євхаристія єднає *голову і члени тіла Христового*. Вірні, які хибно приймають євхаристію, слугують справі схизми. Павлова метафора тіла-Церкви, де існує тісна співпраця між різними членами цього тіла, стає засадничим уявленням про жадану конструкцію Церкви в моделі концiліаристів («Ви ж — Христове тіло, і члени кожний зокрема»)[8]. Цей дискурс стає визначним для прихильників синодальності на кілька століть. Кузанський наголошував на тяглости синоду, а продовження Базельського синоду у Феррарі пояснював бажанням грецьких отців. Ідеалістичні уявлення Кузанського втілилися в твердженні, що синод має представляти всю *Церкву воюючу*, в якій панує *згода між головою й іншими членами Тіла*. Він уважав, що синод у Констанці сформував засади загального синоду, викорінюючи схизму задля досягнення унії і реформи Церкви Божої, *її голови і членів, пов'язаних Св. Духом заради Всемогутнього Бога*[9]. Кузанові пошуки привели його до висновку, що папа був лише одним з п'яти патріархів, тож твердження про непомильність понтифіка у справах віри слід розуміти у сенсі Римського синоду, а вселенський синод слід уважати більш

[6] *De Cues N.* Unité et réforme: Dix opuscules ecclésiologiques / H. Vidal. — Paris, 2015. — P. 27.

[7] Ibidem. — P. 58.

[8] *Christianson G.* Conciliarism and the Council. — P. 87.

[9] *De Cues N.* Unité et réforme: Dix opuscules ecclésiologiques. — P. 197, 207.

непомильним, аніж папа[10]. Промовистим є те, що Базельський синод видав спеціальну печатку з зображенням Господа, який висилає Духа-голуба рівною мірою до всіх згромаджених на зібранні, в тому числі до папи та імператора.

Що ж до Київської митрополії, то, внаслідок занепаду ідеї християнізації Литви під орудою Візантії й звитягою католицької моделі, співжиття з православними вірними князівства й Корони стає важливим питанням для володарів. Суперечки щодо осідку очільника Київської митрополії, а відтак і контролю над ним з боку Москви та Литви постало вже перед XV ст. Поставлення митрополитом Кипріяна (1330–1406) викликало недовіру в Московщині. Воно відбувалося на тлі державного перевороту у Царгороді: Адронік захопив столицю, усунув свого батька Йоана V Палеолога (імператор у 1341–1376 і 1379–1391 рр.), а разом із ним патріарха Філотея, замість якого було поставлено Макарія. Патріарх Філотей призначив Кипріяна (якого часом називають також Цамблаком, уважаючи за кревного митрополита Григорія Цамблака) на Київську митрополію, тоді як Орда й Москва підтримували поставлення власного місцевого кандидата, Мітяя. Той же почав іменуватися митрополитом ще до здобуття ним такого статусу. Спираючись на прецедент 1147 р., коли місцевий синод поставив церковним зверхником єпископа Климента Смолятича, у Москві хотіли облаштувати собор, аби обрати митрополитом Мітяя, що завершилося скандалом через незгоду між єпископами[11]. На шляху до Царгорода Мітяй помер, тож митрополитом мав стати Пимен, отримавши затвердження від патріарха після сплати хабарів. Для цього на кораблі було споряджено фальшивого листа, що підтримував таку кандидатуру. Тим часом у Царгороді перебував Кипріян, тож патріарх згодився на те, аби саме він став митрополитом Литви, а не Пимен[12]. Кипріян перебував у Києві і Литві з 1376 р. до 1389 р., а потім виїхав до Москви, звідки здійснював візити до старого центру митрополії, як припускав Т. Трайдос, для узгодження способів укладення унії[13]. Саме завдяки одному з таких візитів восени 1396 р. Ягайло й Вітовт за згоди митрополита звернулися у справі унії до влади у Царгороді, пропонуючи скликати вселенський синод у Литві. У січні 1397 р. патріарх Антоній вислав ствердну відповідь, однак натякав на війну і необхідність поєднати

[10] *Christianson G.* Conciliarism and the Council. — P. 106.

[11] *Кричевский Б.* Митрополичья власть в средневековой Руси. — СПб., 2003. — С. 206–212.

[12] *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. — Warszawa, 1934. — S. 23–24.

[13] *Trajdos T.* Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). — Wrocław, 1983. — S. 65.

зусилля задля захисту Царгорода[14]. На перешкоді унії стали військові поразки Візантії від турків і колотнеча у Римі через наявність кількох пап водночас[15].

По смерті Кипріяна було обрано й висвячено митрополитом Києва грека Фотія (1408–1431), який викликав іритацію у Вітовта, бо князь плекав надії щодо творення окремої Литовської митрополії. Здійснення таких планів покладалося на (гаданого) небожа покійного митрополита Кипріяна, Григорія Цамблака. Стосовно ж Фотія, то йому закидалося, що він занехаяв справи Литовської частини митрополії. Відкинутий і ображений митрополит Фотій вислав з Москви енцикліку православним клірикам Литовсько-Польської держави, в якій фальшував факти з життя митрополита-суперника, що стало прологом до наступних маніпуляцій у відповідь на Флорентійську унію. Фотій повідомляв, що Григорія, коли той прибув до Царгорода задля освячення, вигнали й відлучили[16]. Поставлення Григорія на митрополію було досить проблематичним, Володиславу II Яґайлу прийшлося навіть вирядити кілька кораблів до царгородського патріарха, аби замість вигнаного Фотія домогтися визнання Цамблака.

Тож нова спроба укладення унії пов’язується з Григорієм Цамблаком, а звернення про необхідність поєднання з греками виходило від учених Паризького університету, про що йшлося у листах до папи 1411 і 1412 рр.[17] Діяльність митрополита призвела до насичення його митрополії елементами Балканської традиції — грецької, сербської, болгарської, молдавської й румунської. Хвиля нових творів, що постали чи поширювалися на теренах Київської митрополії, випливає з унійних тенденцій, що проявлялися впродовж усього XV ст. Вже митрополитом Кипріяном обговорювалася з королем Владиславом II Яґайлом і великим князем Вітовтом можливість розподілу єдиної митрополії на дві частини[18]. У той час гостро критикувався патріарх Царгорода через симонію, причиною чому могло бути поширення вчення Ієроніма з Праги, однодумця Яна Гуса[19]. Григорія було висвячено на митрополита київського і всієї Руси, покликаючись на приклад Климентія Смолятича, здійснений

[14] *Baronas D., Rowell S.C.* The Conversion of Lithuania: From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians. — Vilnius, 2016. — P. 380; *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви, древнерусское и славянское средневековье. — М., 2007. — С. 334.

[15] *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. — S. 43.

[16] *Thomson F.J.* Gregory Tsamblak — The Man and the Myths // Slavica Gandensia. — Vol. 25. — 1998. — P. 70.

[17] *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. — S. 44.

[18] *Thomson F.J.* Op. cit. — P. 50–52.

[19] *Maleczyńska E.* Ruch Husycki w Czechach i w Polsce. — Warszawa, 1959. — S. 365.

під орудою князя Ізяслава Київського (1147 р.), а також автокефалію Болгарської й Сербської Церков[20]. Згодом той же прецедент наводився у листі митрополита Йони Рязанського до кн. Олександра Володимировича щодо обрання його новим митрополитом. Сама ж родина Цамблаків мала грецьке коріння, виводилася з Македонії й Салонік, тобто з грецько-слов'янського порубіжжя[21]. За часів занепаду Візантії, попри визнання духовної влади патріархів, владики чинили спротив втручанням імператора, який нав'язував певних кандидатів на митрополію через відвертий продаж і купівлю духовних місць, оскаржуючи того в гріху симонії[22]. Вигнання митрополита Фотія, залежного від Московщини, а відтак піднесення Цамблака, як зазначала Е. Малечиньска, сталося через відчуття потреби реформи кліру й опіки світської влади над реформою через політичні цілі. Фотій не припинив намагань запровадити неспокій у втрачену частину митрополії, зокрема, уклавши послання до Пскова про прийняття втікачів з Литви через «церковний заколот» (9 вересня 1416 р.)[23]. На зібранні у Новогрудку владики скаржилися на те, що Фотій занехаяв свою паству і перевіз скарби Софійського собору до Москви. Великий князь Вітовт закидав Фотієві вилучення з Софії церковного начиння і *сандалів Богородиці*[24].

Синод у Новогрудку спирався на постанови Трулло, аби виправдати поставлення нового митрополита (1415). Текст синодального рішення ввійшов до Кормчих книг і Требників, поширюваних на теренах Київської митрополії, створивши таким чином прецедент обрання місцевим духовенством нового митрополита фактично поза бажанням Царгорода[25]. Особливе послання синодові у Новогрудку присвятив великий князь Вітовт-Олександр, обґрунтовуючи поставлення осібного митрополита за прикладом обрання окремих церковних зверхників у Болгарії й Сербії: «…ми хочемо, аби ваша віра не применшувалася, не гинула <…> побачивши, як собі вчинили болгари і серби, так само і ми вчинили, щоб

---

[20] Привілей про ставлення Цамблака побутував також у окремих збірках на теренах Київської митрополії, зокрема, у рукописах Російської державної бібліотеки. — Ф. 209 (Овчіннікова). — Од. зб. 789, у цьому ж рукописі наявне Житіє Єфросинії Полоцької.

[21] *Thomson F.J.* Op. cit. — P. 8.

[22] *Thomson F.J.* Op. cit. — P. 66–67.

[23] Послание митрополита Фотия в Псков // Русский феодальный архив / Сост. А. Плигузов. — М., 2008. — С. 463–464.

[24] *Александрович В.* Покров Богородиці: Українська середньовічна іконографія. — Львів, 2010. — С. 239.

[25] Соборная грамота литовских епископов об избрании и постановлении на Киевскую митрополю Григория Цамблака // *Бегунов Ю.К.* Творческое наследие Григория Цамблака. — Велико Търново, 2005. — С. 134–137.

митрополит, як то заведено було віддавна, сидів на своєму місці у Києві»[26].

Серед заходів Григорія Цамблака зі змін у Київській митрополії стало проголошення патронату над православними єпархіями Корони і Литви Св. Параскеви-Петки, чиї мощі у XIII ст. було перенесено з Епівата (Малої Азії) до тодішньої столиці Болгарії, Тирнова. Митрополит уклав «Оповідь про перенесення мощів Петки Тирновської»[27]. Про поширення культу Св. Параскеви свідчать її ікони, однак в Україні побутував культ аж трьох різних тезоіменитих святих[28]. Ім'я святої визначало її культ, тож вона ставала персоніфікацією Страсної П'ятниці[29]. Можна припускати, що культ святої почав поширюватися на теренах митрополії у XIII ст. зі зведенням собору Св. Параскеви у Львові у романському стилі, що згодом зазнав значних перебудов у готичному та ренесансному стилях. Цамблаком запроваджено культ мученика Йоана Сучавського (пом. 1340 р. у Монкастро, нині Білгород-Дністровський) — патрона Молдавії, який постраждав від турецьких загарбників. Іконографія святого може містити зображення бою з турками/татарами та спробу навернення святого на мусульманство[30]. До переліків у літургійних календарях додано серб-

[26] Послання великого князя литовського Витовта к Новогрудському собору, ноябрь 1415 г. // *Бегунов Ю.К.* Творческое наследие Григория Цамблака. — Велико Търново, 2005. — С. 144.

[27] Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. — София, 1971; публікація списку про перенесення мощів під імям Євфимія Тирновського в рукописі БАН (С.-Петербург), 12.7.37 (Див.: Metropolis Kijoviensis: Каталог і тексти петербурзьких зібрань. — СПб., 2010. — С. 178–182).

[28] Ікона з с. Ісаї, XIV ст. — ікона XIV–XV ст., що зберігається у «Палаці Потоцьких», щодо інших ікон XV ст. можна зарахувати за місцевостями такі: П'ятницька церква с. Новий Яр, ікона Параскеви з Самбірщини, з Собору Богородиці с. Бусовсько, подвійна ікона Св. Юрія і Параскеви з церкви Св. Кузьми і Дем'яна с. Корчин, така іконографія, коли Юрій він стоїть поруч в обладунках, ближча до зображень подвійної ікони Св. Юрія і Св. Флоріяна — одного з небесних покровителів Корони Польської (1477 р., майстер Адам з Люблина, костел у Венцлавіцах). Ікона Параскеви з с. Кульчиці та ікона з м. Турки; за межами України зберігається ікона Св. Параскеви XV ст. у Національному музеї в Кракові. Докладніше про ікони Параскеви див.: *Цимбаліста М.* До питання іконографії Св. Параскеви в українському іконописі кінця XIV — початку XVI ст. // Літопис Національного музею у Львові імени Андрея Шептицького. — № 8 (13). — Львів, 2011. — С. 140–152. Про розвиток культу святих за часів середньовіччя і Ренесансу див.: *Мицько І.* До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. — Т. V. — 1998. — С. 28–43.

[29] *Kruk M.P.* Gregory Tsamblak and the Cult of St. Parasceva // Byzantina and Slavica Cracoviensia. — Vol. V. — 2007. — P. 331–348.

[30] *Chomik P.* Życie monastyczne w Wilekim Księstwie Litewskim w XVI w. — Kraków, 2013. — S. 446–447.

ських святих: Св. Саву й Св. Симеона[31]. Цамблакові ж атрибутують похвальне слово митрополитові Петру. Тексти митрополита відображали політичну ситуацію у його архієпархії, зокрема, фунеральні євлогії «Похвальне слово Євтимію» та «Надгробне слово Киприянові», яке він міг виголосити самотужки при труні свого родича в Москві або ж у присутності Вітовта, щоби вразити князя своєю вченістю, будучи претендентом на престол Київської митрополії[32].

Дещо згодом відбувалося поширення культу трьох вільнюських мучеників — Антонія, Йоана і Євстахія з новою датою їхнього вшанування — третьою неділею перед Різдвом[33]. Постання самого культу було виразом прагнення Візантії щодо християнізації Литви у східному обряді, тож укладення Житія в Царгороді припадає на 1374 р., однак новий великий князь, а згодом король Польщі надав більшої ваги католицькому обряду (1385). Церковнослов'янський переклад Житія набув поширення у 1430–1450-х роках, потрапивши до складу Міней[34].

Ф. Томсон указував, що Цамблак був прибічником паламітського ісихастського містицизму, виголошував анатему у листопаді 1415 р. Варлаамові Калабрійському і Григорію Акіндинові, перший з яких став католицьким єпископом і вчителем Петрарки[35]. Натомість А. Аґушева-Тіганова, вивчаючи Цамблакову проповідь на Переображення Господнє, зіставила відомі грецькі гомілії на Переображення та слов'янські переклади і тексти, пов'язані з цим святом загалом[36]. Таке дослідження показало, що митрополит цілковито залежав від своїх попередників. Завдяки порівнянню всіх доступних митрополитові текстів, удалося встановити, що основою, каркасом, на котрий спирався митрополит у творенні цієї проповіді, було відповідне повчання Анастасія Синаїта. Допоміжну роль відігравали також напуття Йоана Золотоустого, Йоана Дамаскіна та Прокла Царгородського, а аж ніяк не писання містика

---

[31] *Naumow A.* Domus divisa: Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej. — Kraków, 2002. — S. 53.

[32] *Thomson F.J.* Op. cit. — P. 55.

[33] *Baronas D.* Trys Vilniaus Kankinai: Gyvenimas ir istorija. — Vilnius, 2000.

[34] *Баронас Д.* По поводу литературной истории Мучениях трех виленских мучеников // Krakowsko-Wileńskie Studia slawistyczne. — T. 3. — 2001. — S. 75–98; *Турилов А.* К вопросу вклада Киевского митрополита Киприана в культуру Руси последней четверти XIV–XV вв. // The Athonite Heritage: A Scholar's Anthology. — K., 2017. — С. 115–123.

[35] *Thomson F.J.* Op. cit. — P. 28.

[36] *Angusheva-Tihanova A.* The Mount Reflecting Heaven: The Sermon on the Transfiguration by Gregory Camblak in the Context of Byzantine and Medieval Slavic Literature // Byzantinoslavica: Revue Internationale des etudes Byzantines. — Prague, 2004. — № 62. — P. 217–238.

Григорія Паламм про світло Переображення. Дослідниця підсумовує: попри численні згадки про імовірні ісихастські впливи на Цамблака, її зіставлення свідчать, що Паламових текстів митрополит не знав[37]. Уважається, що Цамблакова праця є типовим прикладом середньовічної повчальної традиції щодо встановлення діалогу між проповіддю та літургійними читаннями через поєднання патристичних, візантійських та слов'янських моделей, що проявилися в одному тексті. Слова і повчання митрополита широко представлені у різноманітних збірниках, що побутували на теренах Київської митрополії[38]. З часом складається збірка повчань митрополита під назвою «Книга Цамблак». Найдавніший примірник її зберігається у Державному історичному музеї (Москва, кол. Барсова, рук. 350, філігрань вказує на 1422 р.). Збірник мав, імовірно, взоруватися на повчання згадуваного митрополита Фотія, який резидував у Москві. Попри те, що цей кодекс, найвірогідніше, московського походження, у тамтешніх джерелах побутувала відмова від Григорія Цамблака як Київського архієпископа, начебто пов'язаного з митрополитом-кардиналом Ісидором[39]. Діяльність митрополита у підсумку скеровувалася до автономізації православ'я у литовсько-польській державі за прикладом південних слов'ян і Молдавії[40]. Унійні прагнення і участь в синоді відбувалися на тлі навернення Жмуді, з якої на синод у Констанці прибуло 60 неофітів. 15 листопада під проводом Вітовта у Новогрудку

---

[37] Дослідниця зазначає, що гомілії Золотоуста та Прокла носили допоміжний харакер, слугували задля інтерпретації Нового Завіту. Цамблак послуговувався грецькими текстами візантійської традиції, хоча більшість з них вже було перекладено на церковно-слов'янську. Він також цілковито оминув увагою проповіді, котрі походили з південно-слов'янського регіону. Попри те, що проповідь Цамблака спирається на декілька текстів візантійських авторів, їхні тексти також не були цілковито оригінальними, бо повторювали тексти інших авторів. Цамблак підходив до патристичної традиції як до відкритої книги.

[38] У відділі рукописів *Російської державної бібліотеки* у Москві: Єпарх. 409 (662), друга чверть XVI ст.; Єпарх. 371 (569) — Житіє Йоана Білгородського, друга чверть XV ст.; Єпарх 80 (139) Богородичник XV ст., Григорія на Успіння Богородиці; зібрання Щукіна 63; Вахромєєва 92, XVII ст.; Вахромєєва 233; напутні збірники *НБУ ім. В. Вернадського*: Петров 494 (1658); Почаїв. 9; *Державний історичний музей*, Москва, зібрання Барсова, рук. 1226, походить з Білостоцького монастиря, XVI ст., Житіє Параскеви Петки; напутний збірник «Зерцало вічного життя», 1593 р., Синод. 1176; Торжественик XV–XVI ст., ф. 152 (Лукашевич-Маркевич) писав Іванець, або ж Іван Михайлович, півустав з елементами скоропису, «Сказання і Страсть Бориса й Гліба» з цього рукопису опублікував Серебрянський. Про збірники напутного змісту див.: *Яворскій Ю.А*. Новыя рукописныя находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вв. — Прага, 1931.

[39] *Пелешенко Ю*. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. — К., 2004. — С. 267.

[40] *Chomik P*. Życie monastyczne w Wilekim Księstwie Litewskim w XVI w. — S. 145.

відбувся синод Київської митрополії, а саме єпархій, включених до Великого князівства Литовського і Корони Польської. Участь Цамблака в Констанцькому синоді мала відгук у дискусіях поберестейської доби. Проунійні автори покликалися на участь Цамблака у синоді, що мало слугувати за арґумент у дискусіях з ортодоксами про тяглість унійної традицій на теренах Київської митрополії[41].

У листі до синоду в Констанці Яґайло заявляв про себе як охоронця католицтва і християнської віри, тоді як католицький єпископ Вільнюса Матвій був противником синоду. Окремо на синоді порушувалося суттєве для Корони і Литви питання воєн з Тевтонським Орденом, згадувалося про напади тевтонців на нехристів-прусів, хрестоносці натомість закидали полякам союз з русинами і поганами (балтами), тоді як самі також вступали в союз з татарами та «схизматиками» для нападу на литовсько-польські землі[42]. Людвік Колянковський зазначав, що місія Цамблака стала вислідком зростання авторитету Яґайла, а скептичні відгуки тевтонів щодо можливості унії випливали через замирення ландмістра Шпангайма з Псковом і порозуміння з Москвою[43]. Весною 1418 р. з Кременця втік Дашко Острозький, пройшовши через Волощину, налагодив контакти з тевтонцями, аби відновити свої династичні права[44].

З нагоди синоду в Констанці митрополит виголосив промову, що містить також у титулі хибний допис з віншуванням Флорентійському синоду, долучений вже на початку XVI ст. — часу нових сподівань на укладення унії за правління великого князя литовського Олександра і митрополита Йосифа Болгариновича[45]. Атрибуція Цамблакові цієї євлогії не піддається сумнівові, виголосити її митрополит міг на особистій аудієнції у папи (25 лютого 1518 р.)[46]. Текст «Григория, архієпископа Киевъскаго и всея Руси, Слово похвалное иже оу Флорентии и оу Костентии собору галатом, италом и римляном и всем галатом» (на берегах зазначено: «мнится, сие слово естъ Исидора митрополита киевского, бо бѣ на семь съборѣ во Флорентии») міститься у збірці, яка

[41] *Stradomski J.* Spory o «wiarę grecką» w dawnej Rzeczypospolitej. — Kraków, 2003. — S. 238.

[42] *Świeboda W.* Inowercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV w. — Kraków, 2013. — S. 173, 223.

[43] *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów (1377–1499). — Warszawa, 1930. — S. 134.

[44] Ibidem. — S. 135.

[45] Датування рукопису F-105 Литовської академії наук першою чверттю XVI ст.: Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе: Каталог / Сост. Н. Морозова. — Vilnius, 2008. — L. 40–41.

[46] *Thomson F.J.* Op. cit. — P. 89.

належала Йосафатові Кунцевичу[47]. У збірці переважають агіографічні тексти, низка пам’яток відображає зацікавлення києво-руською традицією та православною книжністю Литви: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Пам’ять кн. Владимира», «Слово на рождество славного пророка и предтечи, хрестителя Господня» (приписується Григорію Цамблаку), «Пам’ять Бориса і Гліба»[48]. Атрибуція цього рукопису власнику може дозволити встановити походження кодексу, адже Кунцевич народився і проживав у волинському Володимирі, його батько був міщанином, згодом вони переїхали до столичного Вільнюса[49]. Стосовно змісту промови, то можна виділити кілька знакових образів, завдяки яким її суть мала наблизитися для сприйняття латинськими учасниками синоду. Ця риторика мала відображати загальне прагнення учасників синоду до поєднання. Цамблак згадує про образ *Ісуса-ягняти*, тобто Agnus Dei, поширеного у іконографії й літургійних практиках Заходу від раннього середньовіччя, що назагал відкидався візантійцями; зіставлення чи то окреслення Церкви як *тіла* — митрополит пише про розділене тіло, що потребує поєднання, як можна припускати, завдяки синодові. Цей образ *Церкви-тіла*, який згадував Микола Кузанський, був знаковим для конциліаристів. У світлі поширення ідей концилiаризму така риторика почала використовуватися з початку XV ст. і аж до Берестейської унії. У промові згадується про Олександра Македонського, який поєднав Схід і Захід разом. Цей роман про воїтеля мав популярність в тогочасній Європі. Ще одна Цамблакова промова, присвячена ап. Петру, була укладена і побутувала у руських рукописах, а згодом Лев Кревза на підтвердження тривалих унійних прагнень опублікував цю євлогію у 1617 р., що мало би однозначно вказувати на визнання зверхності апостольської столиці вже за два століття перед тим[50]. Участь Цамблака у синоді добре висвітлили західні джерела, адже синод у Констанці тривав з 1414 по 1418 рр., його відвідували вищі ієрархи Заходу і Сходу, а також світські правителі Європи.

Синод у Констанці засудив учення Джона Вікліфа і Яна Гуса, якого незабаром брутально стратили. Звістку про прибуття та наміри Цамблака доносить хроніка Ульріха Ріхенталя, яка повідомляє про унійні наміри

[47] *Добрянский Ф*. Описане рукописей Виленской публичной библиотеки. — Вильна, 1882. — С. 227–228.

[48] Публікація тексту: *Пелешенко Ю.В*. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. — К., 1990. — С. 117–118.

[49] *Кулаковський П*. Волиняни у структурі Унійної Церкви на землях Великого князівства Литовського (кінець XVI — перша половина XVII ст.) // Ukraina Lithuanica. — Т. IV. — 2017. — С. 227–228.

[50] *Thomson F.J*. Op. cit. — P. 94–96.

митрополита. Також хроніка жваво описує прибуття з митрополитом представників орієнтальних країв. На соборі ректор Краківської академії Павло Влодковіц виголосив промову «Про владу папи й імператора щодо поган», у якій піддав сумніву можливість навернення на християнство за вжитку сили і воєн, для яких тевтонці отримували від папи захисне визначення Христової виправи, що запевняло її учасникам відпусти — колективні прощення гріхів. До грона передвісників толеранції, прихильних до концилiаризму в Короні Польській, Мирослав Королько зараховує інших професорів Академії, діяльність яких припала на часи проведення синодів: Станіслава зі Скарбімежа, Яна з Людзиська, Андрія Ґалку, а також Якуба з Парадижа[51]. Останній походив з німецьких осадників, що замешкали у Великопольщі. У Краківській академії він захистив докторат у 1432 р. Твори Якуба мали рукописний обіг, він був прихильником глибокої реформи Церкви і противником гуситського руху, проголошуючи ідею щораз більшого занепаду світу[52]. Стосовно православних русинів, то Якуб з Парадижа називав їх невірними: вони проживають поруч з вірними литовцями, перебуваючи у вірі греків, не здійснюють нападів на християн, ось чому їх не спонукають до перехрещування[53]. Проведення синоду в Констанці збіглося з християнізацією Жемайтії — частини Литви, що з іншого боку межувала з войовничим орденом тевтонців. Цей Балтійський край відмежовувався від інших стіною майже непрохідних лісів. Для Яґайла, як уважають дослідники, критично необхідним було постати на синоді правителем великої християнської імперії. Покатоличення ж цієї імперії передбачало також виплати на боротьбу з турками, збори десятин задля ведення хрестових походів[54].

На ідею поєднання працювали також монахи домініканського ордену в Пері, що коло Царгорода, там містився осідок вікарія Societatis Fratrum Peregrinantium, яким у 1426 р. був родовитий грек Андрій Хризобергес, він же виконував функції папського посланця. Хризобергес здійснював численні подорожі Європою, заохочуючи до ідеї поєднання Царгорода з Римом світських і духовних осіб[55]. Нова спроба синодального поєднання замислювалася у Базелі, перед чим відбулося зібрання монархів Литви і

---

[51] *Korolko M.* Klejnot swobodnego sumienia: Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658. — Warszawa, 1974. — S. 31.

[52] *Świeboda W.* Inowercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV w. — S. 270–272.

[53] Ibidem. — S. 273.

[54] *Favier J.* Les finances pontificales à l'époque du grand schism d'occident (1378–1409). — Paris, 1966. — P. 216.

[55] *Stopka K.* Armenia Christiana: Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.). — Kraków, 2002. — S. 271.

Корони — Владислава Яґайла і Вітовта — з римським імператором Сиґізмундом Люксембурзьким за ініціативи останнього у Луцьку 1429 р., а в якості папського легата на нього прибув Андрій Хризобергес, який візитував підлеглі конвенти на руських землях, до того ж, зібрання відвідував вірменський єпископ Григорій зі Львова.

Водночас на руських землях у жовтні 1423 р. католицький архієпископ отримав від короля широкі права інквізиції, що надавали можливість карати православних за шкоду, заподіяну Римській Церкві[56]. Лише під загрозою громадянської війни Яґайло зважився на проведення політики толеранції щодо православних. Коли ж на Волині розпочалася війна між православними і католиками, то правитель видав низку привілеїв, урівнюючи руських бояр з литовською і польською шляхтою. У 1430 р. такі права отримали бояри Галичини (Єдлінський привілей), у 1432 р. бояри Луцької землі, а двома роками пізніше всі православні бояри Литви. Привілей забороняв руйнувати церкви грецького обряду чи передавати їх католикам, а також насильне покатоличення[57]. Вважається, що релігійна війна на Волині виникла на ґрунті релігійної ненависті, що загальмувало входження регіону до складу Корони, тож Яґайло наважився на привілей 1432 р., яким церквам грецького обряду дарувалися всі права і вольності, однак, як зазначає Т. Трайдос, у Луцьку цей привілей почав діяти щойно у 1497 р.[58]

Серед інших заходів Яґайла з облаштування релігійного життя на сході Корони Польської здійснення передачі єпископові-католику реліквій Хреста Господнього, що зберігалися у соборі Св. Софії у Києві, за леґендою отримані кн. Володимиром за часів хрещення у Херсонесі. У контексті боротьби за церковні маєтки почасти згадується також факт передачі православної катедри Св. Йоана у Перемишлі католикам близько 1412 р. — таким учинком Яґайло, начебто, хотів заявити про себе як затятого католика[59]. Однак таке повідомлення фіксується лише у Яна Длуґоша (у 1468 р. собор було дійсно розібрано, а з його матеріалу зведено католицьку катедру коло нового замку; нову православну катедру Йоана Хрестителя збудовано в місті вже у XVI ст.). Перед тим Перемишльська єпархія отримала привілей Яґайла, наданий під час візиту митрополита Кипріяна до Литви (1405), яким підтверджувалося право

[56] Архив ЮЗР. — Ч. I. — Т. X. — К., 1904. — № 1. — С. 1–3.

[57] *Czermak W.* Sprawa równouprawienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432–1563 r.) // Rozprawy akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. — Seria II. — T. XIX. — Kraków, 1903. — S. 358.

[58] *Trajdos T.* Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy. — P. 110.

[59] *Naumow A*. Domus divisa. — S. 180–181; *Bendza M.* Prawosłwana diecezja Przemyska w latach 1596–1681. — Warszawa, 1982. — S. 58.

владики Атаназія і його наступників здійснювати суд у духовних справах і збирати куни з пресвітерів. Той самий привілей дозволив використовувати єпархіяльні володіння в округах Перемишля й Самбора, звільнених від податків і служб[60].

* * *

Проунійні прагнення Яґайла збіглися з фундаціями католицьких храмів, оздоблених фресками у візантійсько-руському стилі, найбільш знаною з них є каплиця королівського замку в Люблині, однак раніше з'явилися ще інші фундації від імені короля. Такими були готичні катедри у Сандомирі та Вислиці, де фрески збереглися спорадично донині. Стосовно загального церковно-мистецького руху оздоблення ґотичних храмів поліхромією, що панував у Центрально-Східній Європі, то варто згадати про низку фрескових готичних розписів у латинських церквах у XIII ст., що постали під впливом італійського Треченто[61]. Можна припускати, що поєднання латинського і візантійського мистецтв за Яґелонів стало виразом Zeitgeist тієї доби. Щодо особливостей зображень, то поліхромії мають також елліністичні впливи, як от ріка Йордан в іконографії Хрещення Ісуса, де постають такі персоніфікації водного світу, як німфа, що символізує море, осідлавши рибину, дельфіна чи то фантастичне морське створіння, що часом плаває у мушлеподібному човні, в такій же формі образ запроваджувався до ікон Страшного Суду. Зображення слідувало нарації Псалма: «море побачило і втекло, а Йордан повернувся назад». Уперше персоніфікація водного світу у постатях міфічних творінь фіксується на мініатюрі монастиря Йоана Богослова, Патмосу. Подібні ж зображення мають репліку на стінах поліхромії в Люблині й Сандомирі[62]. На стінах люблинської каплиці міститися також сюжет «Знущання з Христа», лик Св. Параскеви, оригінальною вважається фреска «В'їзду Ісуса до Єрусалима», де на дереві, за спостереженнями А. Ружицької-Бризек, зображено постать з грецької міфології[63].

---

[60] *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви... — С. 318.

[61] Див.: *Prokopp M.* Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe. — Budapest, 1983.

[62] *Różycka-Bryzek A.* Echa tradycji antycznych w bizantyńsko-ruskich malowidłach ściennych Sandomierza i Lublina // Ars anno priori: Studii Ioanni Białostocki sexagenario dicata. — Warszawa, 1981. — S. 115–120. Мирослав Крук уважає, що зображення водних створінь, що перейшли на українські ікони «Страшного суду», які починають широко побутувати з останніх десятиліть XV ст., мають молдавське походження, більше того, сам значний розмір дошок має вказувати на вплив настінного розпису на такі ікони: *Kruk M.P.* Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem. — Kraków, 2001. — S. 212.

[63] Сюжет зображення має певні збіги з мозаїкою «В'їзду до Єрусалима» храму на Сицилії, у Палатинській капелі кінця XI–XII ст.

За припущенням Т. Трайдоса, зведена у Люблині каплиця мала стати центром нової католицької митрополії на українських землях. З іншого боку це було відповіддю на політику митрополита Фотія — як уже згадувалося, він вилучав реліквії з Софійського собору Києва до Москви, у тому числі реліквії Хреста Господнього. Реліквії Хреста Господнього мали потрапити до Люблинської каплиці і до рук місцевих домініканців, а їх вилучення з Софії збігається з завершенням розпису самої каплиці (10 серпня 1415 р.). На підтвердження таких спостережень дослідник звертає увагу, що аж двічі у храмі постає зображення Хрестовоздвиження, до того ж, згодом з’явилась леґенда про перенесення реліквій до Люблина[64]. Що ж стосується «Євхаристії апостолів» — одного з найбільш знакових зображень візантійського світу, то цей образ міститься не у центральній частині храму, а бічній, таке розташування стає зрозумілим, як указує М. Крук, у контексті дискусій синоду в Констанці щодо причастя під обома видами, викликаних гуситським рухом[65]. Витоки іконографії «Євхаристії апостолів» сягають радше прадавньої літургійної традиції, аніж середньовічної. З плином часу у цьому сюжеті, вже за середньовіччя, з’являється зображення ложки для роздавання змішаних святих дарів, яка лежить на вівтарі. Особливістю Люблинської Communio Apostolis є сполучення притаманних для цієї композиції двох постатей Ісуса, які надають святі дари, до яких долучено зображення *Вітхого днями*. Тож замість двох постатей Ісуса, притаманних цій іконографії, з’являється ще одна інтерпретація. Ця потрійна фігура Господа перебуває в оточенні апостолів, які отримують святі дари, що відповідає давній іконографії «Євхаристії апостолів». Вивчаючи різні стилі фресок цієї каплиці, В. Александрович прийшов до висновку, що їх виконували кілька осіб з різними культурними традиційними. Майстра Communio Apostolis дослідник ідентифікує як приналежного до латинської школи образотворчого мистецтва[66]. Що ж до витоків особливості потрійної фігури Всевишнього, то Люблинське зображення М. Крук зіставляє з фрескою Бользано, що постала на італійсько-австрійському порубіжжі (1514 р.)[67]. У катедрі Успіння Богородиці (Абруццi, Атрі) міститься фреска Трійці так званої «триголової» (1450). За часів Реформації потрійне зображення

---

[64] *Trajdos T.* Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy. — S. 67.

[65] *Kruk M.P.* Malowidła *Graeco opera* fundacji Jagiellonów jako postulat unii państwowej i kościelnej oraz jedności Kościoła // Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. — Warszawa, 2017. — S. 190.

[66] *Aleksandrowycz W.* Ukraińskie malarstwo religijne drugiej połowy XIV–XVI w.: «Spotkanie Wschodu i Zachodu» // Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie. — Lublin, 2000. — S. 62.

[67] *Kruk M.P.* Malowidła *Graeco opera* fundacji Jagiellonów jako postulat unii. — S. 164.

зіставлялося з божком Янусом, що має вказівку на Антихриста. Така інтерпретація відповідала духові критичного трактування традиційних учень християнства з боку антитринітарного вчення[68]. Стосовно латинських рис у зображенні Люблинської «Євхаристії апостолів», зокрема, впливів західного мистецтва на вигляд апостолів, то окремі з них не мають борід. До цього слід додати, що у ап. Петра зображено тонзуру на голові — саме на приклад апостола покликалися середньовічні автори, описуючи такий звичай. У монастирях західної традиції гоління борід набуває ритмічного, циклічного явища, притаманного культурі Середньовіччя[69].

Найдавніші відомі взірці орієнтального походження «Євхаристії апостолів» містяться на дискосах VI–VII ст., згодом така іконографія почала з'являтися також як книжна ілюмінація, найдавніша з яких — рукописне Євангеліє з Россано[70]. Впродовж середньовіччя цей сюжет поставав на сторінках візантійських й київських Псалтирів, почав зображуватися зрештою у вівтарних частинах православних храмів як у формі мозаїки, так і фресок. Однак схожий сюжет не був виключно притаманним Сходові, як уважалося донедавна. Подібну іконографію можна побачити також у книжній ілюмінації Заходу, найдавніший її приклад, що походить з Рима, також сягає VI–VII ст.[71] Як відомо, у візантійській традиції постає звичай подавати змішувані святі дари ложкою, що викликало полеміку одразу ж за часів розколу 1054 р., про це згадується у полемічному трактаті Яна Сакрана. За часів розколу у іконографії Communio Apostolis додається зображення ложки, вона лежала на вівтарі, а не перебувала в руках Ісуса. Кардинал Гумберт Сільва Кандіда у такій полеміці наголошував, що у римському обряді зберігся давніший звичай надавання святих дарів окремо, коли лаїки отримують Тіло, а потім Кров, ніж надавання змішаної євхаристії ложкою. Вивчаючи використання ложки для надання святих дарів, Р. Тафт прийшов до висновку, що за часів іконоклазму вона ще не використовувалася[72]. Далекий відгук образу «Причастя апостолів» можна також спостерігати у гравюрі 1530 р., де Лютер надає причастя з потиром, тоді як Ян Гус причащає облатками, стоячи коло

---

[68] De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus sancti cognitione. — Alba Julia, 1567.

[69] *Schmitt J.-C.* Les rythmes au moyen âges. — Paris, 2016.

[70] *Taft R.F.* The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites. Orientalia christiana analecta. — Vol. VI. — Roma, 2008. — P. 246–247.

[71] *Bériou N. Załuska Y. Boespflug F. Fernández A*. Le cycle de la Cène dans la Bible moralisée au XIII e siècle // Pratique de l'eucharistie dans les Églises d'Orient et d'Occident (Antiquité et Mogen Âge). — Vol. 1: L'Institution. — Paris, 2009. — P. 111.

[72] *Taft R.F.* The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites. — P. 246, 265, 289–290.

вівтаря, в оточенні вірних[73]. До іншого євхаристичного сюжету, що побутував у Київській митрополії, можна зарахувати «Мудрість зведе собі церкву» — ця різьблена ікона перебувала у володінні пінського кн. Федора Івановича Ярославича, виконана на його замовлення у 1517–1525 рр. На ній зображено постать Ісуса на троні, тримаючого берло та потир, на нижньому рівні розташовано сцену надавання святих дарів янголами вірним, духовним особам і апостолам. З іншого боку ікони зображено сидячу на троні Богородицю, яка тримає сувій і благословляє правицею[74]. З плином часу у євхаристичній іконографії Молдавії та України з'являється ще один важливий образ, що міг постати під впливом вірменського мистецтва. Це — так званий образ «Ісус — виноградна лоза». У вірменській традиції, зображення кам'яних хрестів (хачкара) прикрашалося рослинними елементами: виноградними листями, лозами, ґронами (для прикладу, монастирські комплекси Сурб-Хач, гора Гриця, XIII–XIV ст. і Сурб-Саркіс, Феодосія, XIV ст., — обидва у Криму), подібні ж зображення побутували на землях Поділля й Галичини. Однак католицьке зображення розіп'ятого Ісуса, з боку якого виростає виноградна лоза з ґронами і листям, постало як дереворит у другій половині XV ст. Як уважається, споживання винограду на ньому священиками може вказувати також на приховану полеміку стосовно причастя під обома видами, що точилася від часу поширення руху гуситів[75]. Щодо євхаристичного символу, який викликав суперечки між греками й латинниками від часів синоду у Трулло, а також мав есхатологічну конотацію, це — зображення ягняти як символу Ісуса Христа, Agnus Dei, особливо в такій іконографії, де Йоан Хреститель вказує на нього перстом. Іконографія Ісуса-ягняти починає проникати до оздоблення грецьких церков. З'явилося зображення Agnus Dei на стінах грецького монастиря Ґроттаферрата у XIII ст. в Італії, у оздобленні поліхромії молдавських церков за часів правління Стефана чел Маре, додаючись до звичного «Причастя Апостолів», «Омивання ніг», «Тайної вечері». У деяких молдавських фресках разом сполучено зображення Agnus Dei та Мандиліон, зокрема, у Воронці і Гуморі, кілька разів зображення Agnus Dei постає в Мол-

[73] *Kretzenbachen L.* Zur Vielfalt weiterer Sonderausprägungen des spätmittelalterlich-mystischen Bild-Gedanken "Christus als Blut quell" in Hochkunst und Volksüberlieferung // Bild-Gedanken der spatmittelalterlichen Hl. Blut-Mystik und ihr Fortleben in mittel- und südosteuropäischen Volksüberlieferungen. — München, 1997. — S. 89–90.

[74] *Chomik P.* Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI w. — S. 436.

[75] *Kretzenbachen L.* Zur Vielfalt weiterer Sonderausprägungen des spätmittelalterlichmystischen Bild-Gedanken "Christus als Blut quell". — S. 85–87.

довиці[76]. Також окреме читання під впливом латинського Agnus Dei qui tollis peccata mundi потрапляє до грецької літургії[77]. Спорадичні зображення Agnus Dei з'являлися в українській іконографії з кінця XV ст.

* * *

У 1431 р., по смерті митрополита Фотія, було запропоновано великим князем замість нього рязанського єпископа Йону, але ще було поставлено Герасима — кандидата від Литви, котрий, загинув на стосі (1435 р.) через зраду[78]. Митрополит Герасим, попри своє московське походження, намагався просувати ідею укладення унії. Спочатку він був володимиро-волинським владикою (1415 р.), а потім смоленським[79]. Л. Колянковський вказує, що спроба укладення унії Свидриґайлом збігалася у часі з його військовими акціями, метою яких було просування до Вилкомері (Укмерґе) задля відокремлення Жмуді від Вільнюса, чому мав би сприяти ландмістр Інфлянтії Керксдорф. Унійні приготування тривали водночас з синодом у Базелі. Завдяки зібранню 22 березня у Вітебську «князів, шляхти, боярів, рицарів, містян Руси» було укладено й підписано відозву до цього синоду, з чим погоджувався також Орден тевтонців. Однак, як пише дослідник, метою посольства було розширити вплив кн. Свидриґайла на католицьку Литву, тобто етнічно литовські землі, які він утратив раніше внаслідок заколоту Жиґимонта Кейстутовича[80]. Пізніші хроніки доносять, що проунійна налаштованість митрополита стала причиною його страти. Проте це радше припущення історіографів доби Контрреформації. Про серйозність проунійних намірів Свидриґайла і митрополита Герасима може свідчити лист папи (20 жовтня 1434 р.), де той запрошував митрополита відвідати апостольську столицю. Перш за все понтифік радив отримати згоду місцевого собору для початку перемовин щодо унії. Анатоль Левицький також припускав, що укладення унії означало би підвищення значущості князя в очах литовсько-польської католицької еліти[81]. Стосовно наступного листування папи та Свидриґайла про подальшу долю унії, то посланець папи капелан Петро, який мав доставити буллу, адресовану митрополитові, на шляху через Молдавію був затриманий; відпустили його, прочитавши документ. Однак передати буллу Герасимові було неможливо: митрополита стратили на

---

[76] *Vasiliu A*. Monastères de Moldavie XIV–XVI-e siècles. — P. 103. Пор.: *Kruk M.P.* Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem. — Kraków, 2001. — S. 211.

[77] *Taft R.F.* The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites. — P. 155–156.

[78] *Пирлинг П.* Россия и папский престол. — М., 1912. — С. 24–30.

[79] *Успенский Б*. Царь и патриарх. — М., 1998. — С. 415.

[80] *Kolankowski L*. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. — S. 201–203.

[81] *Lewicki A*. Unia florencka w Polsce. — Kraków, 1899. — S. 11.

стосі за приховуване листування зі Свидриґайловим суперником, Жиґимонтом Кейстутовичем (бл. 1370–1440 рр., брат Вітовта, великий князь литовський), який раніше усунув князя з литовського престолу. Свидриґайло повідомляв папі у листі, що Герасим узяв участь у заколоті з князями і боярами, прибічниками Жиґимонта, уклавши з ними угоду про передачу Смоленська і Смоленської землі під владу великого князя литовського[82].

Наступна ж спроба унії пов'язується з київським митрополитом грецького походження Ісидором (1385–1463 рр., митрополит у 1433–1458 рр.). Прибуття Київського митрополита на собор у Феррарі викликало неабияке зацікавлення італійських гуманістів. Паоло дель Поццо Тосканеллі розпитував ієрарха про Московію, а помічник папи Флавіо Бйондо (1392–1463) приписував митрополитові непомірну владу в його краї. Бйондо вважав, що владою Ісидор може поступатися лише імператорові, йому «в Скіфії підкорюється незліченна кількість люду». На думку Джованні Броджі, таке враження могло скластися завдяки уявленням про візантійську модель влади, де патріарх мав широкі права і повагу люду[83]. На соборі 1439 р. обговорювалося, зокрема, питання про те, чи може бути папа найвищим учителем Церкви, бо теорія непогрішності папи випливає з цього вчення. Крім представників Київської митрополії, у засіданнях також брали участь вірмени Галичини і Поділля. Львівську делегацію єпископа Григорія папа заохочував у бреве 15 грудня 1439 р., аби той вислав листи до своїх вірних і духовних осіб, дораджуючи прийняття «Decretum pro Armenis» і унії як такої[84]. Однак опанування турками Царгорода призвело до нових поділів у Вірменській Церкві, коли Кам'янець на Поділлі та Львів перейшли під керування Ечміадзіну, що збіглося з висловленням негативної реакції місцевих римо-католиків до ухваленої у Флоренції унії[85]. З-поміж інших представників, вірменська делегація виказала готовність до будь-яких змін у Символі віри, очікуючи напутіння від папи[86]. Приналежність вірменського богослов'я до давнього монофізитського руху не згадувалась у дискусіях. Найбільші емоції викликав літургійний календар і таїнства, зокрема, додавання води (теплоти) до вина. Вірмени погодилися на Нікейсько-царгородський Символ віри з додаванням Filioque, приймалася також есхатологічна концепція католиків, тобто чистилище[87]. Про участь

---

[82] *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви... — С. 354–355.

[83] *Brogi G.* Królestwo Słowian: Historiografia Renesansu i Baroku w krajach słowiańskich. — Izabelin, 1998. — S. 20.

[84] *Stopka K.* Armenia Christiana. — S. 281.

[85] Ibidem. — S. 284.

[86] Ibidem. — S. 276.

[87] Ibidem. — S. 277–280.

вірменської делегації з коронних земель в зібраннях синоду вказував єзуїт Бенедикт Гербест у полемічній книзі «Wypisanie drogi» понад сто років потому. Радячи Руській Церкві згадати про унію, він покликається на привілей, вміщений під 1537 р. до ґродських книг Львова, — ним русинам ґарантувалося збереження прав за умов дотримання унії[88].

Собор, який було розпочався у Феррарі, перенесено до Флоренції, через пошесть чуми. Проголошення унії відбулося у березні 1439 р. у соборі Санта Марія дель Фйоре. Було досягнуто угоди, що Святий Дух сходить від Отця і Сина, або ж від Отця через Сина, таїнство євхаристії допускається під обома видами; визнавалося, що одразу по смерті святі можуть перебувати перед лицем Господа, грішники ж вивергаються до пекла, папа визнається наступником Петра на землі; щодо ієрархії столиць в пентархії, то на другому місці після папи Римського має бути Царгородський патріарх, далі — александрійський, антіохійський та єрусалимський. Представники ж католиків з Корони Польської, які тоді були прибічниками антипапи та Базельського собору, іґнорували зібрання у Флоренції. По поверненні до Москви київського митрополита Ісидора було арештовано й засуджено, що суперечить традиціям візантійського світу. Аби надати судилищу над митрополитом легітимності, було скликано собор з єпископів, архімандритів, ігуменів і ченців. Цей суд, до складу якого входили 6 владик, не мав сили, оскільки позбавити Ісидора його митрополичого сану могли лише рівні йому. Тож, як доносять джерела, митрополит утік з ув'язнення, що може свідчити про небажання застосовувати сурові заходи до ієрарха, котрий потрапив у немилість великого князя у Москві. Чи була локальна литовська еліта прихильною до Ісидора? Існує повідомлення у листі Збіґнєва Олесницького до папи Миколая V (1442), в якому зазначається, що місцеві князі ув'язнили Ісидора на Литві, примусивши Казимира до визнання митрополитом іншого (Йони) під загрозою звернення до патріарха Царгорода[89]. Однак можна побачити, що невдовзі після повернення Ісидора до Києва він отримав підтвердження щодо маєтків собору Софії на спомин душі (5 лютого 1441 р.), що мало свідчити про позитивне ставлення до нього у давній столиці митрополії[90].

---

[88] *Herbest B*. Wypisanie drogi // Памятки українсько-руської мови і літератури / Вид. К. Студинський. — Львів, 1906. — Т. V. — С. 9–10.

[89] *Papée Fr*. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. — Kraków, 1904. — S. 25; *Флоря Б.Н*. Исследования по истории Церкви. — С. 394.

[90] Уставная грамота киевского князя Александра Владимировича церкви Св. Софии в Киеве митрополиту Киевскому и всея Руси Исидору // Древнерусские княжеские уставы. — М., 1976. — С. 179–181.

Негативних відгуків про собор на білорусько-українських землях не фіксується. Існує лише єдиний сумнівний лист володимиро-берестейського владики Данила, поставленого кардиналом Ісидором і митрополитом Григорієм, у якому відкидається унія і обряди латинників. Натомість значний антиунійний комплекс з осудом митрополита Ісидора створювався на землях Московії. Серед московських пам'яток антифлорентійського змісту наявні тексти з оповіддю про подорож до Італії, для участі у соборі. До переказу мандрівки долучено закиди антиунійного змісту з огудою митрополита. Андраш Золтан звернув увагу на наявність значного лексичного українсько-білоруського шару в московських оповідях про Флорентійську унію. У «Хожденнии на Флорентийский собор», а також «Повісті Симеона Суздальця», де назагал одповідається про враження московських представників делегації, наголошується, що з поверненням на землі митрополії Ісидор під час ходи тримав перед собою латинський хрест, «являючи латинську віру». Латинський хрест також постає символом розмежування у «Повісті про восьмий собор», укладач якого оповідає про прихід Ісидора до Тарту: «коли ж прийшов Ісидор у німецьку землю, до міста Юр'єв, то православні мешканці й всі священики з чесними хрестами прийшли зустріти його, латинники ж і німці принесли перед ним лядський хрест, заради вшанування. Він [митрополит] же порушив свою тяжку клятву, якою клявся про своє благочестя перед великодержавним государем Василем Васильовичем усієї Руси»[91]. При запровадженні текстів антифлорентійського змісту до літописів їхня руська лексика ще більш розширюється[92]. Завдяки московським пам'яткам другої половини XV–XVI ст. обґрунтовувався розкол Київської митрополії, обрання Йони (1448–1461) митрополитом у Москві всупереч традиції загального собору представників єпархій всієї митрополії; що ж до традиційного благословення зверхників Київського престолу царгородськими патріярхами, достеменно невідомо, чи воно отримувалося Йоною. Московські пам'ятки наголошують, що Йона таки подорожував до Царгорода і мав стати митрополитом після Ісидора. Обрання митрополита сталося в Москві 1448 р., незабаром по утвердженню Василя Васильовича на великокняжому столі, після тривалої міжусобної війни з Шемякою. Йона намагався поширити свою владу через персональні звернення, як от до удільного київського князя Олелька Володимировича з благословенням до всієї князівської родини, дружини Анастасії, яка

---

[91] Повесть о восьмом соборе // *Новикова О.Л.* Формирование и рукописная традиция «Флорентийского цикла» во второй половине XV — первой половине XVII в. // Очерки феодальной России. — М.; СПб., 2010. — С. 103.

[92] *Золтан А.* Interslavica: Исследования по межславянских языковым и культурным контактам. — М., 2014. — С. 77–97.

була сестрою великого князя Московського і робила вклади у Троїце-Сергієв монастир, та їхнього сина Семена, нагадуючи про вигнанця з Литви, митрополита Фотія, якого з князем пов'язувала духовна спорідненість: той був хрещеним батьком князенка. Митрополит Йона наголошував, що саме у Царгороді відбулося роздвоєння і «размышление», а також насильство від турків і латинників, ось чому він звертається про поєднання митрополії (1449–1450)[93]. Свого часу родина Олельковичів отримала виключний привілей на створення удільного Київського князівства у складі Литви (1440), що проіснувало два покоління, завершившись «заколотом князів». Князь підписався під привілеєм, що визнавав права Йони над усією митрополією. Його підпис міститься одразу за Свидриґайловим, а «повернення» митрополії Йоні стало наслідком рішення великокнязівської ради Литви 1 січня 1451 р. на з'їзді у Вільнюсі, де також були присутніми кн. Матвій, віленський єпископ[94]. Уважається, що саме Свидригайло й Олелько посприяли підпорядкуванню Київськіої митрополії Москві[95]. Щоправда, вже за кілька місяців Казимир Яґелончик змінив своє ставлення до православних русинів, володар звернувся до прибічника поміркованої церковної реформи Йоана Капістрана (1386–1456) з закликом прибути до Корони для навернення русинів, зазначаючи, що попри відданість східному обрядові, тут чимало натхненних ім'ям проповідника, тож вони можуть зректися давніх звичаїв. Також обидва народи — чехи і русини — затьмарені помилками. Того ж року кардинал Олесницький звертався до папи Мартина V про швидке навернення русинів (15 вересня 1451 р.) через переконання, що їх легко відвести від покори грекам[96].

Ще одне джерело, що мало повпливати на літописні чи то оповідні повідомлення про Флорентійську унію, — послання Йони смоленському владиці Михайлу про невизнання Григорія Болгариновича митрополитом київським (1459), який мав замінити Ісидора через те, що той став кардиналом. Ключовими є дві фрази звернення, які розкривають суть подальших антиунійних писань: по-перше, заперечення Йони щодо власного відступництва з покликом на «священні правила» (відступником митрополита проголосив царгородський патріарх Діонісій); по-друге, перед-

[93] Послание митрополита Киевского и всея Руси Ионы киевскому князю Александру Владимировичу // РФА. — С. 223–224.

[94] Формулярный извод грамоты короля польского и великого князя литовского Казимира IV Ягеллончика и Литовской Рады о признании прав Ионы // РФА. — С. 151–152; *Pierling P.* La Russie et le Saint-siège: Études diplomatique. — T. 1. — Paris, 1906. — P. 88.

[95] *Korczak L.* Litewska rada wielkoiążęca w XV w. — Kraków, 1998. — S. 26.

[96] *Lewicki A.* Unia Florencka. — S. 7, 55.

бачення лихого стосовно Восьмого синоду ще перед відвідинами зібрання митрополитом Ісидором. Тож великий князь московський, згідно з грамотою, заздалегідь забороняв Ісидорові відвідувати Восьмий синод, але не міг його зупинити. По поверненні ж митрополит приніс листа папи з печатками і «царевым клеймом», яким приписувалося згадування імені папи на службі, зміна в трактуванні Св. Духа, євхаристія облатків. Ув'язненому митрополиту Ісидорові вдалося втекти вночі, тоді як у Москві «віднайшли писання святих Отців», за якими поставили Йону на митрополію[97]. Надзвичайно гостро зреагувала Москва на висвячення Григорія митрополитом Київської митрополії, коли трапилося чергове розділення, було вислано «Послання митрополита Йони у Литву щодо невизнання митрополита Григорія» (1458–1459). У документі згадується кн. Володимир Великий, новий Костянтин; стосовно ж ходи містом, то тут наводиться Рига як місце зустрічі між Сходом і Заходом, саме там Ісидора «и стретили его с кресты наше великое православие, пошлую дръжа честь святительскую, а капланове его от божници стретили посвоему, с своими крижи»[98], згодом митрополит вирушив разом з Григорієм, майбутнім митрополитом-уніатом, у божницю, де «приклякнул по римскому», — замість доземного візантійського поклону-проскінесісу, яке латинниками сприймалося як обожнення образів ще з часів дискусій про ікони за доби Каролінґів. Як свідчить документ, великий князь тоді взрів «відступництво» Ісидора, наказавши скликати місцевий синод, а митрополит мав тим часом лишатися у монастирі, з якого і втік потайки вночі[99]. Після визнання Йони Литовською радою, він розпочав, як можна судити з низки документів, провадити активну політику у південній і західній частині митрополії, усуваючи певних духовних осіб. Однак з рукопокладенням митрополита Григорія Москва видала вирок членів собору митрополії про вірність митрополитові Йоні, де нагадується про прокляття і відлучення Ісидора. В ухвалі згадуються також місцеві святині, які мали б надати ваги новому релігійному центру, — труна митрополита Св. Петра — «русскаго чюдотворца», а також церква Святої Богородиці: «Исидора, преже бывшаго митрополта русскаго, и его ученика и единомысленика, ныне же на церковь Божию развратника, пришедшаго

---

[97] Формулярный изврод послания митрополита Киевского и всея Руси Ионы смоленскому епископу Михаилу // РФА. — С. 137–140.

[98] Ще одна латинська процесія відбувалася за приїзду Софії Палеолог, що мала пошлюбити великого князя Івана III 1472 р. Разом з нареченою прибув папський леґат Антоній, перед ним несли хрест, що викликало відразу у митрополита Филипа (Див.: *Великий А.Г.* З літопису християнської України. — Т. III. — Львів, 1999. — С. 125).

[99] Послание митрополита Киевского и всея Руси Ионы в Великое княжество Литовское о непризнании латинского митрополита Григория // РФА. — С. 89–91.

от Рима, Григория, отлученаго от святыя зборныя церкви, иже именует себя митрополитом Киевским, и нам, архиепископом и епископом Русския митрополии, к тому Григорью не приступати, ни грамот нам от него не принимати никаких, ни совета с ним не имети ни о чем же»[100]. Щодо правочинності свого обрання, Йона покликався на правило поставлення, здійснюване трьома єпископами, про що і згадувала Е. Тейро. У листі Йони також містяться закиди щодо пригадування імені папи у службі Божій, закидається обожнення опрісноків, а не «одушевлення», хибне сповідання Св. Духа[101]. Висвячення московського митрополита мало відбуватися, як указувала Е. Тейро, завдяки застосуванню давньої формули, коли цитувався перший апостольський канон: «два або три владики рукопокладають митрополита», — моделі, якою послуговувалися ще за часів поставлення архієпископом Григорія Цамблака. До того ж, дослідниця припускає, що Йону не висвячували наново, бо владика і митрополит мають однакові свячення, а до падіння Царгорода (29 травня 1453 р.) номінація Йони не вважалася творенням нової, автокефальної Церкви[102]. Захоплення Царгорода турками, як уважає Е. Тейро, надало можливість Москві перенести на власний ґрунт модель стосунків між Церквою і світською владою, властивих для Візантії[103]. Щоправда, найраніше з достеменних джерел — послання Василя Васильовича (1441) патріархові Митрофану (пом. 1443 р.), де надається інша історія призначення Йоана на митрополію і його мандрівка до Царгорода. Після вигнання Ісидора з Москви відбулася подорож Йони до Царгорода, однак патріарх — прибічник унії — відмовився приймати грамоти рязанського єпископа і слухати інших послів. У листі жодним чином не пригадується про іншу, попередню подорож, яка мала статися одночасно з благословенням Ісидора на Київську митрополію, про що так завзято оповідали пізніші московські джерела. До того ж, у посланні лунає, наче засторога, звернення великого князя московського з проханням надати писання про самостійне поставлення митрополита, *чого ще не було раніше*, бо саме це загрожувало би розколом митрополії[104].

---

[100] Формулярный извод приговора (присяжной грамоты) членом Собора Русской митрополии о верности митрополиту Ионе и о непризнании латинского митрополита Григория (Москва, 1459, 13 грудня) // РФА. — С. 108–110.

[101] Формулярный извод послания митрополита Киевского и всея Руси западнорусским митрополитам (Москва, 13 грудня 1459 р.) // РФА. — С. 193–198.

[102] *Teiro E.* L'Église des premiers saints métropolites russes. — Paris, 2009. — P. 156–157.

[103] Ibidem. — P. 151.

[104] Русская историческая библиотека. — Т. VI. — СПб., 1880. — Стп. 525–536; *Lewicki A*. Unia Florencka. — S. 36.

Антифлорентійські тексти також увійшли до складу полемічного конволюту, укладеного в Московії, з текстами антиіудейського та антилатинського змісту; його атрибутують рубежем XV–XVI ст., тобто часом спроб відновлення спілкування між Римом і київським митрополитом. У збірнику також долучено гаданий лист володимиро-берестейського владики Данила, який забороняє у своїй єпархії укладати шлюби між православними, вірменами і латинниками, а також кумівство між ними[105]. Владика наполягав, що не знав про участь митрополита в унійному соборі з латинниками, який зрівняв причастя просфорами і облатками, хоча владичне свячення Данило отримав від Ісидора. Владика заперечив свою приналежність до унії, виказуючи послух митрополитові Йоні[106]. Можна зробити припущення, що це черговий апокриф, жодного рукопису з подібною пам’яткою на білорусько-українських землях не знайшлося. У рукописних кодексах також побутував лист царгородського патріарха Григорія III Мамми до київського князя Олелька Володимировича (27 червня 1447 р.) про зміст унійних ухвал, про сприяння їх утіленню, а також про лист митрополитові Ісидору. Ним повідомлялося про візит до патріарха княжого посла Стецького, який доставив послання й усно намовляв приступити до єдності з латинниками[107]. Що ж до послання Олелька Володимировича, то він запитував про єдність з латинниками, що має вказувати, на думку Б. Флорі, про слабку обізнаність з рішеннями Флорентійського синоду, попри відвідини Ісидором Києва у 1441 р., свідченням чого є привілей надань на Софію Київську[108].

У циклі московських антифлорентійських пам’яток годі шукати занурень у богословські глибини, більшої ваги надавалося явищам символічного характеру. У багатьох пам’ятках антиунійного змісту, що постали у Московії, згадувалося про те, що митрополит Ісидор повелів перед собою носити латинський хрест, а причастя чинити опрісними облатками, про що йдеться також у листі Василя Васильовича до царгородського патріарха[109]. Щодо характерних особливостей вигляду хрестів на той час, то можна побачити важливі розбіжності між латинськими хрестами і

---

[105] *Новикова О.Л.* Формирование и рукописная традиция «Флорентийского цикла». — С. 17, 139–142.

[106] *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви. — С. 405.

[107] Послание Григория III Маммы, патриарха Константинопольского, князю Александру (Олельку) Владимировичу / К печати подготовил А.А. Турилов // *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви… — С. 465–467.

[108] *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви... — С. 406.

[109] Послание великого князя Московского Василия II Васильевича Константинопольському патриарху / К печати подготовил А.А. Турилов // *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви... — С. 454–459.

візантійськими, що стосувалися як їх форми, так і змісту: у краях візантійського кола набувають поширення хрести з трьома перекладинами. Зміни у зображенні Розп'яття за часів середніх віків і Ренесансу, що розмежовувало Схід і Захід, були динамічними. Зокрема, йдеться про таку трансформацію в зображенні Розіп'ятого, де замість чотирьох цвяхів набував поширення образ з пробитими одним цвяхом ступнями, тож разом цвяхів ставало три. Така зміна викликала дискусії за часів схоластики на Заході. Ще одна зміна у зображенні Розп'яття — це відмова від зображення Ісуса у стані агонії, з відкритими очима, як то було заведено від часів Пізньої Античності. У XIII ст. в Нанії починає набувати поширення образ Ісуса з заплющеними очима, що суперечило давнішій традиції, але відображало візантійську іконографію: Гумберт Сильва Кандида закидав візантійцям, що він був не в стані молитися, звертаючись до «померлої людини» (1054 р.). Зміна кількості цвяхів у зображенні Розп'яття у середовищі західних богословів також спонукала до дискусії, оскільки частина з них убачала в такому образі єретичні впливи, бо форма Розп'ятого в такій іконографії нагадувала літеру «Y», що трактувалося як ухил у бік маніхейства[110]. Те, що розбіжності в зображеннях Розп'яття глибоко усвідомлювалися і викликали іритацію серед православних, видно з тексту Яна Сакрана початку XVI ст. («Elucidarium errorum ritus Ruthenici», згодом перевидано у стислому вигляді переліку під титулом «Errores atrocissimorum Ruthenorum» у 1507 р.).

Великий князь Василь Васильович звертався з листом до афонських монахів, у якому згадує про усунення православних монахів зі Святої гори. Найімовірніше, це — знана оповідь про вигнання монахів, що сталося після окупації Царгорода внаслідок четвертого хрестового походу й синоду в Ліоні 1274 р. Ще перед розколом (1054) латинські ченці також перебували на Афоні[111]. Лист описує Ісидорове повернення з актами собору, ними ж запроваджено виголошувати пам'ять папи на службах, здійснено зміну в трактуванні Св. Духа, а також причастя облатками. Князь також засвідчує вірність актам сімох уселенських синодів, до яких «не можна нічого ані додати, ані відняти»[112]. Фіксується також відповідь

[110] *Grondijs L.H.* L'iconographie byzantine du crucifie mort sur la croix. — Utrecht, 1947. — P. 159–162.

[111] *Alzati C.* Chiesa romana e Oriente Cristiano tra storia ed ecclesiologia // Prolusioni accademiche. — Vicenza, 2006. — P. 175.

[112] Послание великого князя московского Василия II Васильевича на Святую гору / К печати подготовил А.А. Турилов // *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви... — С. 459–462, 465.

монахів великому князю, в якій засуджено вчення латинників про сходження Св. Духа і від Сина[113].

Особливе місце в антифлорентійському комплексі посідає згадуване вище «Слово избрано от святых писаний еже на латыню» (*СИЛ*)[114], на початку якого вміщена розлога євлогія з глорифікацією східного (московського) християнства, великий князь Василь Васильович іменується «охоронцем благочестя», титулується великим князем усієї Русі і царем. У цій версії засуджуються ініціатори скликання Восьмого собору (папа Євгеній та митрополит Ісидор), а також можливість запровадити причастя облатками та Filioque. У своєму зверненні до Ісидора, який споряджався вирушити на Восьмий собор, Василь Васильович попереджає, що хотів би побачити справжнє поєднання Церков, тобто відмову католиків від догматичних й обрядових розбіжностей (в «Історії Симеона Суздальця» ці слова лунають з вуст Ісидора як обіцянка); великий князь нагадує також про заборону скликати Восьмий собор, висловлену начебто отцями Церкви, що збігається також з твердженням у «Історії Симеона Суздальця», яка назагал оповідає про мандрівку ченця до Флоренції[115]. Щодо спільних рис, притаманних для полеміки (СИЛ й «Історії Симеона Суздальця»), — вшанування Ісидором латинського хреста, тоді як особливою є згадка про вищість християнства Русі і важливість для східних учасників собору прибуття Ісидора як представника «великого царя» Василя Васильовича. Літописні оповіді про Ісидора і його втечу з Московії також містять живописну оповідь про прибуття митрополита Ісидора і його прохід по столиці князівства. Згадується про *жаків* (спудеїв, учнів), які несли хрести (*крижи*). Ісидор не лише втік, але й прихопив з собою рукописи. Один з них — Служебник київського митрополита Кипріяна (кінець XIV ст.)[116]. По смерті Йони та поставлення нового митрополита у Москві Феодосія Бивальцева, присягу йому склали тверський владика Геннадій Кожин і великоновгородський архієпископ Йона, які зрікалися

---

[113] Послание от Святныя горы на Русь к благоверному князю Василию Василиевичу по Сидоре еретике / К печати подготовил А.А. Турилов // *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви... — С. 462–465.

[114] Слово избрано от святых писаний еже на латыню // *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений. — С. 360–395.

[115] Там же. — С. 363.

[116] *Горбач О.* Ісидорів служебник, слов'янський рукопис ч. 14 Ватиканської бібліотеки // Горбач О. Зібрані статті. — Мюнхен, 1993. — С. 289–326. Йому ж атрибутують похвальне слово митрополитові Петру: *Дончева-Панайотова Н.* Неизвестно «Похвално слово» за митрополит Петър от Кипириан Цамблак // Старобългарска литература. — Кн. 2. — 1977. — С. 136–154.

митрополита Григорія[117]. Для протидії митрополиту-уніату в Литву було вислано троїцького ігумена Васіяна і кирило-білозерського ігумена Касіяна з приписом не визнавати Григорія (квітень–липень 1459 р.)[118].

З передачею Київської митрополії Григорію Ісидор отримав свячення кардинала й заходився виконувати дипломатичні доручення Рима[119]. Наказом папи Пія II (3 вересня 1458 р.) підтверджено розподіл давньої митрополії на дві частини, що вже сталося de facto, з яких одна «верхня» лишалася у межах Московщини, а інша inferiorem (Київ, єпархії Брянсько-Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Туровська, Луцька, Володимирсько-Берестейська, Перемишльська, Холмська і Галицька) містилася у межах Польсько-Литовської держави. Григорій Болгаринович по смерти Йони (1458) знову поєднав митрополію докупи[120]. Григорія висвятив у Римі унійний патріярх Григорій Мамма, а 17 січня 1459 р. новий митрополит вирушив до своєї пастви, якою керував до смерті у 1472 р. Сліди унії спорадично спливають в білорусько-українських рукописах: поминання унійного патріарха Григорія Мамми міститься у требниках зламу XV–XVI ст.[121] Уважається, що метою політики митрополита Григорія було повернути до Київської митрополії єпархії Новгорода. Разом з обранням нового митрополита, Ніколо Ягубі отримав призначення як нунцій *ad Partes Ruthenorum*. Свідчень цієї місії не збереглося, поза охоронним привілеєм 17 січня 1459 р. По смерті Григорія Мамми 20 квітня 1459 р. патріархом Царгорода було визнано Ісидора. Однак тоді ж у самому Царгороді постала Церква, яка відмовилася від сповідування єдності з Римом. Б. Флоря вказує, що на середину 1460-х років київський митрополит Григорій вислав до Царгорода свого посланця Мануїла, намісника митрополита у Києві. Результати перемовин невідомі, однак, у листі царгородського патріарха, дизуніта Дионісія (14 лютого 1467 р.) усім єпархіям колишньої Київської митрополії пропонувалося визнати митрополитом Григорія, за чим стояла литовська рада[122].

---

[117] Формулярный извод присяжной грамоты // РФА. — С. 201–202; Формулярный извод присяжной и повольной грамоты Геннадия Кожина // РФА. — С. 154–155.

[118] Формулярный извод послання митрополита Ионы // РФА. — С. 159–161.

[119] *Ґілл Дж.* Флорентійський собор. — Львів, 2016. — С. 362–363.

[120] *Мончак І.* Флорентійський екуменізм у Київській Церкві: Унійна ідея в помісній еклезіяльній традиції. — Львів, 2012. — С. 199.

[121] *Ваврик М.* Флорентійські унійні традиції в Київській митрополії 1458–1472 рр. Літургійне поминання патріярха Григорія Мамми і ставлена грамота митрополита Григорія Болгарина у ватиканському требнику Ілл. 15 // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. — 1963. — Vol. IV. — P. 330–343.

[122] *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви. — С. 421.

* * *

Справа унії не занепала цілковито. Спроба відновити унійний рух у 1470-х роках збігалася з поширенням католицької присутності на руських землях зі зведенням домініканських та бенедиктинських монастирів. Православна еліта підтримувала фундації католиків. Так, наприклад, Василь Федорович Красний надав два привілеї домініканам у Острозі (1443, 1452). Діяльність ордену за часів Яґелонів просунулася далеко на схід, мала охоплювати Київ. Уже за часів Вітовта домінікани мали свій монастир у давній столиці, його ж підтвердив кн. Олелько Володимирович[123]. Равіта-Ґавронський докладно описує легенду про Яцека Одровонжа й існування домініканського монастиря у Києві ще перед татарською навалою. Згідно з оповідкою, під час захоплення міста у 1240 р. Яцек відправляв літургію, тож вирішив зберегти вже висвячені облатки перед профанацією неприятелем, однак тоді ж до нього звернулася статуя Богородиці про порятунок. Одровонж виніс статую і сулію з облатками з храму і попровадив братію, ступаючи по воді Дніпра, що знайшло відображення у пізнішій іконографії[124]. Проте прадавня історія домініканів викликала сумніви вже наприкінці XVI ст. У 1495 р. було споруджено домініканський мурований костел у готичному стилі у підгір'ї Замкової гори, який можна побачити на гравюрі середини XVII ст. Абрагама Вестрефельда[125]. У другій половині XV ст. монастирі ордену діяли на теренах Поділля, Руського воєводства, Волині. Монахи отримували освіту також у закордонних вищих школах, фіксується проповідництво, що було первісною і виразною рисою цього чину. Історики ордену повідомляють про численних мучеників, убитих кримськими татарами, і спустошення через їхні виправи[126]. До того ж, православні починають брати участь у відправах католиків, свідченням чому є два листи 1475 р.[127] У першому посланні бернардинів польської провінції папі Сіксту IV

---

[123] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окресностей. — К., 1874. — (III). — С. 3–4.

[124] *Rawita-Gawroński Fr.* Zakon o.o. dominikanów w Kijowie: Szkic historyczny. — K., 1912. — S. 14–15.

[125] *Білоус Н.О.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 73. Принагідно висловлюємо подяку Наталі Білоус за глибше розуміння католицької традиції у Києві. Згадки про життя домінікан подає Мартин Ґруневеґ, указючи на скромний розмір монашої братії і занепад монастиря (Див.: *Ісаєвич Я.Д.* Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. — 1981. — № 5. — С. 204–211.

[126] *Koszewierski W.* Dominikanie klasztorów ruskich: Połowa XV–XVI w. — Lublin, 2006. — S. 89–90.

[127] Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. — Z. 2 (1468–1501), Kraków, 1939. — S. 376–378.

повідомляється, що «схизматики» вчащають на проповіді братів і відвідують їхні храми. Також король Казимир Ягелончик звертався до папи з пропозицією створення нових монастирів бернардинів: Ще один лист виходив від самого папи, надісланий православному клірикові східного обряду Київської єпархії, який перебував у спілкуванні з латинниками і прибув до апостольської столиці задля відпущення гріхів, тому звертався до понтифіка, щоб той призначив йому духівника. Б. Флоря припускає, що священик, аби приступити до унії, мав пройти ту саму процедуру, як і брати Солтани кількома роками раніше, тобто без вимоги повторного, католицького хрещення[128]. Олександр Солтан тоді здійснив подорож по дворах європейських правителів і відвідував Святу землю[129]. Про подорож Солтана за часів папи Павла (1417–1471), а також його родича Івашка до папи Сікста згадує Ян Сакран з Освенцима на початку XVI ст. Сакран, оповідаючи про мандрівку, користувався, за спостереженнями Н. Заторського, щоденником Еразма Цьолека[130]. У 1480-х роках до Новгорода прибули з Тарту (Юр'єва) францисканці з посланням про Флорентійську унію, у місті відбулася дискусія з православними священиками[131]. Тож, попри занепад ідеї унії, тривали пошуки реалізації її на особистому рівні.

Подальше прагнення зблизитися з Римом проявилося у славетному листі Мисаїла. Про смоленського владику «з роду Пструхів» згадував наприкінці XVI ст. канцлер Литви Лев Сапіга, заявивши, що той був його предком, однак це була пізнішого походження легенда. Відомо, що Мисаїл, світське ім'я якого досі незнане, був родичем княгині Марії Соколинської-Друцької[132]. З ім'ям митрополита-електа пов'язують послання, що мало виникнути на хвилі проведення місцевих синодів митрополії, де приймалися ухвали у справі відновлення унії: в Новогрудку (1473) і Вільнюсі (1476)[133]. Послання 1476 р. залишалось без відповіді. П. Пірлінґ убачав певні алюзії між листом Мисаїла і посланнями пап-

[128] *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви... — С. 244–245.

[129] *Paravicini A., Paravicini W.* Alexander Soltan ex Lithuania, ritum graecorum sectans: Eine ruthnisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469 // Zwischen Christianisierung und Europäisierung. — Stutgart, 1998. — S. 367–401.

[130] *Заторський Н.* Посольство папи Сикста VI з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. — Вип. 26. — 2017. — С. 11–30.

[131] *Чумичева О.В.* Иноверцы или еретики: Понятие «жидовская мудрствующие» // Очерки феодальной России. — М.; СПб., 2010. — С. 222–223.

[132] *Chomik P.* Życie monastyczne w Wilekim Księstwie Litewskim w XVI w. — Kraków, 2013. — S. 77–80.

[133] *Martynowicz A.* Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich // Latopisy Akademii Supraskiej. — T. 5. — 2014. — S. 29.

ського легата Бонумбре[134]. Серед підписантів звернення до папи переважали світські володарі Литви, на чому наголошував Б. Флоря, до того ж, більшість з них належала до кола короля Казимира Яґелончика, що мало б указувати на справжнього ініціатора послання: «унія з Римом мала забезпечити релігійну єдність держави»[135]. Одностайність руської світської еліти Литви й духовенства має свідчити про колегіальний характер прийнятого рішення, що суперечить політичній культурі Московщини, де поставлення Йони відбулося завдяки особистій волі великого князя. Звернення Мисаїла за формою становить євлогію римському понтифіку, містить чимало прихованих і явних символів, притаманних для католицької культури доби середньовіччя та Ренесансу. Текст листа вже кілька разів публікувався, однак досі не було знайдено оригіналу або списку, що відповідав би часові його появи, позаяк наявні нині копії постали принаймні через кілька десятиліть після укладення початкової версії послання, що спонукало Б. Бучинського засумніватися в його автентичності.

Про що промовляє Мисаїлове звернення до папи Сікста IV? Суттєвою для авторів доби Ренесансу є власна географічна тожсамість, яку укладачі визначають як *північну країну, руських слов'ян, які стали християнами завдяки хрещеним еллінам*, ось чому слід кожному дотримуватися свого обряду[136]. Засвідчується вірність сімом уселенським соборам, а разом з тим і Флорентійському, восьмому. Пригадується про «ключі Царства небесного» — біблійний образ, що став символом середньовічного папства і віддзеркалював Костянтинову легенду. Вперше візуальний образ передачі ключів постав у Римі вже за часів творення легенди, на рубежі VIII–IX ст., нове його втілення зображено у Сікстинській капелі (Пєтро Перуджіні, 1481/1482 р.). Ключі, як символ папської влади, спираються на євангельську цитату: «дам тобі ключі Царства небесного», звернуту до ап. Петра (Матв. 16:18–19), їх, як видимий символ папської влади, зображують на папських гербах, вкладали до трун понтифіків при похованні. Папські ключі масово зображувалися як барельєфи на теренах Італії. Можна припускати, що за умов руху концiліаризму цей символ набув нового значення в інтерпретації папської влади у Церкві.

Значної уваги у посланні Мисаїла приділено медитаціям довкола *п'яти ран Христових*. За часів середньовіччя постала спеціальна відправа, присвячена темі п'яти ран Христових, відома як золота, під час якої запалювано п'ять великих свічок. Прояви співчуття мукам Ісуса запо-

[134] *Pierling P.* La Russie et le Saint-siege. — P. 174.

[135] *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви… — С. 246–250.

[136] Публікація тексту: *Заторський Н.* «Послання Мисаїла» за смоленським списком // Український археографічний щорічник. — Т. 21. — К., 2013. — С. 413.

лонили богослов'я й іконографію католицького Заходу з XIII ст. Тема ран Христових набуває виключного значення у західній іконографії тоді ж, коли поширюються такі сюжети, як «Болісний Христос», або Ісуса, який постає з труни в оточенні *arma Christi*, часом стікаючи кров'ю у потир на вівтарі. У XV ст. зображення ран Христових побутує у *книгах Годин*, поширюються у спеціяльних службах, присвячених п'яти ранам[137]. До того ж розповсюдилося явище стиґмації у XIII ст., коли у святих починали самочинно кровоточити рани, що відповідали Христовим. Проте папа Сікст IV, який походив з францисканців, заборонив зображення домініканки Св. Катерини Сієнської (1347–1380) з п'ятьма стиґматами у буллі «Spectato ad Romani» (1472)[138]. На той час найбільш знаним святим, тіло якого покривали стиґмати, був Франциск з Асизу. У цього духовного засновника ордену францисканців рани почали проявлятися з нагоди свята Хрестовоздвиження.

Щодо важливої теми дискусій між греками і латинниками про Filioque, то послання повторювало формулу, усталену візантійцями у Флоренції: «Дух походить від Отця і Сина одним дмуханням»[139]. Надзвичайно важливим було для адресантів листа наголосити на неприйняті повторного хрещення для православних. Згадується також у посланні про насильне перехрещування, що має розбіжності з забороною папи. Відомо, що ганебна практика подвійного хрещення набула поширення на теренах Литовсько-Польської держави за часів Яґелонів. Так, мати Казимира Яґелончика, правлячого в часи укладання послання Мисаїла, Софія з Гольшанських також отримала друге хрещення, щоби стати королевою. Укладачі гостро критикують таку практику, звертаючись до символічної для концiліаризму метафори *Церкви-тіла*. У листі міститься заклик прислати з Рима двох учених знавців уставів і церковних звичаїв, один з яких має бути грецького походження; вони ж мають бути знавцями завітів Флорентійського синоду. Згадують укладачі звернення до папи про небезпеку від турків і татар, які почали навертати на свою віру чимало країв. Текст також містить розлогу оповідь есхатологічного характеру, окреслюючи зображення, які набули втілення в іконографії Заходу. Серед таких образів *чотири ріки раю*, *ягняти* — найбільш популярного євхаристичного й есхатологічного символу латин-

---

[137] *Rubin M.* Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture. — Cambridge, 1991. — P. 302–309. Домініканська вервиця слугувала поширенню медитаціям ран Христових, 5 малих зерняток мали присвячуватися дівиці Марії, а 5 великих Pater Noster, а також ранам Спасителя.

[138] *Klaniczay G.* On the Stigmatization of Saint Margaret of Hungary // Medieval Chrisianity in Practice / Ed. by M. Rubin. — Princeton, 2009. — P. 274–284.

[139] *Заторський Н.* «Послання Мисаїла» за смоленським списком. — С. 417.

ського середньовіччя — agnus Dei qui tollis peccata mundis: «сидячому великому Богові, вишньому цареві й ягняті, який взяв гріхи усього світу» — саме у такому вигляді іконографія постає в сцені Страшного суду[140]. Як згадувалося, зображення образу Христа-ягняти починає проникати спорадично у ті часи до іконографії Молдавії та України. Ще один образ, поширений на теренах Київської митрополії, про який згадують укладачі листа, це — Св. Миколай, який «надає одужання в церквах руських кульгавим і незрячим». Окрема частина присвячена понтифіку, його вбранню і особливостям містики Францисканського ордену, до якого колись приналежав Сікст IV. Папу укладачі називають надавачем усіх шести духовних чеснот. Мабуть, йдеться про особливості набутого ним імені, до того ж за середніх віків розвивалося *вчення про сім дарів* Св. Духа Томи Аквінського (1225–1274) і *духовні відчуття* Франциска Бонавентури (1221–1274), що постали водночас у XIII ст. Також Бонавентура розробляв учення про чесноти, що дозволяють приймати божественне світло для досягнення екстатичної єдності з Богом. Доктрина духовних чуттів мала узгоджуватися з чеснотами, виділяючи духовні чуття нюху, зору, смаку тощо[141]. В сформованому Аквінатом ученні про дари Св. Духа виділено такі: розум, благорозум'я, побожність, твердість тощо. Згодом таке богослов'я розвивав також Майстер Екхарт. Однак серед приписуваних дарів папі Сіксту IV у посланні Мисаїла можна побачити милосердя, зцілення душі, смирення тощо.

Медитації щодо божественного світла, його передачі вірним, небесної ієрархії містяться вже на початку звернення Мисаїла, відзначаючи роль понтифіка у рецепції цих аспектів: «небесного розуму осяяння священноначальнійшого великого світла більше яснозорих херувимів блискаючи розумновидним просвітленням великого розуму всенайосвітленного в собі чинообраз носячи, єдиному відповідний, від серафимів полум'яногорячих світлові дивнорозумному і всесвятому серафимові вогнем небесним розпалюваним <…> на всі церковні чини, влади, через них же і всі людські духи і розуми, проливаючи на них щедро світло богорозуму, а для просвячення їхніх душ вже ти надаватимеш багаторізну премудрість Божу на довершеннях святих випасати свою Церкву, обрану череду всіх словесних овець»[142]. Учення про Божественне світло сформувалося під впливом псевдо-Діонісія Ареопагіта, якого часом плутали на Заході з

[140] Там само. — С. 421.

[141] *LaNave G.F.* Bonaventura // The Spiritual Sences: Perceiving God in Western Civilisation / Ed. by P.L. Gavrilyuk, S. Coakley. — Cambridge, 2012. — P. 159–170.

[142] *Заторський Н.* «Послання Мисаїла» за смоленським списком. — С. 411. Пор.: *Bonaventure.* The Soul's Journey into God. The Tree of Life. The Life of St. Francis / E. Cousins, I. Brady. — Mahwah, 1978. — P. 170.

єпископом Св. Денісом, патроном Парижа. Образ світла закріпився у Нікейському Символі віри (lumen de lumine). Можна припустити, що укладачі повторювали медитації Франциска Бонавентури, якого папа Сікст IV уже за кілька років після постання листа Мисаїла проголосив святим (1482). Згадується у листі також про засвіт, праведників, які спочивають на лоні Авраама, Ісаака і Якова, яких «око не може бачити, а вухо не чує». Образ Авраамового лона посприяв формуванню уявлення про простір, заповнений чистилищем, яке Жак Ле Ґофф окреслив як *третє місце*. Поява чистилища, яке трактувалося, згідно з ученням Аквіната, як один з дарів Св. Духа, збіглася з географічними відкриттями XII–XIII ст., що значно розширили обрії відомого світу. Відкриття супроводжувалися обрахунками в картографії, математичні підходи вплинули на облік часу, який грішник мав провести в чистилищі або ж компенсувати його набуттям індульгенцій[143]. Географію засвіту перед і після Христовим пришестям докладно описує Бонавентура. Перед пришестям Христа пекло містило два рівні, перший нижній (locus infimus), де відбувається фізичне покарання, і місце зовнішнє (locus inferior), розташоване нагорі від попереднього, безболісне. Крім того, у лімбах містяться душі малих дітей та отці Церкви — на лоні Аврамовому. Після приходу Христа, відповідно до вчення про чистилище, постали аж чотири місця: рай, пекло, лімбо і чистилище. Поява чистилища надавала можливість позбутися гріхів, установлених через пришестя Христа[144]. Тома Аквінський у творі «Проти помилок греків» (1263–1264), написаному на прохання папи Урбана IV, звертається до теми чистилища, яке він виражає у семи пунктах, висвітлюючи також тему лона Авраамового, наявність різних лімб (для патріархів, дітей, інших)[145]. Суд Божий існує для тих, уважав Аквінат, хто помер після каяття в гріхах, попри відпущення гріхів, не встиг відбути покаяння, тож такі мають каратися після смерті. Ті, хто відкидають чистилище, виступили проти Суду Божого. Покликаючись на авторитет Григорія Ниського, Аквінат уважає тих, хто заперечує вчення про чистилище, за єретиків.

У посланні Мисаїла міститься опис величі папи, убрання якого наслідувало окремі елементи імператорського одягу, укладачі звертаються також до своєрідного мотто папства за доби Ренесансу, що побутувало також у церковній відправі католиків. Воно спирається на слова Євангелія Матвія (16, 18): «tu es petrus et portae inferi non praevalebunt adversus te», називаючи Сікста «живим каменем, обраним від Бога,

---

[143] *Le Goff J.* La naissance du Pourgatoire. — P. 308.
[144] Ibidem. — P. 340.
[145] Ibidem. — P. 357–359.

чесним, на цьому ж камені зведено Христову Церкву, яку брама пекельна подолати не в стані, ось чому [він] убраний у червень винограду, прообразуючи явно царську порфіру… тричасною короною увінчаний». Цей уривок віншує папське убрання — тіару, форма якої склалася за часів зрілого середньовіччя і символізувала духовну, правничу і світську владу понтифіків, що ж до порфіри, то її папи набули, імітуючи владні шати, притаманні лише цезарям (на час укладення послання, постачання барвника чи тканин стало проблематичним опісля падіння Царгорода у 1453 р.), що ж до червоного кольору, то на зображеннях пасійного характеру в ті часи Христос постає вбраний в червоний плащ, зокрема, в «панорамних» Страстях Христових, появі яких слід завдячувати візантійським іконам Страстей з клеймами, тому послання, крім євхаристичної й владної конотацій, тут апелює до imitatio Christi.

Також у листі згадується про місію легата Антонія Бонумбре, який доставив Зою Палеолог до Москви (1473); метою папи була реанімація унійних перемовин з Москвою[146]. Однак там зустріли з неприязню навіть латинський хрест нунція, форма якого викликала відразу ще раніше. Затята уніатка Зоя, чий посаг наповнювався з папської скарбниці, стала Софією, перейшовши на ортодоксію. Лист Мисаїла вплинув на формування послання Йосифа Болгариновича для відновлення стосунків митрополії з Римом. Можна припустити, що творення послання Мисаїла мало віддзеркалювати також унійні сподівання зі спробою залучення Москви. Стосовно складових частин послання, то слід зафіксувати наявність у ньому кількох шарів, які можна атрибутувати різним укладачам: шар, пов'язаний з католицькою традицією, і місцевий руський. Обидва рівні перемежовуються між собою, про що свідчить згадка про культ Св. Миколая й масові дива оздоровлення завдяки зверненню до цього святого, що можна пов'язувати безпосередньо з Києвом, де цей культ побутував віддавна. До руського шару також слід віднести негативне потрактування перехрещування православних, повідомлення про турецьку й татарську загрози.

Спроби зближення з Римом відбувалися на тлі просвітницької діяльності родини київських князів Олельковичів. На жадання впливового Гаштовта король Казимир зважився на повернення Києва його зятеві, синові Володимира, Олельку (уд. князь Києва 1441/1443–1454). Після наглої смерти останнього Казимир відмовився від успадкування Київської батьківщини синами померлого, надавши Михайлові (1420–1481) Слуцьк

[146] *Halecki O.* Rome, Kiev et Moscou: Apres la prise de Constantinople par les Turcs // Comptes rendus des séances de l'Academie des Inscription et Belles-Lettres: 100e anne. — № 2. — 1956. — P. 241.

і Копил, а іншого сина, Семена (1420–1470 рр.), залишив у Києві, визнаючи за ним лише доживотне правління. По смерті Семена його нащадки мали отримати уділи в інших місцинах, а саме князівство підлягало ліквідації й перетворенню на звичайне воєводство. Тож у 1480 р., коли місце воєводи трокського отримав Мартин Гаштовт, місце київського воєводи відійшло не спадкоємцеві старого роду Михайлові Олельковичу, а звичайному бояринові Івану Ходкевичу (пом. 1484), що збурило литовську шляхту. Припускають, що король вважав Олельковича аґентом Москви, тому відмовився надати йому князівство[147]. Заколот проти політики Яґелончика мав постати за участі Федора Більського, Івана Гольшанського і Михайла Олельковича, які, спираючись на підтримку Москви, планували напасти на королівську родину, яка тоді перебувала у Литві, позбавивши життя короля і його синів. Існує також версія, що джерело з оповіддю про заколот, як уважала М. Богуцька, постало щойно у XVI ст.[148] Про незадоволення місцевих князів згадував уже Ян Длуґош під 1479 р.[149] Що ж до оповідей про заколот, то їх існує принаймні кілька. У листі хелмінського воєводи до ґданців, зазначається, що перед Великоднем 1481 р. мав статися напад на короля і його синів з метою їхнього вбивства. Очільників заколоту Михайла Олельковича й Івана Гольшанського схопили, тоді як Федору Більському вдалося втекти до Москви[150]. Однак запис у судовій справі про процес щодо заколоту 1481 р. закидав винуватцям утечу з Новгорода у 1471 р. і аж ніяк не замах на життя монарха[151]. Наслідком заколоту, як уважає А. Крупська, було скасування спільного литовсько-татарського плану походу на Москву[152]. До того ж улітку 1481 р. було обрано нового митрополита Києва Симеона (1481–1488), який отримав підтвердження з Царгорода, від патріарха Максима III. Як уважається, за спонукою Москви після поразки заколоту відбулася виправа Менглі-Гірея на українські терени, походи якого настільки ґрунтовно знищили столицю Св. Володимира, що впродовж кількох десятиліть вона не мала змоги зіпнутися на ноги, а руські землі було позбавлено від сплати податків. 1 вересня 1482 р., коли татари доїхали до Київської брами, тодішній воєвода Іван Ходкевич заледве встиг поряту-

---

[147] *Luria J.S.* Chronicles and the History of the Muscovite State // Medieval Russian Culture / Ed. by M. Flier, D. Rowland. — Berkeley, 1994. — P. 54.

[148] *Bogucka M.* Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. — Warszawa, 1981. — S. 109.

[149] *Krupska A.* W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480–1481 r.: Przyczynek do dziejów walki o «dominium Russiae» // Roczniki Historyczne. PTPN. — R. XLVIII. — 1982. — S. 128–129.

[150] *Papée Fr.* Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. — Kraków, 1904. — S. 76.

[151] *Krupska A.* Op. cit. — S. 133.

[152] Ibidem. — S. 146.

ватися втечею до замку разом з родиною і мешканцями міста. Татари спалили дерев'яну фортецю, захопивши воєводу з родиною у полон. Повз багато років з неволі пощастило викупити дружину і сина київського воєводи, тоді як він сам помер бранцем. Мешканців міста, які ховалися під час навали за стінами і в печерах Лаври, нападники викурювали димом, тож вони вчаділи. Татари сплюндрували Софійський собор і Лавру, а церковне начиння вислали до Москви. У відповідь на татарську навалу було скликано посполите рушення у 40 тис. осіб під проводом полоцького воєводи Богдана Андрійовича (пом. 1491), а король Казимир звернувся до заволзьких татар за допомогою[153]. Вважається, що підозріле ставлення короля Казимира до своїх руських підданих бере початок з того часу, бо вони могли потрапляти під вплив московитів. Саме з заколотом пов'язують обмеження зводити нові православні храми, а також направляти старі, хоча стосувалося воно виключно королівських земель[154]. Тоді ж було виділено кошти від папи Сікста IV з метою відбудови й зміцнення Києва (1484), також оголошено про спеціальний відпуст на Семенів день, 1 вересня, для підтримки руських земель і Києва[155]. Багато років опісля, у 1511 р. Олександр Іванович Ходкевич пригадував про полон батьків через тодішній наїзд Менглі-Гірея. Витоки конфлікту стосовно київської спадщини М. Богуцька вбачає у стратегії політики короля Казимира Яґелончика, який через обмеження спадщини позбавляв впливів литовських князів, які домагалися повернення великого князя до Литви, ось чому він прагнув позбавити уділів впливових князів, спроваджуючи їхніх нащадків на прикордонні, менші обшари, чим позбавляв їх традиційного впливу.

Щодо співіснування православних і католиків у одному державному об'єднанні, то кращі умови для православних мешканців Литовсько-Польської держави мав забезпечувати привілей Володислава III Варнського, згодом знову підтверджений великим князем Олександром у 1501 р. Як і його попередник, литовський князь опинився у складній ситуації загрози з боку Москви і татар, тож консолідація всередині князівства мала зміцнити стосунки між обома конфесіями, привілей наголошував на зрівнянні обох Церков. Однак уважається, що ще перед підтвердженням привілею, Олександр підтримував політику на обмеження церковного будівництва, повторивши у 1495 р. таку заборону[156]. З іншого боку, Москва закидала литовцям силування до покатоличення руського

[153] *Bogucka M.* Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. — S. 99.

[154] *Prochaska A.* Nieznane dokumenta do unii Florenckiej w Polsce // Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego. — R. I. — Wilno, 1923. — S. 58–63.

[155] *Papée Fr.* Op. cit. — S. 90, 95.

[156] *Мончак І.* Флорентійський екуменізм. — С. 235.

населення, а її війна проти великого князівства покликана була начебто оборонити християн східного обряду. Після тяжких випробувань для українських земель через татарські набіги Київську митрополію очолив Йосип Болгаринович, який звернувся до патріарха з запитом про ставлення Царгорода до ухвал Флорентійської унії й зі скаргами на місцевих католиків щодо утисків православних. Відповідь Нифонта (05 квітня 1499 р.) була на загал схвальною. Патріарх нагадував, що Йосип у листі писав про примус католицьких єпископів до поєднання на ґрунті Флорентійської унії, а тому існує загроза втрати привілеїв і свобод, отриманих завдяки тому поєднанню. Нифонт наводить приклад грецьких монастирів, що перебували під владою венеційського сенату, де дотримувалися засад унії, наголошуючи, що поєднання має відбуватися за умов гарантування всіх привілеїв, застережених за часів Флорентійської унії[157].

Будучи владикою смоленським, Йосип нав'язав добрі стосунки з великокнязівським двором у Вільнюсі, зокрема, з писарем і канцлером великої княгині Олени Іваном Сапігою — рішучим прибічником просування унійного процесу, започаткованого у Флоренції. Прихильність великого князя до Йосипа підтверджувалась наданням йому маєтку ще у 1497 р.; коли ж татари забили під час наїзду київського митрополита Макарія, Ягелончик опікувався щодо обсади митрополичого престолу для Йосипа у 1498 р. Колишній владика прилучився до унійного проекту, а на кінець 1499 р. великому князеві московському Іванові III доставлено таємного листа, укладеного у Вільнюсі московським урядником Посольського приказу Федькою Шестаковим, де повідомлялося про погіршення становища православних у Литві і примус великої княгині Олени до католицизму, що відбувалося за сприяння владики Йосипа, якого «опанував диявол і Сапіга»[158]. У листі до Олени батько зажадав невідступного слідування вірі предків. Однак, як зазначає Д.Піцкова, немає жодних свідчень про вплив великої княгині на перехід литовської шляхти під зверхність Івана III. Тим часом, за спостереженням дослідниці, значне погіршення відбувалося на південному напрямі, коли Москва нав'язала ближчі стосунки з турецьким султаном Баязетом у 1496 р. Держава Яґелонів тоді ставала головною перешкодою руху османів на Захід, тож вони вітали будь-яке її послаблення. У другій половині 1499 р. султана відвідало посольство Олександра Яковича Голохвастова, на якому було засвідчено, що Москва не перешкоджатиме турецьким атакам на польські землі. До

[157] Лист зберігся у зібраннях Ватикану, писаний церковнослов'янською мовою: *Великий А.Г.* З літопису християнської України. — С. 136–137; *Мончак І.* Флорентійський екуменізм. — С. 214.

[158] *Picková D.* Habsburgové a Rurekovci na prahu novověku: Příspěvěk k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století. — Praha, 2002. — S. 115.

того ж союз було укладено між Москвою і Габсбургами ще у 1491 р.; тривали перемовини з правителями скандинавських країн[159]. Великий князь литовський Олександр намагався укласти союзи з сусідами, аби протистояти експансії Москви, але його дії не були послідовними. Попри запрошення заволзьких татар для спільних дій проти Москви, у вирішальний момент виправи великий князь не підтримав їхнього рейду, внаслідок чого татари зазнали нищівної поразки. Подібне трапилося з Лівонією, з якою було укладено договір про взаємодію проти Москви (21 червня 1501 р.), однак під час виправи лівонських військ на Псковщину допомога від Олександра Ягелончика не надійшла[160]. За часів пошуків Олександром релігійного консенсусу між християнами двох обрядів, коли іудеїв вигнали з Литви, він прагнув знайти опертя власної політики в умовах посилення великокнязівської ради. Вільнюський єпископ Войтех Табор і литовські пани жадали обмеження влади суверена на користь ради. Кшиштоф Пєткєвіч зауважує, що така політика збіглася з прагненнями Католицької Церкви, бо більшість в цьому органі становили католики. За таких обставин поява на політичній сцені унії, а відповідно ще одного потужного гравця у вигляді руської православної шляхти з рівними правами і привілеями, загрожувала б розірвати вузьке коло литовської знаті, оскільки конфесійний чинник обмежував просування до вищих урядів князівства. Перетворення православних на уніятів загрожувало докорінним змінам у Литві. Зі смертю митрополита Йосипа Болгариновича Іван Сапіга став канцлером при дворі великої княгині Олени, контролюючи її контакти з батьком. Номінація нового митрополита Йоана II, колишнього архімандрита Воскресенського монастиря в Мінську і сповідника Олени, відбулася під впливом великої княгині. Оскільки оборона упослідженого православного населення ставала фальшивим приводом до великого князя московського для початку військових дій проти Литви, укладення унії мало би позбавити його такої можливості, однак такі сподівання обернулися поразкою з іншого боку. Порозумінню між католиками і православними чинила спротив Краківська академія, проявом чого було видання двох книг професора Яна Сакрана, що згодом мало відгук у книзі Яна Ласького, який підкидував хмизу до багаття релігійної ворожнечі щодо підданих[161]. Спроби зближення з Заходом викликали військові дії з боку Московії у травні–червні 1500 р., що виправдовувалися захистом східного християнства.

---

[159] Ibidem. — S. 117.

[160] Ibidem. — S. 123.

[161] *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellonczyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI w. — Poznań, 1995. — S. 171.

У справі відновлення унії митрополит звернувся з посланням до папи, що значною мірою повторювало лист Мисаїла. Складовими частинами послання були Символ віри з «візантійською» апеляцією до семи вселенських синодів, апеляція до синоду в Флоренції, засвідчення вірності Нікейському синоду; що ж до питання Filioque, то у листі йдеться про сходження Св. Духа від Отця, а від Сина через дмухання. 20 серпня 1501 р. митрополит підписав у Вільнюсі акт послуху папі[162]. Б. Бучинський піддав сумніву автентичність листа Мисаїла, вважаючи його підробкою часів Йосипа Болгариновича, тим більше, що зміст обох послань має збіги. Дослідник стверджував, що мотто обох листів має заклик: «не годиться, аби християни виступали проти себе». Постання документа він датує другою половиною травня 1500 р., коли до Литви мали надходити звістки про наступ московських військ на Сіверщині[163]. Щодо обсягу збігів між текстами митрополичого звернення в Рим, то Н. Заторський прийшов до висновку, що на дві третини лист митрополита Йосипа повторює Мисаїлове. Крім того, дослідник побачив певні зміни у двох текстах, що стосуються зіставлення понтифіка з вітхозавітніми пророками. Якщо укладачі Мисаїлового послання кілька разів звертаються до прикладу Мелхіседека, то у Григорія цілковито випускається порівняння з цим пророком на догоду образам Давида й Соломона[164].

Задля зміцнення зв’язків між понтифіком і Литвою до Рима вирушив Еразм Цьолек й Івашка Сапіга, які прибули до апостольської столиці 11 березня 1501 р. Серед прохань до папи був дозвіл на зведення мурованих храмів і визнання митрополита католиками, тобто надати їм можливості відпустів; також підіймалися традиційні суперечливі питання, як то квасний хліб святих дарів і надання євхаристії під обома видами, хрещення, шлюби священиків. При цьому Сапіга мав представляти право-

---

[162] Tenentes et observantes septem sanctas Universales Sinodos cum eiusdem partier octavam Florentinam Sinodum, et quicumque in eis per Sanctos Patres decreta sunt, comprobantes, adorantes universam et individuam Trinitatem sic credimus et sic confitemur unum Deum Patrem omnipotentem, absque initio eternum ac ingenitum, et unum dominum Ihesum Christum filium Dei unigenitum, ex dicto Patre natum in divinitate ante omnia secula, Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, genitum non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt qui descendit de celis, et incarnates est de Spirito Sancto ex Maria Virgine, et reliqua secundum Nicenum symbolum. Credimus et in Spiritum Sanctum ex Deo Patre procedentem similiter et a Filio una spiratione, qui locutus est per prophetas. Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae / *A. Theiner*. — P. 267–268; *Мончак І.* Флорентійський екуменізм. — С. 216; *Halecki O.* Od unii florenckiej do unii brzeskiej. — T. 1. — Lublin, 1997. — S. 157.

[163] *Бучинський Б.* Змагання до унії руської Церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки українського наукового товариства у Києві. — Кн. VI. — К., 1909. — С. 9.

[164] *Заторський Н.* Елементи «послання Мисаїла» в «Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI» // Український археографічний щорічник. — 2018. — С. 20.

славних Литви, а Цьолек — католиків, надавши папі «Великий трактат про віру», на який спирався лист папи Олександра до єпископа Вільна Войтеха Табора 26 квітня. Тодішній католицький єпископ Вільнюса Табор відгукувався про вірних Київської митрополії як схиблених єретиків і схизматиків, що відкидають чистилище, святі дари приносять не у вигляді облатка, а квасного хліба святих дарів, помиляються у вченні про сходження Св. Духа[165]. У березні того ж року було проголошено промову Еразма Цьолека перед папою, в якій згадувалося про географічне розташування князівства, про руський народ, який становить половину його мешканців; нарікає укладач на загрозу турків, а також Криму; підкреслюється боротьба Яґелонів проти мусульман, а вдача нинішнього великого князя Олександра зіставляється з Олександром Македонським[166]. Однак у папському бреве, висланому до згаданого єпископа Табора, наголошувалося, що папа не може визнати правочинності київського митрополита Йосипа, позаяк його поставлення відбувалося не з рук визнаного католиками грецького патріарха, який перебував у Італії. Тож митрополит мав зректися своїх попередніх свячень і повторно отримати їх з Рима. До того ж у справі поєднання понтифік виключав необхідність обов'язкового перехрещування, про що йшлося у буллі «Altitudo divini consilii» (23 вересня 1501 р.). Ґрунтуючись на засадах Флорентійської унії, обидві формули у хрещенні вважаються прийнятними: «Baptizatur talis servus Christi in nomine Patris» і «Baptizatur minibus meis talis in nomine Patris» можуть використовуватися зарівно з католицькою формулою «Ego te baptizo»[167]. Папа у листі до Олександра Яґелончика (7 травня 1501 р.), ще перед проголошенням булли, нагадував, що силування до унії може бути «диявольською справою»[168]. Нагадувалося про суперечливі питання, на які вказував у своєму трактаті Сакран, серед них — питання Filioque, хоча митрополит повторював узгоджену формулу Символу віри, опрісноків, освячення крові з додаванням теплоти, причастя під обома видами лаїків, надання євхаристії навіть дітям, заперечення чистилища[169]. Іван Сапіга просив про залагодження питання щодо надавання індульгенцій як грекам, так і латинникам, заборони перехрещування, можливості зводити

---

[165] *Мончак І.* Флорентійський екуменізм. — С. 260.

[166] *Brzozowska A.* Edycja pierwszej mowy Erazma Ciołka (1474–1522) wygłoszonej w Rzymie wobec papieża Aleksandra VI // Terminus. — T. 18. — 2016. — S. 67–104.

[167] *Kriegseisen W.* Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem. — Warszawa, 2010. — S. 422; *Sawicki J.* "Rebaptisatio ruthenorum" w świetle polskiego ustawodawswa synodalnego w XV i XVI w. // Pastori et magistro. — Lublin, 1966. — S. 237.

[168] *Chodynicki K.* Kościół prawosławny. — S. 71–72.

[169] *Бучинський Б.* Змагання до унії руської Церкви з Римом в роках 1498–1506. — С. 23–24.

муровані церкви[170]. Питання перехрещування піднімалося ще в енцикліці Ісидора (5 березня 1440 р.), висланій з Буди до православних мешканців своєї митрополії та Центрально-Східної Європи загалом[171]. Про візит «литовського писаря» Сапіги до папи Олександра згадував Ян Сакран, наголошуючи на затятості русинів щодо свого обряду, браку серед руських священиків необхідної освіти, наслідком чому можуть бути помилки при здійсненні таїнств. Сакран писав, що русини можуть вживати яблучний сік, сік інших фруктів чи то оцет замість прісної води задля здійснення таїнства хрещення. Понтифіки й церковні автори виказували суперечливі думки щодо дійсності хрещення греків, ось чому слід надавати повторне хрещення. Саме видання Яна Скарана про «руські помилки» загальмувало унійний процес. Інший чинник — відхід Сіверських земель від Литви. Першим, хто наважився на відхід від єдності, був кн. Семен Бєльський. За повідомленням літописів, 12 квітня 1500 р. він приїхав до Москви, просячи про службу і прийняття з «отчиною», оскільки великий князь примушує його прийняти римську віру. Зрада Бєльського мала послідовників. На лист до Москви про зрадників великий князь московський відповів, що вони не зрадники, а втікачі через релігійне переслідування, яких хотіли навертати на католицтво силою. Разом з тим відбувалася окупація московськими військами цих земель з брутальними акціями приведення до покори їх мешканців[172].

Ще раз тема перехрещування підіймалася кількома десятиліттями пізніше з нагоди проведення дієцезіального синоду в Вільнюсі взимку 1520/1521 рр. під орудою папського легата Захарія Феррері з Вінченци. 21 лютого 1521 р. було проголошено в костелі Св. Бернарда декрет, у якому згадувалося про Флорентійські ухвали і буллу Олександра VI, застерігалося від читання і поширення праць Мартина Лютера, що відбувалося в умовах стрімкого розповсюдження Реформації в сусідній Прусії; містився заклик стерегтися схизми й спілкування зі схизматиками, уникати їхніх «церков чи то пак зборів» (ecclesiis et potius conventiculis), а також їхніх ієрархів тощо[173].

У підсумку після кількох перемовин вірники візантійського обряду отримали скромне рішення, що стосувалося виключно питання хрещення.

---

[170] Там само. — С. 26–27.

[171] *Diaconescu M.* On the Isidor's Encyclical Letter Addressed from Buda on March 5th, 1440, to the Romanians, Ruthenians, and Serbs in the Kingdom of Hungary // Analele Universității Bucureşti. — Istorie, 2011. — P. II. — P. 49–64.

[172] *Kuczyński S.M.* Ziemie Czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. — Warszawa, 1936. — S. 309–311.

[173] *Fijałek J.* Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520/21 r. // Kwartalnik Wileński teologiczny. — R. I–II. — 1923/1924. — S. 80–88.

Хоч його чинність визнавалася вже з часів раннього середньовіччя для всіх конфесій, за зрілого середньовіччя це питання знову постало руба. Вперше оскарження вимоги поновного хрещення пролунало під час дискусій і розламу 1054 р. Тоді кардинал Гумберт Сильва Кандида звинуватив у примусі перехрещування з боку візантійців. Згодом така практика набула поширення як вимога з боку католиків у литовсько-польській державі, про що писав один з ідеологів концbackspace іліаризму, канцлер паризького університету Петро д'Айї у 1418 р.[174] Витоки вимоги нового хрещення сягають праць Альберта Великого, що і випливає з книги Сакрана. Питання перехрещування багато разів поставало впродовж доби концiліаризму, будучи надзвичайно драстичним і образливим для православних й католицьких прихильників унії. Однак папська була Олександра VI, що була наслідком тривалих консультацій, не вирішувала засадничих питань литовсько-польського православ'я, а саме: помісних прав Київської митрополії та взаємного визнання відпустів[175]. І. Шевченко, спираючись на лист папи Олександра VI, прийшов до висновку, що Флорентійську унію на землях Корони і Литви було фактично скасовано до 1501 р.[176]

Продовженням уніформістського руху у литовсько-польській державі був текст, що наслідував Сакранове видання. Він вийшов з-під пера єпископа, а згодом примаса Яна Ласького, а виголошений на Латеранському синоді (1512–1514)[177]. Промова має виразно ренесансний зачин, оповідаючи про географію і етнологію Сарматії, але наступна частина наводить розбіжності між православ'ям і католицтвом, що повторювалися у численних списках взаємних оскаржень. У творі міститься пояснення географічних особливостей Московщини, згадується про розподіл Танаїсом кордону між Скіфією та Сарматією. Щодо Молдавії, то її мову Ласький вважав близькою до італійської. Визначаючи місце Руської Церкви, вказує, що вона охоплює терени від Заходу — до Сходу, через великий Дніпро і всю Європейську Сарматію аж до Таврії. Руська віра має помилки, бо відкидається верховенство Римського седалища; наголошується, що ця Церква позбавлена можливості спасіння й перебуває у Арієвій єресі, відбігає від засад перших християн; православні спросто-

[174] *Sawicki J.* "Rebaptisatio ruthenorum" w świetle polskiego ustawodawswa synodalnego w XV i XVI w. — S. 232.

[175] *Мончак I.* Флорентійський екуменізм. — С. 222–223.

[176] *Ševčenko I.* Intellectual Repercussions of the Council of Florence. — P. 302.

[177] *Łaski J.* De Ruthenorum nationibus earumque erroribus scriptum // Historia Russiae Monumenta. — T. 4. — 1841. — P. 123–127.

вують вчення латинських отців[178]. Відкидають латинські зображення і Розп'яття, тоді як власні вшановують, хоча вони «містяться у синагогах». Помиляються також у свяченнях, зокрема, святих дарів, заперечують облатки, чим профанують таїнство євхаристії; дискутується приготування також святих дарів з вином і водою, змішування їх, надавання простому людові; відкидають піст у суботи Великого Посту, відмітають церковні відправи впродовж цілого посту, навіть у суботи й неділі; забороняють споживати удавленину і підстригати бороди; відкидають вчення про чистилище: по смерті душа має перебувати або на небесах, або в пеклі; відхиляють рішення Флорентійської унії стосовно сходження Св. Духа і від Сина.

Сакранів текст, що вчергове постав у стислому виданні переліку «руських помилок», ще раз побачив світ у складі збірника «De russorum moscovitarum et tartarorum religione» (1582 р.), виданого Яном Ласіцьким. До публікації також увійшли виділені Петром Скаргою «помилки руської Церкви», дискусія між братом чеським Рокитою і московським князем, опус Олександра Ґваньїні про релігію московитів тощо. Близький співробітник Ласького, теоретик права Станіслав Заборовський, закликав у ті роки карати схизматиків на горло[179]. Таким чином, він повторював твердження Сакрана про спасіння лише у лоні Римської Церкви: гідної смерті в ім'я Христа не можна досягти ялмужнами чи хрещенням, такого очікує диявол у полум'ї вічного вогню в пеклі[180].

На початок XVI ст. переписування чи відтворення антилатинських текстів на теренах Київської митрополії не було розвинутим, однак можна згадати про посталу тоді «Оповідь про сходження Святого Духа» (1511), присвячену здебільшого питанню спростування Filioque, зіперту на цитати з отців Церкви. Сам текст полемічного твору вже був опублікований[181], проте існує низка списків, які ще не бралися до уваги. Укладач твору описує себе як такого, що виводиться з Дольної Руси, що відповідає ренесансним описам, з атрибуцією руських земель Литви і Корони як нижніх, inferiores. Самого Василя Микольського ідентифікують із писарем канцелярії Великого князівства у Вільнюсі, що на зламі

---

[178] Таке твердження більш чітко висловлювалося кількома роками раніше у Сакрановій публікації «Errores atrotissimorum Ruthenorum» («Помилки найупертіших русинів», видано у 1507 р.), що є скороченим викладом попередньої публікації того ж автора про «руські помилки», саме послух папі тут визначається як першорядний.

[179] *Zaborowski S.* Traktat o naturze prawa i dóbr królewskich. — Kraków, 2005. — S. 154–155.

[180] Ibidem. — S. 146–147.

[181] *Покровский Ф.И.* Послание Василя, пресвитера Никольского из Дольной Руси, об исхождении Св. Духа // Известия ОРЯС АН. — Т. 13. — 1908. — Кн. 3. — С. 88 і далі.

1508/1509 рр. утік з Литви разом з князями Глинськими до Московщини, а згодом опинився на Балканах, на службі Стефана Якшича[182]. Тоді ж постав збірник полемічного антикатолицького змісту[183], що включав текст Василя Микольського «Про сходження Св. Духа» (1511 р.), а потім віддзеркалився у збірці Михайлівського монастиря № 475, що відображає антиграф, укладений у Супрасльському монастирі. Раніше вважалося, що текст Микольського постав як відповідь на промову Яна Ласького на Латеранськму синоді.

* * *

Унійні дискусії, що перепліталися з питаннями окремішності московської та литовсько-польської частин митрополії, знайшли відображення у створенні антиунійного комплексу текстів. Низка таких документів постала у Московії, однак на теренах Київської митрополії існували певні сподівання на відновлення унійного процесу протягом майже ста років, край чому поклав початок Реформації. Щодо повідомлень у московських джерелах про слушність поставлення митрополитом Йони, то вони мають певне протиріччя. З одного боку, наголошувалося на тому, що, вже будучи владикою, він здійснив візит до Царгорода і отримав запевнення, що стане наступником Ісидора, а з іншого — наголошувалося на можливості проведення локального синоду з обранням митрополита, що сталося під орудою й з ініціативи великого князя Василя Васильовича. Такі версії можуть вказувати на пошуки апології відмови від унії і єдності з давньою митрополією, що фактично, стало першою пропагандистською акцією Московії, яка на той час щойно покінчила з довготривалою усобною війною. З поразкою Дмитра Шемяки московським князем став Василь Васильович, який невдовзі після звитяги уклав договір з королем Казимиром Яґелончиком (1449), яким засвідчував відмову від претензій на Великий Новгород. Відтак визнання Йони спільним митрополитом для польсько-литовської і московської частин митрополії відбувалося кількома роками пізніше (1451), що, як можна припускати, стало наслідком низки компромісів. Листування Йони добре показує шляхи його утвердження у Київській митрополії. Тим часом доля унії зазнавала поразки у самому Римі, який після десятиліть Великої схизми отримав певне оновлення і ствердження як міжнародний центр християнства в умовах турецької загрози. Дослідники відзначують низький рівень взаємодії між греками і латинниками упродовж десятиліть після укладення унії, а

[182] *Русина О*. Василь Микольський — невідомий книжник XVI ст. і його творчість // Записки НТШ. — Т. 240: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2000. — С. 43–52.

[183] Бібліотека ЛАН, збірник F 19–269.

Лукаса Нотараса — одного з найбільш видатних можновладців Візантії — оскаржували у преференції до турецького тюрбану, ніж папської тіари. Попри імовірність великого занепаду імперії, папа Миколай V (1447–1455) звертав увагу на розбіжності між конфесіями у спілкуванні з домініканським інквізитором у Царгороді (6 вересня 1448 р.), вказуючи, що чимало католиків, виправдовуючись унією, переходять на візантійський обряд, забороняв змішувати обряди, бо і Флорентійський собор не дозволяв цього. Хоч у листуванні папи й візантійського імператора Костянтина XI (27 вересня 1451 р.) засвідчувалася вірність ухвалам унії, її важливість для порятунку і миру між християнами, папа наголошував, що існує одна Церква, де Рим є головою, поза Церквою немає спасіння, бо той, хто *перебуває поза Ноєвим ковчегом, зникає у потоці.* Турецьке домінування у Греції розглядалося як покарання від Господа за гріх схизми, що постала за часів папи Миколая I і грецького патріарха Фотія у IX ст.[184] За таких умов, вірні Київської митрополії прагнули до реалізації унії на особистому рівні, а потім на пошуку можливості відновлення її на локальному рівні, що відбувалося за часів Мисаїла і Григорія Болгариновича, послання яких відповідають стандартам тогочасної католицької культури з ознаками локальних впливів. Ідея унії поставала як реалізація прагнень Римської Церкви до реформування і більшого впливу широкого кола кліру на її функціонування, що полягало у відновленні скликання загальних синодів. З подоланням Великої схизми на Заході можна бачити менше бажання папства до реалізації засад концилiаристів, хоч їхні ідеї побутували у Київській митрополії впродовж тривалого часу.

References

1. Abelentseva O.A. (2009). *Mitropolit Iona i ustanovlienie avtokiefalii Russkoi tsierkvi.* Saint-Petersburg: Alians-Arkheo. [in Russian].

2. Abelentseva, O.A. (2000). O datirovke i nekotorykh osobennostyakh soderzhaniya poslaniya mitropolita.

3. Iony litovskim episkopam (RIB. № 87). *Opyty po istochnikovedeniyu. Drevnerusskaya knizhnost: redaktor i tekst, 7–15*. Saint-Petersburg: Dmitrii Bulanin. [in Russian].

4. Aleksandrovych, V. (2010). *Pokrov Bohorodytsi: Ukrains'ka serednio-vichna ikonohrafia*. L'viv: NANU. [in Ukrainian].

5. Aleksandrowycz, W. (2000). Ukraińskie malarstwo religijne drugiej połowy XIV–XVI w.: «Spotkanie Wschodu i Zachodu». *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. Lublin: IEŚW. [in Polish].

---

[184] *Setton K.M.* The Papacy and Levant, 1204–1571. — Vol. II: The Fifteenth Century. — Philadelphia, 1978. — P. 105–106.

6. Alzati, C. (2006). Chiesa romana e Oriente Cristiano tra storia ed ecclesiologia. *Prolusioni accademiche*. Vicenza. [in Italian].

7. Angusheva-Tihanova, A. (2004). The Mount Reflecting Heaven: The Sermon on the Transfiguration by Gregory Camblak in the Context of Byzantine and Medieval Slavic Literature. *Byzantinoslavica: Revue Internationale des études Byzantines,* 62, 217–238. [in English].

8. *Arkhiv Yugozapadnoi Rossii. Ch. I, t. X*. Kyiv 1904. [in Ruthenian, Polish, Russian].

9. Baronas, D. & Rowell, S.C. (2016). *The Conversion of Lithuania: From Pagan Barbarians to Late Medieval Christians*. Vilnius: Institute of Lithuanian Litearature and Folklore. [in English].

10. Baronas, D. (2000). *Trys Vilniaus Kankiniai: Gyvenimas ir istorija*. Vilnius: Aidai. [in Lithuanian, Church Slavonic, Greek]. https://doi.org/10.1017/s0022046917000884

11. Baronas, D. (2001). Po povodu literaturnoi istorii Mucheniya triox vilenskix muchenikov. *Krakowsko-Wileńskie Studia slawistyczne*, *3*, 75–98. [in Russian].

12. Begunov, Ju. K. (2005) *Tvorcheskoye naslediye Grigoriya Tsamblaka*. Veliko Tarnovo: Bui Tur. [in Russian, Latin, Church Slavonic, and German].

13. Bendza, M. (1982). *Prawosławna diecezja Przemyska w latach 1596–1681*. Warszawa: ChAT. [in Polish].

14. Bériou, N., & Załuska, Y. (2009). Le cycle de la Cène dans la Bible moralisée au XIII e siècle. (Ed. N. Bérioux, B. Caseau, D. Rigaux). *Pratique de l'eucharistie dans les Églises d'Orient et d'Occident (Antiquité et Mogen Âge), vol. 1: L'Institution* (p. 79–124). Paris: Insitut d'Études Augustiniennes. [in French].

15. Bogucka, M. (1981). *Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy*. Warszawa: PIW. [in Polish].

16. Brogi-Bercoff, G. (1998). *Królestwo Słowian: Historiografia renesansu i baroku w krajach słowiańskich*. Izabelin: Świat literacki. [in Polish].

17. Brzozowska, A. (2016). Edycja pierwszej mowy Erazma Ciołka (1474–1522) wygłoszonej w Rzymie wobec papieża Aleksandra VI. *Terminus, 18,* 67–104. https://doi.org/10.4467/20843844te.16.003.6738 [in Polish].

18. Buchynskyi, B. (1909). Zmahannia do unii ruskoi Tserkvy z Rymom v rokakh 1498–1506. *Zapysky ukrainskoho naukovoho tovarystva u Kyievi, VI,* 5–53. Kyiv. [in Ukrainian, Latin].

19. Chodynicki, K. (1934). Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. Warszawa. [in Polish].

20. Chomik, P. (2013). *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim*. Kraków: Avalon. [in Polish].

21. Christianson, G. (2016) *Conciliarism and the Council. A Companion to the Council of Basel*. Leiden–Boston: Brill. [in English]. https://doi.org/10.1163/9789004331464_006

22. Chumycheva, O.V. (2010). Inovertsy ili eretiki: Poniatye «zhydovskaia mudrstvuiuschye». *Ocherky feodalnoi Rossii, 14* 209–226. Moscow–Saint-Petersburg. [in Russian, Curch Slavonic].

23. Cousins, E. & Brady, I. (1978). *Bonaventure. The Soul's Journey into God. The Three of Life. The Life of St. Francis*. Mahwah: Paulist Pr. [in English, Latin]. https://doi.org/10.5840/thought19714616

24. Czermak, W. (1903). Sprawa równouprawnienia schizmatyków i katolików na Litwie (1432–1563 r.). *Rozprawy akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Seria II, t. XIX, 348–405*. [in Polish].

25. De Certeau, M. (2013). *La fable mystique XVIe–XVIIe siècle*. (Vol. II). Paris: Gallimard. [in French].

26. Dobrianskii, T. (1882). *Opisanie rukopisei Vilenskoi publichnoi biblioteki*. Vilnius. [in Russian, Church Slavonic].

27. *De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus sancti cognitione*. Alba Julia, 1567. [in Latin].

28. Favier, J. (1966). *Les finances pontificales à l'époque du grand schism d'occident (1378–1409).* Paris: Boccard. [in French].

29. Fijałek, J. (1923/4) Pierwszy synod diecezji wileńskiej w katedrze św. Stanisława 1520/21 r. *Kwartalnik Wileński teologiczny*, *I–II*, 81–88. [in Polish].

30. Florja, B.N. (1999). Popytka osuschestvlenyja tserkovnoi unii v Velykom knjažestve Lytovskom. *Slaviane i ix sosedi, vyp. 7: Mezhkonfessional'nye sviazi v stranax Tsentral'noi, Vostochnoi i Yugo-Vostochnoi Evropy v XV–XVII vekax,* 40–81. Moscow: Nauka. [in Russian].

31. Frys, V. & Zinchenko, S. & Zema, V. (Comp.). (2010). *Metropolis Kijoviensis: Kataloh i teksty rukopysnyx zibran'*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Church Slavonic, Ukrainian, and Ruthenian].

32. Gorskii, A. & Nevostruiev K. (Comp.). (1862). *Opisaniye slovyanskix rukopisei Moskovskoi sinodal'noi biblioteki, t. 2 (3).* Moscow. [in Russian, Church Slavonic, Ruthenian].

33. Grondijs, L.H. (1947). *L'iconographie byzantine du crucifie mort sur la croix*. Utrecht: Kemink in Zoon. [in French].

34. Halecki, O. (1956). Rome, Kiev et Moscou: Apres la prise de Constantinople par les Turcs. *Comptes rendus des séances de l'Academie des Inscription et Belles-Lettres, 100 (2)*, [in French].

35. Herbest, B. Wypisanie drogi. (Ed.) Studyns'kyi, K. *Pamiatky ukraiins'ko-rus'koii movy i literatury*. 1906, t. V, L'viv. [in Polish].

36. Iavorskii, Yu.A. (1931). *Novyia rukopisnyia nakhodki v oblasti starinnoi karpatorusskoi pis'mennosti XVI–XVIII vv*. Prague. [in Russian].

37. Kazakova, N.A. (1980). *Zapadnaya Evropa v russkoi pis'mennosti XV–XVI viekov*. Leningrad: Nauka. [in Russian].

38. Kisterev, S.N. (2004). Istochniki o prebyvanii ryazanskogo iepiskopa Iony v Konstantinopolie. *Rossiya i Khristianskii Vostok, II–III, 41–68*, Moscow: Indrik. [in Russian].

39. Klaniczay, G. (2009). On the Stigmatization of Saint Margaret of Hungary. *Medieval Christianity in Practice, 274–278*. Princeton. [in English].

40. Kolankowski, L. (1930). *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów (1377–1499)*. Warszawa. [in Polish].

41. Korczak, L. (1998). *Litewska rada wielkoksiążęca w XV w*. Kraków: PAU. [in Polish].

42. Korolko, M. *Klejnot swobodnego sumienia: Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax. [in Polish].

43. Koszewierski, W. (2006). *Dominikanie klasztorów ruskich: Połowa XV–XVI w*. Lublin: Towarzystwo naukowe KUL. [in Polish, Latin].

44. Kretzenbachen, L. (1997) *Bild-Gedanken der spatmittelalterlichen Hl. Blut-Mystik und ihr Fortleben in mittel- und südosteuropäischen Volksüberlieferungen*. München. [in German].

45. Krichevskii, B. (2003). *Mitropolichya vlast' v srednevekovoi Rusi. Sain-Petersburg*. Saint-Petersburg: Iskusstvo-SPb. [in Russian].

46. Kriegseisen, W. (2010). *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka-Niderlandy Północne — Rzeczpospolita polsko-litewska)*. Warszawa: Semper. [in Polish, Latin].

47. Kruk, M.P. (2001). *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. [in Polish].

48. Kruk, M.P. (2007). Gregory Tsamblak and the Cult of St. Parasceva. *Byzantina and Slavica Cracoviensia*, *V*, 331–348. [in English].

49. Kruk, M.P. (2017). Malowidła Graeco opera fundacji Jagiellonów jako postulat unii państwowej i kościelnej oraz jedności Kościoła. *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej* (s. 145–200). Warszawa, 2017. [in Polish].

50. Krupska, A. (1982). W sprawie genezy tzw. spisku książąt litewskich w 1480–1481 r.: Przyczynek do dziejów walki o «dominium Russiae». *Roczniki Historyczne. PTPN, XLVIII,* 121–146. [in Polish].

51. Kulakovs'kyi, P. (2017). Volyniany u strukturi Uniynoii Tserkvy na zemliax Velykoho kniazivstva Lytovs'koho (kinets' XVI — persha polovyna XVII st.). *Ukraina Lithuanica, IV*, 115–123. [in Ukrainian].

52. LaNave, G.F. (2012). Bonaventura. *The Spiritual Senses: Perceiving God in Western Civilization*, p. 159–173. Cambridge: CUP. [in English]. https://doi.org/10.1017/cbo9781139032797.012

53. Łaski, J. (1841). De Ruthenorum nationibus earumque erroribus scriptum. *Historia Russiae Monumenta, 4*, 12–127. [in Latin].

54. Le Goff, J. (1981). *La naissance du Purgatoire*. Paris: Gallimard. [in French].

55. Lewicki, A. (1899). *Unia florencka w Polsce*. Kraków. [in Polish].

56. Luria, Ja. S. (1991). *Kak ustanovilas' avtokefalia Russkoi Tserkvi v XV v.? Vspomagatel'nyie istoricheskie distsipliny, XXIII*, 181–198. Leningrad: Nauka. [in Russian].

57. Luria, Ja. S. (1994). *Dvie istorii Rusi XV vieka: Rannie i pozdnie, nezavisimyie i ofitsial'nyie letopisi ob obrazovanii Moskovskogo gosudarstva*. Saint-Petersburg: Dmitrii Bulanin. [in Russian].

58. Luria, Ja.S. (1994). Chronicles and the History of the Muscovite State. *Medieval Russian Culture*, 50–56. Berkeley. [in English].

59. Maleczyńska, E. (1959). *Ruch Husycki w Czechach i w Polsce.* Warszawa: Wiedza i Książka. [in Polish].

60. Martynowicz, A. (2014). Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich. *Latopisy Akademii Supraskiej, 5,* 9–40. [in Polish].

61. Morozova, N. (Comp.). (2008). Kirilicheskie rukopisnyie knigi, xraniaschiyesia v Vil'niusie: Katalog. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. [in Russian].

62. *Moskovskii letopisnyi svod kontsa XV veka. Polnoe sobranye russkix letopisei, 25*. Moscow 1949. [in Church Slavonic, Russian].

63. Myts'ko, I. (1998). Do problem stanovlennia populyarnykh khrystyians; kykh kul'tiv v Ukraiini. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей, V,* 26–45. [in Ukrainian].

64. Naumow, A. (2002). *Domus divisa: Studia nad literaturą ruską w I. Rzczypospolitej*. Kraków: Collegium Collumbinum. [in Polish].

65. Novikova, O.L. Formirovanie i rukopisnaya traditsiya «Florentiiskogo tsykla» vo vtoroi polovinie XV — pervoi polovinie XVII v. *Ocherki feodal'noi Rossii, 14,* 3–208. Moscow–Saint-Petersburg: Al'ians-Arxeo. [in Russian, Church Slavonic].

66. Papée, Fr. (1904). *Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. T. I: Ostatnie dwunastolecie Kazimierz Jagiellończyka*. Kraków. [in Polish].

67. Paravicini, A. & Paravicini, W. (1998). Alexander Soltan ex Lithuania, ritum graecorum sectans: Eine ruthnisch-polnische Reise zu den Höfen Europas und zum Heiligen Land 1467–1469. *Zwischen Christianisierung und Europäisierung*, Stuttgart. [in German, Latin].

68. Peleshenko, Yu.V. (1990). Rozvytok ukrainskoi oratorskoi ta ahiohrafichnoi prozy kintsia XIV — pochatku XVI st. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

69. Picková, D. (2002). *Habsburgové a Rurekovci na prahu novověku: Příspěvěk k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*. Praha. [in Czech].

70. Pierling, P. (1906). *La Russie et le Saint-siège: Études diplomatique*. T. 1, Paris. [in French].

71. Pierling, P. (1912). *Rossiya i papskiy presto*. Moscow. [in Russian].

72. Pietkiewicz, K. (1995). *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM. [in Polish].

73. *Pis'mo Polotskago uniatskago arxiepiskopa Iosafata Kuntsevicha k Litovskomu kancleru L'vu Sapehe. Izvestiia otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti, XIV (3)*. Saint-Petersburg 1909. [in Ruthenian].

74. Pligusov, A. (2002). An Attempt at a Commentary: Two proposed Texts for Future Publication. *Histoire Russe/Russian History, 29, Spring*, 1–18. [in English].

75. Pliguzov, A. (Ed.). (2008.). *Russkii feodal'nyi arkhiv: XIV — pervoi treri XVI vieka*. Moskva. [in Russian and Church Slavonic].

76. Pliguzov, A.I. (1995). Ot Florentiyskoi unii k avtokefalii russkoy Tserkvi. *Harvard Ukrainian Studies. Камень краеугъльнъ. Rhetoric of Medieval Slavic World. Esseys presented to E.L. Keenan, xix*, 513–530. [in Russian].

77. Pokrovskyj, F.Y. (1908). Poslanye Vasylja, presvytera Nykol'skoho yz Dol'noj Rusy, ob ysxoždenyy Sv. Duxa. *Izvestyja ORJaS AN, 13(3*), [in Russian, Ruthenian].

78. Popov, A. (1875). *Istoriko-literaturnyy obzor drevnerusskikh polemicheskikh sochineniy*. Moscow. [in Russian, Church Slavonit etc.]

79. Florya, B.N. (2007). *Issledovaniya po istorii Tserkvi. drevnerusskoye i slavyanskoye srednevekovye*. Moscow: PE. [in Russian].

80. Popov, A. (1897). Oblichitel'nye spysaniia protiv zhydov i latynian (Po rukopisi Imperatorskoi Publichnoi biblioteki 1580 goda). *Chteniia v Imperatorskom Obschestvie istorii i drevnostei rossiiskix pri Moskovskom universitete, 1, 1–41*. Moscow. [in Russian, Ruthenian].

81. Prochaska, A. (1923). Nieznane dokumenta do unii Florenckiej w Polsce. *Ateneum Wileńskie. Czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W.X. Litewskiego, I (1), 58–74*. [in Polish, Latin].

82. Prokopp, M. (1983). *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó. [in English].

83. Różycka-Bryzek, A. (1981). Echa tradycji antycznych w bizantyjsko-ruskich malowidłach ściennych Sandomierza i Lublina. *Ars auro prior: Studii Ioanni Białostocki sexagenario dicata* (s. 115–120). Warszawa: PWN. [in Polish].

84. Rubin, M. (1991). *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*. Cambridge: CUP. [in English].

85. Rusev, P. (Comp.). (1971). *Pokhvalno slovo za Evtimii ot Grigiriy Tsamblak*. Sogia: BAN [in Church Slavonic and Bulgarian].

86. Rusyna, O. (2000). Vasyl' Mykol's'kyj — nevidomyj knyzhnyk XVI st. i joho tvorčist'. *Zapysky NTŠ, t. 240: Praci komisii special'nyx (dopomizhnyx) istorychnyx dyscyplin.* [in Ukrainian].

87. Sawicki, J. (1966). «Rebaptisatio ruthenorum» w świetle polskiego ustawodawstwa synodalnego w XV i XVI w. *Pastori et magistro, 229–242*. Lublin. [in Polish, Latin].

88. Schapov, Ya. (Ed.). (1976). *Drenerusskie kniazheskie ustavy*. Moscow. [in Church Slavonic and Russian].

89. Schmitt, J.-C. (2016). *Les rythmes au moyen âges*. Paris: Galimard. [in French].

90. Ševčenko, I. (1955). Intellectual Repercussions of the Council of Florence. *Church History, XXIV (4)*, 291–323. [in English].

91. Shcherbina, A.D. (1902). *Literaturnaia istoriya russkix skazanii o Florentiyskoy unii.* Odessa. [in Russian].

92. Skinner, Q. (1978). *The Foundations of Modern Political Thought*. (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

93. Spitz, L.W. (1997). *The Reformation: Education and History*. Adelshot: Variorum. [in English].

94. Stopka, K. (2002). *Armenia Christiana: Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV–XV w.)*. Kraków: PAU. [in Polish].

95. Stradomski, J. (2003). *Spory o «wiarę grecką» w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków: Scriptum. [in Polish].

96. Świeboda, W. (2013). *Innowercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV w*. Kraków: Societas Vistulana. [in Polish].

97. Taft, R.F. (2008). The Liturgy of St. John Chrysostom. A History.Orientalia christiana analecta, vol. VI: *The Communion, Thanksgiving, and Concluding Rites*. Roma: PIO. [in English].

98. Teiro, E. (2009). *L'Église des premiers saints métropolites russes*. Paris: Institut d'études slaves. [in French].

99. Theiner, A. (Ed.). (1861). *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, 2*. Romae. [in Latin].

100. Trajdos, T. (1983). *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434).* Wrocław: ZNO, PAN. [in Polish].

101. Tsymbalista, M. (2011). *Do pytannya ikonohrafii Sv. Paraskevy v ukrains'komu ikonopysi kintsia XIV — pochatku XVI st. Litopys Natsional'noho muzeiu u L'vovi imeny Andreya Sheptyts'koho. 8 (13),* L'viv. [in Ukrainian].

102. Turilov, A. (2017). K voprosu vklada Kievskogo mitropolta Kipriana v kul'turu Rusi posledniei chetverti XIV–XV vv. *The Athonite Heritage: A Scholar's Anthology, 5,* 115–123 [in Russian].

103. Ulashchyk, N.N. (Comp.). (1980). *Letopisi belorussko-litovskie. Polnoe sobranye russkix letopysei, 35*. Moscow: Nauka [in Ruthenian, Russian, Polish].

104. Uspenskiy, B. (1998). *Tsar' i patriarkh*. Moscow [in Russsian].

105. Vasiliu, A. (1998). *Monastères de Moldavie XIVe–XVIe siècles: Les architectures de l'image*. Paris: Paris-Méditérranée [in French].

106. Velykyj, A.G. (1999). Z litopisu khristiyanskoï Ukraïny, IV. L'viv: Misioner [in Ukrainian].

107. Horbach, O. (1993). Isidoriv sluzhebnyk. slovyanskiy rukopys ch. 14 Vatykanskoï biblioteky. Yogo zh. *Zibrani statti*. Munich: Ukrainische Freie Universität [in Ukrainian, Church Slavonic].

108. Doncheva-Panayotova, N. (1977). Neizvestno «Pokhvalno slovo» za mitropolit Petr ot Kipirian Tsamblak. *Staroblgarska literatura, 2*, 136–157. [in Bulgarian].

109. *Stepennaya kniga tsarskogo rodosloviya. (Polnoye sobraniye russkikh letoisey, 21, II)*. (1913). Saint-Petersburg [in Church Slavonic, Russian].

110. Gill, J. (2016). *Florentiyskiy sobor*. L'viv: UCU [in Ukrainian].

111. Monchak, I. *Florentiyskiy ekumenizm u Kyivskiy Tserkvi*. L'viv: UCU [in Ukrainian].

112. Vavrik, M. (1963). Florentiyski uniyni traditsiï v Kiïvskiy mitropoliï 1458–1472 rr. Liturgiyne pominannya patriyarkha Grigoriya Mammi i stavlena gramota mitropolita Grigoriya Bolgarina u vatikanskomu trebniku Ill. 15. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni,* IV, 329–460. [in Ukrainian].

113. Sbornik materialov dlya istoricheskoy topografii Kiyeva i ego okresnostey. (1874). Kiev [in Latin, Church Slavonic, Ruthenian].

114. Bilous, N.O. (2008). Kiïv naprikintsi XV — u pershiy polovyni XVII st.: Miska vlada i samovryaduvannya. Kyiv: Vyd. dim "Kyivo-Mohylans'ka Akademiya" [in Ukrainian].

115. Isayevych, Ya.D. (1981). Martin Gruneweg i yoho opys Kyiva. *Vsesvit*, 5, 329–460. [in Ukrainian].

116. Vidal H. (Ed.). De Cues N. (2015). *Unité et réforme: Dix opuscules ecclésiologiques*. Paris: Beauchesne [in French].

117. Vodov, V.A. (1999). Novgorod i Florentiyskaya unia, Vostochnaia Evropa v istoricheskoi perspektive. *K 80-letiyu V.T. Pashuto*, 42–46, Moscow: Yazyki slovianskix kul'tur [in Russian].

118. Vyshenskyi, I. (1955) *Sochineniia.* Moscow–Leningrad: AN SSSR [in Ruthenian, Church Slavonic, Russian].

119. *Xronograf redaktsii 1512 goda. Polnoe sobranye russkyx letopysej, 22 (1*). Saint-Petersburg 1911 [in Church Slavonic, Russian].

120. *Xronograf zapadnorusskoi redaktsii. Polnoie sobranye russkyx letopysej, 22 (II)*. Petrograd 1914 [in Church Slavonic, Ruthenian].

121. Zaborowski, S. (2005). *Traktat w czterech częściach o naturze praw i dóbr królewskich i o naprawie królestwa i o kierowaniu państwem*. Kraków: Arcana [in Latin, Polish].

122. Zatorskyi, N. (2013). «Poslannia Mysaila» za smolenskym spyskom. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk, 21,* 401–427. Kyiv [in Ukrainian, Ruthenian].

123. Zatorskyi, N. (2017). Posol'stvo papy Syksta VI z poslanniam Mysaila u svitli deiakykh dokumentiv Vatykanskoho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: Naukovi poshuky i znakhidky, 26,* 11–30. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

124. Zatorskyi, N. (2017/18). Elementy «poslannia Mysaila» v «Poslanni mytropolyta Yosyfa do papy Oleksandra VI». *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnykб 21/22,* 7–33 [in Ukrainian, Latin].

125. Zoltan, A. (2014). *Interslavica: Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Moscow: Indrik [in Russian].

Valerii Zema

CONCILIARISM AND THE ORIGINS OF CHURCH UNION IN KYIVAN METROPOLITANATE

A new religious movement appeared in the first decades of the fifteenth century. An intellectual circle of Parisian theologians searched for a resolution of Great Schism when several popes simultaneously ruled in the West. They grounded their idea for the changes on the renaissance of general councils and later on, universal synods with the participation of Oriental patriarchs. The rhetoric of conciliarists circulated in the texts of Kyivan Metropolitanate during two centuries. First time the idea of unity was expressed in the speech of Kyivan metropolit Gregory Tsamblak during the council of Konstanz (1418). The idea of church union, according to my observations, raised under the influence of conciliarism. The traces of this discours could be found in the letter of metropolit Misael to pope Sixtus IV. The investigation of influences of Florentine Union on the Kyivan Metropolitanate shows that the casus of union with Rome was used by Muscovy grand prince Vasilii Vasilievich to establish an independent Metropolitanate. A numerous of narrations about union rejection was compiled in Muscovy during the second half of the fifteenth century. Pro-unionist and synodal tendencies were expressed in the letter of Kyivan metropolitan Joseph during the last years of the fifteenth century which repeated some parts of Misael's letter. Eventually, a new attempt to establish the union with Rome was ceased by Muscovy troops assaults. The changes in the relations with the West were reflected in religious art of Kyivan metropolitanate. Although, some influences of byzantine polychromy could be traced in the catholic cathedrals of Jagiellonian dynasty age.

Keywords: *conciliarism, church union, frescoes, icons, the Renaissance.*

УДК 328:323.21:94(477)«16»

Наталія Білоус
кандидат історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: bilousnat@ukr.net

До історії шляхетського самоврядування у Київському воєводстві: житомирський сеймик 1640 р.

У статті детально розглядаються матеріали житомирського сеймику 1640 р.: інструкція послам і петиція від шляхти Київського воєводства на варшавський сейм 1640 р. та ухвала житомирського реляційного сеймику, що відбувся після сейму. Зміст даних матеріалів відображає широкий спектр проблем соціально-політичного й економічного характеру, у розв'язанні яких місцева шляхта була зацікавлена. Документи, що публікуються в «Додатку», розкривають запити місцевої шляхти, дозволяють висвітлити її позиції й погляди щодо важливих державних і локальних проблем, а також реконструювати пов'язану з цим низку подій.

Житомирський сеймик справно виконував самоврядні функції. В його діяльності, подібно до інших регіонів Речі Посполитої, провідне місце займали фіскальні питання, які домінували в ухвалах та інструкціях. Київська шляхта позитивно відповідала на королівські легації стосовно державних потреб, зокрема, щодо сплати податків.

Більша частина проаналізованих документів присвячена вирішенню місцевих проблем, що турбували шляхту Київського воєводства: заборгованість перед державним скарбом, реконструкція й оборона київського замку, звільнення від постоїв коронного війська повітових міст — Києва і Житомира, а київських купців — від сплати мита на території ВКЛ, впорядкування зимових постоїв (гіберн) та забезпечення військових підрозділів продовольством, нагородження заслужених військових тощо.

Аналіз сеймикової документації дозволяє зафіксувати два рівні державно-територіальної ідентифікації київської шляхти: 1) приналежність до політичного народу Речі Посполитої; 2) приналежність до свого регіону (воєводства). Отже, виразний характер мала і локальна самосвідомість київської шляхти, для якої були характерні всі типові цінності шляхетської політичної культури Речі Посполитої.

Ключові слова: *історія парламентаризму, сейм, житомирський сеймик, шляхта, податки, Київське воєводство, Річ Посполита, XVII ст.*

Сеймики або місцеві шляхетські зібрання і публічне життя на локальному рівні — теми, що динамічно розвиваються в європейській історіографії. Кількість істориків, які досліджують ці проблеми, в західних країнах невпинно зростає. Поява нових монографічних досліджень і публікація джерел, дотичних цієї теми, свідчать про її популярність і підвищений інтерес у суспільстві в XX–XXI ст.[1]. Підсумок історіографічного доробку польських істориків з історії парламентаризму Речі Посполитої кількох останніх десятиліть представлено в окремому бібліографічному виданні, що нараховує загалом близько трьох тисяч позицій[2].

Менш інтенсивно досліджується історія сеймиків на українських землях. Найбільше ця тема розроблена стосовно Руського і Белзького воєводств у працях Олексія Вінниченка[3]. Сеймикове життя у Подільському воєводстві розглядали Віталій Михайловський[4] та Ярослав Століцький[5]. Порівняно мало розробляється історія земських сеймиків українських воєводств, що увійшли до складу Речі Посполитої у 1569 р., — Волинського, Брацлавського і Київського. Їх функціонування на монографічному рівні розглянув лише польський історик Кароль Мазур[6]. Історії сеймикування у Волинському воєводстві присвячені ґрунтовні статті Миколи Крикуна[7] і Наталі Старченко[8], дисертація Ігоря Плевако[9]. Кілька робіт

[1] *Choińska-Mika J.* Sejmiki koronne XVI–XVII wieku. Problemy badawcze // Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku. — Warszawa, 2010. — S. 13.

[2] *Kołodziej R., Zwierzykowski M.* Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej. — Poznań, 2012.

[3] *Вінниченко О.* Матеріали сеймику Холмської землі останньої чверти XVI — першої половини XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1999. — Т. CCXXXVIII: Праці Історично-філософської секції. — С. 415–433; З історії діяльності депутатських сеймиків Руського воєводства в першій чверті XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2001. — Вип. 35–36. — С. 511–520 та ін.

[4] *Михайловський В.* Результативність сеймів для Подільського воєводства у 1493–1526 рр. за матеріалами Коронної метрики // PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. — Т. 1. Ранньомодерна людина: простір — влада — право XVI–XVIII ст. — Київ–Краків, 2015. — С. 11–30 та ін.

[5] Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698 / Wydał i opracował J. Stolicki. — Kraków, 2002. — 238 s.

[6] *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. — Warszawa, 2006. — 465 s.

[7] *Крикун М.* Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1996. — Т. CCXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 415–436. Передрук у збірнику: Воєводства Правобережної України у XVI–XVII ст. — Львів, 2012. — С. 189–222.

Петра Кулаковського стосуються історії сеймиків Волинського і Чернігівського воєводств[10]. Колективний портрет послів на сейми Речі Посполитої подала Наталя Яковенко[11]. Окрему працю послам від Київського воєводства присвятив польський історик Генрик Літвін[12]. Доробок деяких сучасних українських істориків у цій сфері та бібліографію представлено у нещодавно виданій двотомній праці з історії парламентаризму на українських землях[13].

Загалом шляхетському самоврядуванню у Київському воєводстві історики приділяли найменше уваги. Одна із причин тому — значні втрати актових книг під час пожеж у Києві 1651, 1811 рр. Рештки київської актової спадщини розпорошені по різних архівних фондах та зібраннях і потребують ретельних пошуків і опрацювання. Принципово важливі для дослідження цієї теми сеймикові ухвали та інструкції, невелика частина яких тепер зберігається у польських архівах[14], але більшість — у Центральному державному історичному архіві України у Києві в книгах

---

[8] *Старченко Н.П.* Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я // Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст. / Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. — Мінск, 2008. — С. 110–126; «Постєрєгаючи прав, волностєй и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко. — К., Laurus, 2012. — С. 259–276 та ін.

[9] *Плевако І.* Сеймик Волинського воєводства у другій половині XVII ст. / Дис. … канд. іст. наук. — Львів, 2007.

[10] *Кулаковський П.* Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 р. // Україна Модерна. — Львів, 2001. — № 6; Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К., 2006. — С. 142–150; Міська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воєводства (1 половина XVII ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / ред. В. Собчук. — Кременець, 2009. — С. 15–24; Політичні угруповання на сеймику Волинського воєводства в 1633–1648 рр. // Студії і матеріали з історії Волині. — Кременець, 2013. — С. 304–316; Козацька рада і шляхетський сеймик: інституційні запозичення // Przemiany polityczno-ustrojowe, gospodarczo-społeczne, kulturalno-religijne w prowincji małopolskiej w epoce nowożytnej. Polsko-ukraińska sympozja epoki nowożytnej / red. W. Michajłowski, J. Stolicki. — Kraków, 2017. — С. 25–26.

[11] *Jakowenko N.* Posłowie województw wołyńskiego, kijowskiego i bracławskiego na sejmach Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. (próba portretu zbiorowego) // Społeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993) / Pod. red. J. Bardacha. — Warszawa, 1995. — S. 88–93.

[12] *Litwin H.* Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. — Warszawa, 2009.

[13] Прикладом своїх предків. Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 рр. — Т. 1. — К.: Темпора, 2018; *Михайловський В.* Бібліографія парламентаризму на українських землях до 1648 р. Польське королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита. — Т. 2. — К., 2018.

[14] *Litwin H.* Równi do równych... — S. 10, прим. 12.

Житомирського ґродського суду (фонд № 11). З цього зібрання тільки дві інструкції послам Київського воєводства були опубліковані Миколою Іванішевим: перша — на сейм 1619 р., укладена 11 грудня 1618 р.[15] та друга — на сейм 1652 р., датована 15 грудня 1651 р.[16]. З уцілілих актових книг цього фонду неопублікованими залишились деякі сеймикові матеріали за 1606, 1609, 1611, 1617, 1629, 1630, 1640, 1643, 1646 рр. Мала кількість зазначених документів обумовлена ще й відсутністю традиції їх фіксації у ґродських книгах.

Через фрагментарну збереженість сеймикових матеріалів Київського воєводства і загалом брак спеціальних досліджень багато проблем з історії київської шляхти залишаються невідомими, зокрема: засади і процедура проведення шляхетських зібрань, їхній перебіг, персональний та кількісний склад учасників, процедура вибору маршалків (виборних керівників) та їх персоналії, вибори послів та ін.

Нижче детально розглянемо матеріали житомирського сеймику 1640 року: передсеймову інструкцію послам від Київського воєводства, петицію (перелік приватних справ шляхти, які послам доручалося вирішити на сеймі; зазвичай вона складала завершальну частину інструкції, але в даному разі її опублікували окремо) та ухвалу житомирського реляційного сеймику, затверджену після повернення представників київського лицарського кола з Варшави. На жаль, до нашого часу не зберігся текст ухвали передсеймового сеймику за цей рік.

Тексти, що публікуються у «Додатку» до статті, укладені польською мовою, з вкрапленнями латинської. Преамбули до них написані староукраїнською мовою. Зазначені документи раніше не публікувалися і детально не аналізувалися, отже не були доступними широкому загалові дослідників.

* * *

У всіх регіонах Речі Посполитої сеймики були осередками політичного і суспільного життя шляхти, які репрезентували її погляди і позиції, виконували функції самоврядних органів. Загальні принципи їхнього устрою та функціонування були спільними, однак на їхню організацію і характер діяльності впливала низка чинників: місцеві традиції публічноправових практик, активність шляхти, її кількість, заможність і впливовість, конкуренція між родовими кланами і угрупованнями, географічне

---

[15] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). — К., 1861. — Ч. II. — Т. 1: Постановление дворянских сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.) — № 12. — С. 116–129.

[16] Там же. — № 35. — С. 414.

розташування воєводства, поліетнічність та поліконфесійність населення та ін.[17] Політичні функції сеймиків реалізовувалися через вибір осіб, уповноважених представляти інтереси лицарського кола на сеймі, забезпечення їх інструкцією, обговорення звіту послів після повернення додому. Згідно з Другим Литовським статутом, від кожної адміністративно-територіальної одиниці, в рамках якої функціонував земський суд, обирали по два делегата на вальний сейм[18]. До адміністративних функцій належали питання доходів і видатків державного скарбу, збору різних податків (сеймових і воєводських), тарифів. Важливим був військовий напрям: забезпечення провізією коронного війська, формування посполитого рушення, оборона кордонів від нападів татар. Сеймики вирішували різні питання, пов'язані з судочинством (елекція кандидатів на уряди в земських судах та уряд підкоморія (після 1588 р.), обрання депутатів, тобто суддів до Трибуналу, пропозиції щодо окремих правових норм, суттєве реформування судочинства під час безкоролів'їв тощо). В українських воєводствах проводилося дев'ять передсеймових сеймиків, кожен з яких обирав свій комплект послів і забезпечував їх відповідними документами[19]. Загалом на всій території Речі Посполитої у першій половині XVII ст. діяло 69 сеймиків[20].

Згідно з актом Люблінської унії 1569 р., у Київському воєводстві мали функціонувати три повітові сеймики — у Києві, Житомирі та Овручі, відповідно парламентське представництво мало складатися з шести послів. Однак відомо, що в XVII ст. функціонував лише один загальний для воєводства сеймик, який збирався переважно у Житомирі, хоча сесії земських судів відбувалися поперемінно у всіх трьох повітових центрах[21].

---

[17] Докладніше див.: *Вінниченко О.* Сеймики українських воєводств у 1569–1648 рр. // Прикладом своїх предків… — С. 101–173. Автор представив загальну характеристику сеймиків усіх українських воєводств, але найбільше уваги приділено Руському і Белзькому воєводствам.

[18] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. Розділ III, артикул 5 // Энцыклопедыя ВКЛ. — Т. 3. Дадатак. — Мінск, 2010. — С. 491.

[19] *Вінниченко О.* Сеймики українських воєводств… — С. 135.

[20] *Kriegseisen W.* Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1991. — S. 28–34; *Hołdys S.* Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. — Wrocław, 1991. — S. 14.

[21] У Київському воєводстві щороку мали відбуватися три судові земські сесії, вони відкривалися за католицьким календарем: перша наступного дня після свята Трьох Королів (з 6 січня), друга — наступного дня після св. Трійці, третя — наступного дня після св. Михайла (з 29 вересня). Тривалість кожної сесії становила 2-3 тижні. Засідання цього суду відбувалися поперемінно в Житомирі, Києві та Овручі. Конституцією варшавського сейму 28 травня 1607 р. було ухвалено проводити усі земські роки в Києві, оскільки книги під час перевезень наражались на небезпеку. (Див.: *Яковенко Н.М.* До

Варто зауважити, що земський суд був один для Київського воєводства, відповідно, була реалізована статутова норма.

Традицію проведення сеймиків саме у Житомирі заклав київський воєвода князь В.-К. Острозький у часи свого довгого правління (1559–1608), найімовірніше, через близькість міста до його волинських резиденцій, де він проводив більшу частину свого життя. Крім того, місце вибору для засідань сеймику залежало від внутрішньополітичної ситуації у воєводстві. В часи козацьких повстань і зростання зовнішніх загроз Київ ставав потенційно небезпечним для проведення подібного роду зібрань, тому місцева шляхта завбачливо обирала задля цього Житомир.

Більшість сеймиків розпочиналася зі святкової літургії в костелі або церкві, де потім відбувалися і засідання, або ж вони переносилися до замку. У Житомирі сеймики традиційно проходили в замку.

Сеймик розпочинав найвищий за рангом серед присутніх земський урядник. Функція маршалка, який головував на ньому, у Волинському і Київському воєводстві з'явилася досить пізно — на початку XVII ст.[22] На кожному черговому сеймику обирався щоразу інший маршалок. До його обов'язків входило: надання права голосу, залагодження суперечок, написання кінцевого варіанту ухвали. Як правило, ця ж особа отримувала посольський мандат.

Після елекції маршалка оголошувалася мета зібрання. На передсеймових сеймиках спочатку королівський посланець — легат урочисто зачитував інструкцію (легацію), що містила перелік питань, які мали бути розглянуті на сеймику, а далі — на майбутньому сеймі. Після цього він залишав коло учасників і сеймик розпочинав роботу. Легатами ставали особи, пов'язані з королівським двором, канцелярією, сини впливових урядників воєводства. Якщо на коронних землях та у Волинському воєводстві до вибору цього посла ставились досить відповідально, то у Київському воєводстві його могли обирати в останню мить. Відомий випадок, коли в 1621 р. король Зигмунт III доручив обрати легата на житомирський сеймик київському воєводі Томашові Замойському, а він, своєю чергою, передоручив цю справу київському земському судді Янові Аксаку[23]. По завершенні шляхетського зібрання легати надсилали до

питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI — першої половини XVII ст. // Архіви України. — 1990. — № 5. — С. 18–19).

[22] *Mazur K*. W stronę integracji z Koroną… — S. 94.

[23] Лист Томаша Замойського до Яна Аксака. Замостя, 19.07.1621 // Biblioteka Narodowa, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, sygn. 1602, k. 46–46 v.; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną… — S. 95.

королівської канцелярії свої рапорти (звіти) про перебіг сеймиків, а також ухвалені ними інструкції[24].

Під час прийняття ухвал, як і виборів, шляхта керувалася ідеалом згоди, що передбачало згоду всіх присутніх із рішеннями сеймика. Однак на практиці важко було дотриматися цих засад, тому в більшості воєводств Речі Посполитої була прийнята засада голосування *per pluralitatem* (переважною більшістю голосів)[25]. У Київському воєводстві вона вступила в дію після прийняття конституції 1613 р.[26]

Нерідко сеймики перетворювались на арену жорсткої конфронтації або місце, де зіштовхувалися інтереси особистого чи релігійного характеру з різними поглядами на публічне життя. Тим не менш, згода і компроміс були повсюдно загальноприйнятими цінностями, тому значну роль відігравав авторитет маршалка, який міг тримати ситуацію під контролем і не допустити зриву сеймику. На думку К. Мазура, на волинських сеймиках кінця XVI ст. часто відбувалися збройні сутички, які спричиняли зрив засідань і вибори подвійного складу послів, однак ситуація докорінно змінилася в XVII ст., коли була ухвалена правова норма, спрямована на підтримання безпеки шляхетських зібрань[27].

Шляхетські конфлікти («тумулти») траплялися і на житомирському сеймику. Збройні зіткнення відбувалися не стільки під час засідань у замку, як назовні — в самому місті. Відомі випадки, коли житомирський староста Януш Тишкевич ускладнював життя прибулій на сеймик шляхті, зокрема, чинив перешкоди у її розміщенні. Так, наприклад, під час депутатської елекції 1627 р. він обсадив замок піхотою, а в його приміщеннях і в міських будинках розмістив свою челядь. Внаслідок цього багато шляхтичів були вимушені покинути місто, а сеймик відбувся за участі малого числа осіб[28]. Подібна ситуація склалася 3 січня 1645 р. на

---

[24] Королівська канцелярія виступала збирачем інформації офіційного і напівофіційного характеру для королівського двору. Докладніше див.: *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. — Warszawa, 1995. — S. 266; *Кулаковський П.М.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Острог–Львів, 2002. — С. 190–197.

[25] *Konopczyński W.* Liberum veto. — Kraków, 2002. — S. 175–177.

[26] Volumina Constitutionum. — T. 3 (1611–1640). — Vol. 1 (1611–1626) / Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i A. Karabowicz. Przedmowa W. Uruszczak. — Warszawa, 2010. — S. 125–126; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną… — S. 98.

[27] *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną… — S. 103. Дещо іншої думки дотримується Н. Старченко, пишучи про волинський сеймик як поле конфлікту (див.: *Старченко Н.П.* «Постєрєгаючи прав, волностєй и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року... — С. 266–276; *Її ж.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині другої половини XVI — початку XVII ст. — К., 2014).

[28] „...na której elekcji mało co obywatelow było dla wielkiego ucisku, które cierpią że gospod mieć nie mogli dla czeladzi JeMści pana starosty, który swą czeladzią na mieście w

передсеймовому сеймику: слуги того ж старости і тодішнього київського воєводи не допустили до місця засідань угруповання овруцького старости Владислава Немирича. Люди останнього були затримані на замковому пляцу, їх спроби прорвати блокаду закінчилися кровопролиттям. У такий спосіб прибічники Я. Тишкевича позбулися опонентів і змогли надалі без перешкод обрати своїх послів. Скривджені шляхтичі 5 січня подали скаргу до Овруцького ґроду, а 30 січня аналогічну протестацію пред'явили й у Луцьку. Серед її підписантів були згаданий вище овруцький староста, київський ловчий Стефан Войнаровський, київський стольник Костянтин Хребтович, Владислав Хребтович, Самуель Пшипковський, Захаріяш Гайовський, Самуель і Григорій Сокори, Миколай Бенєвський, Миколай Прушинський, Ян Дешковський, Семен Ставецький, Олександр Рапштинський, Петро Янчевський, Габріель Насиловський[29].

Відомо, що тодішній київський воєвода Я. Тишкевич був конфліктною особою і не вирізнявся толерантністю, рідко був схильний до компромісу і, як правило, не йшов на поступки. К. Мазур зауважив, що якщо на волинських сеймиках з'являлися впливові сенатори, які завдяки своєму авторитетові могли залагодити спірні питання, то у Київському воєводстві у таких випадках часто доходило до силового розв'язання[30]. Тутешня шляхта самим своїм життям на пограниччі, з його постійною зовнішньою і внутрішньою небезпекою через напади татар і козаків, була до цього призвичаєна.

Сеймики, як правило, завершувалися прийняттям ухвали. Зазвичай, після дискусій і виборів послів маршалок скликав комісію, завданням якої (в ідеалі) було написання прикінцевої ухвали, яка мала врахувати всі висловлені думки. Коли посольська інструкція або ухвала були готові, їх мали тричі зачитати перед зібранням. Після цього маршалок сейму закривав засідання, а узгоджені тексти рішень вписувалися до ґродських книг. Напевно, сеймикові засідання у Київському воєводстві мало чим відрізнялись від аналогічних зібрань шляхти в інших воєводствах Речі Посполитої, місцевою особливістю можна вважати часте силове вирішення суперечок.

У 1640 р. сейм був скликаний у лютому і мав розпочатися 19 квітня у Варшаві. Тому всі передсеймові сеймики мали відбутися в березні. На сеймі планувалося розглянути питання, поставлені на безуспішному попередньому сеймі 1639 р.

---

zamku zaś piechotą wszystko miejsce zastąpił...". Лист Яна Аксака до Томаша Замойського, Судилків, 17.09.1627 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD), Archiwum Zamoyskich, sygn. 718, k. 17; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną… — S. 105.

[29] Архив ЮЗР. — Ч. II. — Т. 1. — С. 279–281.

[30] *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną... — S. 105.

Київські посли на варшавський сейм 1640 р.

Житомирський передсеймовий сеймик відбувся в місцевому замку 27 березня. Відкрив його, імовірно, київський воєвода і житомирський староста Януш Тишкевич — найвпливовіший урядник у регіоні. Подана ним кандидатура на маршалка сеймику була цілковитою його креатурою, ним став його близький родич — Криштоф Тишкевич, якому допомагали два рідні брати — Антоній і Феліціян[31], а також київський земський суддя Стефан Аксак. Троє останніх були обрані послами на сейм. Нижче подаємо короткі біографічні дані згаданих постатей. Загалом, за підрахунками Г. Літвіна, протягом 1569–1648 рр. від Київського воєводства на сейм було обрано 201 посла, щоправда, вдалося встановити прізвища тільки 126 осіб, з яких 110 були русинами, 15 — поляками, 1 — литовцем; за віровизнанням 63 були православними, 35 — католиками, 22 — протестантами[32].

У 1640-х роках важливою фігурою на політичній арені Київського воєводства був *Криштоф Тишкевич* (гербу Леліва), син берестейського воєводи і надвірного литовського підскарбія Яна-Остафія (пом. 1631 р.) та княжни Софії Вишневецької (гербу Корибут), народився 1616 року в Логойську. Успадкувавши третину маєтностей батька, мав маєтки у Бердичеві, Махновці, Войславиці, був власником Старої і Нової Кодні (з волостю), де мав резиденцію у замку[33]. Був одружений з Оленою Вороничівною (гербу Павенза), з якою мав синів Юрія та Криштофа-Теодора. Будучи ревним католиком, заснував у Кодні монастир августіанів, що не заважало йому підтримувати близькі стосунки з відданою православ'ю панською родиною Вороничів, з якою, однак, мав маєткові конфлікти. У 1646 р. він отримав привілей від короля Владислава IV на село Желяни у Київському повіті[34], володів також селами Солотвин[35] і Салинці[36]. Неодноразово обирався послом на сейми 1639, 1641, 1642, 1645, 1646, 1647 рр.[37] У 1646–1649 рр. посідав уряд київського підчашого, в 1649–1655 рр. був житомирським старостою, в 1654–1659 рр. — чернігівським

---

[31] На думку Г. Літвіна, ці троє братів складали кістяк посольських кадрів Київського воєводства за панування короля Владислава IV. (Див.: *Літвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). — К., 2016. — С. 254).

[32] *Litwin H.* Równi do równych... — S. 17, 25–32.

[33] Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 628 зв., 890 зв.

[34] Національна Бібліотека України ім. В. Вернадського (далі — НБУВ), Інститут рукопису (далі — ІР). — Ф. 1, спр. 4104, регест № 1071, 1072.

[35] Там само, № 1762.

[36] Там само, № 2114.

[37] *Litwin H.* Równi do równych... — S. 139.

воєводою[38]. У 1646 р. був призначений сеймом до складу комісії (з 16 осіб) з розмежування Чернігівського/Київського воєводства від суміжних земель Московської держави[39], а в 1648 р. був обраний до складу каптурового суду[40]. Надалі брав участь у бойових діях: проти козаків у 1648–1657 рр., Північній війні (1655–1660) та Московсько-польській війні (1654–1667). Помер у 1666 р.[41]

Досвідченим публічним діячем був рідний брат Криштофа *Антоній-Ян Тишкевич*. Був одружений з Христиною Швиковською, з якою мав сина Владислава. Своєю кар'єрою він був зобов'язаний королю Владиславу Вазі, якому активно допомагав під час безкоролів'я, в 1632 р. став королівським легатом на житомирський передконвокаційний сеймик і надалі мав з ним приязні стосунки (в 1644 р. король став хресним батьком його сина)[42]. У 1638 р. Антоній-Ян став маршалком Головного трибуналу ВКЛ, у 1641–1649 рр. був вількомирським старостою, королівським дворянином[43]. Він багаторазово репрезентував київську шляхту на сеймах: 1632, 1633, 1640, 1643 рр.; обирався депутатом до Коронного трибуналу в 1643 р. У 1640 р. отримав уряд чашника Великого князівства Литовського, а далі — надвірного підскарбія ВКЛ[44]. У 1645 р. він увійшов до Сенату як надвірний литовський маршалок. У Київському воєводстві йому належало містечко Слободище з волостю[45] (у 1640 р. передав в оренду Андрію Червинському[46]), села Гальчинці, Семаки[47] (у 1646 р. передавав в оренду Вороничам), також йому належали села Райки, Жолудьки, Олешки[48] (загалом 460 димів). Тісно співпрацював з віленським

---

[38] Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — S. 331.

[39] Члени цієї комісії повинні були 1 липня 1647 р. приїхати до Києва і скласти присягу в Київському земському суді, а далі вирушити на місце розмежування. (Див.: Rewizya dobr od Moskwy przypadłych // Volumina Constitutionum. — T. 4 (1641–1668). — Vol. 1 (1641–1658). Do druku przygot. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt. — Warszawa, 2015. — S. 78–79.

[40] *Litwin H.* Równi do równych... — S. 139.

[41] *Грыцкевіч А.* Тышкевічы // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 3 т. / рэд. Г.П. Пашкоў і інш. Т. 2. — Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2005. — С. 681–682; https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Крыштап_Тышкевіч

[42] *Кулаковський П.М.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики... — С. 194; *Litwin H.* Równi do równych... — S. 129.

[43] Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. 1, Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek, pod red. A. Rachuby. — Warszawa, 2004. — S. 494, 742.

[44] *Litwin H.* Równi do równych… — S. 129.

[45] НБУВ. — ІР. — Ф. 1, спр. 4104, № 530, 595.

[46] ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 236, 312, 893 зв.

[47] Там само, № 1705, 2400.

[48] Там само, № 2401.

воєводою і великим литовським гетьманом Криштофом Радзивілом, який помер 19 вересня 1640 р. у литовському містечку Свядость, брав участь у поховальній церемонії разом зі своєю дружиною[49]. Будучи католиком, підтримував дисидентів — кальвіністів. У 1648 р. став суддею генерального каптурового суду. Помер 23 червня 1649 р.[50]

Феліціан Тишкевич — третій син берестейського воєводи Яна-Остафія і Софії Вишневецької, брат Криштофа і Антонія-Яна. Він двічі репрезентував Київщину на варшавському сеймі — в 1640 та 1641 рр. Відрізнявся войовничим характером, вчиняв наїзди на маєтки сусідів за допомогою драгунів і волохів, грабував їх, через що потрапляв у численні конфлікти. З 1633 р. згадується як власник містечка Червоне[51] і села Малі Мошковці, які час від часу віддавав у заставу або оренду, але не дотримувався умов контракту, через що мав конфлікти з орендарями[52]. Тим же роком фіксуються згадки про заснування ним слободи Червонки, до якої з Жерделева збігали піддані Софії з Залеських Кічковської[53]. У 1640-х роках став власником містечка Нехворощ та села Половецьке, які теж здавав в оренду[54]. У 1646 р. передав Флоріану Потоцькому та його дружині у заставу під 20 тисяч злотих свої села Крилівка, Скаківка, Хмелища, а потім вчинив наїзди на ці маєтності і пограбував їх[55]. Феліціан Тишкевич мав за плечима багатолітню військову службу: в 1632 р. згадується як королівський ротмістр, багаторазово брав участь у битвах з татарами[56]. Загинув під час битви під Зборовом 18 серпня 1649 р., три його хоругви були розгромлені козаками[57].

Стефан Аксак походив з давнього київського панського роду татарського походження[58], який користувався власним гербом, син київського земського судді Яна Мартиновича Аксака (пом. 1627 р.). У шлюбі з Софією, дочкою мозирського маршалка Юзефа Лозки, мав синів Яна і

---

[49] *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). — Warszawa, 2001. — S. 361.

[50] Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego...

[51] ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9 , арк. 870.

[52] НБУВ. — ІР. — Ф. 1, спр. 4104, № 1431, 1432, 1433; «Повторна Кверенда» (ІІ), № 569.

[53] Там само, ІІ, № 577.

[54] Там само, ІІ, № 1306, 1332.

[55] Там само, ІІ, № 1596, 1597, 1598; І, № 1480, 1481.

[56] *Litwin H.* Równi do równych… — S. 140.

[57] Опис битви під Зборовом від 18 серпня 1649 р. // Джерела з історії Національновизвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. — Т. 1. — К., 2012. — С. 353. — Док. 236.

[58] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — Вид. 2. — К., 2008. — С. 162, 168, 212.

Габріеля, від другої дружини Катерини Чолганської — Михайла, Марка і Олександра[59], завдяки чому набув широкі зв'язки з представниками правлячої еліти у Київському воєводстві. Брав участь у різних військових кампаніях, зокрема, битві під Хотином, за що в 1627 р. отримав підтвердження від короля Зигмунта III на володіння королівщиною Гуляники (Мотовилівка), а в 1634 р. — королівський привілей на Остерське староство[60]. В 1627 р. завдяки батькові і протекції київського воєводи Томаша Замойського набув уряд київського земського судді, який тримав до смерті (1650)[61]. Сім разів репрезентував Київщину на сеймах (1625, 1626, 1632, 1637, 1639, 1640, 1642)[62]. Висилав своє приватне військо проти козаків (1637) і татар (1644, 1646)[63]. У 1638 і 1642 рр. входив до складу королівської граничної комісії з розмежування Чернігівського воєводства від Московської держави[64]. У 1640-х провадив низку судових процесів з сусідами через збереження прав на володіння в Остерському старостві[65]. Крім королівщини, його родині належало ще 1417 димів у Київському воєводстві[66]. В 1636 р. Стефан Аксак придбав у Яна Кіриковича Солтана за 9 тисяч злотих містечко Солтанівку і село Соловіївку на р. Стугна, а також село Данилівку над р. Бобриця, містечко Княжичі над р. Ірпінь і село Старі Княжичі; в 1644 р. у Михайла Аксака — село Старий Рожів і містечко Новий Рожів, у 1646 р. — містечка Русанів і Гоголів[67]. Перейшов з православ'я на католицизм, став фундатором костелу в Гуляниках та ктитором київських домініканців[68].

Інструкція київським послам на сейм 1640 р.

27 березня маршалок Криштоф Тишкевич подав для вписання до житомирських замкових книг інструкцію послам на сейм. Згідно з усталеною практикою, після того як житомирський підстароста Миколай

---

[59] *Rulikowski E.* Motowidłowka // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa; 1885. — T. 6. — S. 744–746.

[60] *Rulikowski E.* Motowidłowka... — S. 743–744; Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego… — S. 55.

[61] Лист Яна Аксака до Томаша Замойського, 17.09.1627 // AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 718, k. 17; *Яковенко Н.* Українська шляхта… — С. 211.

[62] *Litwin H.* Równi do równych... — S.104.

[63] Там само.

[64] *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої… — С. 205, 231.

[65] Там само. — С. 283; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. — К., 2002. — С. 693. — № 153.

[66] *Яковенко Н.* Українська шляхта… — С. 214.

[67] НБУВ. — ІР. — Ф. 1, спр. 4104, № 722, 741, 1526; II, № 1140.

[68] *Rulikowski E.* Motowidłowka... — S. 745.

Вишпольський ознайомився зі змістом документа і передав його до канцелярії, 29 березня його текст було внесено до ґродської книги. Варто зазначити, що інструкція загалом не зобов'язувала послів дотримуватися «кожної букви» постанови, а мала рекомендаційний характер, посли могли маневрувати, поводитися на сеймі так, як підказувала ситуація[69].

Починалася інструкція традиційно з формули пошанування і прославляння короля, який «прислужився на благо держави і всього народу Речі Посполитої». Першим питанням стояла проблема війни з Османською імперією. Однак так ситуація виглядала тільки з формального боку, актуальність цього питання загалом на той час можна поставити під сумнів. Королівський посланець від імені монарха повідомив на сеймику про наростаючу загрозу війни з турецьким султаном, який нібито після здобутої перемоги в Персії замишляв війну проти Речі Посполитої. У відповідь на це київським послам рекомендувалося порадитися з послами інших воєводств з тим, щоб «спустошеному Київському воєводству це не принесло якоїсь шкоди», аби коронне військо, яке мало б воювати проти ворога, розташовувалось на території інших воєводств. Жовнірам мали бути виплачені усі борги, київські посли давали дозвіл на збирання на ці цілі коштів у воєводстві, але за умови, що ці гроші не повинні передаватись до рук коронного підскарбія. Варто зазначити, що король і його оточення намагалися використати загрозу війни з Османською імперією в 1640 р. для того, щоб отримати згоду послів на запровадження нових податків, але самі посли тоді вважали проблему війни далекою від реальності[70]. Тим не менш, королівська влада отримала підтримку з боку житомирського сеймику. Аналогічна ситуація склалася тоді ж і на полоцькому сеймику[71].

Друге питання стосувалося престижу: київські посли зазнали принижень у Посольській ізбі через репрезентантів Руського воєводства. Останні, всупереч усталеному на люблінському сеймі 1569 р. порядкові, відтіснили їх зі звичних місць і сіли попереду. Тому немає нічого дивного в тому, що ображені київські посли вимагали повернути їм законну першість і тим самим не порушувати «посполитий спокій», інакше вони погрожували зірвати засідання[72].

---

[69] *Крикун М.* Інструкція сеймику Волинського воєводства… // Воєводства Правобережної України... — С. 200.

[70] *Filipczak-Kocur A.* Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648. — Wrocław, 1994. — S. 96.

[71] *Галубовіч В.* Полацкая шляхта і дынастыя Вазаў. — Мінск, 2016. — С. 160.

[72] ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 134; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną... — S. 116–117.

Далі посли висловили згоду підтримати королевича Кароля Фердинанда, вроцлавського біскупа, у його намаганні зберегти за собою доходи від червінського абатства, зважаючи на його заслуги перед Республікою[73].

Учасники сеймику виступили на захист прав давніх князівських родів, зокрема, щодо використання стародавніх титулів, гарантованих конституцією люблінського сейму 1569 р. для інкорпорованих воєводств. Вони вимагали зберегти усі стародавні князівські титули, запропонувавши підтвердити їх присягою, оскільки конституція сейму 1638 р. накладала обмеження на їх використання, підважуючи права князівських родів[74].

Житомирський сеймик рішуче висловився на підтримку православної церкви, вимагаючи «заспокоєння грецької релігії», повернення православним усіх храмів, відібраних уніатами, зокрема, в Любліні, що зрештою обіцяв король Владислав IV. Інакше посли не погоджувалися брати участь у роботі сейму.

Наступна вимога стосувалася козацького питання. Урядова комісія, що збиралася 1639 р., не розв'язала усіх проблем, пов'язаних з оплатою військових послуг козаків. Київські посли вимагали, щоб їм були виділені місця для стацій і призначена платня зі скарбових доходів. Разом із тим вони вимагали, щоб козаки повернули захоплений ними силоміць Трехтимирів попереднім власникам.

На цьому ж сеймі послам рекомендували вирішити питання гіберни (податок на утримання жовнірів узимку). Грошей, які на це традиційно виділялися, ніколи не вистачало. Задачею послів було довідатися у підскарбія, куди витрачалися зазначені кошти і загалом чому існувала ця проблема. Київська шляхта була занепокоєна «псуванням монети» і вимагала, щоб монетний двір навів лад у цій сфері.

Наступне прохання стосувалося героїв та учасників Смоленської війни 1632–1634 рр., яких посли просили нагородити згідно з їхніми заслугами перед Річчю Посполитою.

Постало також питання стосовно осіб, які за судовими декретами були оголошені «інфамісами» і «банітами», тобто тих, які позбавлялися честі та громадянських прав через вигнання за межі держави. Усі вироки мали бути виконані старостами, підстаростами з допомогою посполитого рушення; пропонувалося ввести покарання і для тих, хто відмовиться брати участь у посполитому рушенні.

На сеймику поміж іншими піднімалося також питання термінів, умов обрання та довиборів депутатів Коронного Трибуналу в Любліні — вищої

---

[73] Докладніше див.: *Czapliński W.* Karol Ferdynand Waza (1613–1655), królewicz polski, biskup wrocławski i płocki // http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/karol-ferdynand-waza

[74] Докладніше див.: *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną... — S. 390–392.

апеляційної інстанції для шляхти Польського королівства (з 1590 р. свої суперечки в ньому вирішувала і київська шляхта).

Шляхта на сеймиках також обирала осіб, відповідальних за стягнення різного роду податків, — поборців. Ці вибори відбувалися на реляційних сеймиках, що збиралися протягом чотирьох тижнів після закінчення сейму. Обраний поборця мав скласти присягу в присутності колишнього збирача податків. Посли мали домагатися, щоб правові акти і процеси про додатковий збір подимного у Київському воєводстві, згідно з декретом Радомського трибуналу, були скасовані, а мешканці звільнені від сплати. Посли отримали завдання дізнатися від коронного підскарбія, на що витрачалися кошти від збору шосового податку (збір від нерухомості), а також поборів, стягнутих з фурманів, прасолів та інших подібного виду зборів. Учасників сеймику турбувало й те, що, попри ухвалу минулого варшавського сейму, поборцю Київського воєводства Федора Сущанського-Проскуру, київського земського писаря, в Коронному скарбі не було прийнято, через що, на думку депутатів, він наражався на небезпеку.

Черговий раз постало питання збереженості київського земського і ґродського архівів, а саме побудови нового приміщення. Судові книги на той час зберігались не в замку, а у соборній церкві Успіння Богородиці Пирогощі на Ринку[75]. В тексті сеймової конституції 1631 р. міститься розпорядження побудувати нове цегляне приміщення на території київського замку для зберігання земських і ґродських книг, але до 1640 р. ця постанова так і не була виконана, хоча питання піднімалося ще раз на сеймі 1635 р.[76] Посли вимагали, аби на реляційному сеймику 1640 р. був нарешті укладений кошторис і виділені на це необхідні кошти.

На сеймику піднімалося й питання про створення спільної комісії щодо розмежування Чернігівського і Київського воєводств. Встановлення нових кордонів не повинно було зашкодити власникам порубіжних маєтностей, які мали на них давні права і привілеї. Посли просили призначити ревізорів для люстрації Сіверського староства й виділити четверту частину його прибутків на сплату кварцяному війську.

Актуальними були питання, пов'язані з судочинством. Оскільки до цього часу в Люблінському коронному трибуналі в духовних справах депутатів Київського і Чернігівського воєводств не допускали до судів з духовними особами, посли вимагали, аби і вони мали свої голоси і відправляли суди. Зазвичай особи, що позивалися у суді, винаймали возного,

---

[75] Детальніше див.: *Яковенко Н.М.* До питання про реконструкцію складу… — С. 19.

[76] Rewizja ksiąg ziemskich kijowskich i sklep na chowanie ich // Volumina Constitutionum. — T. 3. — Vol. 2 (1627–1640) / Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i A. Karabowicz. Przedmowa W. Uruszczak. — Warszawa, 2013. — S. 283, nr 125.

який вручав відповідачеві позов і складав реляцію на уряді для внесення відповідного запису до судових книг. Такий запис мав робитися у тому повіті, де відповідач мав нерухомість, тобто був осілий[77]. Важливим було те, за який час мала бути вписана реляція, адже часто її вносили до книг з великим запізненням, інколи на початку судової сесії. В інструкції послам чітко визначалися терміни таких записів: двотижневий для земських і ґродських судів, за чотири тижні — до початку трибунальського суду, за п'ять тижнів — до початку сеймового суду.

Київським послам рекомендувалося докласти зусиль, аби прийняття сеймової конклюзії (остаточного рішення) не затягувалося і не відкладалося. Також зауважувалося, що не можна ті питання, які не були схвалені у посольській ізбі, передавати до сенату. Текст конституції після прийняття без зволікань мав вписуватися до Варшавського ґроду, де його копії якщо не в друкованому вигляді, то хоча б у рукописному, але таки з підписом маршалка, мали бути видані послам, без чого вони не могли повертатись до дому.

Жовнірам, які знаходилися в Кодаку, а також тим, хто служить при королівському комісарі і козацьких полковниках і залишається на певних стаціях, повинні були виділити провіант за кошт староств. Послів зобов'язали довідатися, хто буде платити тим жовнірам, щоб вони не обтяжували своїми стаціями шляхетські маєтності.

Учасники сеймику справедливо вважали, що чоповий збір (державний податок від виробництва, транспортування і продажу спиртних напоїв) повинні були сплачувати тільки міста і містечка, що належали до королівського домену, а також приватні власники і духовенство — власники міст, натомість села, що належали шляхті, вони просили звільнити від цього податку. З 1640 р. вишенський сеймик почав використовувати чопове як локальний податок на внутрішні потреби Руського воєводства[78]. Подібна тенденція спостерігалася і в Київському воєводстві. Поборців пропонували обирати з місцевої осілої шляхти з тим, щоб вони несли усю юридичну відповідальність. Верифікації (підтвердження прав на шляхетство) як такі, що суперечили шляхетському стану і вольностям, мали бути скасовані. Посли повинні були подбати і про те, щоб київський поборця був звільнений від усіх судових процесів.

На порядку денному постало також питання щодо утримання й обороноздатності київського замку, який час від часу опинявся у руках козацьких повстанців. Місцевих коштів на ці цілі ніколи не вистачало,

[77] Детальніше див.: *Старченко Н*. Честь, кров і риторика… — С. 317–370.

[78] *Król A*. Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587–1668). — Przemyśl, 2018. — S. 312–313.

незважаючи на те, що іноді сам воєвода «старався» і міська громада з підзамчанами докладали щодо цього своїх рук. Послів зобов'язали просити виділити кошти на його ремонт і забезпечення з загальнодержавних податків. А оскільки на той момент замок охороняли своїми силами міські жителі замість покликаних до того професійних вояків, посли мали домагатися виділення коштів на утримання в ньому залоги піхотинців.

Петиція на варшавський сейм

Приватні прохання від київської шляхти, що звалися «петитами», були складовою частиною інструкції, але їх вписали до житомирської ґродської книги окремо. Петиція починалася без всіляких преамбул, з повідомлення про те, що київський воєвода Януш Тишкевич побудував у Житомирі костел, і тепер послів зобов'язували просити короля і сейм виділити на його утримання якесь село у Житомирському старостві.

Далі йшлося про військові заслуги князя Яреми Корибута Вишневецького та богуславського старости й польного коронного писаря (з 1637 р.) Домініка Александра Казановського[79], які не шкодували власного здоров'я і коштів, беручи участь у військових кампаніях, зокрема, придушуючи козацькі повстання. За ці їхні заслуги посли мали просити короля звільнити всі розташовані у воєводстві маєтності аристократів від сплати податків. На королівську милість заслужив і ротмістр Марк Гдешинський, який отримав поранення під час різних воєн[80].

Посли мали просити у короля милості ще для двох осіб. Один з них — київський земський писар Федір Сущанський-Проскура, у корнинському замку якого в 1638 р. згоріли київські земські книги за 1637 рік разом з усіма привілеями на його маєтності[81]. У зв'язку з цим посли мали прохати короля поновити та підтвердити земському писарю усі привілеї на маєтності і звільнити його від відповідальності за згорілі земські книги.

---

[79] Д.-А. Казановський брав участь у смоленській кампанії, під час якої у вересні 1633 р. був поранений; 16 грудня 1637 р. відзначився у битві під Кумейками, де був важко поранений козаками, а в 1638 р. брав участь у поході проти козацьких повстанців Якова Остряниці та Дмитра Гуні. (Див.: *Przyboś A.* Aleksandr Dominik Kazanowski // Polski Słownik Biograficzny. — T. XII. — Kraków–Wrocław, 1966–1967. — S. 253–254).

[80] Пізніше він брав участь у битві під Корсунем 26 травня 1648 р., тоді йому вдалося уникнути полону і втекти, очолював хоругву під час битви при Збаражі, 15 серпня 1649 р. загинув. (Див.: *Janas E.* Armia Rzeczypospolitej w sporach i rozgrywkach politycznych pierwszych lat wojny na Ukrainie (1648–1649) // Res Historyka, nr 38. — Lublin, 2014. — S. 64).

[81] ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 139; *Білоус Н.* Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2015. — Вип. 15. — С. 129.

Послів просили вирішити важливі локальні проблеми жителів Києва і Житомира. Невідомо, чи були присутні представники київського магістрату на сеймику в Житомирі, можливо, вони делегували свого посланця, аби озвучити такі прохання від міської громади: 1) звільнити киян від стацій жовнірів; 2) заборонити стягувати мито з київських купців на умовному кордоні з Великим князівством Литовським, оскільки з них стягували мито як з іноземних купців (особливо це стосувалося митниць у Речиці, Могилеві і Мозирі). Не «допомагали» в цьому киянам і численні королівські привілеї, які нібито мали гарантувати їм безперешкодно їздити з товарами і торгувати без сплати мита по всій території ВКЛ[82]. На «королівську милість» сподівалися і мешканці Житомира — центра повіту і суспільно-політичного життя шляхти. Місто потерпало від жовнірських стацій і загалом зубожіло, а шляхта під час сеймикування не могла знайти собі достойних помешкань.

Інструкцію послам і петицію від шляхти підписав маршалок сеймику Криштоф Тишкевич.

Вальний сейм у Варшаві 1640 р.

Засідання сейму розпочалися 19 квітня 1640 р. і тривали шість тижнів. Маршалком Посольської ізби було обрано Яна Станіслава Яблоновського (1600–1647), коронного чашника, який займав цей уряд уже в 1637 р. і був досвідченим парламентаристом. Сейм розглядав питання, пов’язані з турецькою і татарською загрозою, неспокійну ситуацію на Наддніпрянщині через козацькі повстання, релігійні суперечки у Вільно між католиками і «дисидентами». Під час бурхливих дебатів були ухвалені податкові декларації воєводств і земель, розглядались податкові заборгованості і виплати військовим.

Стосовно Київського воєводства в ухвалі сейму зазначалося, що від нього мали передати до Коронного скарбу 52 тисячі 348 злотих і 15 грошів із зібраних податків. На реляційному (післясеймовому) сеймику, що мав відбутися в останній день червня, шляхтичі повинні були обрати поборцю, який там же мав скласти присягу. До його обов’язків входило зібрати подвійне подимне, потім відвезти гроші до Львова і передати коронному підскарбію для виплат військовим. Плату за свої послуги він мав одержати не з зібраних у воєводстві грошей, як це практикувалося раніше, а отримати компенсацію на сеймику[83].

---

[82] *Білоус Н.* Привілеї Києва кінця XV — середини XVII ст. Дослідження. Тексти. — Київ, 2013. — Док. № 20, 29, 45, 50, 71, 79, 100.

[83] Volumina Constitutionum… — T. 3. — Cz. 2. — S. 353. Варшавський реляційний сеймик щоразу обирав нового поборцю, призначаючи йому винагороду за працю

На сеймі було визначено коло комісарів з 23 осіб (від Київського воєводства — київський каштелян Олександр Пісочинський), які 18 серпня повинні були приїхати до Львова і контролювати оплату послуг військовим, у т.ч. «українному війську». Було визначено також депутатів на Радомський трибунал, що мав розпочатися 9 листопада. Від Київського воєводства делегували Стефана Аксака[84].

Сейм закінчив свою роботу 1 червня 1640 р., прийнявши ухвалу щодо оборони країни і виплат жалувань військовим[85]. Вочевидь, більшість позицій, закладених в інструкції і петиції на житомирському сеймику, не були виконані. Варто зазначити, що з 15 сеймів, що відбулися за панування короля Владислава IV, три були зірвані (в 1637, 1639 і 1645 рр.), а сейм 1641 р. не прийняв податкових ухвал[86].

Ухвала (ляудум) житомирського сеймику від 30 червня 1640 р.

Після завершення сейму скликалися реляційні сеймики, на яких заслуховували звіти послів про роботу сейму та їхню діяльність, приймали ухвали щодо виконання постанов сейму, передусім для вирішення податкових питань, обирали збирачів податків. Реляційний сеймик у Житомирі зібрався, як і планувалося, в останній день червня 1640 р. На ньому обговорювалися тільки два питання: фінансова заборгованість воєводства перед Коронним скарбом у сумі 52348 злотих і 15 грошів, з яких мали оплатити послуги коронного війська (жолд), а також оборона воєводства у разі нападу ворога.

Переважну більшість сеймикової ухвали присвячено першому питанню. Учасники сеймику детально проаналізували згадану суму заборгованості, що склалася за останні 6 років з залишків із попередніх податків (retenta). З тієї суми 8 тисяч злотих не віддали до Скарбу коронні ротмістри Абрам Стрибиль і Григорій Ставецький, яких у 1634 р. обрали поборцями. Серед боржників був і Олександр Немирич, який мав ставити

---

300 злотих. (Див.: *Pieńkowski M.* Sejmik ziemi warszawskiej wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV // Almanach Warszawy. T. X. — Warszawa: Muzeum Warszawy, 2016. — S. 23–24).

[84] Volumina Constitutionum… — T. 3. — Cz. 2. — S. 359.

[85] Докладніше див.: A. S. Radziwiłł, Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. 1637–1646. Przełożyli i opracowali A. Przyboś i R. Żelewski. — Warszawa, 1980. — S. 199 i in.; *Czapliński W.* Sejm w latach 1587–1696 // Historia sejmu polskiego. Red. J. Michalski. — T. 1. — Warszawa, 1984. — S. 217–299; *Opaliński E.* Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. — Warszawa, 2001; Volumina Constitutionum. T. 3. — Cz. 2 … — S. 351–362.

[86] *Konopczyński W.* Chronologia sejmów polskich. — Kraków, 1948. — S. 149–152.

хоругву, взявши зі Скарбу на її спорядження гроші з подимного податку, але хоругви не сформував і грошей не повернув. Учасники теперішнього сеймику наказали йому повернути борг на наступному сеймику під загрозою виплати штрафу — подвійної суми і ще 14 гривен, погрожуючи накладенням баніції і Коронним трибунальським судом у Любліні без права на апеляцію. Ще одним боржником виявився поборця Ян Полонський, який у 1634 р. зібрав подимне у сумі 18948 злотих і 15 грошів і помер, не встигнувши передати податок до Коронного скарбу. Його спадкоємці не поспішали повертати кошти, тому на сеймику прийняли рішення зобов'язати інстигатора Київського ґродського суду описати маєтності небіжчика і виплатити з них окреслену суму. Подібним чином не передали до Скарбу гроші нащадки померлого Олександра Ганського, а також Шимон Павша. Їх зобов'язали укласти відповідні реєстри і прозвітувати про зібрані податкові гроші. Згадуваний вище київський земський писар і поборця Федір Сущанський-Проскура завинив Скарбу 25430 злотих, які своєю чергою йому не сплатили деякі власники маєтностей як подимний податок. Учасники сеймику рекомендували йому судитися з боржниками і стягнути з них ці гроші через суди, а потім відвезти до Львова для сплати жолду коронному війську.

На сеймику ухвалили збір нового подвійного подимного податку й обрали нового поборцю — житомирського войського і київського ґродського писаря Войтеха Рильського, який мав скласти присягу згідно з конституцією 1629 р. Зібрані гроші він мав відвезти у Львів і передати для сплати жолду військовим, а після передачі подимного — надати відповідні реєстри з підписом своєї руки на сеймик і прозвітувати. Учасники сеймику закликали усіх попередніх поборців, які ще не прозвітували про зібрані гроші і не передали реєстри зі своїми підписами і печатками, зробити це на наступному сеймику. Осіб, які ухилялися від цієї процедури, обіцяли позвати до Київського ґродського суду і добиватися оголошення для них вироку баніції. Цікаво, що подібні ухвали прийняли й інші реляційні сеймики. Так, наприклад, депутати варшавського сеймику вирішили, що до 18 серпня мали бути зібрані усі податки і відвезені до Львова, а боржникам погрожували позовами до ґродського суду[87].

Питанням оборони і обороноздатності воєводства присвячено небагато місця в ухвалі: йшлося тільки про те, що у разі нагальної потреби проти неприятеля буде виставлено посполите рушення, і кожний шляхтич «пристойно і порядно» візьме в цьому участь.

---

[87] *Pieńkowski M.* Sejmik ziemi warszawskiej wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej... — S. 20.

Сеймикову ухвалу підписали 15 осіб: першим був, звичайно, воєвода Януш Тишкевич, другим — маршалок сеймику Криштоф Тишкевич, третім — київський земський суддя Стефан Аксак, далі — Абрам Тишкевич, Миколай Осовський, житомирський войський Войтех Рильський, Павел Луковський, Станіслав Бочковський, Северин Потоцький, Миколай Прежевський, київський підчаший Федір Воронич, Вацлав Щербина, Олександр Вензловський, Ельяш Янчинський, Станіслав Чудовський.

Висновки

Важливе значення для перебігу сеймів та функціонування держави в цілому мали передсеймові сеймики, на яких обирали послів і укладали посольські інструкції, де формувалися відповіді на ініціативи керівних кіл і різноманітні пропозиції місцевої шляхти. Сеймики відігравали важливу роль у житті суспільства і системі влади Речі Посполитої, тому дослідження сеймикових інструкцій і ухвал розглядаються істориками як вираження позицій і поглядів цілої локальної спільноти, а не тільки шляхетських лідерів[88]. Аналіз усього складу сеймикової документації міг би дозволити провести реконструкцію всієї історії передсеймових нарад та дослідити багато інших проблем, пов'язаних з публічним життям київської шляхти, але, на жаль, до нашого часу дійшли одиничні джерела тієї доби. Документи, що публікуються нижче, розкривають запити київської шляхти станом на 1640 р., висвітлюють її позиції й погляди щодо важливих державних і локальних проблем, дозволяють реконструювати низку тогочасних подій.

Зміст інструкції київським послам 1640 р. відображає широкий спектр проблем соціально-політичного й економічного характеру, у розв'язанні яких місцева шляхта була зацікавлена. В діяльності житомирського сеймику, подібно до інших регіонів Речі Посполитої, важливе місце займали фіскальні питання. Київська шляхта позитивно відповідала на королівські легації стосовно державних потреб. Житомирський сеймик не ухилявся від сплати податків, іноді навіть вишукував інші джерела доходів для Коронного скарбу (наприклад, додаткові збори), вирішував питання щодо боржників і злісних неплатників.

Важливе значення шляхта надавала справам, пов'язаним із впорядкуванням зимових постоїв (гіберн) та забезпеченням військових підрозділів продовольством. Депутати обстоювали позицію щодо виплати жолду війську й ухвалювали стягнення на це відповідних податків. Збір кожного податку затверджувався сеймиком з року в рік із вимогою звітності

[88] *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. — Warszawa, 1995. — S. 19; *Pieńkowski M.* Sejmik ziemi warszawskiej wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej... — S. 11.

збирачів. На реляційному сеймику 1640 р. було ухвалено запровадити новий подвійний подимний податок і змусити всіх боржників повернути гроші до Скарбу. Тож київська шляхта вирізнялася прагматичним підходом у вирішенні фіскальних проблем.

Житомирський сеймик успішно виконував покладені на нього самоврядні функції. Більша частина сеймикових документів присвячена справам і проблемам місцевого значення: заборгованість перед державним скарбом, реконструкція й оборона київського замку, звільнення Києва і Житомира від постоїв коронного війська, а київських купців — від сплати мита на території ВКЛ, нагородження заслужених військових тощо. Загалом внутрішні локальні проблеми завжди найбільше турбували місцеву шляхту в будь-якому воєводстві і домінували у текстах інструкцій та ухвал[89].

Аналіз матеріалів житомирського сеймику 1640 р. дозволяє зафіксувати два рівні державно-територіальної ідентифікації київської шляхти: 1) приналежність до політичного народу Речі Посполитої; 2) приналежність до свого регіону (воєводства). Отже, виразний характер мала і локальна самосвідомість київської шляхти, для неї були характерні всі типові цінності шляхетської політичної культури Речі Посполитої.

Додатки

№ 1
29 березня 1640 р. Житомир. — Інструкція послам від Київського воєводства на варшавський сейм

Инъструкъцыꙗ ихъ м̃*л*ти паномъ по*с*ломъ на сє*и*мъ варъшавъски*и* дана

Року тисєча шє*ст*со*т* чотыридєсꙗтого
м̃*с*ца ма*р*ца двa*д*цатъ дєвꙗто*го* днꙗ

На врꙗдє кгро*д*скомъ в замъку *єго* к*р*. м̃*л*ти житоми*р*скимъ, пєрєдо мъною, Миколаємъ Вышпольскимъ, по*д*старостимъ жытоми*р*скимъ, постановивъшисє ѡчєвисто урожоны*и* єго м*л*. панъ Крыштофъ з Лого*и*ска Тишкєвичъ, воєводи*ч* бри*стки*и*,* ма*р*шало*к* кола рыцє*р*ско*го,* на сє*и*мику тєпєрєшънимъ, згодънє ѡ*д* и*х* м*л*. пано*в* ѡбыватєловъ воєво*д*ства Києвъско*го,* которыє сє и*х* м*л*. тутъ до Жытомира по*д*лу*г* унивє*р*салу *єго* к*р*. м*л*. на дєнъ два*д*цатъ сємы*и* м̃*с*ца ма*р*ца до ѡбира*н*ꙗ по*с*ловъ на сє*и*мъ

---

[89] Див., наприклад: *Ujma M*. Sejmik Lubelski (1572–1696). — Warszawa, 2003; *Ternes J*. Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668). — Lublin, 2004; *Ziober A*. Sprawy lokalne w świetle instrukcji i laudów sejmikowych ziemi halickiej w pierwszych latach panowania Jana Kazimierza Wazy // Rocznik Lubelski. — T. XXXIX. — Lublin, 2013. — S. 20–29.

близъко прышълыи варшавъскии валныи ѡбраныи, подалъ инструкъцыю длꙗ вписанъꙗ до книг кгродских житомирскихъ имєнємъ въсихъ их мл. панов ѡбыватєлов воєводства тутошънєго, просєчы урꙗду тутошънєго абымъ тую инструкъцыю до книг принꙗл и вписат росказал. А такъ ꙗ, врꙗд, с повинъности моєи на афєкътацыю єго м҃лти пана маршалъка тую инструкъцыю принꙗвъши и прочитавши, до книг уписат росказал, и так сє въ собє писмомъ полъскимъ писанаꙗ маєтъ.

Instructia urodzonym Ich Mściom panom Antoniemu z Łohojska Tyszkiewiczowi, czesznikowi Wielkiego Xięzstwa Litewskiego, Stefanowi Axakowi, sendziemu ziemskiemu kiiowskiemu, i Felicianowi z Łohojska Tyszkiewiczowi, woiewodzicowi brzeskiemu, posłom woiewodzstwa kiiowskiego, na sejm walny warszawski koronny w roku terazniejszym 1640, dnia 19 Aprilis przypa[da]iący na sejmiku żytomirskim tegoż roku a dnia dwudziestego siódmego Marty, zgodnie od wszytkiej braci obranym // [133v] dana.

Naprzód Ich Mści panowie posłowie za obmyszlowanie i młściwe ojcowskie staranie JeKrMści panu naszemu młściwemu uniżenie podziękowawszy dobrego zdrowia, sczęsliwego na długie lata panowania i nad nieprzyiacioły zwycięstwa winszować maią i proźby donieść aby i napotem na czasy młściwie *curam paternam gerens* z łaski i pieczołowania swego nie raczył opuszczać. Znacznie a odważnie JeKrMści pana naszego młściwego dzieła *et fortia feliciaque gestarum trophea toties cum summa laude immortalique Rei publica ac totius gentis Polonae gloria* z wielu nieprzyjaciół koronnych, osobliwie Turka, Tatar, Moskwy i Szwedów w tak krótkim czasie susceptą, iako nam i wszytkiej Rzeczypospolitej smakuią i uciechę przyniosły *et quis enarrabit* nie polskie, ale postronne *natie sera posteritate* to podawać muszą. Przetoż *gratitudinis ergo* abyśmy *et in posterum* ojcowskie JeKrMści pana naszego młściwego affect sobie pozyskali, oświadczamy to i chcemy oświadczyć, że na co inszych woiewodztw consens nastompi, to uczynić i wykonać gotowyśmy.

Wyrozumiawszy s propozity posła JeKrMci, pana naszego młściwego, na sejmik terazniejszy z instructią przysłanego uczynionej i z tej że samej instructiej, że cesarz turecki po otrzymanym w Persji zwycięzstwie o podniesieniu wojny przeciwko państwom koronnym *in persona sua* zamyszla i wszytkie prawne *vires suas* ku nam obróciwszy z wojski i apparatem woiennym pogotowiu iest, przetoż aby tak potężnemu Rzeczypospolitej nieprzyiacielowi i tego *impetum*, iako nalepszy i naprędszy odpór mógł być dany, maią się Ich Mci panowie posłowie naszy w tej mierze z innemi Ich Mciami // [134] pany posłami inszych woiewodzstw znosić tak, iednak aby to naszemu woiewodzstwu, iako spustoszałemu, nic szkody nie przynosiło, owszem tylko owoce, wojsk, które by temu nieprzyiacielowi *resistere* mogły na woiewodzstwa rozebrawszy, do nas umowione rzeczy przynieść maią. Co sie zaś tknie żołnierza borgowego, temu aby stipendia ich słusznie byli zapłacone, maią się ich m[iłości] panowie posłowie naszy w tym z innemi woiewodzstwy znosić, iakoż w tym tylko samym punkcie *plenariam* daiemy *facultatem* i poborów na te zapłate pozwolenia. Tak iednak aby te pobory nie byli oddawane do rąk JeMci pana podskarbiego koronnego.

A iż woiewodzstwu naszemu Kiiowskiemu woiewodztwo Ruskie w izbie poselskiej na stronie małopolskiej przeciwko ordinatiej praw i Constitutiej

miejsce *praecipere* usiłuie, przeto *officere* to *omnium* maią. Ich Mci panowie posłowie naszy *ante omnia* aby iako w senacie, tak w Tribunale to woiewodztwo przed woiewodztwem Ruskim *primum locum tenet*. Tak i w izbie poselskiej posłowie tegoż woiewodzstwa na stronie małopolskiej zaraz po woiewodzstwie Sendomirskim wedle dawnych praw i ordinatiej *teneret* i owszem do żadnych spraw Rzeczypospolitej nie przystempować aż by to miejsce naszemu woiewodzstwu restituowane było. Na przeszłym sejmie iż iednego z Ich Mciów panów posłów od pewnej osoby obszedł *contempt* takowy, który wszytkie koło poselskie uraził i przyczyną tego był, że ten sejm szczęsliwego effectu swego nie wziął. Tedy Ich Mść panowie posłowie gorąco upomnić się o to mają, aby *lesa persona i status equestris* w tej sprawie *ex autore facti* słuszną satisfactią odniósł i żeby się takie napotym *ausus* przeciwko prawu i bezpieczeństwu pospolitemu nie działy.

Starać się i domawiać o to mają, czyniąc dosyć *affectatii* naiasniejszego królewicza JeMci Carola Ferdinanda, biskupa wrocławskiego, o pozwoleniu dalszej dzierżawy opactwa Czerwieńskiego, ponieważ ta Rzeczpospolita nasza, iako królom panom // [134v] swoim, tak i *posteritati* ich respectując na *merita* ich zwykła *gtatitudinem* pokazywać. Nie mają Ich Mśc panowie posłowie naszy być przeczni *desiderio* królewica JeMci, ieśliby insze woiewodzstwa na to pozwolili, tak iednak, aby królewicz JeMśc *juramentum fidelitatis sua* uczynił i w dobrach tego opacstwa dozorców abo starostów szlachtę dobrze osiadłą mieć raczył.

Jako miła i ucieszna rzecz gdy *suis natalitis illustrybus* cieszymy się, tak niemniej żałosna i bolesna, gdy to co *una cum vitali spiritu ama iuribus suis*, mamy podanego i *vitae ac fortunis suis equiparamus* bywa od nas oddalono. Doznawają teraz xięstwa Ich Mść *Ducali sanquine nati*, których familie starożytne i tytuły constitutią przeszłą *in dubium votowane*, zaczym nic tylko na trybunale, ale w grodach i ziemstwach *etiam eis*, których taż constitutia excipowała, tytułów xiążęcych dawać zbraniają się *omni mode*, w tym Ich Mść panowie posłowie maią laborować aby ci, których u niej przywilej przez JeKrMc poprzysiężony przy tytułach i prerogatywach zostawił, ponieważ oni *nihil praesumunt* ani *presumere possunt* więcej nad stan szlachecki, inaczej bowiem u niej przywilejowi deregowało by się.

Religia grecka nie tylko starożytnemi prawami iest obwarowana, ale i za szczęsliwego panowania JeKrMci Pana naszego Młciwego confirmowana przez JeKrMść Pana naszego Młściwego i wszytkie Rzeczpospolitą aby gruntownie według praw i przywilejów uspokoiona była. Ich Mość panowie posłowie pilnie tego domawiać się maią, cerkwie też, które przez comisarze JeKrMść nie będące u uniej w miastach JeKrMści podane, a przez różne osoby odebrane są, a osobliwie cerkiew lubelska, która kosztem wielu osób szlacheckiego stanu na gruncie kupnym fundowana, zmurowana i nadana iest.

Także cerkwie w dobrach szlacheckich najduiące się, a przez władików uniatskich // [135] odebrane ze wszytkiemi gruntami, apparatami cerkiewnemi i z przynależnościami ludziom starożytnej religiej greckiej, aby przywrócone były. A ieśliby religiej uspokoić i cerkwi ze wszytkim powracać nie chciano, tedy do żadnej rzeczy Ich Mości panowie posłowie naszy przystempować nie maią.

Upatrując to, że z Moskwą zatrzymana przez długi czas comissia, niepewność pokoju za sobą pociąga, starać się o to maią panowie posłowie z inszemi woiewodzstwy, aby *propter evitandum futurum periculum* nieodwłocznie skończona była.

Commisiej kozackiej w przeszłym roku odprawionej, iż dotychczas porządek doskonały nie mógł bydź uczyniony, skąd ludzie przy commisarzu i pułkownikach naznaczeni ani po pewnej liczbie nie są, ani też zapłaty naznaczonej z pewnych Rzeczypospolitej dochodów nie maią. Przeto pilnie starać się będą Ich Mść panowie posłowie naszy, aby takowym ludziom rzetelnie wyrażone były mieisca stanowisk i w pewnych czasiech popisy, także i nieodwłoczna po takich popisach zapłata z pewnych prowentów, dochodów skarbowych naznaczona i nieodwłocznie oddawana beła bez uimowania quarty wojsku ukrainnemu naznaczonej. Także by żadnej nie beło od wyciągania statiej i przechodzenia po dobrach i maiętnościach szlacheckich i inszych wszelakich exactiej, tak od panów pułkowników, jako i samych żołnierzów, którzy od służby Rzeczypospolitej są oddaleni, aby *sub regimene ac potestate* tak Ich Mościów panów starostów, w których dobrach zostaią, jako i panów swoich dziedzicznych byli. Iż też dobra ziemskie do Terechtemirowa *nullo iure violenter* zabrali kozacy, aby *antiquis possessoribus* przywrócone i comisją ograniczone były (*iurabunt* wedle constitutiej przeszłej). //

[135v] Hiberna żołnierskie iż *cum magno commodo ex emolumento* Rzeczypospolitej być widzimy, starać się o to panowie posłowie maią, aby to na tym sejmie effect swój wzięło.

Podatków tak częste do skarbów wnoszenia gdyż ani quarta, ani pobory nie wystarczaią na zapłate żołnierzowi, gdzie się obracaie, mają się o tym panowie posłowie dowiedzieć i domawiać aby JeMść pan podskarbi ieśli nie na początku, tedy namniej w pułsejmu dla uczynienia dostatecznego z przeszłych podatków rachunku przybył. Zamorskie iż znaczne *subsidium et augmentum Rei publice* przynieść mogą, przetoż *imbunt rationes* panowie posłowie aby nie *detrimentum*, ale *commodum* stać Rzeczpospolita miała i aby szafunek ich przy Rzeczypospolitej zostawał.

Upatrując to, że za częstokrotnemi o naprawie monety obietnicami poprawy doczekać się nie możemy, zlecami to w ręke panów posłów, aby ta minica w dobrą ryzę wprawiona była.

Ponieważ JeKrMść Pan nasz młściwy zasłużonych żołnierzów smoleńskich z pamięci swej nie raczy wypuszczać, prosić JeKrMść aby *ex liberali*

munificentia sua według zasług kożdego opatrzyć raczył. Tak iednak aby z dobr onym conferowanych służba Rzeczypospolitej nie ginęła.

Iż zawyuzdaną swowolą i *contemptem legum publicarum banitas i infames* wiele znajdują się, którzy *temere cum partibus componere* nie chcą *incumbit*, to Ich Mści panom posłom aby te prawa, które *per absum* są anihilowane, byli reasumowane, iżeby przez Ich Młściów panów woiewodów, starostów i ich vicesgerentów i przez szlachte *ad instar* pospolitego ruszenia *exequietie* odprawowane, i paeny na nieposłusznych aby nie bytnych przy odprawowaniu *exequutie* aby byli postanowione.

Zostaie wontpływość *Constitutii* o czasie obierania deputatów, abowiem o dobieraniu drudzych do *experatii* urzędu rachować zwykli, aby tedy ta wątpliwość zniesiona była potrzeba constitutią objaśnić, więc i o tych, którzy będąc zwyczajnego i słusznego czasu // [136] obrani na Tribunał nie ziachawszy, powtore w roku nastempującym abo drugim, nie czekaiąc expiratij czterech lat deputatami zostaią, maią li być na Tribunale przyięci abo nie trzeba elucidować.

Iż mimo ufale sejmu blizko przeszłego warszawskiego poborcy woiewodztwa naszego *abierat desertatorum et conflagratorum* w skarbie coronym nie przyięto, zaczym poborca nasz urodzony pan Fedor Suszczański Proskura, pisarz ziemski kiiowski, *in periculo* zostawa. Starać się panowie posłowie maią aby actie prawne i processa o dodatek podymnego poborami od pana poborcy za dekretem Tribunalu Radomskiego obywatelom woiewodztwa kiiowskiego intentowane z onych zniesione były, żeby o to *eviterne* uwolnieni zostali.

Sejmiki *relatione* we cztyre niedziele po skończeniu sejmu constitutią aby obwarowane były, na których dla podatków uchwalonych poborca aby był obierany, który tamże *super veram exactionem et restitutionem iurament* wykonać ma według prawa przy tymże poborcy, aby wybieranie czopowego zostawało *sub eodem juramento*.

Szos, furmanke, prasolke i inne do nich należące *accidentie*, s których *subsidium* nieposlednie do skarbu przychodzi, na co się obraca, mają się panowie posłowie dowiedzieć i teraz iakim prawem przed sejmem JeKrMści pan podskarbi wybierać pozwolił i na co to obrócił. A napotym wybieranie tych podatków przy poborcy aby zostawało *efitient*.

Staneła była Constitutia Anno 1631 o zmurowanie sklepu na chowanie xiąg ziemskich kiiowskich, która ze śmiercią urodzonego Jerzego Lasoty na to od nas obranego i dotąd effectu nie wzięła *expedie* aby ta Constitutia była reassumowana i żeby *ex actores rationem* wybranych na to pieniędzy na sejmiku relacyjnym liczbę uczyniwszy, pieniądze *in instantii* oddali *sub pena mille marcarum ad instantiam cura suis* na Trybunale *inter causas fisci repetenda*, za które ma być // [136v] sklep w zamku kiiowskim na xięgi tak ziemskie, jako i grodzkie za ordinatią naszą zmurowany, i za obraniem na to

przez nas sposobnej osoby. Constitutia Anno 1638 o dobrach dziedzicznych przed unią nabytych służąca woiewodztwu Podlaskiemu aby i naszemu woiewodztwu służyła *efficere* maią.

Okazywanie nasze iż dnia świętego uroczystego w poniedziałek świonteczny, przed cadentią roków ziemskich troieckich zwykło się odprawować na dzień inszy sposobniejszy, to iest na poniedziałek przed świontkami, aby było przełożone starać się maią.

Commisia woiewodztwa Kiiowskiego z Czernihowskim iż ku wielkiej szkodzie z umniejszeniem gruntów ufalona *efficere* to maią, aby była *meliorowana* i żeby wedłe dawnych praw, przywilejów *disposity* granic *ab antiquo* będących była odprawowana, inakszą panowie posłowie żadnym sposobem nie maią pozwałać. Processa też między tymi woiewodzstwy, tak *ratione bonorum, iako i win rarum* przed tym teraz i napotym zaszłe i zachodzące *in quo vis foro ex termino ab utrinque* aby były do skutecznej *dislimitatii suspendowane. Propter maius subsidium* skarbowi koronnemu na zapłatę wojsku kwarcianemu aby do dobr JeKrMści w xięstwie Siwerskim lustratorowie naznaczeni byli, którzy by starostwa lustrowali i kwarte naznaczali, iako i w inszych starostwach koronnych.

Iż dotąd w Trybunale koronnym Lubelskim w sprawach duchownych deputatów woiewodzstwa Kiiowskiego, Czernihowskiego do sądzenia spraw z duchownemi osobami nie przypuszczono, aby i ci mieli *suas voces* i sądy odprawowali Ich Mośc *officere* maią.

Zabiegaiąc *per curis* woźnych aby się *in posterum* wiedziały *curandum*, żeby *actores* w sprawach swoich *relatione extraditarum quarum vis citationum suis in civilibus, quam in criminalibus causis* w grodach abo w ziemstwach pobliższych przez woźnego, // [137] który pozwy dawał przed cadentią roków ziemskich i grodzkich dwiema, przed trybunałem czterma, przed sejmem przynamniej piącią niedziel *relatie* czynili i do xiąg zapisywali w kożdy w powiecie swym, w którym dobra pozwanego *consistunt*, a inaczej aby żadna sprawa, której by *rellatie* zapisana nie poprzedziła u sądu wszelakiego miejsca nie miała. A ieśliby który starosta abo urzędnik był *inno datus paenis legum sine banitione*, tedy *in proximiori officie* a bezpieczeństwo woźnych wedle praw dawnych ma być reassumowane.

Deputaci obrani aby na pierwszą sesją iachali *sub paena quingentarum marcarum ad civi suis instantia sine appellatione et eius prosequitione exceptis legalibus.* Mają Ich Mośc panowie posłowie *efficere* aby *conclusia* sejmowa nad czas opisany ani iednym dniem nie była prolongowana, a co by po czasie było *agitatum sine sancitum* aby było *irritam* i o to starać się maią, aby nic do senatu nie przynoszono, na co w izbie poselskiej zgody nie było. Constitutie też aby z podpisem ręki marszałkowskiej zaraz do grodu warszawskiego podane i bez odwłoki *inserowane* były, bez których panowie posłowie ieśli nie

mogą być drukowane przynamniej pisanych i ręką JMci pana marszałka poselskiego podpisanych nie mają przyjeżdzać.

Żołnierzom tym, którzy *in presidis* na Kodaku także i tym, którzy przy panu komisarzu i pułkownikach kozackich na pewnych stanowiskach zostaią, aby s pewnych starostw prowiant był obmyślony i postanowiony, a dobram szlacheckim aby się w tej mierze *praeiudicia* nie działy. Panowie posłowie *efficere* to i o tym kto tym żołnierzom płacić ma dowiedzieć się maią. Stanowisk i przystawstw aby w dobrach szlacheckich nie dawano *diligenter* mimo insze rzeczy *curabunt* panowie posłowie.

Do placenia podatków czopowego aby telko miasta i miasteczka JeKrMci duchowne i szlacheckie należeli, // [137v] a wsi szlacheckie aby od tego wolne zostawały *effitient*. Panowie posłowie aby przeszle o tym constitutie reassumowane były domawiać się maią, i *paena* aby na panów poborców była ufalona, ieślłiby to *nomine* kogo prawnie trudnić chcieli. Ponieważ zapisy ieszcze tego woiewodztwa częstokroć *diuturnitate temporis in dubium* bywaią *vocowane*, przetoż aby napotym wszelakie zapisy *sufficienter* wedle statutu sprawione *ex informa* napisane, więc i dawniejsze *ad acta castrensia sine terrestris* którego kolwiek powiatu tego woiewodztwa przez tych komu służą nadalej do roku i sześciu niedziel *per oblatam* podawane były, a inaczej aby *nullitati sub iacerent* ich mośc *efficient*.

Najduiące się też niektóre woiewodztwa i powiaty takowe, w których *im possessionati* poborcami bywaią wybierani, a gdy u których retenta podatków Rzeczypospolitej zostaią, tedy nie masz ich skąd *repetere*, przetoż takowe kożde woiewodztwo abo powiat aby napotym osiadłych poborców miało i terazniejszego żeby retenta między się rozebrali. *Verificatie i habella,* iako stanowi szlacheckiemu i wolnościom naszym przeciwna, aby była zniesiona według *laudum* woiewodztwa naszego i według pierwszych instructiej naszych na przeszłe sejmy danych, i ten pan poborca nasz pan podczaszy kiiowski aby był od processów uwolniony, o co wszytko posłowie starać się mają. //

[138] Zamek kiiowski iż iest *in meditullio* kozaków, w żadnej obrony niema, w iakim niebezpieczęstwie pod czas blizko przeszłych woien kozackich zostawał, gdyby nieoptarzność wprzód boska, a potym JeMść pana woiewody tutecznego czułość i staranie, tudzież i gromady niemałej ludzi w zamku przez długie czasy trzymanie nie przez wielkiego kosztu JeMść lubo szczupły barzo prowent z tego woiewodztwa nam wiadom iest, zaczym maią Ich Mść panowie posłowie prożbe swoie *officere* aby te koszty JeMci byli nagrodzone i zamek aby s podatków Rzeczypospolitej był naprawiony i obwarowany. A iż przed tym do tego zamku byli draganowie albo piechota, a teraz podzamczanie choć nie powinni, strzegą, których ledwie czwarta częśc i to zubożałych przez żołnierza zostało, upraszać maią IchMci panowie posłowie aby s pomienionych podatków piechota do tego zamku obmyszlona była.

Ich mciom panom hetmanom koronnym Ich Mść panowie posłowie *quam sollenissime* podziękować mają za ich odwagi i koszty *erga Reinpublicam* pokazane i oświadczone.

ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 133–138.

№ 2

29 березня 1640 р. Житомир. — Петиція на сейм від шляхти Київського воєводства

Petitia Ich Mciom panom posłom poruczone

JeMśc pan woiewoda kiiowski *de suo* dla pomnożenia chwały Bożej kościoł w Żytomirzu zbudował. Przetoż Ich Mośc panowie posłowie maią prosić JeKrMść aby JeKrMść dla odprawowania chwały Bożej wioskę iaką na kościoł ten od starostwa żytomirskiego naznaczyć raczył i przez comisarze odgraniczył. //

[138v] Poglądaiąc na znaczne i odważne xcia JeMości Jeremia Korybuta Wiśniowieckiego *in patriam merita*, więc że nie tylko dobra iego dziedziczne tak przez żołnierza koronnego pod czas wojny kozackiej, iako i przez swowoleństwo kozackie w wielką *desolatią* przyszłe, ale też i sam wielki koszt na usługę Rzeczypospolitej ważył i na tej wojnie kozackiej *cum numeroso ac splendido strenuoque comitatu praesens* będąc, krwie swoiej nie litował. Maią Ich Mość panowie posłowie do JeKrMści prozbę wnieść aby JeKrMść na zasługi onego i na tak wielką od kozaków i tegoroczną od nieprzyiaciela Krzyża Świętego dobr jego dziedzicznych *desolatią,* respectuiąc *munificentia sua regia* nagradzać mu raczył i żeby dobra iego ukrainne zadnieprskie te, które są *desolata aboneribus Rei publice* do pewnego czasu uwolnione zostawały.

Bene merita JeMści pana starosty bogusławskiego, pisarza polnego[90], które nieraz oświadczał zdrowiem i substantią aby odnieśli *patitudinem* od JeKrMści Ich Mść panowie posłowie *iure habebunt*. Za Jego Mością panem pisarzem ziemskim kiiowskim[91], któremu miasteczko i zameczek Kornin przez ogień *funditus* zniesione iest, gdzie nie tylko *substantia* wszytka iego, także wszytkie prawa na różne maiętności iego dziedziczne, // [139] których iednych i teraz iest *in possessione*, a o drugie z różnemi osobami prawem czyni, do tego *cerography* na długi różne i insze *dispositie i munimenta*, ale na ostatek i xięgi ziemskie kiiowskie roków świętomichalskich w roku tysiąc sześćset trzydziestym ósmym sądzonych, które byli dla sporządzenia za niedosądzeniem się

[90] Dominik Aleksandr Kazanowski.
[91] Fedor Suszczański Proskura.

tych roków za następuiącym sejmikiem tamże do domu swego zawiózł, wszytkie zgorzały. Prosić maią Ich Mść panowie posłowie JeKrMci aby te maiętności, na które prawa pogorzały, onemu prawem wiecznym confirmować raczył, i o te zgorzały xięgi aby ni od kogo trudności nie miał, uwolnił go.

Jako wszytkim JeKrMść zwykł *per rigere manum*, a mianowicie tym, którzy i maiętność, i zdrowie na usłudze Rzeczypospolitej stracili, *ex clementia sua regia* wzgląd na zasługi JeMści pana Marka Gdeszyńskiego na zdrowie okaleczonego miecz raczył, prosić Ich Mci panowie posłowie maią.

Maią też ich Mść panowie posłowie naszy wnieść prożbę do JeKrMści za miastem Kiiowem, iako stolecznym ukrainnym, aby od stanowisk żołnierskich i przechodów *in perpetuum* uwolnieni byli, a osobliwie o to prożbe do JeKrMci wnieść maią za mieszczany tego miasta, których nad prawa i wolności ich pisarze cełni // [139v] Wielkiego Xięstwa Litewskiego na komorach i przykomorkach rzeczyckim, mohilowskim i mozyrskim uzurpując pogranicze nad constitutie, które deklarują, iż między Koroną a Wielkim Xięstwem Litewskim żadnego pogranicza nie miasz. A oni cło zagraniczne na nich wyciągają i biorą, co iż nie tylko mieszczan, ale i stan szlachecki, i wszystkich kupców koronnych obchodzi, prosić JeKrMśc aby taki ciężar był z nich zniesiony i więcej napotym do tego cła nie byli pociągani.

Także starostwo żytomirskie iż od żołnierza barzo zubożone, a same miasto Żytomirz, w którym się sejmiki, *electie* i insze zjazdy odprawować zwykli, tak spustoszone, że i stanowisk panowie obywatele tego woiewodzstwa zjachawszy na sejmik gospod i wczasu swego pod bytność nie mogą mieć, przetoż prosić JeKrMśc, aby te miasto od stanowisk żołnierskich uwolnione było.

Co wszystko zlecamy *fidei iure et sedulitati* Ich Mści panów posłów pilnie upraszając, aby Ich Mści zniosszy się z inszemi woiewodzstwy posłami, wszytko to co do całości ojczyzny posłańcy tak swobód naszych szlacheckich zatrzymania i sławy Rzeczypospolitej rozszyrzenia, niemniej ku pożytkowi tego woiewodzstwa ściągacie *eo quo vidobitur meliori modo* raczyli *exequi.*

Pisan w Żytomierzu, dnia 29 marca roku 1640.

Podpisy rąk: Krzysztof Tyszkiewicz, woiewodzic brzeski, marszałek koła rycerskiego.

Котораꙗ*ж* то и*н*стру*к*цыꙗ за подан*єм* вы*ш* помєнєноє ѡсѡбы, а за приню*тєм* мои*м* урꙗдовы*м* до кни*г* нинє*ш*ни*х* слово въ слово *єст* уписана.

ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 138 зв.–139 зв.

№ 3
30 червня 1640 р. Житомир. — Ухвала (ляудум) житомирського сеймику

Лꙗудумъ их м̃лти пано*м* ѡбыватєло*м* сє*и*мику житоми*р*ского
Року тисєча шє*ст*со*т* чотыръдєсꙗто*го,*
м̃*с*ца июнꙗ ѡстатънє*го* днꙗ

На врядє кгро*д*ско*м* въ за*м*ку єго к*р*. м*л*. жытоми*р*ско*м*, пєрєдо мною Миколає*м* Вышъпо*л*ски*м*, по*д*старости*м* житоми*р*ски*м*, постанови*в*шы*с* ѡчєвисто урожоны*и* *єго* м҃*лст* па*н* Крышътофъ зъ Лого*и*ска Тишъкєвичъ, воєводи*ч* бри*ст*ски*и*, ма*р*шалок кола рыцєрско*го,* на сє*и*мику тєпєрєшъни*м* публи*ч*ны*м* зъгодънє *ѡд* ихъ м*л*. пано*в* ѡбыватєлювъ воєводъства Києвъского подалъ пєръ ѡблята*м* для въписанъя до кни*г* нинєшни*х* кгро*д*ски*х* жытомиръскихъ лявъдумъ сє*и*мику тєпєрєшнє*го* до ѡбранъя и ухвалєнъя рєчє*и* в нимъ нижє*и* и широцє ѡписаны*х*. Которого подавъши абы до кни*г* было принято и въписано. Прото я, вра*д*, с повинъности моє*и* тую справу при*и*муючи, читало*м* и до кни*г* уписатъ ро*с*каза*л*, и та*к* сє в собє пи*с*мо*м* по*л*ски*м* писаны*и* маєт. //

[584v] My, dignitarze, urzędnicy ziemscy, szlachta i rycerstwo woiewodztwa kiiowskiego na sejmiku terazniejszym uchwałą sejmu blizko przeszłego warszawskiego i constituciami coronnemi dnia ostatniego msca czerwca w roku idącym tysiąc sześćset cztyrdziesiątym naznaczony do Żytomirza zgromadzeni, wiadomo czynimy Ich Mściom panom braciej naszej i wszystkim tego woiewodztwa kiiowskiego obywatelom, także i każdemu wiedzieć należącemu, iż przychilając się do pomienionych constitucij i maiąc moc, także władzę zupełną *ab omnibus ordinibus Regni* na wniesienia (?) albo uchwalenia na terazniejszym sejmiku podatków do zniesienia przeszłych różnych retent łanowych i podymnych w tym woiewodztwie po tę czasy trwaiących, a skarbowi Rzeczypospolitej należących i przez Ich Mści panów posłów naszych, jako i od inszych wszytkich woiewodztw przyiętych. Tudzież i zapłaty wojsku koronnemu zatrzymanej, więcej dałszej obrany tej zacnej Rzeczypospolitej, a ojczyznie naszej miłej od nieprzyjaciół iej następujących, i nastąpić broń Boże maiących, obmyślenia dostatecznie pozwoloną i dano, nad to i constituciami pomienionemi *approbowaną* torem przodków swoich idących i onych nic nie wydaiąc. Taką między sobą namowę uczyniliśmy i *laudum* zgodnemi głosy postanowili.

Naprzód znosząc przeszłe retenta, których liquidacia *ex regestris Thesauri Regni* przez Ich Mści panów posłów naszych na przeszły sejm posłanych nam przełożona, że te wszytkie przeszłych lat retenta summę pięćdziesiąt dwa tysięca trzysta cztyrdzieści i ośm złotych i groszy piętnaście wynoszą. Tedy wprząd *ratione* summy ośmiu tysięcy złotych s pomienionej summy pochodzącej, które sobie Skarb Coronny przez Ich Mści pp. Abrahama Strybyla i Hrehorego Stawieckiego, rotmistrzów tego woiewodztwa, w roku tysiąc sześćset trzydziestym czwartym // [585] obranych bydź nie oddanę pretenduie, ponieważ przeszły poborca JeMść pan Fedor Suszczański Proskura, pisarz ziemski woiewodztwa tego kiiowskiego, quit od skarbu tegoż coronnego otrzymał i nam produkował. Przetoż tej summy iako niewinnej nie przyjmuiemy. A że JeM p. Alexander Niemirycz, zawziąwszy pieniądze powiatowę

podymne na żołnierza, chorągwie nie stawił, a ni tych pieniędzy nam oddał, przetoż onę powinien nam będzie na przyszłym da Bóg sejmiku electiej deputackiej oddać pod winą dwoiakiej pensiej i dwojga czternasta grzywien, o które ma być przed sąd grodzki kiiowski przez instygatora tegoż sądu na roczki lubo *querele*, które po skończeniu Trybunału teraźniejszego i po sejmiku electiej deputackiej pomienionym, naprzód w grodzie kiiowskim sądzonę będą, pozwany i na rozkazanie banitiej, także publicatiej za niedosyć uczynieniem do sądu Głównego Trybunału Lubelskiego między sprawy skarbową coronnę odesłany, bez dopuszczenia appellatiej i wszystkich *in genere* dillatiej.

Urodzony też niegdy pan Jan Polonski, będąc poborcą podymnego w roku 1634, i summę ośmnaście tysięcy dziewięćset cztyrdzieści i ośm złotych i groszy piętnaście wybrawszy, ani nam, ani do skarbu Rzeczypospolitej pieniędzy nie oddał, i nie oddawszy umarł. Po którego śmierci niektórzy snać potomkowie niebożczykowscy część dobr iego pozostałych trzymają. Przeto powinni będą także na sejmiku electiej deputackiej cisz potomkowie i dzierzawcy dobr pozostałych z regestrami dostatecznymi i prawdziwemi stanąc i rachunek z exactiej niebożczykowskiej uczynić, więc regestra i retenta tych podatków, których niebożczyk nie dobrał u niektórych pokazać, za któremi mogli by bydź contenti ci, którzy nie oddali. A instygator pomieniony sądu grodzkiego kiiowskiego powinien będzie tych retent dochodzić *eo qui supra modo ex processu* do uczynienia zaś albo nie [585v] tego rachunku, także regestrów podaniu dobra niebożczykowskie, wysadziwszy dwoch sposrzodku siebie taxować i skarbowi Rzeczypospolitej do posessiej w taxie podać mamy. A ieśliby te dobra summie pomienionej nie correspondowali, tedy my poglądaiąc iżechmy niebożczyka sami zgodniemi głosy i dobrowolnie za poborcy obrali, ostatek summy skarbowi dopłacić mamy, wszakże pomienieni potomkowie albo dzierżawcy dobr pomienionych *percepte* prowentów z tych że dobr wzięło maią verificować i *pro termino praefato* stanąć *sub paena banitionis ex processu ut supra*. Także i potomkowie urodzonego niegdy pana Alexandra Hanskiego tak, iako i przerzeczonego pana Pawłowskiego, więc i urodzony pan Szymon Pawsza powinni będą regestra swoie do xiąg grodzkich żytomirskich iako wyżej *per oblatam* podać, i *calkulum* przeszłych podatków, które *antecessor superstitum* i teraźniejszy pan Pawsza *superstes* wybrali uczynić, a to także na sejmiku *electiej* deputackiej cisz retentorów, którzy podatków przerzeczonych nie oddali na regestrze podać maią, z któremi retentorami instygator przerzeczony sądu grodzkiego kiiowskiego takim, jako wyżej sposobem ma czynić i postąpić, ponieważ też JeMść pan Fedor Suszczański Proskura, pisarz ziemski tegoż woiewodztwa, nie będąc od nas za poborcę, tylko za posła obrany sam został poborcą, i podatki Rzeczypospolitej od iednych poborami, od drugich zaś podymnym wybiera, iednak do skarbu Rzeczypospolitej summę dwadzieścia pięć tysięcy cztyrysta trzydzieści złotych winien został. Tedy my jakochmy go nie obierali, tak za niego płacić

(ponieważ tego summa słuszność broni) nie powinniśmy, ale niech czyni Jego Mość pan pisarz z temi, którzy mu nie dodali iako wedle prawa będzie należało, lubo tym sposobem [586] i procesem, który iest niżej o terazniejszych podatkach uchwalony, więc iż temi processy swoie niech kończy, którzy nic mu nie dali i na które już *banitie* otrzymał, a wybrawszy ostatek retent, powinien summę pomienioną do Lwowa na zapłatę wojsku koronnemu odwieźć, co zaś zostanie się to na tym że sejmiku przyszłym electiej nam oddać i rachunek *exactiej* swoiej. Tamże uczynić ma także i retent s podpisem ręki swoiej do grodu żytomirskiego lubo kiiowskiego do czterech niedziel od actu terazniejszego *per oblatam* podać, to powinien uczynić *sub paena banitionis*. A o to instygator ten że grodzki kiiowski sposobem wyżej wyrażonym i processem z nim postąpić ma. Także tedy sposób przeszłych retent z woiewodztwa naszego wniesienia i od nich uwolnienia obmyśliwszy drugie podatki, to iest podymne dwoie, lubo woiewodztwo to znacznie osobliwie tego roku przez tatary spustoszonę, złupione, z ludzi obrane i ogniem zniesione iest *in tam praegnanti Rei publice negocio* dać pozwoliliśmy i pozwalamy, a to że wszytkich i wszelakich dobr tak JeKrMści pana naszego miłościwego iako duchownych i świeckich miast, miasteczek, wsi, osad i słobód tak dawniejszych, jako i świeżo osadzać zaczętych, więc i od żydów, gdyż przed pogłównym i przed tym odpłacenia podymnego nie byli wolni, których podatków exactorem albo poborca urodzonego pana Wojciecha Rylskiego, wojskiego żytomirskiego i pisarza grodzkiego kiiowskiego, mianuiemy, obieramy i stanowimy, iakoż obraliśmy i postanowili, który i *iurament* na sprawiedliwą *exactią in facie nostri* według Constitutiej roku 1629 za wydaniem sobie roty przez JeMści pana Krzysztofa z Łohojska Tiszkiewicza, woiewodzica brzeskiego, marszałka, consensu naszego wykonał, a czas tych podatków wybierania i oddania od actu dnia dzisiejszego do niedzieł [586v] cztyrech w Kiiowie wedle quitów przeszłych podymnych roku pomienionego 1629 naznaczamy, wszakże *abiurata desertatorum ex conflagratorum*, ponieważ ta sama uchwała i constitutie sejmu blizko przeszłego przyięli, maią bydź przyimowanę takim iednak sposobem, że cokolwiek roku tego idącego 1640 spustoszonych i spalonych od nieprzyjaciela coronnego pokaże się maiętności, includuiąc w to i ogień przy podkowy znaczny za *iuramentami* w grodzie słusznie i przystojnie wykonanemi, a raczej wykonać maiącemi ten pan poborca ma przyimować, ale *iuramentu* z miast i miasteczek wójt, albo burmistrz ze dwiema rajcami tak JeKrMści, iako duchownych i szlacheckich dobr ze wsi, zaś watamani z iednym *ex communitate* nie przez subordynowanę osoby, ale właśnie sami w grodzie z wiadomością pana poborcy przy atestatiach pańskich sprawiedliwych przystojnie wykonywać tak *distinctione vel modo rota iuramenti addito*, iako wiele *conflagrat* i iako wiele *desereat* każdej zosobna rzeczy, w której maiętności pokaże się. A te *iuramenta authentice* polskim pismem temuż panu poborcy oddawać maią po wydatku, zaś albo nie po-

mienionych podatków maią bydź roczki albo *querele* w grodzie kiiowskim sądzonę dnia wtórego Augusti blizko przyszłego, *non obstantibus judiciis trybunaliciis*, na których sądach powinni Ich Mści panów poborców tak przeszłych, iako i teraźniejszych o nieoddanie albo zatrzymanie i iakim kolwiek sposobem umniejszenie, albo zataienie pomienionych podatków i temi, z któremi ieno będzie należało prawnie czynić i rosprawować się bez wydania pozwów i rellatij zapisowania, gdysz szczupłość czasu tego nie pozwoli, a gwałtowna Rzeczypospolitej potrzeba zapłacenia wojsku coronnemu żołdu zatrzymanego tego wyciąga. Do tego iż *laudo praesenti tanquam publico* // [587] *instrumento ac documento* kożdemu onemu *termin comparendi ex nunc* naznacza się i zachowuie, gdzie pomieniony sąd *absentia delatoram non obstante ad instantiam instygatoris* winnego albo winnych uznawszy na rzetelną satisfactią *in instanti* nakazać *cum duplici pensione*, i z winami dwojga czternasta grzywien bez dopuszczenia appellatiej *etiam a definitiam scutentiam*, gdyż w sprawach skarbowych to iść niema i *constitutio* coronne tego nie pozwalaią, a raczej bronią *cum remissione* na wskazanie i *publicatio banitiej* na sądy główne Tribunalskie lubelskie między sprawy skarbowe coronne. A iż JeKrMść podwoiewodzy kiiowski dla pewnych zabaw i spraw swoich, a JeMść pisarz zaś grodzki *propter munus exactoris quo fingitur* nie mogą *juditiis praesidere* na te retenta i nieoddanie pomienionych *exactij* uchwalonych i tych sądów *expediować*. Przetoż in *lucthoritas* odprawowania sądów albo *querel* przy JeMści panu sędzim grodzkim zostawać ma tak, iednak isz na miejsce pana pisarza, jako poborce ma bydź subdelegat przysięgły, który z panem sędzią sprawy przerzeczone skarbowe będzie miał moc sposobem wyżej opisanym sądzić, wszakże będzie li mógł tak podwoiewodzy ziechać. Tedy i bez subdelegata maią bydź tę sądy przez dwoch ich m[iłościwych] p[anów] sądowych *celebrowane* pod winami w constitutiach dawniejszych na sędziów takowych opisani cokolwiek, zaś pomienionego podymnego pan poborca wybierze go do Lwowa na zapłate wojsku coronnemu uchwałą sejmową naznaczonę odwieźć i obrócić ma. A po oddaniu tegoż podymnego powinien będzie ten że pan poborca na sejmiku przerzeczonym electiej deputackiej *rationem* tych dwojga podymnych nam samym uczynić i regestra z podpisem ręki swej producować, i do xiąg grodzkich *per oblatam* podać *sub eodem paena*, która na // [587v] przeszłego pana poborce ściąga się. A wszakże to panu poborcy naszemu teraz obranemu waruiemy, który tylko *ad praesentem exactionem* dwojga podymnego od nas obrany iest *ad praeterita*, zaś nic nie należy, iż ieśliby *abiurata de vastatorum ex conflagratorum* Skarb Coronny od niego nie przyjmował i trudności iako o to onemi zadał, ponieważ podług uchwały sejmowej przyjmować powinien te dymy wszyscy, a raczej wszytko woiewodztwo submituiemy się *eodem laudo nostro* tegoż pana poborcę zastąpić, *evincować, eliberovać* tak, aby on we wszytkim *indemnis* zostawał, wiele też na tym woiewodztwu naszemu należy, aby Ich MMPP poborcowie

przeszli *declarationem ex rationem* poborów albo podatków dawniejszych, które mieli w swoiej administratiej uczynili. Przeto postanawiamy aby wszyscy ich m[iłości] p[anowie] poborcowie, które po śmierci świętej pamięci króla JeMści Zygmunta Trzeciego, pana naszego, podatkami zawiadywali regestra *exacty* swoich tak *perscept expens abiurat desertat conflagrat*, iako i retentów s podpisem rąk swoich i pieczęciami do grodu tutecznego żytomirskiego, lubo kiiowskiego od actu dzisiejszego za niedziel trzy *per oblatam* podali. Potym da Bóg na sejmiku pomienionym electiej deputackiej *rationem sufficientem praemissorum* uczynili, a który by lubo regestrów *ad actu* nie podał, lubo *rationem* na sejmiku przerzeczonym nie uczynił, taki ma być przez instygatora sądu grodzkiego kiiowskiego na roczki grodzkie, lubo *querelle* kiiowskie pozwany *pro paene banitionis eo ut supra modo ex processu*.

Na drugi zaś punct constitutiami obwarowany obmyślenia obrony Rzeczypospolitej i ojczyzny naszej miłej idąc za dawnemi // [588] prawami i świętobliwemi ustawami przodków naszych *unanimi consensu* zezwalamy by mógł bydź odpór nieprzyjacielowi coronnemu przez pospolite ruszenie, gdyby tego *regens necessitas* była dana, i aby każdy szlachcic *exceptis bis qui iure excepti sunt* przystojnie i porządnie *in persona s*ua stanął podług praw i constitucii przeszłych *eo nomine* uchwalonych, chcąc i innemi wszelakimi sposobami, które by byli i mogli bydź w Rzeczypospolitej obmyślone i postanowione, więc i wszytkimi siłami innym woiewodzstwom do pomocy.

To tedy *laudum* albo postanowienie nasze *vigore praemeatus praefati Regni* za łaską Bożą zgodnie sprawione i skończone, iako nie tylko woiewodzstwu temu naszemu, ale i wszytkiej Rzeczypospolitej potrzebnę wszyscy ich m[iłości] p[anowie] obywatele tegoż woiewodzstwa, *cuiusuis status conditionis ac praeminentia* cale zupełnie a nie naruszenie we wszytkim i w namniejszej części zachować, strzymać i spełnić z nami pospołu powinni *sub fide honore contuentia* i pod winami tu wyżej opisanemi, także w prawie i constitutiach coronnych zamknionemi.

Na co się rękami swoimi podpisuiemy z przyciśnieniem pieczęci naszych i do xiąg tutecznych grodzkich żytomirskich przez JeMść pana marszałka koła naszego *per oblatam* dla actykowania i przez woźnego publicować wskazania podać mamy.

Działo się w Żytomirzu na sejmiku, jako wyżej iest wyrażono, constitutiami coronnemi naznaczonym i approbowanym.

Dnia ostatniego, miesiąca czerwca, roku Pańskiego tysiąc sześćset czterdziestego.

У то*го* лавъдумъ пры пєчатєхъ по*д*пи*с* рукъ тыми словы:

Janusz z Łohojska Tiszkiewicz, woiewoda kiiowski m.p.

Krzysztof Tiszkiewicz woiewodzic brzeski, marszałek kola rycerskiego ręką swą

Stefan Aksak, sędzia ziemski kiiowski starszy m.p.
Abram Tiszkiewicz ręką swą
Mikołaj Osowski m.p.
Wojciech Rylski wojski żytomirski
Paweł [588v] Lukowski
Ich Mść Stanisław Boczkowski m.p.
Sewerin Potocki
Mikołaj Prezewski m.p.
Teodor Woronicz podczaszy kiiowski ręką swą
Wacław Sczerbina ręką swą
Alexander Węzłowski ręką swą
Heliasz Janczyński
Stanisław Czudowski.

Котораѧ жъ то лавъдумъ за поданє*м* выш мєнованоє ѡсобы, а за принѧтє*м* мои*м* урадовы*м* до кни*г* нинєшни*х* кгро*д*скихъ жытоми*р*ски*х* слово въ слово є*ст* уписа*но*.

ЦДІАУК. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 584-588 зв.

References

1. Arkhyv Yuho-Zapadnoj Rossyy, yzdavaemyj Vremennoj Komyssyej dlia razbora drevnykh aktov, uchrezhdennoj pry Kyevskom, Podol'skom y Volynskom heneral-hubernatore (1861). — Kyiv. Ch. II. T. 1: Postanovlenye dvorianskykh sejmykov v Yuho-Zapadnoj Rossyy (1569–1654 hh.), nr 12. S. 116–129. [Russian].
2. Augustyniak, U. (2001). Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Warszawa: Semper. [Polish].
3. Bilous, N. (2015). Pryvatni mista Kyivs'koho voievodstva v pershij polovyni XVII st.: kil'kist', osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi.* Kyiv. Vyp. 15. S. 125–164. [Ukrainian].
4. Bilous, N. (2013). Pryvilei Kyieva kintsia XV — seredyny XVII st. Doslidzhennia. Teksty. Kyiv: Instytut istorii. [Ukrainian].
5. Choińska-Mika, J. (2010). Sejmiki koronne XVI–XVII wieku. Problemy badawcze. *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku.* Warszawa. [Polish].
6. Czapliński, W. Karol Ferdynand Waza (1613–1655), królewicz polski, biskup wrocławski i płocki. http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/karol-ferdynand-waza
7. Czapliński, W. (1984). Sejm w latach 1587–1696. *Historia sejmu polskiego*. Red. J. Michalski. T. 1. Warszawa. [Polish].
8. Halubovich, V. (2016). Polatskaia shliakhta i dynastyia Vazaw. Minsk. [Belarussian].
9. Hołdys, S.(1991). Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław. [Polish].

10. Gryckievich, A. (2005). Tyshkievichy. *Vialikaie kniastva Litouskaie: Encyklopedyia*. Red. G.P. Pashkov i in. T. 2. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя; https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Крыштап_Тышкевіч. [Belarussian].

11. Jakowenko, N. (1995). Posłowie województw wołyńskiego, kijowskiego i bracławskiego na sejmach Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. (próba portretu zbiorowego). *Społeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993)*. Pod. red. J. Bardacha. Warszawa. [Polish].

12. Yakovenko, N. (1990). Do pytannia pro rekonstruktsiiu skladu kyivs'kykh sudovo-administratyvnykh arkhiviv kintsia XVI — pershoi polovyny XVII st. *Arkhivy Ukrainy*, nr 5, s. 18–19. [Ukrainian].

13. Yakovenko, N. (2008). Ukrains'ka shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII stolittia. Volyn' i Tsentral'na Ukraina. Vyd. 2. Kyiv. [Ukrainian].

14. Janas, E. (2014). Armia Rzeczypospolitej w sporach i rozgrywkach politycznych pierwszych lat wojny na Ukrainie (1648–1649). *Res Historyka*, nr 38. Lublin. [Polish].

15. Filipczak-Kocur, A. (1994). Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów 1587–1648. Wrocław. [Polish].

16. Kołodziej R., Zwierzykowski M. (2012). Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej. Poznań. [Polish].

17. Konopczyński, W. (2002). Liberum veto. Kraków. [Polish].

18. Kriegseisen, W. (1991). Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku. Warszawa. [Polish].

19. Król, A. (2018). Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587–1668). Przemyśl. [Polish].

20. Krykun, M. (2012). Instruktsiia sejmyku Volyns'koho voievodstva 1595 r. *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy v XVI–XVII st.* L'viv. [Ukrainian].

21. Kulakovs'kyj, P.M. (2002). Kantseliariia Rus'koi (Volyns'koi) metryky 1569–1673 rr. Studiia z istorii ukrains'koho rehionalizmu v Rechi Pospolytij. Ostroh–L'viv. [Ukrainian].

22. Kulakovs'kyj, P.M. (2006). Chernihovo-Siverschyna u skladi Rechi Pospolytoi 1618–1648. Kyiv. [Ukrainian].

23. Litwin, H. (2009). Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. Warszawa. [Polish].

24. Litwin, H. (2016). Z narodu rus'koho. Shlakhta Kyivshyny, Volyni ta Braclavshyny (1569–1648). Kyiv. [Ukrainian].

25. Mazur, K. (2006). W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa. [Polish].

26. Opaliński, E. (1995). Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. Warszawa. [Polish].

27. Opaliński, E. (2001). Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. Warszawa. [Polish].

28. Pieńkowski, M. (2016). Sejmik ziemi warszawskiej wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV. *Almanach Warszawy. Tom X*. Warszawa: Muzeum Warszawy. [Polish].

29. Prykladom svoikh predkiv. Istoriia parlamentaryzmu na ukrains'kykh zemliakh v 1386–1648 rr. — (2018). T. 1. — Kyiv: Tempora. [Ukrainian].

30. Rulikowski, E. (1885). Motowidłowka. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 6. Warszawa. [Polish].

31. Starchenko, N. (2008). Problematyka sejmykiv Volyns'koho voievodstva pid chas Velykoho bezkoroliv'ia. *Parlamentskiia struktury wlady w sisteme dziarzhawnaha kiravannia Vialikaha kniastva Litowskaha i Rechy Paspalitaj u KhV–KhVIII st. Materyialy mizhnarodnaj navukovaj kanferentsyi*. — Minsk, s. 110–126. [Ukrainian].

32. Starchenko, N. (2012). «Postieriehaiuchy prav, volnostiej y svobod nashykh»: borot'ba za dominuvannia na volyns'komu sejmyku 1593 r. *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natalii Jakovenko.* Kyiv, s. 259–276. [Ukrainian].

33. Statut Vialikaga kniastva Litovskaga 1566 g. (2010). *Encyklopediia VKL*. T. 3. Dadatak. Minsk. [Belarussian].

34. Ternes, J. (2004). Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668). Lublin [Polish].

35. Ujma, M. (2003). Sejmik Lubelski (1572–1696). Warszawa. [Polish].

36. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego (2002). Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik. [Polish].

37. Volumina Constitutionum (2010). T. 3 (1611–1640). Vol. 1 (1611–1626). Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i A. Karabowicz. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: wydawnictwo sejmowe. [Polish].

38. Volumina Constitutionum (2013). T. 3. Vol. 2 (1627–1640). Do druku przygotowali S. Grodziski, M. Kwiecień i A. Karabowicz. Przedmowa W. Uruszczak. Warszawa: wydawnictwo sejmowe. [Polish].

39. Volumina Constitutionum (2015). T. 4 (1641–1668). Vol. 1 (1641–1658). Do druku przygot. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt. Warszawa: wydawnictwo sejmowe. [Polish].

40. Ziober, A. (2013). Sprawy lokalne w świetle instrukcji i laudów sejmikowych ziemi halickiej w pierwszych latach panowania Jana Kazimierza Wazy. *Rocznik Lubelski. T. XXXIX*. Lublin. [Polish].

Natalia Bilous

TOWARD THE HISTORY OF NOBLE SELF-GOVERNANCE IN THE KYIV PALATINATE: THE ZHYTOMYR DIETINE OF 1640

This article deals with detailed analysis of the Zhytomyr dietine of 1640: instruction to deputies and petition from the Kyiv palatinate on the Warsaw Diet of 1640 and decision of the Zhytomyr relational dietine, which took place after Diet. Content of these materials reflects a wide range of political, social, and economic problems that local nobility want to resolve. Documents published in Appendix show demands of local nobility, enable to reconstruct the number of events, illustrate their positions and opinions on important local and state problems.

The Zhytomyr dietine successfully fulfills its self-government functions. In its activity, as in other regions of Polish-Lithuanian Commonwealth, tax problems played

the main role and dominated in resolutions and instructions. The Kyiv nobility gives positive answers to king's demands concerning state problems, as pay of taxes.

The main part of analyzed documents deals with agreeing of local problems, that disturb nobility of the Kyiv palatinate: debts to the state treasury, reconstruction and defense the Kyiv castle, release from army placements in regional cities (Kyiv and Zhytomyr), release of Kyiv merchants from payment of duties on Polish–Lithuanian Commonwealth's territory, regulation of army placements in winter time, provision of foods for military units, awarding honored soldiers etc.

Analyze of dietine documentation make possible to fix two levels of state-territorial identity of Kyiv nobility: 1) belonging to political nation of Polish-Lithuanian Commonwealth; 2) belonging to their own region (palatinate). Thus, local identity has clear nature, characterized by all typical values of Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: *history of parliamentarism, Diet, the Zhytomyr dietine, nobility, taxes, the Kyiv palatinate, Polish-Lithuanian Commonwealth, the 17th century.*

УДК 93/94(070)448):(477)«16»

Євген Мерімерін

Події та персоналії Хмельниччини в масовій поетичній творчості

На основі ретельного аналізу історичних пісень і дум охарактеризовано основні події та образи головних героїв Хмельниччини, як вони сприймалися масовою свідомістю. Зроблено співставлення оцінок цього явища в народному поетичному фольклорі та історичних працях різних народів: виявлено спільне і розбіжності. Зазначено про певні неточності, що спостерігаються стосовно перебігу окремих битв, вчинків основних персонажів, найважливіших соціально-економічних явищ тощо. Велику увагу приділено відображенню художніх образів Б. Хмельницького та його найближчих сподвижників.

Ключові слова: *поетичний твір, Хмельниччина, Україна, Росія, Польща, гетьман, козацтво, селянство, шляхта, народні маси.*

Не вдаючись до конкретної полеміки щодо застосування історикам тих чи інших понять і термінів, а також наявних періодизацій, бо це не входить до мети та завдань цієї розвідки, зауважимо, що існуючий оціночний спектр та хронологічні межі українських революційних подій середини — другої половини XVII ст. лише частково збігаються з відображенням їх у народному поетичному фольклорі. Зокрема, в історичних піснях і думах йдеться безпосередньо про «війну Хмельницького», тобто «Хмельниччину», і подальшу боротьбу українців за свою незалежність. Водночас чітко виокремлюються три історичні періоди: 1) до війни; 2) власне Хмельниччина; 3) після вигнання «ляхів» і перехід у підданство «всеросійське». Саме таку зміну етапів зафіксували і свідчення сучасників тих подій — представників народу. Так, жителі сіл Киваї та Кневичі (Стародубський полк) чітко різнили свій статус до того, як були «за владения польского … шляхтстские», і після — «по изгнании ляхов … в диспозиции (в управлінні) войсковой свободными»[1]. Ще яскравіше щодо цього висловилися козаки с. Покошиці (Чернігівщина), обстоюючи свої права на землю перед місцевою владою: «Когда … малоросіяне з гетманом Богданом Зеновієм Хмельницьким кровію своєю освободили Малую Россію от ярма лядскаго и от держави польських

[1] Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — Т. І. — К., 1929. — С. 22, 73.

королей, а пришли в підданство всеросійського монарха… Алексея Михайловича, в ту пору на обох сторонах Днепра вся земля была малоросіян сполная и общая…»[2].

Певну «еволюцію» трактувань знаходимо безпосередньо в поетичних творах. У думі «Хмельницький і Барабаш», що є однією з перших за хронологією опису подій, у виданні В. Антоновича та М. Драгоманова[3] зустрічаються такі слова:

… із день-години
Зчинилися великі войни на Україні…

Коли ж порівняємо з *«основним»* і *первісним* варіантом публікації думи Цертелєвим у збірнику «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819), то побачимо, що замість слова «війна» застосовується менш виразне «тривога»[4]. З певною різницею в прочитанні твору загалом, маємо слово «війна» й у збірці «Думи та пісні про Богдана Хмельницького» (1970)[5].

Загальновідомо, що населення українських земель, яке перебувало у складі Речі Посполитої, зазнавало непомірних соціально-економічних й релігійних утисків з боку польських манатів і заможної шляхти. Для нього реальною була загроза цілковитого спольщення та покатоличення. Тому єдиним порятунком для українців була збройна боротьба за незалежність і православне віросповідання. Завдячуючи самопожертві, народ, як наголосив І. Франко, «кров'ю, своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю…, не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонився нікому з переможних тиранів»[6].

Звичайно, у цій боротьбі однією з найяскравіших постатей є Б. Хмельницький. Помітно фальсифікуючи наміри володаря булави України, у «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)» так поцінували значення його постаті: «Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес становлення української державності, правильно розумів її завдання й перспективи, бачив неможливість врятування українського

---

[2] Цит. за: *Лазаревский А.М*. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридическийочерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 18–19.

[3] Исторические песни малорусского народа с обьяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — Т. 2. — К., 1875. — С. 3.

[4] Див.: Там же. — С. 8.

[5] Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — С. 29 (варіант А). Порівн. С. 36 (варіант Б*)*.

[6] *Франко І.* Хуторна поезія П.А. Куліша // Твори: в 50-ти т. — К., 1980. — Т. 26: Літературно-критичні праці. — С. 166.

народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією»[7].

Народний поетичний фольклор якщо й не повністю, то значною мірою спростовує такі однозначні «сподівання» та «наміри» гетьмана. Хоча й не можна заперечувати тезу М. Рильського про те, що «особливим піднесенням патріотичного почуття й національної самосвідомості позначені думи та пісні, присвячені Богданові Хмельницькому і його соратникам»[8]. Адже благородним почуттям патріотизму пронизана вся пісенність часів Хмельниччини. І навіть тоді, коли в пісні чи думі йдеться про конкретні вчинки певної історичної особи — Б. Хмельницького чи його сподвижників — М. Кривоноса, Д. Нечая, І. Богуна, Морозенка та ін., — вони пов'язуються із загальнонародними настроями й пориваннями.

Важливо зазначити, що в пісенності доби Хмельниччини відмічена участь практично всіх станів і прошарків українського суспільства: селянства, козацтва, старшини, міщан і навіть шляхти. Щоправда, козаки виступають особливо яскраво та рельєфно, селяни — переважно схематично, тобто більш узагальнено. В історіографії ж у різні періоди концептуальні підходи щодо цього періодично змінювалися відповідно до вподобань влади й панування тієї чи іншої методології. Скажімо, у 20–30-ті роках XX ст. рушійною силою визвольної боротьби супроти панства та іноземних нападників вважалося козацтво, а тому-то її найчастіше визначали як «козацько-селянську». За панування марксистсько-ленінської методології акценти змінились і сталося певне коригування на «селянсько-козацьку». Водночас спостерігалося чітке затушовування ролі представників старшини, особливо шляхти.

Ось як, наприклад, трактував ці аспекти один із дослідників постаті Б. Хмельницького в українській народній творчості В. Хоменко: саме у світлі ленінських оцінок «розкривається і поняття визвольної війни 1648–1654 рр. як загальнонародної». А далі писав так: «У цій війні, було завдання, що об'єднувало всі класи, — це боротьба проти шляхетсько-польського поневолення, проти католицизму та унії. Але *селянсько-козацькі маси* боролися не тільки за національне визволення, а насамперед за соціальне і надавали цим самим війні антифеодального характеру. Українська феодальна верхівка (старшина та шляхта. — *Є.М.*), яка брала участь у війні, навпаки, намагалася зберегти на Україні феодально-

---

[7] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1654). — К., 1954. — С. 8.

[8] *Рильський М.Т.* Героїчний епос українського народу // Історичний епос східних слов'ян. — К., 1958. — С. 50.

кріпосницькі відносини, щоб самій панувати над “рідними” соціальними низами»[9].

Коли слідувати за хронікою викладу подій Хмельниччини, то, зрозуміло, виникає закономірне питання: який поетичний твір треба вважати першим у цьому циклі? Наприклад, Л. Гомін писав, що це народна дума «Хмельницький і Барабаш», присвячена 1647 р. — передню війни[10].

Проте є вагомі підстави визначити першим таким твором пісню «Розлилися круті Бережечки», адже в ній говориться про тяжку неволю українців, містяться заклики до повстання та звертання до козаків сідлати коней і вирушати на Варшаву. Крім того, рядок «Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася» не в'яжеться з першими перемогами у Визвольній війні, як те доводили В. Антонович і М. Драгоманов[11].

Хоча пісня містить мало історичної конкретики, вона формує сприйняття настрою та прагнень майбутніх повстанців, з'ясовує причини соціального та національно вибуху.

Як справедливо зазначив Ф. Колесса, «козацька й мужицька кривда» визначена в пісенному фольклорі як головна причина Хмельниччини (у нього — повстання)[12]. Отже, проблеми «кривди», соціальної та національної справедливості зумовили формування в народній свідомості справжньої причини революційного виступу в середині XVII ст.

Більш показовою в цьому сенсі є дума «Хмельницький і Барабаш», у якій одповідається про безпосередню підготовку гетьмана до війни, оспівуються перші успіхи його вояків проти польської шляхти, відмічено існування відносин між керівником і повсталим людом. І, що характерно, уперше ставляться питання про зраду батьківщині як злочин, про покарання за нього.

Важливо зазначити, що автор твору (народ) недвозначно вживає іменник «войни», а не «війна». Можна припустити, що у такий спосіб наголошується на періодичності «воєн», починаючи з 1648 р., як не суцільного, а поетапного явища.

І хоча твір має глибоке історичне коріння, думаємо, велике його значення полягає не тільки в збігах із достовірними датами та фактами

---

[9] *Хоменко В.* Богдан Хмельницький в українській народній творчості // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 9–10. Порівняй: *Гуржій О.* Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 161–167.

[10] *Гомін Л.* Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості. — К., 1960. — С. 57.

[11] Розлилися круті Бережечки // Українська народна творчість. Історичні пісні (далі — Історичні пісні…). — К., 1961. — С. 179.

[12] *Колесса Ф.М.* Українські народні думи. — Львів, 1920. — С. 31.

минувшини. З огляду на це, безперечно, мав рацію М. Гоголь, коли писав про українські народні пісні: «Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця, вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного частково, тоді він буде задоволений цілком; історія народу розкривається перед ним в ясній величі»[13].

Зокрема, у думі володар булави вболіває за долю жителів українських земель і закликає Барабаша «козакам козацькі порядки давати», чинити опір польській шляхті. Візаві гетьмана репрезентує інтереси національної еліти, котра своїми діями не підтримала ідеї визвольної боротьби, а, навпаки, прагнула зберегти владу магнатерії Речі Посполитої. Барабаш навіть намагається переконати Хмельницького в хибності його задумів, схиляє до зради віри[14]:

Нащо нам, козакам, козацькі порядки давати
Нащо нам за віру християнську достойно, праведно стояти?
Лучче нам з ляхами, з мостивими панами
Хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати.

У даному випадку звертає на себе увагу точність думки про те, що гетьман, незважаючи на своє шляхетне походження, прагнув зміцнити права та привілеї козаків, включно з рядовими. Адже в одному зі своїх законодавчих актів, точніше, проекті угоди (статей) з московським царем від березня 1654 р., він категорично наполіг на чітко визначеному пільговому статусі козацтва[15]. Більше того, ще і свого сюзерена — Олексія Михайловича — спонукав 27 березня того ж року видати спеціальну жалувану грамоту, де, зокрема, йшлося: «Их права и вольности войсковіе, как издавна бывали при великих князях руских и при королей польских, что суживали и вольности свои имели в добрах и судах, и что б в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих старшин судились, подтвердити…»[16].

---

[13] *Гоголь М.В.* Про малоросійські пісні // Гоголь М. Твори: В 3-х т. — Т. 3. — К., 1952. — С. 394.

[14] Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 30.

[15] Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским; Изд. О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 2.

[16] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-х т. — К., 1851. — Т. 2. — С. 177.

У результаті перипетій з І. Барабашем, Б. Хмельницький повівся дуже суворо, незважаючи на свої нібито родинні зв'язки з ним[17]:

Свому куму Барабашеві, гетьману молодому,
З пліч голову зняв.
Жону його з дітьми забрав,
Турецькому султану в подарунок одіслав.

Автор думи в цьому епізоді значною мірою відійшов від історичної правди і вдався до поетичного вимислу про страту володарем булави козацького старшини та віддання сім'ї того в турецьку неволю. Польський мемуарист, певною мірою виправдовуючи угодницьку діяльність І. Барабаша, подав більш заплутану загибель цієї особи та деяких його поплічників, але не від руки Б. Хмельницького[18]. Насправді ж 24 квітня 1648 р. біля Кам'яного Затону (поблизу сучасного с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) повстали реєстрові козаки на чолі з Ф. Джалалієм. Вони вбили І. Барабаша та інших зрадників і 2 травня біля Жовтих Вод приєдналися до армії гетьмана. З народної поетичної творчості І. Барабаш, як негативний персонаж, потрапив на сторінки радянських історичних праць і енциклопедій[19]. Хоча і у них зустрічаються певні розбіжності щодо смерті осавула реєстрового козацького війська, й аж ніяк не «гетьмана молодого», І. Барабаша[20].

Отже, у думі, за допомогою художнього вимислу, сильніше наголошено на ненависті народу до зрадників. Звідси й пристрасні заклики володаря булави, сповнені патріотичних почуттів[21]:

Гей козаки, діти, друзі, молодці, добре дбайте,
Од сна уставайте, руський отче наш читайте,

---

[17] Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 36. (варіант А).

[18] *Chrzaszcz J.* Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków. Prace historyczne 30-lecie dzialności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. — Lwów, 1934. — S. 249–267.

[19] Барабаш Іван // Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. — Т. 1: АБАЗИН–ДЕРЖАВЕЦЬ. — К., 1969. — С. 108.

[20] Порівн.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 78. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. — Т. 8: Роки 1626–1650. — К., 1995. — С. 174–179; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С. 81; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII сторіччя. — Кн. 1. — Дніпропетровськ, 1996.

[21] Дума про Хмельницького та Барабаша // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 34–35. (варіант А).

На лядські табури наїжджайте, лядські табури на три часті розбивайте,

Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте.

Звертаємо увагу на те, що у творі, присвяченому початку боротьби, чітко простежується зв'язок гетьмана з козацтвом, а не з різними станами взагалі. Причому в слова «лях», «ляхи» вкладається соціальний та «іновірний» зміст. Здебільшого вони є синонімами до понять «пан», «пани», а тому нерідко ставляться поряд: «ляхи — мостовиті пани», «пани-ляшки» і т. п. Часто в поетичних творах ляхами називались і представники національної еліти, насамперед ті, котрі зраджували інтереси свого народу.

У пісні про Б.Хмельницького «Чи не той то хміль» йдеться про одну з перших славетних перемог українського народу над польсько-шляхетськими військами під Жовтими Водами (*нині річка має назву Жовта, притока Інгульця, басейн Дніпра. Місцина знаходиться поблизу с. Пахарівка Олександрійського району Кіровоградської області*) 6 (16) травня 1648 р. Тому надалі в багатьох поетичних творах згадки про Жовті Води символізують силу й могутність непереможної армії володаря булави. Єдине, що хотілося б тут уточнити, — це кількість польських вояків, задіяних у битві, — «ляхів сорок тисяч хорошої вроди»[22]. Насправді напередодні битви (кінець квітня) проти повстанців вийшло кварцяне військо під проводом С. Потоцького та два полки реєстровців (зі слугами) — приблизно 6 тис. осіб[23].

Про визначні організаторські здібності й видатну діяльність стратега-полководця Б. Хмельницького йдеться в думі про Корсунську битву. Зокрема, звернено увагу на його вміння чітко ставити перед вояками бойові завдання[24]:

Гей, друзі-молодці,
Браття, козаки-запорожці!
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте.
Потоцького піймайте,
Мені в руки подайте!

---

[22] Чи не той то Хміль // Історичні пісні. — С. 181.

[23] *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий. — М., 1994; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво...

[24] *Хоменко В.* Богдан Хмельницький в українській народній творчості. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — С. 14.

Цей уривок наведено, власне, не з тексту збірки «Думи та пісні про Богдана Хмельницького», а з передмови до неї В. Хоменка, бо в них дивним чином є значне різночитання. Взагалі часом складається враження, що вчений користувався іншими варіантами поетичних творів, а збірка впорядковувалась поза ним. В даному ж випадку обрані нами для цитування рядки більше «вкладаються» в канву сюжету, є виразнішими[25].

Водночас неузгодженість між вступною частиною до збірки і, власне, змістом вміщених до неї текстів при публікації пісенних джерел, звичайно, треба розглядати як унікальне явище.

У поетичному творі маємо дві своєрідні візії: 1) порівняння розуму «пана Потоцького» із жіночим, через «глупство» втручатись у козацькі справи», та 2) усвідомлення «паннами-ляшками» (три особи) марності участі своїх чоловіків у війні з українцями, що, зрештою, призвело до їхнього полону — одного «зв'язали козаки, як би барана, та повели до свого гетьмана»; другого «повели до свого коша»; а третього «либонь повісили його десь на дубі»[26].

Загалом же дума відтворює настрій повсталого люду, який скоріше перебуває в захваті від славної перемоги та її результатів, аніж оповідає про дійсні події.

Конкретне зауваження, що ляхи «за річку Віслу, до Полонного прудко» змушені були тікати, «на річку Случу», «до Прута», зафіксувало панічну втечу шляхетської армії з поля бою під Корсунем, а потім — під Пилявцями. Цьому передували вмілі дії козаків за наказом гетьмана: «Од села Ситників до города Корсуня шлях канавою перекопайте». Тут йдеться про те, як польський обоз отаборився між Корсунем і Стеблевим, а надалі мав рухатись у напрямку Богуслава, через с. Ситники та глибоку долину під назвою Крута Балка. Однак Б. Хмельницький випередив супротивника й пішов у цю місцину та наказав викопати глибокий рів, щоб у ньому зачаїтись. Такий захід дав змогу володарю булави захопити майже увесь обоз ворога.

Фактично у наведених уривках і міститься весь «історизм» твору.

Відомі два варіанти його запису в першій половині XIX ст. (опубліковані, відповідно, М. Максимовичем і П. Кулішем). Специфікою змісту другого варіанту, на відміну від першого, є відсутність оповіді, власне, про перебіг Корсунської битви й роль у ній гетьмана. Проте тут чітко означені причини повстання: утиски жителів України, надмірні податки, зловживання магнатів і орендарів.

---

[25] Порівняй: *Хоменко В.* Богдан Хмельницький в українській народній творчості... — С. 4; Перемога Корсунська. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — С. 38

[26] Перемога Корсунська. Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 41.

Цікаво, що М. Костомаров і М. Максимович пов'язали описані у творі події з Жовтоводською битвою через згадку «правої середи» — дня, коли та відбулася. П. Куліш же побачив у зображенні втечі шляхти паніку, котра охопила їх табір уже після козацько-селянської перемоги над польським військом під Пилявцями 21–23 вересня 1648 р.

М. Плісецький справедливо зазначив, що дума у своїх образах має ознаки різних тогочасних подій — і ранішніх, і пізніших[27].

Певною мірою перегукується з таким сюжетом і пісня про перемогу під Корсунем «Засвистали козаченьки». Тільки в ній уже особисто дружина воєначальника польсько-шляхетського війська нарікає чоловікові[28]:

Чи я тобі, пан Потоцький,
Давно не товкла?
Давно уже ти, Потоцький
З козаки воюєш, —
Ти козаків не звоюєш —
Свою силу згубиш!

Отже, у пісенності наголошується на тому, що жіноцтво Речі Посполитої, панни-шляхтянки, негативно ставилися до кровопролитної боротьби з обох боків. Звичайно, таке тлумачення подій пов'язане з художнім вимислом образів, явним перебільшенням.

Як бачимо, дума та пісня створені на ґрунті подій, пов'язаних із нищівним розгромом армії Речі Посполитої під Корсунем 16 травня 1648 р., відразу після перемоги під Жовтими Водами. А тому вони яскраво передають радість переможців. У битві під Корсунем повстанці оточили штаб польської шляхти, через що до полону потрапили коронний гетьман М. Потоцький і польний гетьман М. Калиновський[29]. Тому-то плач дружини («жони») першого в пісні треба сприймати як відображення реакції соціальної еліти Польщі на поразку.

Значний цикл пісень присвячено найбільш знаним ворогам і найближчим сподвижникам Б. Хмельницького. Зокрема, невелика за розміром пісня «Ой то ляхи — вражі сини», хоч і не називає імен, але, як вважають фахівці, оспівує події, коли магнат Ярема (Ієремія) — лютий ворог українців — у червні 1648 р. вирушив із великим військом через

[27] *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. — С. 126.

[28] Засвистали козаченьки // Історичні пісні. — С. 184.

[29] *Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М., Ковальов А.* Тієї слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 63–98; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Działania militarne w Polsce Południowo–Wschodniej. — Warszawa, 2000.

Овруч і Житомир на Брацлавщину, де знаходились його маєтки. Під час походу він жорстоко помстився всім тим, кого вважав повстанцями[30]:

Ой то ляхи — вражі сини
Вкраїну зрубали
Течуть річки кервавії
Темними лугами.

На нашу думку, останні рядки твору оповіли (чи нагадали) про нищівну поразку вояків магната в бою під Пилявцями у вересні 1648 р.

Значно розширює обрії даного сюжету пісня про М. Кривоноса та Б. Хмельницького «Не дивуйтеся, добрії люди». У ній йдеться про конкретні історичні епізоди початку Національної революції, пов'язані також із Я. Вишневецьким і боєм під Пилявцями. Яскраво відображено, як польські шляхтичі в паніці тікали від своїх супротивників: Вишневецький — на селянському возі; Конецпольський — переодягнувшись посполитим; Острог — з переляку загубивши свій одяг; Заславський — втративши символ влади — булаву. У результаті перемоги народні месники здобули великі скарби польської шляхти, а також численне військове спорядження. Художній образ М. Кривоноса в пісні, який посприяв «ляцькую славу» загнати «під лаву», переконливо уособив героїчний настрій селян і козаків[31].

Битва під Пилявцями надала реальну можливість для подальшого наступу української армії на Варшаву. Проте за не зовсім зрозумілих обставин володар булави припинив військовий похід у цьому напрямі й осадив Львів. Метою було не захоплення міста, а сплата контрибуції його жителями. На жаль, відповіді на це питання зміст твору не дає.

Усі чотири варіанти твору («А», «Б», «В», «Г») загалом реально відтворили перебіг тодішніх подій, визначили в них роль українського гетьмана та одного з найталановитіших і найвідданіших справі козацтва й селянства полковників[32].

Причому вміння воювати М. Кривоноса — Перебий носа, як його майже завжди названо в народних творах, проявлялось у здатності перемагати ворога меншим числом вояків[33]:

Ой за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало!

---

[30] Ой то ляхи — вражі сини // Історичні пісні. — С. 185.

[31] Не дивуйтеся, добрії люди // Історичні пісні. — С. 186–189.

[32] *Мицик Ю.А.* Максим Кривоніс // Укр. іст. журн. — 1992. — № 12 — С. 69–79; Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. — Кн. 1. — К., 1998. — С. 163–167.

[33] Не дивуйтеся, добрії люди // Історичні пісні. — С. 186.

Перебий ніс водить немного —
Сімсот козаків з собою…

У пісні про смерть М. Кривоноса «Ой усе лужком та все бережком» маємо певні історичні невідповідності. Так, у ній говориться, що черкаський полковник, наказний гетьман загинув у бою (щоби підкреслити героїчний пафос), а насправді він помер від чуми наприкінці 1648 р. Прикметно й те, що сюжети варіантів пісні (всього їх 6) про смерть М. Кривоноса значною мірою «накладаються» на зміст пісень про Д. Нечая. Порівняння виявляє спільні деталі та епізоди: частування героїв у своєї куми, наділення їх надлюдськими можливостями характерника, зрадливість джури, згадка про події в Чорному Лісі та ін. Знаючи історію життя Д. Нечая, можна з впевненістю твердити: більшість подій у піснях сталася саме з ним, а не з М. Кривоносом! Тому, природно, напрошується висновок: поетичні твори про Д. Нечая пізніше були перероблені на пісні про його сподвижника.

Ось така цікава обставина відображена в народній свідомості та пам'яті.

Безпосередній стосунок до означеного нами циклу мають декілька поетичних творів. Зокрема, гостра народна сатира на обложені в Збаражі (нині — районний центр Тернопільської області) загони польської шляхти і їхнього керманича — Я. Вишневецького міститься в пісні «Ой що то за хижка». Згадується могутній замок у м. Збараж, збудований у 30-х роках XVII ст. за новітньою, як на той час, фортифікаційною технікою. А також оповідається про літо 1649 р., коли володар булави зі своїми полками захопив навколишню місцевість, щоб унеможливити відхід із ворожого табору. Такими заходами Б. Хмельницький спричинив страшний голод і паніку серед оточених, які почали їсти коней, собак, котів і навіть жаб'ячі лапки[34].

У тридцяти записах (варіантах) пісні «Ой з-за гори високої» всебічно відображена діяльність одного з найулюбленіших героїв Хмельниччини — Д. Нечая, який, очолюючи Брацлавський полк, брав участь у більшості боїв на боці повсталих мас (до своєї смерті на початку 1651 р.). Особливо він проявив свій талант під час розгортання визвольного руху на Брацлавщині й Волині після вимушеного тяжкими обставинами Зборівського договору від 8 серпня 1649 р. У творі йдеться про непримиримість героя до будь-якої угодовської політики щодо влади Речі Посполитої. Причому наводиться більш-менш реальна кількість повстанців, яку міг очолювати полковник, — 40 тис. осіб.

---

[34] Ой що то за хижка // Історичні пісні. — С. 196, 198.

Зміст твору ґрунтується на реальних подіях, які відбувалися на межі 1650–1651 рр., коли польська шляхта віроломно порушила перемир'я й несподівано атакувала м. Красне (нині — с. Красне, Жмеринського району, Вінницької області), де на той час перебував Д. Нечай зі своєю частиною армії Б. Хмельницького. Полковник відважно боронився від польсько-шляхетських військ, які переважали, і героїчно загинув у запеклому бою. У різних варіантах пісні стверджується, що Д. Нечай нібито загинув від руки Потоцького («А») або ж іншого шляхтича (Калиновського, Каневського, Чернецького, Борейко, Зборовського)[35], але реально його захопив і потім згубив Доброцеський. Коли останній побачив, що Д. Нечай, будучи пораненим, продовжує люто відбиватися, то добив його пострілом із мушкета. Спочатку козакам вдалося забрати тіло свого ватажка до замку, але через три дні шляхтичі захопили його й дико поглумилися над останками. Слова ж твору «веліли Нечаєнька в дрібний мак зсікати» мають правдиву основу[36].

Як своєрідний підсумок до циклу поетичних творів, де поціновано перший — *переможний* — етап Національної революції, можна розглядати зміст пісні «Та не має лучче, та не має краще, як в нас на Вкраїні», яку використав М. Костомаров у праці «Богдан Хмельницький»[37]. В ній передані радісні почуття повсталого люду після перемог у боях 1648 р., які мали реальні позитивні наслідки: польська та українська соціальна еліта повтікала з України; знищено велику земельну власність; неабияк послаблено кріпацьку залежність; підірвано економічну основу діяльності євреїв-орендарів і лихварів; розподілено (принаймні частково) землю й майно серед бідного населення країни; повсюди встановлено «козацькі порядки і вольності». Більше того, в українців з'явилася глибока віра в перемогу над поневолювачами[38]:

Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Як у нас да на Україні:
Що немає жида,
Що немає ляха,
Немає унії.

---

[35] Ой з-за гори високої // Історичні пісні. — С. 199–231.

[36] *Степанков В.* Нечай Данило // Полководці Війська Запорозького... — Кн. 1 — С. 241–260.

[37] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования: В 12 т. — СПб., 1870. — Т. 11: Богдан Хмельницкий. — С. 325–353.

[38] Цит. за: Та немає луччє, та немає краще як в нас на Вкраїні // Історичні пісні. — С. 195 (варіант Б).

При вивченні різних варіантів записів пісні про Д. Нечая помічаємо своєрідність кожного з них, а місцями — й історичні невідповідності. Так, у варіанті, видрукуваному під літерою «Г», кінцівка збігається з піснею про Б. Хмельницького. У варіанті під літерою «Ж» впадає в очі переміщення багатьох осіб і місць. Зокрема, під прізвищем Хмельницький виступає не гетьман, а якийсь представник польської шляхти. У варіанті «К» окремі ситуації та звороти подібні до пісенного твору про Бондарівну. Згадка про Паволоч у варіанті «Г» — один із прикладів переміщення місць, яке часто трапляється в народних думах і піснях і т. д.

Доволі переконливо й образно відображено підтримку планів Б. Хмельницького з боку народу в думі про похід у Молдову 1650 р., де воїни ідуть за ним, «яко яркая пчола гудуть». Вона є яскравим зразком історичного твору доби Хмельниччини. Похід, що відбувся, було зумовлено об'єктивними обставинами — існуванням певних союзницьких домовленостей між владами Речі Посполитої та Туреччини. Відомі шість варіантів думи, неоднакових за своєю історичною цінністю. Найбільш повний запис у М. Цертелєва (Миргородщина, початок XIX ст.), інші ж зроблені на Чернігівщині в різний час (П. Куліш, М. Білозерський). Принципово, що всі вони географічно прив'язані до території колишньої Гетьманщини.

У творі зафіксовано й відомості про стан тогочасного озброєння козаків, а також про функціонування загонів при гетьманові[39]:

Котрий козак не має в себе шаблі булатної,
Пищалі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким
В охотне військо поспішає!

Володар булави особисто очолює похід, перед тим ретельно розробивши план наступу. Принциповим є те, що його великі здібності полководця періодично підкреслюються в піснях і думах згадкою про блискучу перемогу під Жовтими Водами (1648). Навіть сама назва урочища, де стався переможний бій, у народній поезії перетворилася на символ звитяги, героїки та патріотизму повстанців. Керівник шляхетських військ Потоцький, згідно зі змістом думи, відмовляється від участі в супротиві на боці молдовського господаря В. Лупула, бо з жахом пригадує події під Жовтими Водами[40]:

---

[39] Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 55.

[40] Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію) // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 58.

Було тобі Хмельницького у вічнії часи не займати.
Бо дався мені гетьман Хмельницький гаразд-добре знати:
У первій войні —
На Жовтій Воді…

Цікаво зіставити, так би мовити, «історизм» перебігу подій, змальованих у думі про похід у Молдову, з реаліями. Так, у творі зазначається, що володар булави, щоби приховати свій план наступу, не обговорював його, не радився ні з соратниками, ні з полковниками, ні з «козацькими джурами» і «громадськими мужами». Цей факт, на думку М. Плісецького, напрочуд виразно відтворює атмосферу суворої таємниці, що оточувала похід аж до здійснення задуму гетьмана[41]. Хоча це не зовсім так. Неточно зазначено в думі й місце відправки гетьманського війська в похід — м. Чигирин. Зате далі деякі деталі походу збігаються зі свідченнями документальних матеріалів. Зокрема, у думі зазначається[42]:

От тоді ж то, як до річки Дністра прибув,
На три часті козаків переправляв,
А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем стояв,
А ще од своїх рук листи писав,
До Василія молдаванського посилав.

Далі йдеться про здобуття козаками міст Сорока, Січава і втечу їхніх супротивників до Ясс.

Насправді, для наступу Б. Хмельницький зорганізував військо до 70 тис. осіб. Крім того, домовився про допомогу з татарами. У похід вирушив з Умані на Ямпіль. Два полки (частини) він дійсно залишив на лівому березі Дністра як заставу, а основну масу вояків переправив через кордон із Молдовою. Збройна акція проходила так несподівано й у такому прискореному темпі, що В. Лупула застали зненацька. Передові полки під керівництвом брацлавського полковника Д. Нечая окупували молдовську столицю Ясси. В. Лупул програв, почав переговори й погодився на умови українців[43].

Певний «історичний збій» у думі стався тоді, коли мова зайшла про взаємовідносини Б. Хмельницького та «короля польського Йвана Потоцького» (насправді, як уже зазначалося, — Миколи Потоцького, великого

[41] *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. — С. 197.
[42] Там само. — С. 56.
[43] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 109.

коронного гетьмана з 1646 р.). Українські козаки захопили останнього разом із польським гетьманом М. Калиновським, і Б. Хмельницький передав обох не турецькому султанові «в подарунок» (як зазначено у творі)[44], а кримському ханові, як свідчать джерела.

В. Хоменко, аналізуючи цей аспект, припустився довільного трактування й пов'язав описані події з другим молдовським походом володаря булави (1652), а також заперечив спільну участь обох польських магнатів у виступі проти Б. Хмельницького[45].

В. Антонович і М. Драгоманов причини походу Б. Хмельницького 1650 р. вбачали у відмові молдовського господаря В. Лупула видати свою дочку за старшого сина гетьмана Тимоша. Цікаво, що таке поціновування запозичене з західноєвропейської історіографії. Принципово зазначити: коментарі обох названих вчених, крім важливих відомостей щодо походу, мають значний збіг із даними думи. Зокрема, серед іншого, наведені вимоги володаря булави до господаря Молдови: відмова того від союзницьких зобов'язань перед керівництвом Польщі, сплата відповідної контрибуції, шлюб їхніх дітей тощо.

Загалом цей твір чи не єдиний, де так реально й детально зображено батальні сцени й ратні подвиги українців проти польської шляхти. Він рясніє історичними реаліями, що зберігалися в народній пам'яті протягом майже трьох століть.

К. Грушевська поцінувала названий твір як один із найбільш автентичних[46]. На противагу їй, М. Грушевський визначив його «старшинським» витвором, бо, власне, Молдовський похід 1650 р. залишився до кінця не усвідомленим простим людом, а отже — зайвим пролиттям крові. Тоді щодо останнього зауваження виникає логічне запитання: чому ж ця подія знайшла відображення і збереглася в народній пам'яті?

У думі «Іван Богун» звертає на себе увагу той факт, що не менш талановитий у військових справах кальницький («вільницький») полковник, за тяжких обставин оборони Вінниці (1651), просить про допомогу безпосередньо в Б. Хмельницького, хоча насправді вони нерідко мали різні тактичні і стратегічні погляди на ведення бойових дій, часто сперечались[47]. Зокрема, полковник просить гетьмана[48]:

---

[44] Хмельницький і Василій Молдавський… — С. 59.

[45] *Хоменко В*. Назв. праця. — С. 16.

[46] Українські народні думи / Тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. — Київ; Харків, 1931. — Т. 2. — С. 186.

[47] *Петровський М*. Іван Богун. — Саратов, 1942 — 16 с.; *Гуржій О.І*. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Укр. істр. журн. — 1998. — № 1. — С. 99–111.

[48] Іван Богун // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 48. Знову ж таки порів.: С. 14 вступної статті.

Дай помочі, порадь і повесели нас!..
Бо вже нас ляхи й турки обступають,
Кругом знаменами[*] своїми обкладають
І кругом нас облягають,
І дуже сильно побіждають.

Вочевидь, йшлося про домовленість обох воєначальників про спільні погоджені дії.

Запис названого твору та його оприлюднення має свою власну оригінальну історію, яка засвідчила певну еволюцію сприйняття головного героя як авторами, так і його видавцями. До 1955 р. залишався відомим лише уривок з нього, занотований П. Кулішем зі слів славетного кобзаря А. Шута, що жив у Сосницькому повіті на Чернігівщині. Для нашого дослідження важливим є вперше зафіксоване місце існування думи. Цей уривок видрукувано в збірнику А. Метлинського (всього 12 рядків)[49].

Цікаво, що 1928 р. дума «Іван Богун» була записана від 86-річного І. Чаловського, котрий мешкав на Сумщині. Проте родом він походив із Вінниччини, де чув цей твір на межі XIX–XX ст. Цей варіант опубліковано в збірнику «Українські народні думи та історичні пісні» 1955 р.[50] Прикметно, що в названому збірнику М. Стельмах поставив під сумнів автентичність твору через певне осучаснення його мови та образів. Відтак виникла підозра у відповідному «доопрацюванні» виконавця чи збирачів. І вже стало цілком очевидним: даний варіант створено не по «гарячих слідах» подій. Проте Б. Кирдан вказав на високий історизм думи, зокрема, в сюжеті про допомогу Б. Хмельницького І. Богуну при обороні Вінниці, коли тому було послано полки М. Пушкаря та О. Глуха[51]. Водночас особисто співець змішав військові дії різних періодів Національної революції, «додавши» до них бої з турками, котрих тоді не було. Б. Кирдан помітив принципову різницю між кінцівкою думи і фінальними сюжетами інших народно-поетичних творів, а тому приписав її виконавцеві. Відсутність у думі типологічних місць і модернізацію лексики вчений пояснив тією обставиною, що І. Чаловський не був ані кобзарем, ані лірником.

---

[*] Очевидно, йдеться про оточення різними військовими підрозділами ворога, в яких прапори слугували символами бойових дій.

[49] Про Івана Богуна // Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. — К., 1854. — С. 407–408.

[50] Іван Богун // Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1955. — С. 115–116.

[51] *Кирдан Б.* Украинский народный эпос. — С. 74–78.

Важливо також зазначити, що в поетичному творі Вінницю невипадково визначено прикордонним містом, адже в 1651 р. відразу за нею проходила демаркаційна межа між ворожими сторонами — польською шляхтою та козацькими загонами. І. Богуна правильно названо «вільницьким» (у варіанті І. Чаловського — «вінницьким») і водночас «каленицьким» (у записі від А. Шута — «кальницьким») полковником. Адже відомо: Кальницький полк створено 1648 р., а 1653 р. його перейменували на Вінницький, коли Вінниця стала адміністративним центром[52]. Першому і другому виконавцям твору топонім «Кальник» усвідомлювався не точно, й тому його призначення могло «зміститися». Перекручення географічних назв — непоодинокий випадок в усному мовленні. Тому появу висловів «камлицькі князі» (у І. Чаловського) та «комлицька обитель» (у А. Шута) можна спробувати пояснити так: останнє, очевидно, є похідним від перекрученого «кальницька». Що ж до першого, то, можливо, дійсно йдеться про калмицьких князів, які на той час брали безпосередню участь у боях в Україні. Вони, разом зі своїми загонами, часто діяли спільно з царською армією, запорожцями та козаками Гетьманщини. Про них, зокрема, кілька разів згадав Г. Грабянка у своєму літописі[53]. Щоправда, у деяких документах, зокрема 1651 р., калмиками називали жителів Криму[54].

На нашу думку, епізод, пов'язаний з участю калмиків і їхніх князів у боях у межах України, має народне походження. Бо про них в українському пісенному фольклорі більше ніде не згадується. А тому навряд чи виконавцям дум чи їх збирачам (записувачам) спало б на думку штучно вводити цей сюжет у думу через майже півтора століття після описаних подій.

Національний характер, соціальний зміст і справедливе визвольне спрямування Хмельниччини проявляється в думах «Повстання проти польських панів» і «Повстання після Білоцерківської угоди 1652 р.», або «Утиски польської шляхти та нове повстання проти неї». Їхній зміст особливо важливий для дослідника тим, що в ньому майже з «науковою» точністю названо нечувані за своїм зухвальством і жорстокістю кривди, котрі чинили магнати та шляхта населенню України: руйнація матеріаль-

---

[52] *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648–1954 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966 — Вип. 2. — С. 123–248; *Gajecky G.* The Cossak administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978. — Vol. 1–2. — P. XV, X, 789 p.

[53] Летопись Григория Грабянки. — К., 1854. — С. 314.

[54] 1651 г., декабря 9. Грамота из Посольского приказа путивльким воеводам С. Прозоровскому и Чемоданову с предписанием сообщить Б. Хмельницкому о продвижении 30-тысячного отряда калмыков, а также послать человека для собирания сведений о событиях, происходящих на Украине // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. III: 1651–1654 гг. — С. 155.

ного добробуту та стабільності, наруга над громадянською гідністю і традиційною мораллю, зневажання звичаїв та релігійних вірувань[55]:

Стали пани-ляхи спосіб прибирати,
Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати,
Над козацьким, над мужицьким добром господарями знахожатись.
То вже де бідний козак
Розгадає п'ятак, —
То нельзя по улиці піти погуляти…

З палким гнівом засуджуються в поетичному творі факти брутального поводження шляхти з людською гідністю «схизматів», їхніми моральними цнотами, зокрема, чистошлюбних уз[56]:

По козаках і по мужиках поставали
Да великую стацію[*] вимишляли,
Од їх ключі поодбирали
Да стали над їх домами господарями.
Хазяїна на конюшню одсилає,
А сам із його жоною на подушках почиває

Більше того, знахабніла й розбещена вседозволеністю шляхта ще й жорстоко карає за скарги на свої знущання та дикунства, переслідує поневолених.

Правдивість такої ситуації підтверджується багатьма джерелами, зокрема, хронічками та літописами.

Важливо зазначити, що в художній інтерпретації «нової війни» проти шляхти після Білоцерківської угоди в думі надзвичайно реалістично змальовано вже вищий щабель соціальної й національної свідомості українців, усвідомлення непримиренності антагонізмів між простим людом країни і «мостовитими панами-ляхами». Ось чому так безкомпромісно й суворо звучить кінцівка твору[57]:

Ступайте, тут вам дорога одна —
До самого дна!

---

[55] Повстання проти польських панів // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 49.

[56] Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 51–52.

[*] Тут: натуральні побори

[57] Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї. — С. 55.

Для нас принциповим є й те, що в думі чи не вперше (з огляду на хроніку перебігу подій Хмельниччини) показана певна розбіжність в оцінці примирення під Білою Церквою 1651 р. гетьманом і «народом». Отже, у такий спосіб припускається й можливість протистояння між ними, коли дії гетьмана суперечать настроям мас[58]:

Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостовитими (панами) у Білій Церкві замирив…

Треба зауважити, що дума «Повстання після Білоцерківської угоди» є доволі типовою для періоду масових повстань проти засилля польської шляхти. За характерними ознаками художніх образів вона дуже наближена до «Корсунської перемоги» та «Про орендарів»: як фрагментарною будовою змісту, так і багатобарвними описами зловживань влади та магнатерії Речі Посполитої, а також сатиричним зображенням розправи над гнобителями[59].

Дума дійшла до нас у двох відомих варіантах: а) у записі М. Мурзакевича на Херсонщині від невідомого співця[60] та б) у записі П. Куліша від кобзаря А. Шута[61]. Спільним для обох варіантів є те, що вони починаються з різких закидів володареві булави щодо підписаного ним Білоцерківського миру. Про те, що укладення цього договору сприймалось у народі як знакова подія, свідчить той факт, що рік його укладання названо «Берестецьким» (другий варіант). Водночас це дає змогу точно датувати твір, адже угоду підписано незабаром (28 вересня) після гучної червневої поразки армії Б. Хмельницького під Берестечком 1651 р., унаслідок чого шляхта та магнати Речі Посполитої спромоглися повернути під свою владу більшу частину Гетьманщини. Причому обурливе сприйняття цього акту на початку думи відповідає історичним реаліям, і навіть не заперечувалося радянською історіографією. Ось як це відображено в тогочасному документі: «государев холоп» Івашко Мосолітінов, будучи в Києві «слышал от черкас (українців. — *Є.М.*) от многих людей, что полковники де и черкасы на гетмана на Богдана Хмельницкого негодуют. А говорят, что он, гетман, помирился с поляками не делом, не по их совету. И хотят де полковники, и сотники, и черкассы всех полков съежаются на совет в Переяславль, и о том меж себя думать, и миру с поляками не хотят, и из

---

[58] Там само. — С. 51.

[59] *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи. — С. 180, 181.

[60] Об украинцах после Белоцерковского мира // Максимович М. Сборник украинских песен. — К., 1849. — Ч. 1. — С. 74–77.

[61] *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. — СПб., 1856. — Т. 1. — С. 51; *Перетц В.* Українські думи в новому виданні К. Грушевської // Етнографічний вісник. — К., 1928. — Кн. 7. — С. 124.

украинских городов за Днепр в королевские городы не идут… И у них де, черкас, о том во всех городах шум большой, что им за Днепр из украинных городов не хаживать»[62].

У варіанті, оприлюдненому М. Максимовичем, визначено строк у чотири місяці, за який Б. Хмельницький нібито мав обмежити перебування шляхти та магнатів Речі Посполитої на українських землях. Водночас у першому і другому варіантах йдеться про те, що домовленість з останніми передбачала «ані козаку, ані мужику жодної кривди» не чинити. Однак, як зазначається в думі, така домовленість відразу була порушена. Підтвердження маємо і у Літописі Самовидця «поляки «незносную стацію брали, … учинили задор, … и там на самое Воскресеніе людей вирубали…»[63].

Зазначивши про моральні, матеріальні та фізичні утиски, автор (автори) твору подає широкі суспільно-політичні узагальнення. Представники козацтва й селянства пишуть володарю булави листа, у якому величають його «отаманом Чигиринським». Щоправда, у варіанті М. Максимовича значиться, що цього листа чомусь відправляють у Полонне. Отже, бачимо певний історичний дисонанс. У посланні гостро ставиться питання: за що гетьман наклав на них такий тяжкий «ясир»? У ньому містяться також і скарги («ні в чому волі не імієм») через те, що в їхніх домах пани стали господарями. Автори послання вимагають: або «звели нам під москалей тікати, або… з ляхами великий бунт зривати!». Проте в тій ситуації Б. Хмельницький міг їх лише просити: «Ладу ждіте!».

Врешті, варіант А. Шута, на відміну від запису М. Максимовича, завершується докладним описом вигнання визискувачів.

Прикметно те, що історизм цієї думи значною мірою відрізняється від достовірності таких творів, як «Хмельницький і Барабаш» і «Похід у Молдавію». У даному випадку відсутня значна кількість реальних персонажів, географія подій. Однак важливим є відображення суспільно-політичної ситуації, котра виникла в Україні внаслідок підписання Білоцерківської угоди. Історичними в думі є образ Б. Хмельницького та р. Вісла як державний кордон.

Тема соціальної диференціації й майнової нерівності в українському суспільстві, зокрема, антагонізму в середовищі козацтва, який помітно почав проявлятися відразу по завершенню Хмельниччини, стала ледь не головною в поширеній у багатьох варіантах думі про Ганжу (інакше — Ганджа, Хвеська) Андибера. Дослідники неодноразово намагалися вста-

---

[62] 1651 г., декабря 2. Отписка путивильных воевод С. Прозоровского и И. Чемоданова в Посольский приказ о неудовольстве на Украине Белоцерковском доворе… // Воссоединение Украины с Россией... — Т. III. — С. 154.

[63] Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 62–63.

новити історичний прототип названого героя, однак їхні думки щодо цього часто не збігаються. На наш же погляд, постать Ганжі, спільника М. Кривоноса, яку ми знаємо з історичних джерел, — це одна справа. Інша ж справа — його поетичний образ, що репрезентує художнє узагальнення кращих представників зубожілого козацтва, народних героїв Хмельниччини. Саме він протистоїть за змістом твору «дукам-сріблярникам», «кармазинним козакам». Зазвичай Ганжа ходить у лахмітті: на ньому три «сиромязі» (сермяги), опанча з рогозу та сап'янці, з яких випирають п'яти й пальці. Старшини кепкують з нього, і лише наймичка співчуває козацькій біді. Неочікувано для «дуків-сріблярників» з героєм відбувається чудове перетворення: він починає грізно покликатися до них, устилає перед ними стіл червінцями, вмить перевдягається в коштовні шати та гукає своїх побратимів. Потому змінюється до нього і ставлення багатіїв: вони лякаються, що перед ними тепер постав особисто запорозький гетьман. Проте Ганжа з презирством сприймає їхню улесливість, мовляв, не гроші й не дорогий одяг визначають значущість людини, адже і влада раптово може стати зовсім іншою. За наказом ватажка прибулі повстанці «потягли» дуків на покарання «у три берези», промовляючи[64]:

«Ей, дуки», кажуть: «ви дуки»!
За вами всі луги і луки,
Ніде нашому брату, козаку летязі,
Стати і коня попасти!

Ця показова сценка сутички козацької голоти з багатіями асоціативно певною мірою нагадує конфліктну ситуацію Іллі Муромця з князем Володимиром із староруської билини. Думу про Г. Андибера, на нашу думку, треба оцінювати, як один із найяскравіших і водночас найтиповіших зразків народного пісенного епосу про соціальний протест козацької голоти проти засилля можновладців, про моральні чесноти українців.

Принципово зазначити й таке: коли в народній поетичній творчості проявлялися сумніви, а то й гострокритичні мотиви щодо прорахунків у діяльності Б. Хмельницького, то радянські дослідники нерідко ігнорували їх, не брали до уваги. Безпосередньо це стосується пісні «Прокляття Хмельницькому за татарський ясир», котра дійшла до нас в уривках. Особливо критично щодо неї висловився Л. Гомін: «В народному середовищі, з якого виходили думи й пісні глибокого патріотичного звучання та любові до Хмельницького, така пісня зародитися не могла»[65].

---

[64] Дума про Хвеська Кганжу Андибера. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. — К., 1854. — С. 377–382.

[65] *Гомін Л.* Визвольна війна 1648–1654 рр. у народній творчості. — С. 147.

Заради об’єктивності зазначимо: ще В. Антонович і М. Драгоманов поставили під сумнів «народність» цієї пісні[66]. А Ф. Колесса висловив здогад, що адресатом проклять у думі був не Богдан, а Юрій Хмельницький[67]. Хай там як, але в пісні маємо такі рядки[68]:

А вдовички ідуть — сильно ридають
Да Хмельницького проклинають:
«Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрелила,
У серденько уцілела!

Те, що прокляття православних за татарський ясир були адресовані Юрію Хмельницькому, підтверджує зміст думи про смерть Б. Хмельницького. Люди досить швидко усвідомили: син не гідний свого великого батька[69]:

Як не стали старої голови Хмельницького зачувати
Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати:
«Ей, Єврасю Хмельниченьку, гетьмане молодий!
Не подобало б тобі над нами, козаками, гетьманувати,
А подобало б тобі наші козацькі курені підмітати!

Водночас треба пам’ятати, що і «старий» гетьман, часто ідучи на військовий союз із татарами, неодноразово припускався прорахунків, унаслідок чого ті спустошували українські землі, а їхнє населення масово забирали в полон. Зокрема, це засвідчили події Берестейської трагедії (18–30 червня 1651 р.), унаслідок якої в полоні опинився особисто Б. Хмельницький[70].

Єдність володаря булави України зі своїм народом, як видно з наведених вище поетичних рядків, підкреслюється поважним зверненням «батьку козацький», «батьку гетьман Чигиринський» і т. п. Зі свого боку Б. Хмельницький називає повсталих людей «дітьми», «друзями», «молодцями»…

---

[66] Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир // Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малоруського народа с объяснениями. — Т. 2. — С. 117.

[67] *Колесса Ф.М.* Хмельниччина в українських народних піснях і думах // Записки історичного та філологічного факультетів: Львівський державний університет ім. І. Франка. — Т. 1. — Львів, 1940. — С. 53.

[68] Проклятіє Хмельницькому за татарський ясир. — С. 116.

[69] Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 64.

[70] *Kubala L.* Bitwa pod Beresteczkiem. — Wapzawa, 1925. — 95 s.; *Каманин Н.М.* Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. — К., 1910; *Widacki J.* Kniaz Jarema. — Katowice, 1984.

Відомий дослідник народної творчості академік Ф. Колесса справедливо зазначив, що образ гетьмана певною мірою ідеалізовано: «Ідеалізування Хмельницького в думах переведене в дусі демократичної тенденції: він зображений як покровитель і заступник не тільки козаків, але й селянства, ба… навіть бідної «голоти», бо таким хотіла його бачити козацька й народна маса»[71].

Як бачимо, володаря гетьманської булави зображено переважно в образі втілення народних ідеалів і прагнень, наділено рисами улюбленого героя. У народній поетичній творчості піклування Великого Богдана про долю рідного народу висвітлюється багатопланово й доволі виразно. При цьому така турбота простежується до останніх днів його життя. Коли наостанок гетьман, передчуваючи наближення смерті, скликає раду і вболіває, щоби вибрали нового керманича, відчувається його небайдужість щодо майбутнього країни, українців («Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка»). На народному зібранні з великою повагою вислуховують старого гетьмана, враховують його побажання й обирають Ю. Хмельницького, відхиливши при цьому чимало кандидатур[72]:

Не треба нам Антона Волочая Київського,
Ні Грицька Костиря Миргородського,
Ні ФілонаЧичая Кропив’янського,
Ні Мартина Пушкаря Полтавського;
А хочем ми сина твого, Юрася молодого,
Козака лейстрового.

Сподівання козаків щодо новообраного гетьмана полягали в збереженні давніх традицій, вирішенні всіх наболілих питань разом і за порадою «старших», досвідчених старшин. А головне — у збереженні пам’яті про надбання Б. Хмельницького[73]:

Він, панове-молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає.
Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати,
Будем його добре поважати,
Тебе батька-гетьмана! Споминати!

---

[71] *Колесса Ф.М.* Хмельниччина в українських народних піснях і думах // Записки історичного та філологічного факультетів. — Т. 1. — Львів, 1920. — С. 54.

[72] Дума про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка. — С. 65–66. (варіант Б).

[73] Там само.

Особливо пафосно, часто перебільшено, у піснях і думах мовиться про сподівання допомоги від уряду Росії. Відносини українців із росіянами в більшості випадків ідеалізовано[74]:

Ой спасибі, Хмелю,
За твою пораду.
Що з'єднав ти нас з Москвою,
З рідними братами

Проте не можемо не звернути увагу на той факт, що запис пісні зроблено в 1950 р., а перше окреме видання здійснено в 1951 р.[75] Тому не виключаємо можливість певного «радянського» корегування змісту (тим більше, за сталінського тоталітарного режиму з його масовими фальсифікаціями). Схожу ситуацію маємо з піснею «Ой у темнім лузі», яку записано в 1955 р. від групи жінок. У ній говориться, що гетьман[76]:

Україну свою об'їжджає,
Аж до Москви голос посилає.
А ти, Богдане, з врагом воювався,
Ти найперший до Москви добрався

Як відомо, одними з головних причин, які послугували початку Національної революції, були соціально-економічні. Особливу роль у цьому аспекті відіграли орендарі та лихварі, які, фактично, були потужним знаряддям визиску в руках польського та вкраїнського панства в межах Речі Посполитої. Безпосередньо їм присвячено думу «Про орендарів (оренди)», що була складена в період Хмельниччини. Вона, поряд із думами «Корсунська перемога» та «Повстання після Білоцерківського миру», належить до творів фрагментарної структури. Маємо п'ять окремих записів названої думи середини XIX ст., але три з них — повторні. Найбільш «повноцінним» є варіант тексту, записаний Г. Базилевичем з містечка Олександрівка від А. Шута в кінці 1840-х — на початку 1850-х років (вперше надруковано в «Этнографическом сборнике»[77], а потім опубліковано К. Грушевською в «Думах»[78]).

---

[74] Ой Богдане, Батьку Хмелю // Історичні пісні. — С. 240.

[75] *Гайдамака П.* Дума про Богдана Хмеля. Слова народні. — К., 1951. — 4 с.

[76] Ой у темнім лузі // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 89, 128.

[77] Местечко Александровка Черниговской губернии Сосницкого уезда (Священника Г. Базилевича) // Этнографический сборник. — 1853. — Вып. 1. — С. 330–331.

[78] Оренди // Українські народні думи / Тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. — Київ; Харків, 1931. — Т. 2. — С. 169–184.

На жаль, усі тексти треба класифікувати як похідні, бо вони містять явні ознаки втручання (виправлення та доповнення) видавців.

У творі йдеться про те горе, яке чинили орендарі корінним жителям. Як монополізували право на шляхи транспортування товарів, брали високі мита з кожного воза, пішого, навіть зі старців, пооблаштовували численні шинки при дорогах. Вони заорендували навіть церкви, де здирали з пастви значні побори за всякі служби.

Важливим моментом у творі є протистояння багатим євреям їхніх бідних одновірців (як і в думі «Корсунська перемога»). Українські народні співці, вочевидь, добре усвідомлювали принципову майнову нерівність серед єврейства, до бідноти вони ставилися з явною симпатією, хоча й з гумором (образ Аврама, який мав «невеличкий крам, тульки, шпильки да іголки»). Уся ж негативна критика зосереджена на багатіях-орендаторах, котрі[79]:

…всі шляхи козацькі заорендовали;
На одній милі
Да по три шинки становили;
Становили шинки по долинах,
Зводили щогли по високих могилах
Да брали миту промиту
Од возового
По повзолотого,
Од пішого — пшениці
По три дєнєжки мита брали;
Од неборака старця
Брали крупи да яйця,
Да ще й питає:
Чи нема, котик, ще чого?

Щодо особливо сумнівних місць у думі зазначимо, що, наприклад, І. Франко вважав твір не досить історичним за своїм змістом. Бо, на його думку, тут значно перебільшено масштаб здирств орендарів як для середини XVII ст. Згодом йому заперечив Б. Кирдан, стверджуючи, що про схожі зловживання вже зазначили численні сучасники. Останній особливо позитивно поцінував думу за яскраве і всебічне зображення економічних причин вибуху Хмельниччини.

Отже, відображення подій Хмельниччини в історичних піснях і думах здебільшого має глибоке достовірне коріння. Головним героєм, зрозуміло, є Б. Хмельницький, для якого характерні переважно позитивні

[79] Дума про оренди // Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 41–42.

оцінки, хоча містяться й певні «сумніви» та критика його діяльності. Друге місце після гетьмана серед позитивних персоналій посідає полковник Д. Нечай, котрому присвячено приблизно 30 поетичних творів, не рахуючи значну кількість просто «звичайних» згадок в інших піснях і думах. У «популярності» йому дещо поступаються полковники М. Кривоніс, І. Богун, а також деякі інші козацькі старшини. Прикметно, що в окремих випадках їх змальовано в образах характерників — напівлегендарних представників українського народу.

Про те, наскільки масштабно й достовірно пісні та думи про Хмельниччину відображають реалістичність сприйняття історичних подій і постатей тогочасним суспільством, можна судити, порівнюючи їхні змісти, наприклад, з так званими «козацькими літописами» другої половини XVII — середини XVIII ст. або з історичною драмою невідомого автора того ж періоду «Милость Божія».

Важливо зазначити, що в історичних піснях і думах Хмельниччина визначається по-різному: народне повстання, війна, боротьба проти польсько-шляхетського панства. Причому народний рух чітко «прив'язано» до військово-політичної діяльності Б. Хмельницького: від початку війни до його смерті, тобто 1648–1657 рр. Крім того, Хмельниччина в зображенні пісенного фольклору найчастіше характеризується не як суцільне, безперервне явище (війна), а як цикл окремих битв, котрі поєднували спільні цілі, ідеали, протести проти зовнішнього ворога.

Поцінування народом, автором історичних пісень і дум, діяльності Б. Хмельницького, чия «слава не вмре, не поляже», помітним чином проявилось у багатьох пізніших творах російських і українських митців доби українського Відродження: від К. Рилеєва, Ф. Глінки, Є. Гребінки, Т. Шевченка до І. Франка, І. Нечуя-Левицького та М. Старицького. Мотиви та образи з народного поетичного фольклору широко використали у творах майстри слова під радянської України — О. Корнійчук (п'єса «Богдан Хмельницький»), П. Тичина («На Переяславській раді»), М. Рильський («Переяславська рада», «Триста літ»), М. Бажан («Гонець» із циклу «Біля Спаської вежі»), А. Малишко («Дума про козака Данила»), Я. Качура (повість «Іван Богун»), Н. Рибак («Переяславська рада»), Л. Дмитренко (драма «Навіки разом»), П. Панч (роман «Гомоніла Україна») та сотні інших. Композитор К. Данькович створив оперу «Богдан Хмельницький». Зрозуміло, з відомих причин ми не станемо нині говорити про художню вартість й ідеологічну заангажованість названих творів. Напрацювання сучасних митців і критиків у багатьох випадках розставили більш адекватні і зважені акценти на значенні Хмельниччини та її дійових осіб.

References

1. Antonovych V., Drahomanov M. (1875). Prokliatiie Khmel'nyts'komu za tatarskyj iasyr. In *Istorycheskie pesny malorus'koho naroda s ob'iasnenyiamy*. (Vol. 2). Kyiv. [in Russian].
2. Barabash Ivan (1969). in Radians'ka entsyklopediia istorii Ukrainy. (Vol. 1: ABAZY`N–DERZhAVECz`). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Chrzaszcz J. (1934). Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naocznego świadka wypadków. *Prace historyczne 30-lecie dzialności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego*. Lwów, 249–267. [in Polish].
4. D.N. Bantysh-Kamenskiy (1858). Istochniki malorossijskoj istorii. (Ch. 1). Moskva. O. Bodyanskiy, 2. [in Russian].
5. Franko I. (1980). Khutorna poeziia P.A.Kulisha in Tvory (Vol. 26). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Gajdamaka P. (1951). *Duma pro Bogdana Xmelya*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Gajecky G. (1978). *The Cossak administration of the Hetmanate*. Cambridge (Vol. 1–2, P. XV, X), 789. [in English]. https://doi.org/10.3138/cjh.15.1.114
8. Hohol' M.V. (1952). Pro malorosijs'ki pisni. In *Tvory*. (Vol. 3). Kyiv, 394. [in Ukrainian].
9. Homin L. (1960). *Vyzvol'na vijna 1648–1654 rr. u narodnij tvorchosti.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hrushevs'kyj M.S. (1995). Istoriia Ukrainy-Rusy: (Vol. 8: Roky 1626–1650). Kyiv, 174–179. [in Ukrainian].
11. Hurzhij O. (1995). Pro deiaki otsinky politychnoi j vijs'kovoi diial'nosti Bohdana Khmel'nyts'koho v istorychnykh pisniakh ta dumakh ukrains'koho narodu. In *Doba Bohdana Khmel'nyts'koho (Do 400-richchia vid dnia narodzhennia velykoho het'mana*. Kyiv, 161–167. [in Ukrainian].
12. Hurzhij O.I. (1998). Ivan Bohun: deyaki mify` ta real`nist`. In *Ukrayins`ky`jistory`chny`jzhurnal.* (1), 99–111. [in Ukrainian].
13. Kamanin N.M. (1910). *Bitva kazakov s polyakami pod. m. Berestechkom v iyune 1651 g.* Kyiv. [in Russian].
14. Khomenko V. (1970). Bohdan Khmel'nyts'kyj v ukrains'kij narodnij tvorchosti. In *Dumy ta pisni pro Bohdana Khmel'nyts'koho*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kolessa F.M. (1920). *Ukrains'ki narodni dumy*. L`viv, 31. [in Ukrainian].
16. Kolessa F.M. (1940). Khmel'nychchyna v ukrains'kykh narodnykh pisniakh i dumakh. In *Zapy`sky` istory`chnogo ta filologichnogo fakul`tetiv: L`vivs`ky`j derzhavny`j universy`tet im. I. Franka.* (Vol. 1) L`viv. [in Ukrainian].
17. Kostomarov N.I. (1870). *Istoricheskie monografii i issledovaniya*. (Vol. 11: Bogdan Xmel`ny`czky`j). Sankt-Peterburg. [in Russian].
18. Kostomarov N.I. (1994). *Bogdan Khmel'nickiy*. Moskva. [in Russian].
19. Kry`p'yakevy`ch I.P. (1966). Administraty`vny`j podil Ukrayiny` 1648–1954 rr. In *Istory`chni dzherela ta yix vy`kory`stannya*. (Vol. 2). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Kryp'iakevych I.P. (1990). *Bohdan Khmel'nyts'kyj*. L`viv. [in Ukrainian].
21. Kubala L. (1925). *Bitwa pod Beresteczkiem*. Wapzawa, 95 s. [in Polish].

22. Kulish P. (1856). *Zapiski o Yuzhnoj Rusi*. (Vol. 1). Sankt-Peterburg. [in Russian].

23. Lazarevskij A.M. (1908). Malorossijskie pospolitye krest'yane (1648–1783 gg.) In *Istoriko-yuridicheskij ocherk po arxivnym istochnikam*. Kyiv, 18–19. [in Russian].

24. Maksimovich M. (1849). Ob ukraincah posle Belocerkovskogo mira. In *Sbornik ukrainskih pesen*. (Vol. 1). Kyiv. [in Russian].

25. Mytsyk Yu.A. (1992). Maksym Kryvonis. In *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal* (№ 12), 69–79. [in Ukrainian].

26. Mytsyk Yu.A., Storozhenko I.S., Ploxij S.M., Koval`ov A. (1989). *Tiiei slavy kozats'koi povik ne zabudem*. Dnipropetrovs`k, 63–98. [in Ukrainian].

27. Peremoga Korsuns`ka. In *Dumy` ta pisni pro Bogdana Khmel'nickogo*. (1970) Kyiv. [in Ukrainian].

28. Peretts V (1928). Ukrains'ki dumy v novomu vydanni K. Hrushevs'koi. In *Etnohrafichnyj visnyk*. (Kn. 7). Kyiv, 124. [in Ukrainian].

29. Petrovs'kyj M. (1942). *Ivan Bohun*. Saratov, 16. [in Ukrainian].

30. Polkovodtsi Vijs'ka Zaporoz'koho: Istorychni portrety. (1998). (Kn. 1). Kyiv. [in Ukrainian].

31. Ryl's'kyj M.T. (1958). Geroyichny Heroichnyj epos ukrains'koho narodu. In *Istorychnyj epos skhidnykh slov'ian* Kyiv, 50. [in Ukrainian].

32. Serczyk W.A. (2000). *Na płonącej Ukrainie. Działania militarne w Polsce Południowo-Wschodniej*. Warszawa. [in Polish].

33. Smolij V.A., Stepankov V.S. (1995). *Bohdan Khmel'nyts'kyj: sotsial'no-politychnyj portret*. Kyiv. [in Ukrainian].

34. Storozhenko I.S. (1996). *Bohdan Khmel'nyts'kyj i voienne mystetstvo u Vyzvol'nij vijni ukrains'koho narodu seredyny XVII storichchia.* (1). Dnipropetrovs'k. [in Ukrainian].

35. Widacki J. (1984) *Kniaz Jarema.* Katowice. [in Polish].

Yevhen Merimerin

EVENTS AND PERSONALITIES OF KHMELNCHICHNA IN MASS POETICAL ART

Based on a carefully analysis of historical songs and dumas, the head events and images of the main characters of Khmelnytsky are characterized through the prism of popular perception. The corresponding comparison of the estimations of this phenomenon in folk poetic folklore and historical works of different peoples is made: general and differences are revealed. Some inaccuracies are mentioned in the works concerning the course of separate battles, the actions of the main characters, the most important socio-economic phenomena, etc. Much attention is given to the reflection of B.Khmelnitsky's artistic images and his closest associates.

Keywords: *poetic work, Khmelnytsky Region, Ukraine, Russia, Poland, Hetman, Cossacks, peasantry, gentry, masses.*

УДК 711.55:94(477.75-076) «16»

Фират Яша
доктор філософії (PhD),
Університет Дюздже
(Дюздже, Республіка Туреччина)
e-mail: yasafirat@gmail.com

Типологія бахчисарайських осель та кварталів (1650–1675 рр.)*

переклад з турецької мови: Олесь Кульчинський
Інститут тюркології Стамбульського університету
e-mail: kulchynskyy@gmail.com

В історичних дослідженнях з османістики існує чимало праць на тему кварталу, споруд, які його утворювали, та типології оселі. Ці праці пропонують розгляд кварталу з погляду розташування або ж сфокусовані на місцевих можновладцях, які контролювали дотримання нормативних правил. І хоча структурні особливості типового турецько-османського кварталу та типологію оселі в різних регіонах досить детально досліджено, у нашому розпорядженні обмаль інформації щодо кримських міст. Відсутність досліджень бахчисарайських кварталів визначає актуальність згаданої теми. Мета цієї статті — знайти аналогії та відмінності між османськими та кримськими кварталами. Водночас роботу присвячено вивченню структурних особливостей житлових будинків, котрі належали до основних споруд, що утворювали квартали. Інформація з «реєстрів каді», оброблена через архітектурну програму Edraw-Max, допоможе визначити, хто кому доводився сусідом, а також те, як зводилися будинки — в упорядкованій формі чи безсистемно.

Ключові слова: *Крим, Бахчисарай, квартал, оселя, Edraw-Max.*

Вступ

У специфікації османського міста праці Макса Вебера видаються опорою для дослідження ісламських міст (Weber 2010). Однак поселення ісламського світу не ввійшли до визначення «міста»,

---

[*] Статтю підготовлено на основі кандидатської дисертації «Бахчисарай (1650–1675)», написаної під керівництвом професора Юджеля Озтюрка за підтримки Турецького історичного товариства.

яке Вебер запропонував ще на початку XX ст., — і в Туреччині, і в решті світу це пробудило серйозну реакцію; відтак, з’явилися праці, що покладали на меті довести існування, власне, «ісламського» міста, (Özvar-Bilgin 2008; Edhem Golfmann-Masters 2012; Leeuwen 2012). Одна з таких робіт належить і Доану Кубану. Той засвідчує таку найочевиднішу рису ісламського міста, як його поділ на квартали — окремі одиниці — з фізичного погляду (Kuban 1978: 54).

Справді, місто можливе лише з базаром, де йде торгівля, з такими структурами, як ринок та квартали, котрі є основним фактором у появі соціуму, приналежного до цих будівель (Koç 2005: 169). І, власне, за квартал мають місце, де знайомі між собою особи разом мешкають, беруть участь у релігійних обрядах в одній і тій самій мечеті або церкві та навіть відповідають за дії одна одної згідно з нормами, що їх визначає соціум (Ergenç 1984: 69).

З «реєстрів каді»* зрозуміло, що кримські міста значною мірою володіли тими ж самими структурами, що й решта османських. Розмежування кварталів згідно з етнічною приналежністю проявляє себе в усіх містах Криму та насамперед — Бахчисараї. Особи однієї віри природним чином розподілялися по кварталах, аби легше взаємодіяти, перебувати разом із такими ж, як вони самі (Ortaylı 2008: 281). Ріст мешканців міста та прибулих до нього осіб вимушував засновувати нові квартали, і з часом ті ділилися не лише згідно з етнічною структурою, але й за місцями, де мешкали ремісники однієї галузі.

Загалом видається, що особи, котрих ми визначили як «знайомих між собою», щонайменше, в кримському суспільстві XVII ст. засновували квартали не як поодинокі індивідууми, а ділячись на роди та племена. На чолі вихідців із родів або племен стояли релігійні лідери. Таким чином, магалла (квартал), крім того, що була фізичним місцем, оберталася на структуру, котра забезпечувала і громадський контроль через існування індивідуумів, відповідальних за діяльність один одного (Abacı 2005: 105; Çetin 2016: 132; Kuban 1978: 62).

Коли ж кримський хан Менглі-Ґірай перебрався до палацу, який велів збудувати 1503 р. (Kançal-Ferrari 2005: 61; Kançal-Ferrari 1997: 521), довкола нього почали селитися мешканці міста, відтак — розподілятися за кварталами. З часом у місті, яке отримало назву Бахчисарай, власні квартали заснували мусульмани, іудеї, вірмени, цигани та решта релігійних й етнічних груп. Отож на історичній сцені, відповідно до людських потреб, появилося нове місто.

---

* Кадій, каді — мусульманський суддя, що вів судочинство згідно з принципами шаріату.

Квартальна типологія Бахчисараю

Безперечно, релігійні чинники впливали на квартальний поділ. Якщо центром мусульманських кварталів була мечеть або месджіт (мала мечеть), то іудейських — синагога, а християнських — церква. У мусульманських кварталах мечеть або месджіт зводилися в їхній центральній частині; деякі ж із них навіть згадували за назвами цих культових споруд. Між 1650–1675 рр. у Бахчисараї зафіксовано десять кварталів, названих так само, як їхні культові споруди. Це Джамі-і Кебір (османотур. Велика мечеть), Коба Джамі (Мечеть Коба), Месджіт Еміра Джеляля (емір — воєначальник), Месджіт Гаджи Алі (гаджи — той, хто здійснив гадж), Хан Джамі (Ханська мечеть), Орта Джамі (Центральна мечеть), Медресе Менглі Ґірая Хана, Месджід Селіма Ґірая-султана, Завіє (назва суфійського комплексу), Мечеть Арслана-аги. Зрозуміло, що принцип найменування, котрий ми спостерігаємо в містах Анатолії та Румелії, застосовували й щодо кварталів Бахчисараю. Наприклад, назва Джамі-і Кебір — найпоширеніша серед кварталів майже всіх анатолійських міст. Імовірно, саме до магалли з цією назвою кримський хан і навідувався щоп'ятниці, коли перебував у Бахчисараї. Адже тут стояла п'ятнична мечеть регіону. Згаданий квартал був одним із двох найбільших у Бахчисараї XVII ст. Він іноді згадується в судових протоколах як Буюк Джамі (Велика мечеть, büyük — тур. великий) або Джамі-і Шеріф (Почесна мечеть). Позаяк слово «кебір» (османотур., араб.) означає «великий», то секретарі вряди-годи занотовували мечеть як «büyük» (тюрк. для «великий»), вряди-годи ж називали її Джамі-і Шеріф, тобто — почесною. Утім, не беручи до уваги секретарських помилок, хибне відображення кварталів, що згадуються в «реєстрах каді», як інакших, може спричинити значний ґандж. Оскільки палац, де мешкав кримський хан, стояв у згаданій магаллі, там були вищі ціни на нерухомість у порівнянні з рештою. Адже чимала частина можновладців, військові та великі багатії селилися у кварталі Джамі-і Кебір.

Аби раціональніше сприйняти структуру кримського кварталу, за допомогою архітекторської програми Edrax-Max на основі торгових справ, відображених у судових протоколах, створено гіпотетичну перспективу бахчисарайських кварталів Джамі-і Кебір та Коба Джамі. Мета експерименту — проаналізувати місцеві особливості кварталів та водночас сформувати уявлення щодо того, хто чий був сусід; будівлі зведено у впорядкованій формі чи безладно. Отож, поселення мало такий вигляд:

Мал. 1. Квартал Джамі-і Кебір

Ми вже зазначили, що магалла Джамі-і Кебір — одна з двох найбільших у Бахисараї. Причина її значних розмірів криється не лише в географічному розташуванні, але й у тому, що тут зосереджувалося міське населення. Відтак, у місцях із великою кількістю населення жвавішають і людські взаємини, у порівнянні з рештою територій до суду потрапляє значно більше справ щодо продажу нерухомості, угод, правочиння, одружень із розлученнями тощо. Коли хтось із мешканців магалли щось продавав або ж дарував комусь зі своїх близьких, він узаконював свій продаж чи то дарчу, звертаючись до суду. Інакше особа у разі непорозуміння або ж відсутності доказів про те, що власність належить саме їй, могла опинитися у скрутній ситуації. Частина інформації, роздобутої зі згаданих реєстрів, стосується не лише типу нерухомості, до якої належала продана власність, але і того, що її оточувало довкола. В угодах про купівлю-продаж зазначалося, з чим сусідить власність певної особи з заходу, сходу, півночі та півдня, куди обернено її сторони[1].

[1] Ця візуалізація не показує вулиць магалли. Вона створена як гіпотетична на основі даних «реєстрів каді» з метою топографічного аналізу. Аби репрезентувати достеменну візуалізацію кварталу, потрібне детальніше джерело. Під час створення візуалізації з погляду розташування нерухомості доволі важливу роль відіграли вжиті в судових

Якщо подивитися на візуалізацію, то до споруд, які насамперед приковують увагу, належать квартальна мечеть і ханський палац. Мечеть, що є спорудою якогось вакифу (благочинна фундація), — перша у переліку місць, котрі утворюють квартал. У розумінні типового османського міста існує квартальна мечеть та низка вакифних споруд довкола неї. Відтак розташування на малюнку вгорі таких споруд, як приналежних вакифу мечеті хамаму (лазня), крамниці та фонтану засвідчує, що перед нами аж ніяк не безладне згромадження різних будівель. Дохід із цих споруд, котрі слугували магаллі, використовували і на те, аби далі провадити її розвій, і на обслуговування та полагодження їх-таки, як і на решту витрат (див. KŞS 13, vr. 62).

Як видно з візуалізації, річка Ашлама (Гнила вода) сприяла озелененню та садівництву в Бахчисараї. Протікаючи більшістю кварталів міста, вона вирішувала проблеми мешканців із водопостачанням. Тим часом будинки зводили з деревини, отож серед них лише інколи зустрічалися багатоповерхові. З малюнку видно, що двоповерховими домами володіли шейх Абдюсселям-ефенді, Бакі-мірза бін (син) Аліш-мірза, Сатилмиш бін Карагьоз. Також із будівель, якими володів шейх Абдюсселям-ефенді, зрозуміло, що той був заможною особою. Крім того, що він був господарем двох двоповерхових будинків, розташованих один навпроти одного, йому також належали конюшня, кухня, приватні хамам і фонтан та якась кам’яна прибудова. Дослідивши решту будівель у кварталі, можна дійти висновку, що цей ефенді (тур. пан), який носив титул шейха, належав до чільних мешканців кварталу.

Традиція зводити культову споруду та вакифні будівлі довкола неї, яка притаманна класичній османській типології кварталу, простежується і в кварталі Джамі-і Кебір. Відразу біля мечеті стоять вакифні споруди. Увагу приковують вакифні крамниці, медресе, школа, кав’ярня, бозахане (місце, де продавали напій зі злакових — бозу, що часто відзначалася хмільними якостями), хамам та місця, де вони розташовані (Koç 2005: 168).

На мал. 1 бозахане стоїть на півночі кварталу, поряд будинку когось із немусульман на ймення Яні. Розташування бозахане доволі далеко від центру кварталу та водночас поруч із будинком немусульманина наштовхує на думку, що він-таки в ній і господарював. Крім того, ситуацію варто розцінювати і як ознаку того, що представники інших, ніж іслам, релігій мешкали в мусульманській магаллі. Отож, хоч би як квартали в османських містах ділилися за етнічною структурою, мусульмани разом із представниками решти релігій могли мешкати в одному кварталі та

протоколах визначення: şarken (тут і далі османотур. — східна сторона), garben (західна), şimalen (північна), kıbleten (південна). Для прикладу див.: (Sert 2008).

природно зав'язувати між собою сусідські взаємини (Yağcı-Genç 2013: 20).

Що ж до кав'ярні, котра належала до громадських будівель, то вона стоїть в одній із центральних частин кварталу, поблизу вакифних споруд. Так само поруч із ними зводили й громадські фонтани, якими мав послуговуватися цілий квартал. На малюнку візуалізації увагу приковує, що фонтан, котрий, як з'ясовано, належав кварталу Джамі-і Кебір, розташовано саме біля вакифних споруд. Приналежність фонтану до магалли встановлено на основі «реєстрів каді», утім, відомо, що загалом у Бахчисараї існувало вельми багато фонтанів. У судових записах навіть відображена щоденна платня майстрові, відповідальному за їхнє полагодження[2].

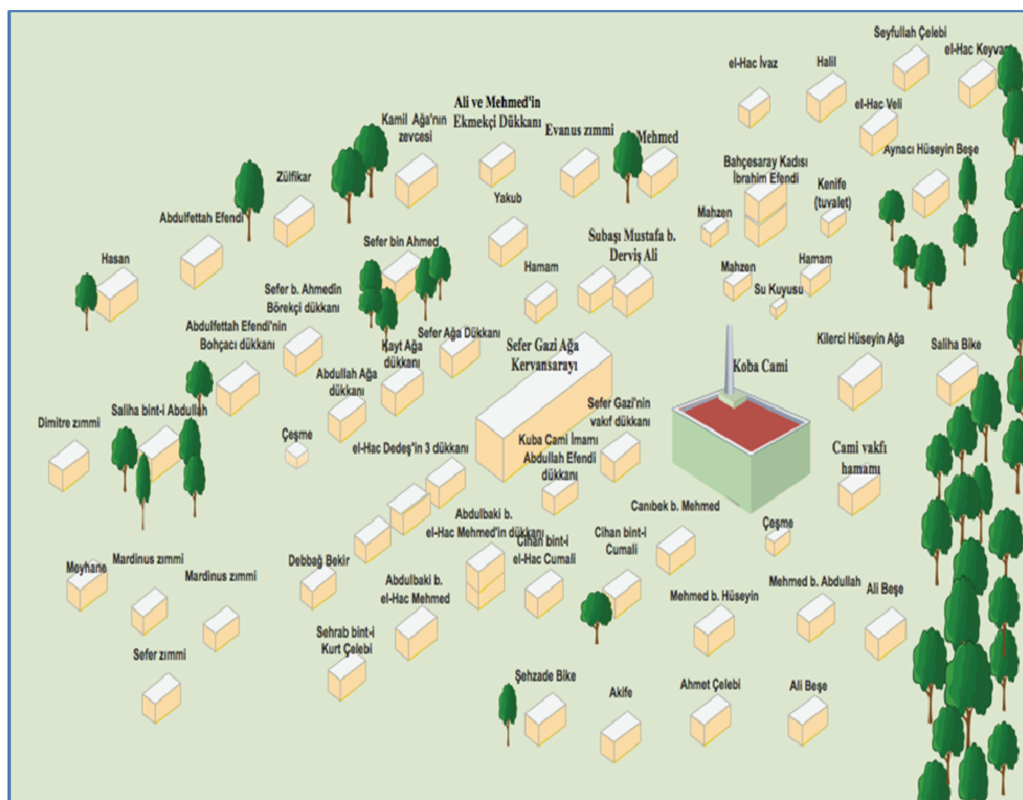
Зрештою, хай би як річка Ашлама задовольняла потреби квартальних мешканців, її воду не використовували як питну, позаяк вона мала неприємний присмак (Evliya Çelebi 2003: 220). Мешканці магалли, у чиїх садках не було криниць, пили воду з фонтанів, котру поставляли туди з відповідних джерел. Фонтани Бахчисараю зацікавили Евлію Челебі, й у своєму «сеяхатнаме» (османотур. книга мандрів) він написав, що їх у місті існувало сімдесят. Евлія Челебі, наголошуючи, що вода в тамтешніх фонтанах холодна та чиста, стверджує, що навіть у червні ніхто не зможе зробити з них більше трьох ковтків (Evliya Çelebi 2003: 220). Разом із Евлія Челебі Едвард Деніель Кларк зазначає, що вода в бахчисарайських фонтанах холодна, чиста та прозора, мов кришталь, тече зранку до вечора, і стоять вони в кожній частині міста (Clarke 1811: 375).

Сім'ї, які володіли невільниками, іноді споруджували для них окремі будівлі, щоб не мешкати разом із ними в одному будинку. У садку Мегмеда бін Рамазана, де росли фруктові та нефруктові дерева, стояло помешкання для невільників. Напевно, він виділив для них окреме місце, оскільки волів, щоб ті не порушували його життєвий, тобто приватний, простір. Утім, із мал. 1 зрозуміло, що помешкання для невільників — нечасте явище в бахчисарайських кварталах.

Деякі ж квартали, попри те, що названі так само, як мечеті або месджіди, виходять на передній план завдяки іншим різним спорудам. Один із них — Коба Джамі (мечеть Коба). Ця магалла перебуває на передньому плані через свій величезний базар, що, згідно зі свідченням Евлії Челебі, пролягав через неї від краю до краю, а також — крамницю та найбільший на Кримському півострові каравансарай (постоялий двір).

---

[2] У реєстрах зафіксовано, що наприкінці травня 1674 р. комусь із немусульман на ймення Андрій доручено лагодити бахчисарайські фонтани; за роботу йому призначено три акче на щодень (KŞS 20, vr. 75); також з'ясовано, що вівся окремий список щодо полагодження фонтанів у Бахчисараї (KŞS 10, vr. 52).

Мал. 2. Квартал Коба Джамі

На мал. 2 довкола мечеті Коба, як і у кварталі Джамі-і Кебір, містяться вакифні споруди. Як видно з візуалізації, розташовані в цій магаллі базар і каравансарай також стали причиною концентрації крамниць відразу біля останнього. Разом із крамницями, де продавали клунки на білизну та одяг, хліб і бьорек (випічка, пиріг), знаходяться і ті, чиї товари нам не вдалося визначити. Власне, у «реєстрах каді» лише зафіксовано, кому вони належать, тому нам невідомо, що в них продавали. Будівлі, приналежні до вакифу мечеті, що на мал. 2, слугували не тільки мешканцям магалли, але й торговцям, котрі прибували з різних країв. Між тим, вивчаючи будинки мешканців кварталу, можна зрозуміти, що в цій магаллі, у двоповерховій споруді мешкав кадій Бахчисараю. Крім двоповерхового будинку, він також володів двома льохами, вбиральнею, приватним хамамом та криницею. Якщо ж подивитися на титули решти мешканців магалли, крім кадія, стає зрозуміло, що тут зосереджувалися шановані громадою особи: челебі (шанований), беше (старший ага), ель-гадж (те саме, що гаджи), ефенді, ага. Порівнянно з Джамі-і Кебір, у цьому кварталі мешкало ще більше немусульман. Видно, що вони про-

живали в південно-західній частині магалли, і поблизу їхніх домів стояло мейхане (корчма, шинок). Загалом, беручи до уваги дві візуалізації, можна твердити, що будівлі, котрі складали квартали, розташовано аж ніяк не у випадковому порядку, отож вони в очевидній «формі» утворювали притаманний лише їм простір, котрий відповідав людським потребам.

Поза кварталами, названими так само, як мечеті або месджіди, у Бахчисараї також простежуються ті, що отримали свої назви від імен чільних осіб міста. Статуси їх та звання наочно прояснюють ситуацію. Квартали називали за іменами осіб, чию індивідуальність визначали такі фахи, як сідельник, секретар, кравець, ливарник ядер, болюкбаши (голова військового підрозділу). Утім, це було притаманно не тільки Кримові. Майже в усіх містах Анатолії існують квартали з такими або схожими за суттю іменами[3], як от: Саррач Мустафа (Сідельник Мустафа), Шахболад Ага, Багадир Ага, Кайтас Ага, Алі Ага, Гюсейін Ага, Сехраб-ефенді, Джемшід-ефенді, Муртаза Алі-ефенді, Кятіб (секретар) Сефер Ґазі-ефенді, Гаджи Хасан-ефенді, Гаджи Бекір, Гаджи Джафер, Гаджи Ґазі, Гюсеїн Болюкбаши, Гумбараджи (ливарник ядер) Сефер, Агмед Челебі, Гаджи Темір, Терзі (кравець) Алі, Джан Мегмед.

Власники імен разом із приставками до них «гаджи», «ага», «челебі» — шановані в суспільстві особи. Отож, часто квартали називали за іменами тих, хто вибивався вперед серед бахчисарайської громади. Із судових протоколів за 1650–1675 рр. зрозуміло, що двадцять кварталів були названі за іменами місцевих очільників громади.

Загалом у Бахчисараї, що містив у своїй структурі різні етнічні елементи, існувала система квартального поділу. Хоч би скільки різних за етнічним походженням осіб мешкало в мусульманській магаллі, протилежне явище навряд чи було можливим. Тобто, ситуація не з тих, коли можна зустріти й мусульманську оселю у іудейській або вірменській магаллі. Культурні ідентичності виходили на переднє тло у формуванні кварталів. У Бахчисараї, крім кварталів, де мешкали мусульмани, виявлено й сім таких, які населяли представники інших релігій. Це — румський (рум, мн. румлар — назва греків у Османській імперії), вірменський, циганський, черкеський, руський (етнонімом «рус» передусім

---

[3] В османських містах класичної доби кварталам запозичували їхні назви від релігійних та вакифних споруд, громад, а також імен чільних постатей регіону. Один із провідних фахівців у царині історії османського міста Озер Ерґенч у своїх працях, присвячених таким містам як Бурса, Анкара та Конья, подає доволі детальні тлумачення щодо назв їхніх кварталів. Див. (Ergenç 2014: 43-70; Ergenç 1995: 29-31, 44-47; Ze'evi 2000: 25-28; Maydaer 2009: 43-44; Taş 2004: 128-138; Açık 2012: 111-117).

позначали українців. — *О.К.*), Чуфуткалє[4] (поселення караїмів) та богданський (Богдан — назва Молдови) квартали.

Мешканці вірменського, іудейського та румського кварталів різнилися від решти й за етнічною, й за релігійною ознаками. Адже більшість населення у циганському, черкеському та богданському кварталах складали мусульмани. Ці громади практикували іслам у поєднанні з власною культурою. Помилково також думати, що у магаллі, котра відображена в протоколах як «руська» або «уруська», мешкали руси. Імовірно, коли магаллу тільки заснували, вони або ж звільнені бранці, руси за походженням, доти мешкали на її місці. Далі поселення обернулося на квартал, який заселяли лише мусульмани чи то звільнені бранці, що навернулися до ісламу.

Розглянувши назви кварталів угорі, ми зупинилися на факторах установ, осіб та етнічної структури. Утім, існували також квартали, котрі запозичили свої невідповідні цим трьом категоріям назви з елементів поселення, що привертали увагу. Серед визначених кварталів варто виділити й такі: Шехрекустю (див. прим. 5), Деббаглар (чинбарі), Кушчу (птахівник), Дар Аач (імовірно: шибениця), Тархан (тут: привілейована особа, звільнена від податків), Кую Оньу (поперед криниці) та Сувлу Коба (водяна печера).

Наприклад, магалла, де мешкали чинбарі разом із їхніми сім'ями, отримала свою назву від верстви цих ремісників. Тим часом такі топоніми, як Дар Аач, Кую Оню, Шехрекюстю[5], Сувлу Коба, засвідчують, що їхнє походження визначали очевидні особливості місця поселення. Так, один із них — Сувлу Коба — походить від назви водяної печери у місці розташування кварталу. Отож, географічні особливості магалли та відстань від неї до центру міста також слугували вагомими чинниками у присвоєнні назв.

У судових протоколах Бахчисараю за 1650–1675 рр. зафіксовано сорок чотири квартали. Однак ці дані отримано лише на основі судових справ, визначити ж достеменну кількість кварталів у місті неможливо. Фегмі Йилмаз стверджує, що, відповідно до кількості населення Бахчи-

---

[4] Іудейський квартал у судових протоколах фігурує як «Юдеї Кал'а (Калє)». Кал'а (Калє) — тюрк. фортеця.

[5] Шехрекустю — так називали квартал, який засновували задля розселення мешканців міста, заледве воно розросталося. У багатьох містах Анатолії зустрічаються квартали з цією назвою (Öz 2005: 62). Район, що згодом примикав до міста, отримував назву Шехрекустю (осм. шехір — місто). У сельджуцьких містах Туреччини магалли або поселення з такою назвою не виявлено. Її найперший історичний зразок в Анатолії стосується Бурси 1430-х років. Коли населення міста виросло, квартал, заснований за його межами, отримав назву «Шехре кюстю». У багатьох містах Анатолії існує чимало кварталів під таким іменем (Baykara 1990: 130-131).

сараю у січні 1784 р., той складався з тридцяти чотирьох кварталів[6]. Однак із запропонованих даних зрозуміло, що тільки населення мусульманських кварталів після обчислення його кількості потрапило до «реєстрів каді». Адже видається неможливим, аби за більш ніж столітній період місто скоротилося до тридцяти чотирьох кварталів, якщо у визначеному на основі судових протоколів переліку не брати до уваги ті, де мешкали різні етнічні / релігійні групи. Хоча й вимушена міграція мешканців Бахчисараю могла спричинити зменшення кількості кварталів. Натомість Омер Бийик у своїй докторській дисертації, присвяченій Криму 1600–1674 рр., дослідивши геть усі судові протоколи, стверджує, що Бахчисарай складався з дев'яносто двох кварталів (Bıyık 2014: 132-135). Проте він не врахував того, що судові секретарі по-різному називали одні й ті самі квартали, отож його дані видаються доволі завищеними. Так, історик, незважаючи на те, що магаллі Джамі-і Кебір водночас присвоювали назви «Буюк джамі» та «Джамі-і шеріф», про що зазначено вгорі, розглянув їх як приналежні окремим кварталам. Між 1600–1674 рр. кількість кварталів збільшилася паралельно до приросту населення. Загалом усі перелічені дані засвідчують, що за період між 1650 та 1675 рр., якому присвячене наше дослідження, розвиток Бахчисараю набирав обертів, надалі мали постати нові квартали, а їхня кількість лише зрости.

Евлія Челебі, подаючи у своєму творі назви таких бахчисарайських кварталів, як Хан Джамі, Сефер Ґазі, Коба Джамі та Іслям Ага, стверджує, що вони належать до найвідоміших у місті (Evliya Çelebi 2003: 226). Згадані квартали зафіксовані у «реєстрах каді» та були одними з найбільших для свого часу — це переконує, що Евлія подає правдиву інформацію стосовно Бахчисараю. Водночас із демографічного погляду дані щодо кількості домівок бахчисарайської магалли, у порівнянні з будь-яким із міст Анатолії чи то прилеглих до неї, містять украй відмінну інформацію. Наприклад, відомо, що у великій магаллі такого османського міста, як Едірне, на п'ятдесят дев'ять домівок мешкало сто сімдесят дві сім'ї, відтак один будинок ділили навіть п'ятеро або й восьмеро з них (Uğur 2015: 68). Таке становище не притаманне бахчисарайським кварталам.

---

[6] Квартали, визначені під час обчислення кількості населення 1784 р.: Хан Джамі, Саксаган (Сагускан), Кайтас Ага, Шехрекустю, Сари Гюсеїн, Кади, Абід Ефенді, Омер-шах Ефенді, Асмакую, Арслан Ага, Молла Мустафа, Деббагхане, Мектум, Сулу Коба, Меліс Ага, Шехрінустю, Шах Болат Ага, Буюк Акташ, Салачик, Шабан Молла, Орта Джамі, Хаджи Гьок, Осман Ага, Сінджан, Козоглу Кизи (?), Ескіюрт, Махзар Ефенді, Акчокрак, Юкари Медресе, Юкари Месджід, Єшіль Джамі, Орта Медресе, Баба Курт, Ель-Хадж Алі Ага (Yılmaz 2015: 181).

Типологія бахчисарайських помешкань

Житлові помешкання забезпечують дослідників різноманітною інформацією на предмет розуміння соціуму та його культури. Адже і вони володіють своєю мовою, для тих, хто розуміє її, розповідають про ментальність забудовника, його спосіб життя та переконання. Особливості помешкання, територія, яку воно охоплює, район, у якому розташоване, матеріали, з якого збудоване, допомагають сформувати уявлення щодо економічного становища його господаря. З судових справ із питань власності можна дізнатися про фізичні особливості домівок, якими володіли бахчисарайські господарі, будівлі, що їх оточували, а також ціни на нерухомість під час купівлі-продажу. Передовсім шлях до розуміння житлової будівлі пролягає через тлумачення термінології, вживаної щодо нерухомості у судових записах. Для опису домівок та їхнього довкілля у «реєстрах каді» Кримського ханату послуговувалися такими термінами: mülk (нерухома власність), dâr (дім, місце), bâb (ворота, двері), çit hâne (саманний дім), çatma hâne (дерев'яний дім), taş hâne (кам'яний дім), tahtânî (одноповерховий будинок та перший поверх), fevkânî (високий, двоповерховий будинок та другий поверх), mahzen (див. пояснення далі), kiler (комора), müsmire та gayr-i müsmire (фруктові й нефруктові дерева), muttasıl (прилеглий), muhavvata (огороджений стіною, муром), yurt (намет кочівника), hayat (тут: відкрита територія, садок або двір), havale (дерев'яний паркан, огорожа), ahır (конюшня), bi'r-i maî (криниця), kenifî (вбиральня), sayfiye (літнє помешкання), buyut-u müteaddide (низка об'єктів оселі), târîk-i âmm (вулиця, широкий шлях), târîk-i has (закрита вуличка на один або кілька будинків).

Зазвичай у судових реєстрах поняття нерухомої власності (mülk) передбачає і визначення сусідів, котрі оточують нерухомість з чотирьох боків. Та з самого терміну mülk незрозуміло: під ним мають на увазі дім, сад чи то город. Водночас під час здійснення операції з купівлі-продажу нерухомої власності у реєстрах її довколишні сусіди визначалися в такий спосіб: зі сходу, з заходу, з півдня, з півночі. Як зазначає Сурайя Фарухі у своїй праці «Османці середньої верстви», на більшості земельних ділянок якоїсь магалли стояв будинок, отож термін mülk вживався як поняття, що разом із будинками охоплювало всі прилеглі до них споруди та земельні ділянки (Faroqhi 2009: 8). У такому вимірі терміни mülk та dâr (дім, місце) близькі один до одного. З «реєстрів каді» зрозуміло, що слово dâr, котре у словнику тлумачиться як «місце»[7], вказує на територію, яку охоплює низка маєтностей. Наприклад, на низку маєтних одиниць вказує таке визначення: «До мого місця (dâr), що є частиною моєї нерухомої власності

[7] Позначає місце, дім, будинок, маєтність та оселю (Doğan 2011: 346).

(mülk) належать один bâb дерев'яна хижа з кам'яним будинком разом із рештою місць та належностями, а також — право на решту речей і дерева фруктові та нефруктові» (KŞS 13, vr. 29). Беручи до уваги, що mülk — це вся нерухомість, якою володіють, a dâr — лише територія (місце), зрозуміло, що вислів «mülk такого-то» — визначення, далеке від деталізації.

Слово bâb (баб), котре у словниках тлумачиться як «ворота, двері», (Doğan 2011: 133), у документах вживають у такій формі: один bâb — кімната, три bâb — дерев'яна хижа. Це вказує на те, що згадане слово позначає як будинок, так і поняття нерухомої власності, котра містить кімнату та двері (трикімнатний нижній поверх — üç (три) bâb tahtanî, двокімнатний верхній поверх — iki (два) bâb fevkânî). Слова, які безпосередньо стосуються житлового помешкання, — це çatma hâne, taş hâne та çit hâne. Очевидно, що будинки отримали такі назви відповідно до матеріалу, з якого їх будували. Çatma hâne (перс. хане — дім) позначає помешкання, збудоване з дерева, çit hâne — з суміші глини та соломи, комишу або хмизу, taş hâne — з каменю. Одноповерхові будинки в документах позначали як tahtanî, двоповерхові — fevkanî (Kuban 1995: 51; Faroqhi 2009: 115). Крім того, майже в усіх кримських містах — та насамперед у Бахчисараї — збоку біля домів та крамниць або ж у їхніх підвалах містився mahzen (махзен)[8]. Вважається, що це приміщення використовували для зберігання вугілля, однак із «реєстрів каді» видно, що вряди-годи там зберігали й дорогі речі. Найпаче у махзенах, котрі містилися в підвалах крамниць, складали товари на продаж (KŞS 4, vr. 52; KŞS 13, vr. 3; KŞS 20, vr. 9, 69, 86). Власне, тому mahzen відрізняється від kiler — так називали приміщення, де зберігали їжу. Причому в досліджених реєстрах воно фігурує як надвірне (KŞS 17, vr. 28). Що ж до eşcâr-ı müsmire ve gayr-i müsmire, то цим терміном позначали фруктові та нефруктові дерева, котрі росли довкола дому (Açık 2010: 219). Водночас низку житлових будинків, котрі прилягали до якогось дому, визначали як muttasıl, а оточені мурами — як muhavvata (Kuban 1995: 48).

Також простежено, що деякі з житлових споруд у Бахчисараї позначали словом yurt. Кубан наголошує, що ця лексема характеризує намет, як найкращий зразок кочового помешкання (Kuban 1995: 38). Власне, термін yurt доволі важливий, оскільки засвідчує, що навіть у XVII ст. в Криму відчувався вплив кочової культури. Гадається, що оселі, які реєстри фіксують, змальовуючи поселення кримців на гірських полонинах та в місцях зимівлі, відображають саме споруди у формі наметів. Простежено й те, що в назвах поселень вживано терміни Yurt (намет) та Eski yurt (старий намет). Також у термінології щодо нерухомості в судових реєстрах часто можна натрапити на слово hayat (основне зна-

[8] Підвал, призначений, щоб складати та зберігати різні речі (Doğan 2011: 1146).

чення в тур. мові — життя). Під ним маються на увазі не кімнати дому та закриті місця, а відкриті території, як то садок або двір (Faroqhi 2009: 84). Коли жінки проводили час у садку біля оселі, загорожа, стіна, звана havale (Doğan 2011: 717), оберігала їхній приватний простір, ніби завіса, щоб їх не було видно знадвору. Sayfiye, котре словники визначають як місце, де мешкають влітку, проводять літо (Doğan 2011: 1485), також позначає приміщення, розташоване поза домами бахчисарайців. Вряди-годи в «реєстрах каді» кімнату, диван, грубку не виділяють окремо, а називають buyut-u müteaddide (низка об'єктів оселі) (Faroqhi 2009: 85). Інші об'єкти, розташовані поза домом, — bi'r-i maî (криниця) та kenif (убиральня). Нарешті, в термінології нерухомості часто вживаються tarîk-i âmm, що означає дорогу, відкриту для кожного, та tarîk-i hâs — також дорогу, втім, доступну лише деяким особам (Açık-Düzenli 2015: 246; Faroqhi 2009: 50).

З реєстрів нерухомої власності очевидно, що переважну більшість бахчисарайських будинків зведено з дерева. Місто було засноване в лісистій місцевості, його оточувало багато садів, отож довкілля безпосередньо визначало вибір матеріалу для побудови осель. З'ясовано, що після дерев'яних будинків найпоширенішими були доми, звані çit hâne, — їх зводили з суміші глини та соломи або комишу. Спостереження Мартина Бронєвського [Marcin Broniewski] щодо архітектури кримських будівель виводять типологію бахчисарайського дому XVI ст. на широкий план. М. Бронєвський наголошує, що в Бахчисараї існував всього один кам'яний дім, і в ньому мешкав кримський хан (Bronevskiy 1970: 24). Зрозуміло, що в перших бахчисарайських поселеннях, які постали в XVI ст., оселі зводили з дерева та саманної цегли. Едвард Деніел Кларк звертає увагу на те, що будинки споруджували з дерева та випаленої цегли, а дахи покривали червоною черепицею (Clarke 1811: 390).

Очевидко і те, що майже всі міські мешканці володіли власними будинками та не винаймали осель. Ціни на житло варіювалися залежно від матеріалу, з якого його збудовано, кількості кімнат у домі, площі та поверхів, наявності садка, криниці, конюшні, вбиральні та кухні, а крім того — магалли, де він стояв. Бахчисарайські багатії мешкали в комфортних оселях та послуговувалися всіма громадськими місцями своєї магалли. Відомо, що в магаллі Коба Джамі Уммі Ґюльсюму Біке даровано двоповерховий будинок вартістю тисячу двісті курушів (сімсот золотих монет) із широкою літньою ділянкою, великим подвір'ям, хамамом, криницею та вбиральнею (KŞS 20, vr. 84). Оскільки будинок був двоповерховий, то можна припускати, що і зведено його з каменю, позаяк потребував міцного матеріалу. Не випадково, що високими були й ціни на маєтки з криницями. Донька Абдуллаха Делляле Бенефше продала вірменинові на ймення Гірагоз у вірменській магаллі дерев'яний та саман-

ний доми разом із криницею, фруктовими та нефруктовими деревами за сто дев'яносто курушів (KŞS 20, vr. 68). Позаяк ім'я батька Бенефше зафіксовано як Абдуллах, це наштовхує на думку, що й сама вона, змінивши віру, навернулася в іслам, відтак, щоб перебратися з вірменського кварталу в район, де мешкали мусульмани, продала свою нерухомість. Тим часом нерухома власність, яку виставив на продаж Ель-хадж Дедеш із магалли Коба Джамі, була двокімнатним будинком. Однак перед ним пролягала широка земельна ділянка, у садку також стояло двокімнатне помешкання з махзеном у підвалі, крім того, садок-город разом із фруктовими та нефруктовими деревами оточував кам'яний мур (havale), за яким їх не було видно. Цей дім, ринкова вартість якого складала триста курушів (двісті золотого монет), купив чоловік на йменння Ель-Хадж Шахін (KŞS 21, vr. 10). Ціни на житло залежали від площі маєтності та її специфіки. Адже в одній і тій самій магаллі також містилася нерухомість із нижчою ринковою вартістю, втім, вона далека від типології осель, які можна вважати виявом заможності. Наприклад, однокімнатний дім доньки Агмеда Саліги (із саману) разом із фруктовими та нефруктовими деревами продано за тридцять курушів (двадцять золотих монет) (KŞS 9, vr. 5). Із «реєстрів каді» можна визначити, що ринкова вартість будинків вихідців із середнього класу варіювалася від двадцяти до ста курушів. Загалом якщо багатії та частково вихідці з середнього класу мешкали в надійних кам'яних будинках, то бідняки — у домах із дерева та саману. Відтак, можна стверджувати, що побудова осель залежала від матеріалу, який людині пропонували географічні умови. Тому бідняки зводили оселі із недовговічного матеріалу, який їм вдавалося легко роздобути. Між тим, камінь у порівнянні з деревом та саманом, було значно важче роздобути і він вимагав набагато більших затрат. Інакше кажучи, довговічний матеріал (камінь) асоціюється зі своєрідною заможністю. Таке становище суперечить ідеї, котру висловив Тургут Джансевер. Власне, він, ставлячи акцент на релігійному чиннику, стверджує, що османці через сприйняття світу як плинного зводили оселі з недовговічних матеріалів, натомість європейці, керуючись щодо світу почуттям наживи, — з довговічного (каменю) (Cansever 1996: 129-130). Вплив релігії на архітектурні будови — незаперечний. Проте описану ситуацію доволі складно пояснити лише однією причиною. На це впливали і такі фактори, як основні будівельні матеріали, що їх пропонували людині географічні умови, бажання мешкати в безпечніших та міцніших оселях, а також рівень заможності.

Не лише матеріал, із якого зведено будинок, визначав його вартість. Місце, де він стояв, його розміри та додаткові володіння також збільшували вартість житла на ринку. Наприклад, дерев'яний дім Гасана, одного з мешканців циганської магалли, разом із фруктовими та нефруктовими деревами при купівлі оцінено в двадцять золотих (KŞS 9, vr. 22).

Решта місць, котрі примикали до дому, збільшували ціну. Вартість двох будинків разом із подвір'ям та ще якимось помешканням, які продав у кварталі Терзі Алі син Дервіша Алі Арслан, склала сорок дев'ять золотих (KŞS 19, vr. 51). Якщо будинок був двоповерховий і при ньому криниця, то його ціна на ринку зростала ще дужче. Як приклад, можна навести двоповерховий та двокімнатний будинок разом із помешканням для гостей та криницею, котрі мешканець магалли Арслан-ага Гюльшах продав за сто курушів (KŞS 20, vr. 69). Підвищення ціни на господу залежало і від таких її компонентів, як піч, кухня, комора, махзен, конюшня, фонтан, хамам тощо[9].

Висновок

У цій праці на основі записів «реєстрів каді» міста Бахчисарай за 1650–1675 рр. через різні методи подано типології квартальних споруд та осель. Зрозуміло, що типологія осель та кварталів, які складали османське місто, схожа на кримську. Дослідивши два квартали міста, за допомогою архітектурної програми Edraw-Max показано, що їм притаманний певний лад і тамтешні споруди зведено не навмання. Квартали Джамі-і Кебір, де стояв ханський палац, та Коба Джамі, що містив торгові споруди, — місця, де мешкала частина суспільства, котру варто вважати елітою. Знаючи, що в інших кварталах мешкали вихідці середнього класу разом із

[9] Для прикладу щодо типів та цін на будинки див.: два дерев'яних будинки, розташованих один навпроти одного, разом із подвір'ям, що належали Айше з кварталу Джамі-і Кебір — 90 золотих монет (KŞS 9, vr. 44); дім, який продали торгівці на ймення Балан Каркан та Хаджи Алі з грецького кварталу, — 130 курушів (KŞS 9, vr. 87); маленький дім у Салачику імама кварталу Деббаг Дервіша Молли Акая, разом із садком, фруктовими та нефруктовими деревами — 83 золотих монети (KŞS 9, vr. 90); двоповерховий та трикімнатний дім Бакі-мірзи з кварталу Джамі-і Кебір разом із фруктовими та нефруктовими деревами — 120 курушів 120 kuruş (KŞS 10, vr. 84); дерев'яний дім разом із огородженим подвір'ям, що його продала в магаллі Гумбараджи Сефер донька Ель-Хадж Мегмеда Гурі, — 130 курушів (KŞS 11, vr. 68); два дерев'яних будинки, які Дженнет Хан Бікеч продав у магаллі Сувлу Коба разом із кам'яним та саманним махзенами, земельною ділянкою та огорожою, — 200 курушів (KŞS 13, vr. 41); два дерев'яних будинки Дженнета Хана Бікеча разом із махзеном у підвалі кожного з них, дерев'яною кухнею, кам'яною будівлею із піччю, дерев'яним однокімнатним помешканням, кам'яними конюшнею та хамамом, фонтаном, великим подвір'ям та зимовим помешканням — 650 курушів (KŞS 13, vr. 62); дерев'яний дім, махзен та подвір'я сина Моші Ясефа в Чуфуткалє — 140 курушів (KŞS 16, vr. 37), дерев'яний дім, два кам'яних будинки, махзен, подвір'я та кам'яна огорожа, коті продав син Семха Ясеф у тому ж Чуфуткалє, — 300 курушів (KŞS 16, vr. 56); два будинки та кухня Саліги Біке у кварталі Коба Джамі — 197.5 куруша (KŞS 20, vr. 83).

тією ж суспільною верствою, яка становила еліту, стає зрозуміло, що у згаданих кварталах проживали високопосадовці та заможні сім'ї.

З'ясовано, що доми в Бахчисараї були одно-, дво- або щонайбільше трикімнатними, біля них зводилися такі споруди, як конюшня, комора, кухня, вбиральня, хамам, а махзени здебільшого розташовували або в підвалі оселі, або поза нею, разом із рештою прибудов. На прикладах показано, що переважали дерев'яні оселі. І хоча відомо, що крамниці та вакифні споруди здавалися в оренду, в реєстрах не виявлено свідчень про те, щоб орендували й оселі.

References

1. Abacı, Nurcan (2005). «Osmanlı Kentlerinde Sosyal Kontrol: Araçlar ve İşleyiş». Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya: 101–111.

2. Açık, Turan (2010). «Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler». Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza. ed. Ömer İskender Tuluk, Halil İbrahim Düzenli. İstanbul: Klasik Yay. 215–236.

3. Açık, Turan (2012). Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset. Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Ü.

4. Açık, Turan-Düzenli, Halil İbrahim (2015). «XVI–XVII. Yüzyıl İstanbul Evlerine Dair». Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi. ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İSAM Yay. 244–248.

5. Baykara, Tuncer (1990). Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi ÜzerineAraştırmalar. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

6. Bıyık, Ömer (2014). Kırım'ın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600–1774). İstanbul: Ötüken Yay.

7. Bronevskiy, Martin [Marcin Broniewski] (1970). Kırım. çev. Kemal Ortaylı. Ankara: Ege Matbaası.

8. Cansever, Turgut (1996). «İslam Mimarîsi Üzerine Düşünceler». Divan (1): 119–146.

9. Clarke, Edward Daniel (1811). Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa. London: Lorence Press. — https://doi.org/10.5962/bhl.title.121911

10. Çetin, Cemal (2016). «Osmanlı Toplumunda 'Seyirci Etkisi' Üzerine Bazı Gözlemler (1600–1750)». International New Tendencies Congress in Ottoman Researches: 127–143.

11. Doğan, Mehmed (2011). Büyük Türkçe Sözlük. Ankara: Yazar Yay.

12. Eldem, Ethem-Goffman, Daniel vd. (2012). Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul. çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

13. Ergenç, Özer (1984). «Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine». Osmanlı Araştırmaları (4): 69–78.

14. Ergenç, Özer (1995). Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yay.

15. Ergenç, Özer (2014). XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

16. Evliya Çelebi (2003). Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini. haz. Y. Dağlı, R. Dankoff, 7. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

17. Faroqhi, Suraiya (2009). Orta Halli Osmanlılar. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.

18. Güneş, Hasan Hüseyin (2006). «Bahçesaray Câmi-i Kebir Mahallesi İnsanlar ve Kurumlar». Karadeniz Araştırmaları (11): 91–99.

19. Kançal-Ferrari, Nicole (1997). «Han Sarayı». DİA, C. 15: 521–524.

20. Kançal-Ferrari, Nicole (2005). Kırım'dan Kalan Miras Hansaray. İstanbul: Klasik Yay.

21. Kırım Şer'iyye Sicilleri, Fond 917 (KŞS): 4, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 19, 20, 21.

22. Koç, Yunus (2005). «Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV–XVIII. Yüzyıllar)». TALİD 3 (6): 161–210.

23. Kuban, Doğan (1978). «Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler». Vakıflar Dergisi (7): 53–73.

24. Kuban, Doğan (1995). Türk Hayat'lı Evi. İstanbul: Eren Yay.

25. Leeuwen, Richard Van (2012). Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir. çev. H. Ebru Aksoy. İstanbul: Küre Yay.

26. Maydaer, Saadet (2009). Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar. Bursa: Emin Yay.

27. Ortaylı, İlber (2008). Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi. Ankara: Cedit Neşriyat.

28. Öz, Mehmet (2005). «Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri». TALİD 3 (6): 57–88.

29. Özvar, Erol, Arif Bilgin (2008). Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi. İstanbul: Türkiye Dünyası Belediyeler Birliği.

30. Sert, Özlem (2008). Reconstructing a Town from its Court Records Rodosçuk (1546–1553). München: Dissertation an der Fakultät für Kulturwissenschaften der LudwigMaximilians Universität, Doktora Tezi.

31. Taş, Hülya (2004). XVII. Yüzyılda Ankara. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Ü.

32. Uğur, Yunus (2015). «Mahalle Biyografilerine Bir Katkı: Osmanlı Dönemi Edirne'sinden Dört Örnek». Şehir&Toplum (3): 63–73.

33. Weber, Max (2010). Şehir. çev. Musa Ceylan. İstanbul: Bakış Kitaplığı.

34. Yağcı, Zübeyde Güneş, GENÇ, Serdar (2013). H.1256/M. 1840–41 Tarihli Balıkesir Nüfus Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon). Balıkesir: Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yay.

35. Yaşa, Fırat (2017). Bahçesaray (1650–1675). Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Ü.

36. Yılmaz, Fehmi (2015). «XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray». Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım. ed. Yücel Öztürk. İstanbul: Çamlıca Yay. 179–215.

37. Ze'evi, Dror (2000). Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Firat Yaşa

THE NEIGHBOURHOOD AND HOUSE TYPOLOGY OF BAKHCHISARAY (1650–1675)

Neighbourhood and house typology have been the topic of many studies in Ottoman urban historiography. Although historians have produced plenty of studies, mostly articles,relating to neighborhood typology with the aim of providing a theoretical basis, few of them provide an adequate new approach. This study offers a new method of analyzing neighborhood structures and house typology, demonstrated on the basis of Bakhchisaray for the period 1650–1675. Using the Edraw-Max architectural software, we have been able to generate some visual estimates by processing data obtained from the Bakhchisaray qadi court registers (sicils). The first step of our method is to locate sicil-records of immovable property sales, most often for houses. Thereupon neighborhood images are created on the basis of information on buildings adjacent to buildings that are the subject of a sale. In this way, we are able to address questions such as who was the neighbour of whom, whether a house or other building was constructed in a regular or haphazard manner and what were the physical characteristics of the relevant structures. In addition, we can assess whether or not elite and ordinary people lived in the same neighbourhood.

Assessments have been made on two neighbourhoods of Bakhchisaray that frequently occur in the court registers — Cami-i Kebir and Koba Cami. Of particular interest is visualizing the Cami-i Kebir neighbourhood, since the palace where Crimean Khan lived was located in this neighbourhood. The other neighbourhood visualization is of interest because it had the largest bazaar of the city, as well as many shops, inns and a large caravanserai. While the former neighbourhood was mostly administrative, the latter was more commercial. The core of this study relates to the structural features of these neighbourhoods.

By analyzing archival data and on this basis reviewing recent studies, we indicate some differences and similarities between Ottoman and Crimean neighbourhoods. We also endeavor to help understand which factors determined houses prices-features such as the main material of these buildings, their sizes, additional parts (kitchen, bath, toilet, garden, courtyard, cellar, barn), whether single or two storey, water resources, proximity to smaller markets or larger bazaars. Thereby, it is possible to arrive at a house typology for Bakhchisaray.

Keywords: *Crimea, Bakhchisaray, neighbourhood, house, Edraw-Max.*

УДК 341.76:94(477-04)«1701/1703»

В'ячеслав Станіславський
кандидат історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: vvslavaua@ukr.net

Великий візир Рамі Мехмед-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р.

В 1701 р. запорозькі козаки пограбували грецьких купців, які були підданими султана. Відтак, цей випадок протягом кількох років був постійною темою у взаєминах між Росією і Туреччиною. Український гетьман та кримський хан також приділяли значну увагу цьому питанню. Ця тема мала велике значення і в комплексі з іншими політичними проблемами. У цій статті реконструйовано та проаналізовано хід дипломатичних відносин під час урядування великого візира Рамі Мехмед-паші. Основою дослідження стали документи російського посольства, які відносяться до 1703 року.

Ключові слова: *Османська імперія, Росія, грецькі купці, запорозькі козаки, Петро Толстой, Рамі Мехмед-паша, Досифей II Нотара, Іван Мазепа, дипломатичні переговори.*

Ця розвідка є третьою у хронологічному порядку цикла з чотирьох статей, які висвітлюють взаємини російської дипломатії з турецькою владою з приводу пограбування в 1701 р. запорозькими козаками грецьких купців[1]. Під час правління Рамі Мехмед-паші (січень–

[1] Інші три статті циклу вже опубліковані: Інструкції російському послу Петру Толстому для переговорів з представниками турецького уряду щодо пограбування грецьких купців (1702 р.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2017. — Вип. 17. — С. 170–189; Великий візир Далтабан Мустафа-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2017. — Вип. 10. — С. 500–513; Великі візирі Каваноз Ахмед-паша та Морали Дамат Хасан-паша і російсько-турецькі переговори щодо пограбування грецьких купців українськими козаками в 1701 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2018. — Т. 28. — С. 188–203.

серпень 1703 р.) російською стороною було продовжено виплату відшкодування постраждалим купцям. Також у ході дипломатичних відносин питання про пограбування тісно пов'язувалося з іншими проблемами двосторонніх взаємин, особливо політичними зносинами Січі та Бахчисарая, прикордонними конфліктами, будівництвом нової російської фортеці поблизу кордону з імперією. Все це і буде розглянуто далі.

Отже, отримання від російської сторони компенсації за пограбування купців стало питанням, яке було одразу поставлене Рамі Мехмед-пашою. Правда, це сталося на зустрічі, зініційованій послом. 20 січня 1703 р. за запрошенням нового великого візира Петро Толстой їздив до нього на розмову. На клопотання посла про детальні перемовини з представниками османської влади візир пообіцяв наступного дня прислати до нього Александроса Маврокордатоса[2]. І 21 січня 1703 р. той приїжджав на двір до П. Толстого. Спочатку мова йшла за темами, заданими російським дипломатом, зокрема, П. Толстой висловив бажання, щоб султанським указом татарам було суворо заборонено вступати у з'єднання з запорожцями чи якимось способом їх захищати. Посол наголошував на тому, що татарське збурення наблизило руйнування мирних угод, бо татари можуть спільно з низовими козаками прийти війною на царську сторону. А якби такий напад і не було здійснено, то навіть дозвіл Порти на з'єднання запорожців з татарами перекреслив би мирний стан. У відповідь на це А. Маврокордатос сказав, що доповість великому візиру про запорожців, але достеменно знає, що Порта тих козаків не прийме і з'єднатися їм з татарами не дозволить[3].

Після цього А. Маврокордатос звернувся до проблеми виплати відшкодування постражданим купцям: він сказав, що потрібно негайно виплатити пограбованим грекам усю суму компенсації «і тим би більше звеселити» великого візира. На це П. Толстой відповів, що буде писати до царя, і якщо той скарб буде присланий, то, не зволікаючи, оголосить про це візиру[4]. Певно, така відповідь не дозволяла сподіватися на швидке сповнення бажання османської сторони. Тому вже наступного дня, 22 січня 1703 р., за пропозицією А. Маврокордатоса, переданою його посланцем, російський посол посилав до нього перекладача Мойсея Арсеньєва. Повернувшись, перекладач розповів, що А. Маврокордатос рекомендував П. Толстому всяким чином старатися, аби негайно здійснити всю виплату грекам, пограбованим запорозькими козаками. Це потрібно було зробити для того, щоб «сповільненням того платежу і

---

[2] Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 32, 35 об.–36.

[3] Там же. — Л. 37–37 об.

[4] Там же. — Л. 38.

цього візира не привести в супротивні думки». Поки ж візир «противності ніякі не мислить», очікуючи, що платіж незабаром буде здійснено. Але якщо з виплатою буде затримка, то «буде від того знову багато зла, і увійде те і в султанські вуха», а вже тоді «буде дуже погано»[5].

Хоча ці слова були сказані А. Маврокордатосом, їх можна сприймати по-різному: або як пряму пораду від секретаря, або як непряме попередження від візира, передане через секретаря. І, відповідно, А. Маврокордатос міг бажати уникнення загострення у відносинах, а Рамі Мехмед-паша висловити погрозу, пом'якшену тим, що її висловлював секретар як ніби-то своє особисте передбачення розвитку подій. В обох випадках на тлі занепокоєння П. Толстого відносинами з імперією, які видавалися йому критичними через події у Кримському ханстві, таке попередження повинно було значно активізувати російську дипломатію і владу. Особливу увагу звертає на себе факт представлення прямого зв'язку між реалізацією Москвою своєї обіцянки про відшкодування та станом двосторонніх турецько-російських відносин, який свідчить про значущість справи.

Вочевидь, роздуми про те, як пояснити туркам затримку з виплатою і підготувати їх до того, що компенсації доведеться очікувати ще певний час, призвели до появи ідеї у посла щодо необхідності офіційної, санкціонованої Портою відправки спеціального посланця від П. Толстого до російського уряду. Вже 23 січня 1703 р. він відправив до А. Маврокордатоса свого перекладача Мойсея Арсеньєва, який, у відповідь на рекомендацію секретаря негайно виплатити грекам всю суму відшкодування, мав переказати, що російський посол ще не писав до царя про присилку того «скарбу», оскільки не було з ким передати таке послання. Коли ж Порта дозволить послу відправити свою людину до Москви, тоді він і напише, а про отримання тих матеріальних ресурсів без затримки повідомить великому візиру. Повернувшись, перекладач повідомив, що А. Маврокордатос вислухав його і сказав, що П. Толстой має докласти всіх зусиль, аби той скарб був швидко присланий, бо для цього настав дуже придатний час[6].

Змальовуючи ситуацію, яка склалася, 30 січня 1703 р. в листі до Ф. Головіна П. Толстой інформував, що новий великий візир, враховуючи оголошення при колишньому візирі про повну та одночасну виплату компенсації пограбованим грекам, висуває претензії щодо негайної реалізації цього зобов'язання. На той час уже й до самого султана донеслася інформація про рішення російської сторони оплатити збитки греків, яке

---

[5] Там же. — Л. 40 об.
[6] Там же. — Л. 40 об.–41.

він сприйняв з «великою надією». В таких обставинах дипломат просив негайно прислати ті гроші, аби від затримки з виплатою турецька влада не почала знову сумніватися в добрих намірах Москви[7]. Варто зауважити, що характеристика цього візира російським послом була зовсім інакшою — дуже позитивною, на відміну від характеристики його попередника. У цьому ж листі П. Толстой писав, що Рамі Мехмед-паша «вступив в урядування дуже до усіх ласкаво і розсудливо, оскільки людина вельми розумна»[8].

А у своїх відповіддях на царські статті, відправлених до Москви навесні 1703 р., російський посол також не раз схвально відгукувався про Рамі Мехмед-пашу. Він писав, що цей великий візир «людина дуже розумна і політична», оскільки під час переговорів щодо мирних договорів спілкувався з представниками християнських держав і навчився «доброї політики»; маючи на увазі внутрішньополітичну боротьбу і вплив на султана, П. Толстой зазначав, що цей очільник уряду «вже силу візирську звичайну взяв і чинить дуже розумно та владно»; описуючи бездіяльність султана Мустафи II як державного діяча, дипломат зауважував, що той «всі свої справи поклав на свого крайнього візира (котрий нині дуже розумний і тямущий)»; оцінюючи перспективи розв’язання Стамбулом воєнних дій проти якоїсь із сторін, російський дипломат писав про Рамі Мехмед-пашу, що це «людина розумна і розсудлива, бачиться, що без розгляду великої справи не почне»[9].

Відомо, що до призначення великим візиром Рамі Мегмед-паша двічі займав посаду реіс-ефенді і в цьому статусі брав участь у Карловицьких переговорах, а під час перебування на посаді великого візира пробував здійснити часткові адміністративні реформи, які були спрямовані на впорядкування фінансово-економічного становища держави, значну увагу приділяв розвитку мануфактурного виробництва, будівництву флоту[10].

Узагальнену характеристику ситуації знаходимо в посланні до Івана Мазепи від 30 січня 1703 р., у якому П. Толстой повідомляв, що справа про пограбування визначилась тим, що російська сторона пообіцяла виплатити одразу всю компенсацію за збитки греків. Обіцянка ця була

---

[7] Там же. — Л. 46–46 об.

[8] Там же. — Л. 45 об.; Документы: «Тайные статьи» и «отписка» на них П.А. Толстого; Выдержки из донесений П.А. Толстого Ф.А. Головину // Русский посол в Стамбуле (Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.). — М., 1985. — С. 106.

[9] Документы: «Тайные статьи» и «отписка» на них П.А. Толстого; Выдержки из донесений П.А. Толстого Ф.А. Головину. — С. 40, 42, 47, 64.

[10] *Арунова М.Р., Орешкова С.Ф.* Примечания // Русский посол в Стамбуле... — С. 127–128.

зроблена при правлінні колишнього великого візира як вимушений і крайній захід, спрямований на те, щоб відвернути його від ворожих планів щодо царської сторони. «Однак Бог зруйнував його злий намір своїми праведними судьбами припиненням життя його», — зауважив посол. А після цього продовжував, що про «грецьку справу» і новий візир, і всі турецькі «міністри» не припиняли говорити. І вже й до самого султана було донесено про повне розорення купців. Порта наполягала на негайній і повній виплаті грекам, «чого вже й оминути неможливо», резюмував російський дипломат[11].

Тим часом турецька сторона заявила про дотримання мирних домовленостей, запевняючи, що не має намірів привернення на свій бік Війська Запорозького Низового. 4 лютого 1703 р. на двір до П. Толстого приїжджав А. Маврокордатос, який переказав султанську відповідь на звернення посла стосовно запорожців: «тих козаків султанова величність у підданство прийняти не зволив і указав їх зовсім відкинути, і татарам кримським і ногайським захищати їх не указав»[12]. Зрозуміло, що така позиція укріплювала й рішучість турків у вимогах у справі про пограбування.

8 лютого 1703 р. до П. Толстого надійшов лист Федора Головіна з Москви від 16 грудня 1702 р., у якому містилися вже явно застарілі настанови у справі по пограбування: вони стосувалися пропозицій царської сторони про виплату грекам компенсації за рахунок запорозького жалування, страти заарештованих козаків. Разом з тим у зашифрованій частині листа містилася інформація про можливу згоду царя, «у самому крайньому разі і по багатьом розмовам» посла з наближеними до султана людьми, на оплату збитків зі свого скарбу. А далі йшлося про безрезультатне звернення запорожців до Петра I з проханням пробачити їхню провину, подальші підбурювання низовими козаками кримського хана, звернення хана до султана з інформацією про російську загрозу. Ф. Головін знову зазначав, що першопричиною неспокою стало бажання запорожців уникнути наслідків свого розбійництва шляхом провокування війни між царем і султаном. На переговорах з представниками османської влади дипломат мусив запевнити їх, що російська сторона міцно дотримується мирних відносин[13].

Вже наступного дня, 9 лютого 1703 р., у відповідь на це послання в листі до Ф. Головіна російський посол насамперед інформував, що багато разів говорив з представниками турецького уряду про запорожців, які, злочинно діючи, з'єдналися з татарами і хотіли перейти під зверхність

---

[11] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 48 об.
[12] Там же. — Л. 49–49 об.
[13] Там же. — Л. 49 об.–51 об.

султанської держави, аби під захистом татар і спільно з ними приходити війною на царські сторони. За словами П. Толстого, він з просторими доказами говорив туркам, що від усього світу буде їм велике безслав'я, «якщо такого малого числа людей, а більше того, і не потрібних ні до чого шахраїв порадіють придбанню не на довгий час, і з царською величністю постановлений мир порушать». А нещодавно заледве отримав від Порти відповідь, усно оголошену через А. Маврокордатоса, що султанова величність наказав зовсім «відкинути» запорожців і повелів татарам їх не захищати[14].

Згадуючи ж грецьких купців, П. Толстой використав два способи передачі інформації. Спочатку він зазначив відкритим текстом, що вже багато разів писав боярину про пограбованих запорожцями греків і поки нічого нового повідомити не може. А далі, в зашифрованій частині тексту, висловив велике прохання, аби весь «скарб», призначений для виплати купцям, був негайно присланий, «оскільки теперішній час того вимагає»[15]. Таким чином, з точки зору посла, російське керівництво могло не турбуватися поточним станом відносин з турками, але мирний стан належало стверджувати, одним із способів чого була вже задекларована виплата за збитки купців.

25 лютого 1703 р. від єрусалимського патріарха Досифея II Нотари до посла надійшов зашифрований лист Ф. Головіна з Москви, датований 20 січня. Боярин повідомляв, що цар, заслухавши листи від посла від 2 листопада та 18 грудня попереднього року, наказав писати до П. Толстого, що оголошений послом платіж за запорожців буде реалізований і вже підготований. Причому рішення було прийнято без достеменного з'ясування того, чи дійсно греки втратили задекларовану ними кількість товарів. Тут же робилася й обмовка в дужках — «хоча було і не годилось царській величності за таких своєвольців і шахраїв таке велике число платити». Також Петро I хотів, щоб і султан навзаєм звелів оплатити збитки, вчинені татарами його підданим. Але проголошувати таке побажання рекомендувалося лише у разі впевненості, що воно не зашкодить російсько-турецьким відносинам. Інакше з розмовою на цю тему треба було зачекати до сприятливого часу. Платню за греків рекомендувалося передати в Україні у І. Мазепи або десь на кордоні царських володінь уповноваженим Мустафою II людям. Виплата мала відбутися соболями «по самій справжній ціні без усякого применшення і прибавки або іншою м'якою рухлядью», якою забажають турки, «без усякого ціною обтяження», або «московською монетою російськими грошима» з додат-

[14] Там же. — Л. 53.
[15] Там же. — Л. 53 об.

ком левків, скільки їх знайдеться. Щодо виплати червоними золотими, зазначалося в листі, то це буде дуже важко зробити, оскільки неможливо знайти одразу потрібної їх кількості. Червоні золоті пропонувалися як додаток до соболів чи російських грошей. Саме такий спосіб оплати мав відстоювати дипломат на перемовинах з представниками османської влади. Що ж до негайної присилки платежу, як того просив П. Толстой, то поки невідомо було, як і з ким посилати ті матеріальні цінності. Поперше, існувала небезпека пограбування їх татарами, які могли вчинили так само, як запорожці, за чиєюсь наукою. По-друге, ризик був і у зв'язку з «замішанням у задніпровських козаків». У листі ці козаки, які асоціювалися з Палієм та Самусем, прирівнювалися до запорожців. Також говорилося про загрозу від «своєвільних шахраїв ще всіх гірше поляків, у котрих, якщо щось зроблять, ніколи ні на кому знайти можливо буде». У крайньому разі, якби османська сторона не погодилася на викладені пропозиції російської влади, П. Толстой мав позичити необхідне у грецьких купців, а відшкодування купці отримали б у Москві. Підставою стало те, що раніше Омелян Українцев багато позичав у греків. Російський дипломат мусив заспокоювати турків, докладно доводячи, що царська сторона діє без затримки, але на другий раз не хоче мати даремного збитку. Також він мав інформувати представників османської влади, що в разі приїзду від них посланця по жалування у межі царських володінь, цій людині буде забезпечено достатнє утримання та надані підводи[16].

Невдовзі російський дипломат отримав пакет документів від свого уряду, які містили інформацію й вказівки з цілого блоку проблем: про позицію Петра I щодо збитків на кордонах, які завдавалися людьми з османського боку, що підкріплювалося міцним фундаментом зводу даних про ті шкоди; про дії запорожців задля створення союзу з татарами Кримського ханства, розпорядження про з'ясування цієї інформації та представлення Мустафі II побажання Москви щодо дій турецької влади в разі її підтвердження; про передачу українським гетьманом турецькому представнику царської платні, яка надавалася запорожцям за два роки, та пропозиції І. Мазепи щодо продовження такого способу розрахунку; про переговори запорозьких козаків з татарами й досягнення ними домовленостей про спільні дії проти Росії; погіршення ставлення до російських купців у Керчі. Розглянемо їх у тій послідовності, як вони представлені в документації посольства.

Отже, 6 березня 1703 р. з Москви до П. Толстого приїхав піддячий Іван Антонов з низкою документів. У одній з привезених ним царських грамот, датованій 5 жовтня 1702 р., нагадувалося попереднє розпоря-

[16] Там же. — Л. 63–64.

дження про представлення великому візиру та наближеним до султана людям претензій про «образи та грабежі», які вчинили «кримці та кубанці» царським підданим після укладення мирного тридцятилітнього договору. Основою аргументації російського дипломата мали стати прислані з цим же піддячим «книги про образи». У грамоті зазначалося, що «кримці» і «ногайці» безперервно чинять образи, під царські «міста і місця підходять по-розбійницьки і розорюють, і грабують, і б’ють, і людей в полон захоплюють, і скотину відганяють». Посол мусив наполягати, аби султан повелів розслідувати ті випадки, покарати винних та повернути полонених без викупу і майно, а також видав укази про заборону таких дій[17].

Коментуючи пересилку копій листів від І. Мазепи «про запорозьку поведінку», російське керівництво давало розпорядження послу таємно провідати, чи дійсно від козаків приїжджали посланці до кримського хана і уклали з ним союз. Якби інформація з гетьманських листів підтвердилася, П. Толстой мав домагатися, щоб Мустафа II заборонив хану приймати запорожців під свою зверхність і заступатися за них[18].

І. Антонов передав послу також копії двох листів українського гетьмана, які стосувалися справи про пограбування. У першому листі І. Мазепи, адресованому царю, який було отримано у російській столиці 8 жовтня 1702 р., оповідалося про передачу турецькій стороні запорозької платні в рахунок пограбованих товарів у греків та велася мова щодо того, як продовжувати цей процес. Гетьман писав, що вів справу щодо грецьких пожитків з Асан-агою так само, як раніше з двома його попередниками, які приїжджали з того ж питання. А при від’їзді Асан-ага виявив бажання побачитися з українським правителем. На тій зустрічі, по багатьох розмовах, ага зволив прийняти запорозьке жалування за два роки в рахунок купецьких втрат, але з умовою меншої оцінки цього жалування у порівнянні з оцінкою, яка була вказана у розписі, зробленому в приказі Малої Росії. Гетьман же, хоча і з немалими труднощами, зумів віддати запорозьке жалування за вартістю в 10 тис. левків, а за грецьким рахунком — 20 мішків. При цьому до царського скарбу «за вірністю своєю» І. Мазепа додав 640 рублів[19].

Тоді Асан-ага також висловив бажання, щоб було прислане жалування і за третій рік, але не такими товарами, як за ті два роки, а грошима — 2,5 тисячі рублів або «м’якими товарами» на цю суму. Він був готовий протягом двох місяців чи довшого часу зачекати на наступне жалування,

[17] Там же. — Л. 68 об., 70 об.–71 об.
[18] Там же. — Л. 71–72.
[19] Там же. — Л. 72–72 об.

однак гетьман відправив Асан-агу з тим, що вже було надано. При цьому І. Мазепа дозволив, щоб ага залишив у Ніжині очікувати на наступне жалування двох своїх людей — турка та грека. В зв'язку з таким ходом справи він звертався до Петра І з клопотанням про швидку присилку того жалування, остерігаючись, щоб за тим від сераскер-паші не приїхав ще якийсь посланець, бо на них вже було витрачено багато грошей з військової скарбниці. Український правитель просив, щоб жалування було надане грошима чи «м'якими товарами»[20]. Тобто, в такому вигляді, як забажав Асан-ага.

В другому листі — до боярина Ф. Головіна — гетьман теж писав про передачу Асан-азі жалування і грошей, зазначаючи, що додаткові гроші, які він віддав за грецькі пожитки, були зібрані з перевозу у Переволочні. І. Мазепа просив донести Петру І, аби в наступні роки з царського скарбу замість «сукон, отласів, камок» жалування присилалося готівкою або «якимось м'якими товарами». До того ж, на думку гетьмана, перевезення сукон з Москви до малоросійських міст завдавало збитків царському скарбу. Крім цієї проблеми, керуючись настановами царської грамоти, гетьман виговорював Асан-азі про порушення мирного договору з османського боку — про збитки, які кримські татари завдали мешканцям великоросійських слобідських міст[21].

Наступні документи стосувалися запорозько-кримських відносин. Першим подано лист І. Мазепи до царя від 20 вересня 1702 р., в якому гетьман писав, що запорожці доносили про свою доброзичливість, а за своїм злим наміром чинили інше. Все це мали достеменно висвітлити додані до гетьманського послання папери[22]. Другим подано коротенький лист полтавського полковника Івана Іскри до українського правителя від 14 вересня 1702 р., який сповіщав про пересилку відомостей про наміри запорожців і кримчан[23]. Третім є запис розповіді полтавського купця Антона Шарпеленка від 14 вересня. Купець приїхав з Криму і розповів про приїзди в той час до хана запорозьких отаманів з проханням про допомогу проти Москви, яка нібито хотіла захопити Січ; укладення договору між козаками і Ордою, зокрема, про те, щоб спільно діяти проти російських сил у Кам'яному Затоні та спільно йти на великоросійські слободи після замерзання річок. обіцянку хана платити запорожцям, які будуть з ним у поході, та надавати їм харчування; дозвіл хана на заснування нової Січі у Прогноях в разі вимушеного відступу козаків з

[20] Там же. — Л. 72 об.
[21] Там же. — Л. 72 об.–73.
[22] Там же. — Л. 83.
[23] Там же. — Л. 83 об.

тодішнього запорозького центру[24]. Ці показання були повністю повторені виходцем з полону, товаришем Полтавського полку на прізвище Шестаковський, який долучився до А. Шарпеленка десь у полі за Дніпром[25].

Четвертим документом є лист кошового отамана Костянтина Гордієнка до гетьмана з вибаченням за злочин Низового Війська; з проханням повідомити, чи варто очікувати звільнення запорозьких посланців, які їздили по звичайне монарше річне жалування до Москви, і за яких клопоталося Військо, а на той час перебували при І. Мазепі; з запереченням інформації про перехід Війська під ханську зверхність і заклики запорожців до татар спільно воювати проти російських сил, які прямували до Кам'яного Затону[26]. При цьому в додатку до листа кошовий писав про тривогу запорожців через прихід князя Івана Кольцова-Масальського зі значними силами до Кам'яного Затону, збір козаків у зв'язку з цим та загострення відносин з князем через збитки, які він вчинив запорожцям, та вбивства кількох козаків. К. Гордієнко просив у гетьмана заступництва та одночасно попереджав про помсту князю, якби той не захотів зняти свою варту, яку поставив на запорозькому перевозі у Кодаку[27].

П'ятим — лист з Полтави до І. Мазепи з повідомленням про розповідь полтавчанина Пархома, який на свято Воздвиження повернувся з торгової поїздки до Криму. Той розповів, що після тижневої наради в полі під Карасевим татарами було ухвалене одноголосне рішення про прийняття під ханську оборону Війська Запорозького Низового. Тоді три представники Січі від імені всього Війська присягнули Кримській державі у своїй постійній вірності чи у підданстві, чи у союзі, а хан пообіцяв надавати запорожцям щорічно продовольство та гроші. Козаки й татари мали намір вигнати росіян з Кам'яного Затону і розорити слобідські міста, на які збиралися йти після замерзання польових річок. В разі наступу російських сил на Низове Військо Орда мала негайно прийти йому на допомогу[28].

Ще одним документом у справі про прикордонні шкоди з османського боку була царська грамота від 5 листопада 1702 р., адресована І. Мазепі. Грамота апелювала до восьмої статті мирного договору, в якій говорилося про покарання підданих султана з «татарських народів і орд», якби вони шкодили у російських володіннях, та повернення награбованого. Султанській стороні закидалося, що «від кримських і від ногайських татар, і від кубанців» чинилися безперервні образи царським підданим:

[24] Там же. — Л. 83 об.–84.
[25] Там же. — Л. 84.
[26] Там же. — Л. 84–84 об.
[27] Там же. — Л. 84 об.–85.
[28] Там же. — Л. 85–87.

«під наші царської величності міста і місця підходять по-розбійницькому і розорюють, і грабують, і б'ють, і людей в полон захоплюють, і скотину відганяють». Обвинувачення ж у бездіяльності спрямовувалося на Бахчисарай: «а зі сторони його ханової величності стримування тим злочинцям і розслідування немає»[29].

Для засвідчення масштабності порушень з вказівками, «які і кому, і в який час, і від кого які образи вчинені», були складені «книги про образи» (в оригіналі — «обидные книги»), які й відправлялися до гетьмана. Такі ж матеріали відправлялися з І. Антоновим до російського посла для представлення їх Мустафі II. П. Толстой повинен був, згідно з супутньою до «книг про образи» царською грамотою, говорити візиру і наближеним до султана людям про потребу розслідування тих злочинів, повного повернення всього забраного та покарання злочинців на смерть для прикладу іншим. І. Мазепі наказувалося відправити з достойною людиною отримані ним екземпляри «книг про образи» до кримського хана. Причому український правитель мав не просто переслати ці матеріали, але й написати до Селім Гірея І свого листа, а гетьманський посланець повинен був аргументовано говорити хану і його ближнім людям про необхідність віднайдення і покарання своєвольців; повернення полонених, худоби та людського скарбу; заборону татарам, які жили при кордонах, діяти так надалі[30].

В статейному списку за 1703 р. «книги про образи» повністю скопійовано. Це великий матеріал, який займає понад 160 аркушів, враховуючи звороти. Тут є дані з липня 1699 до жовтня 1702 р.[31]

Той же посланець — І. Антонов, який приїхав 6 березня 1703 р., передав П. Толстому цікаву для нашої теми царську грамоту від 27 жовтня 1702 р., адресовану І. Мазепі. Звертаючи увагу на вільну дворічну торгівлю в Азові підданих обох государів — російського і турецького, грамота відзначала погіршення ситуації в цьому плані, вказуючи на непривітне ставлення, з яким зустрілися того року російські купці, які приїжджали з Азова до Керчі. Російська сторона припускала, що такі ускладнення викликані підозрами турків щодо намірів Москви, які розголошували запорожці. Через своїх посланців до Криму вони поширювали інформацію, що нібито царські війська великими силами йдуть на османські володіння, незважаючи на мир. Москва твердила, що таким чином козаки намагалися збурити Крим, аби уникнути наслідків своїх розбійницьких дій, «збуваючи свого злочину» — пограбування підданих

[29] Там же. — Л. 87–87 об.
[30] Там же. — Л. 87 об.–89 об.
[31] Там же. — Л. 89 об.–172 об.

султану греків, під час якого, як свідчили самі потерпілі, вони втратили багато товарів[32].

Далі грамота запевняла, що цар не має намірів порушувати мир та інформувала, що П. Толстому наказано говорити наближеним до султана людям про реальні причини активності запорожців. Він повинен був казати, «що таку брехню ті шахраї заради порятунку свого сплітають». Тут же роз’яснювалося, що поява трьох суден в Азові не повинна непокоїти турків, бо вони призначені для звичайних прикордонних завдань. І. Мазепі доручалося донести зазначену позицію Москви своїм листом до кримського хана, а азовський воєвода, якому доносилася така ж інформація, мав, відповідно, писати до кафинського паші[33].

Таким чином, розглянутий пакет документів значно збільшував арсенал дипломатичної аргументації П. Толстого на майбутніх переговорах з представниками імперії. Цілий масив фактів міг бути використаний у ході розмов, інші дані поглиблювали обізнаність посла щодо того, як виникали і розвивалися проблеми, які він мав обговорювати, в тому числі і в комплексі зі справою про пограбування. Найбільш масштабними були матеріали про прикордонні конфлікти, а саме: про образи, завдані царським підданим від султанських. Непересічне значення мали дані про запорозько-татарське зближення і можливі наслідки їхніх спільних дій. Прикладне значення мала інформація про переговори в Батурині і виплату там частини компенсації за втрати купців. Особливу увагу привертають матеріали, які показують причинно-наслідковий зв’язок між пограбуванням грецьких купців і погіршенням стану торгівельних відносин Росії з Османською імперією, що проявилося в Керчі, підґрунтям чого були підозри турецької влади щодо намірів Москви розпочати війну.

Тим часом до посла знову надійшов сигнал від єрусалимського патріарха щодо необхідності рухати питання про виплату відшкодування за грабіж купців. При цьому Досифей II Нотара давав росіянину важливі настанови щодо того, де треба здійснювати виплату та яким чином отримати документальні підтвердження про її реалізацію. 11 березня 1703 р. єрусалимський патріарх надіслав П. Толстому свого листа, в якому рекомендував або заплатити грецьким купцям певну суму, або чимось їх обнадіяти («дайте що небудь») та робити, що наказано. Але він радив не говорити туркам знову, щоб їхній представник їхав разом з купцями до Києва чи Черкас, «аби взяти речі», бо це могло викликало сумніви османської верхівки стосовно намірів росіян здійснити виплату. А в тому разі, якщо посол мав указ нічого не давати грекам, то, за рекомендацією

[32] Там же. — Л. 170–170 об.
[33] Там же. — Л. 170 об.–172 об.

патріарха, він повинен був знайти для цього інші причини. Досифей II Нотара пояснював, що турки не можуть відправити свою людину на царські терени, хоча й обіцяли. Якщо ж П. Толстой мав указ реалізувати виплату, то він не повинен був побоюватися, щоб купці «потім не заперлися», тобто не стали стверджувати, що нічого не отримали. Патріарх радив взяти у цих греків підтверджувальні листи з «добрими свідками», або ще краще — закликати до себе наїпа чи сповістити Порту, і вона пришле таку людину. Досифей II Нотара припускав, що може прийти навіть така велика людина, як А. Маврокордатос, або хтось від кази-аскера, щоб передача компенсації відбулась перед цієї особою. І тоді представник Порти склав би детальний опис переданого послом, після чого відповідного документа надав би і кази-аскер. Все це, узагальнював патріарх, гарантувало би надійність у передачі матеріальних цінностей: «і таким чином не може в тому бути ніяка хитрість». Далі він знову повернувся до питання поїздки при греках турка для отримання виплати за пограбоване. Патріарх повторював, що це може призвести до підозр, а до того писав про можливі великі витрати на того турецького представника[34].

Того ж 11 березня 1703 р. П. Толстой відправив листа Досифею II Нотарі. Він з «клятвою» підтверджував те, що писав раніше, «не вдаванням яким, але самою істиною» сповіщав, що йому на місці надати купцям «великі і малі речі неможливо і заборонено», а якби зміг зайняти гроші, то дав би половину, але на той час вже і того зробити не було можливості, оскільки за домовленістю з Портою писав до царя, що до Києва по гроші приїде ага. Зауважуючи, що в таких обставинах вже не міг вчинити інакше, П. Толстой, прислухавшись до поради патріарха, не збирався знову говорити турецьким урядовцям про таку поїздку. Він закликав повірити, що компенсація насправді і невідкладно буде передана грекам. Однак привезти її до Туреччини вважав неможливим і не знав, що з тим діяти, бо мав багато труднощів через ту справу від «непостійності» купців[35].

Вже за кілька днів російський дипломат ініціював зустріч з представником Порти. Оскільки перебування П. Толстого мало за основну мету збереження мирних відносин Росії з Туреччиною, то і в цьому випадку при змалюванні стану справи про пограбування він спрямував всі аргументи на те, щоб представити позицію царя максимально миролюбною. Навіть дії запорожців мали виглядати як зумовлені чи спровоковані зовнішніми обставинами — діями людей, підвладних султану.

[34] Там же. — Л. 174–175 об.
[35] Там же. — Л. 175 об.

Крім того, важливо було не тільки довести справу до завершення, але й використати її на користь Москви, усуваючи інші несприятливі чинники або запобігаючи утворенню нових ускладнень.

15 березня 1703 р. до посла за його запрошенням приїжджав А. Маврокордатос як представник Рамі Мехмед-паші. Тоді П. Толстой, виконуючи вимоги отриманого ним царського указу, повів мову про те, що царські піддані — запорозькі козаки, «бачачи себе у важкій біді» через монарший гнів, який вилився на них «за непотрібну їх, зухвалу справу», що вони «намовою очаківського паші і кримських татар, без волі начальних своїх» вчинили образи підданим султану грекам. І, не маючи можливості жодним чином уникнути того гніву, запорожці схилилися до ще більшого злочину — «з подібними собі легковажними кримськими татарами утвердившись клятвою», вирішили йти війною на царську сторону. А реалізація цього задуму, за словами П. Толстого, була би з боку Порти прямим порушенням мирних договорів, які цар завжди міцно оберігав[36].

Тому, продовжував російський дипломат, якщо султан бажає зберігати мирні відносини, то належить запорожців «відкинути» від Порти «як непотрібних шахраїв», не приймати їх у підданство, не допускати до з'єднання з татарами і не веліти татарам їх захищати. Під захистом малася на увазі ситуація, коли би внаслідок рішення царя якось «вгамувати» запорожців вони стали шукати притулку під владою султана. В такому випадку Москва була зацікавлена в тому, щоб цим козакам «заради уникнення царської величності гніву ніде ніяке місце ні на малий час не далося»[37].

Порта не повинна була виявляти жодної прихильності до запорожців, особливо тому, що від початку цар спрямував свій гнів на низових козаків за пограбування греків, вдовольняючи сторону султана. Посол наголосив, що, бажаючи, аби «дружба і любов» між обома монархами зростала і множилась, цар надмірно вдовольняє сторону султана, наказавши пограбованим грекам за їх же пропозицією, не з'ясовуючи її правдивості, оплатити одразу усі збитки зі свого скарбу «соболями і московською монетою російськими грошима». 20 мішків того платежу вже було віддано, а інше незабаром мало бути прислане до Києва. Що ж до безпечного перевезення того скарбу до Туреччини, то для цього ще потрібно було спільно віднайти придатний спосіб[38].

[36] Там же. — Л. 177 об.–178.
[37] Там же. — Л. 178–178 об.
[38] Там же. — Л. 178 об.–179.

Після цього П. Толстой знову акцентував увагу на тому, що цар не шкодує свого скарбу заради дотримання мирних угод. Монарх здійснив такий крок, не приділяючи значної уваги розслідуванню справи; незважаючи на злочин самих греків; не відкидаючи запит османської сторони, з покликом на те, що «пройдисвіти» запорожці вчинили пограбування за настановою очаківського паші; ігноруючи багато інших обставин, які заперечували можливість такої виплати. Так само, наголошував дипломат, належало чинити й стороні султана, вдовольняючи російську сторону: відшукати і повернути скривдженим підданим царя, без затягування часу, награбоване у них кримськими і ногайськими татарами, кубанцями та іншими. А за те, чого би не вдалося віднайти, мала бути здійснена аналогічна виплата з султанського скарбу. При цьому П. Толстой зазначив, що має прислати до Порти письмовий опис «кривд і грабежів», завданих татарами у різні часи після укладення миру[39].

Про все заявлене російськими представником А. Маврокордатос пообіцяв донести великому візиру, потім і надати відповідь, а також поцікавився чи запорожці одні чинять супротив царю і з татарами об'єднуються, чи вся Мала Росія, і з яким ханом об'єднуються — з колишнім чи теперішнім. На це П. Толстой заявив, що супротив чиниться лише запорожцями, а вся Мала Росія вірно служить царю, а об'єднувалися низові козаки з колишнім ханом. Тоді секретар зауважив, що того хана вигнали з Криму, а тому об'єднуватися козакам уже ні з ким. Але росіянин не погодився, зазначивши, що в Криму залишилися мурзи і татари, які потурали запорожцям, і він не знав, чи будуть вони слухати нового хана, і чи новий хан не буде прихильником їхнього злого починання[40].

Запис цих переговорів чітко показує занепокоєння Москви можливістю втілення запорозько-татарських домовленостей у реальні воєнні дії чи без згоди, чи зі згоди вищої влади імперії. Обидві ж сторони природно сприймали будь-які негаразди у володіннях потенційного противника як дуже бажані, оскільки негаразди послабляли, зменшували як можливості для його агресії, так і його опору при обороні. Перехід же Січі під зверхність хана і султана призвів би до значної кризи у російсько-турецьких взаєминах. Інша справа, що Порта не бажала таких змін. Але у російської сторони не могло бути повної впевненості у цьому. А новий можливий військовий конфлікт під час протистояння зі Швецією видавався царській владі критично небезпечним.

Це занепокоєння не пройшло повз увагу А. Маврокордатоса. Його запитання про потенціал спротиву царській владі в Україні було обумов-

[39] Там же. — Л. 179–179 об.
[40] Там же. — Л. 179 об.–180.

лене, вочевидь, тим, що й Порта зважала на небезпеку з боку Росії, бачачи її військові приготування на Азовському морі та отримуючи відомості про перебіг збройного конфлікту на теренах Речі Посполитої. Рішення ж Петра I про покарання запорожців, виплату компенсації пограбованим ставали аргументами для запевнення в його прагненні до миру. Заговорив посол і про можливість доставки царського скарбу до Туреччини.

Патріарх же продовжував підштовхувати посла до швидшого розрахунку за пограбовані козаками товари. 17 березня 1703 р. до П. Толстого надійшов лист Досифея II Нотари, написаний попереднього дня. Патріарх зазначав, що затягування справи про пограбування грецьких купців як самому послу не додавало честі — «і там, де ім'я твоє чесне є — і в Порті, і у християн, і в самого султана — від того починається деяке засудження і деяка й огуда», так і не було на користь царським справам. При цьому патріарх писав, що не знає, чому проблема не вирішується, і відкидав думку про свою особисту, зокрема матеріальну, зацікавленість[41].

Тим не менше зусиллями російського дипломата справа рухалася. 25 березня 1703 р. П. Толстой взяв у Адріанополі в борг у підданого султану грека Павла Іванова 1520 левків турецькими монетами «на справи великого государя». За розрахунком грек мав особисто їхати до Москви, а там зайти з листом від російського дипломата у Посольський приказ до боярина Ф. Головіна з товаришами. За царським указом П. Іванову мали видати гроші «московською монетою» за узгодженим з П. Толстим курсом — за левок по 45 копійок. Наданий греку лист був завірений підписом і печаткою російського посла[42]. У такий спосіб посол готував ресурси для виплати пограбованим купцям.

29 березня 1703 р. П. Толстой відправив листа єрусалимському патріарху, в якому зазначив, що, скільки міг, робив добро грекам і мав робити й надалі, але замість вдячності вчорашнього дня був засмучений «вельми неправим і лукавим їх вчинком», через що очікував від греків певних супротивних дій і надалі. Посол не знав, чи вони це роблять з власної волі, чи хтось їх навчає і заохочує. А головним у цьому повідомленні було висловлене росіянином сподівання, що, незважаючи на всі грецькі «неправди», того дня справа буде зроблена[43]. В чому суть того вчинку, П. Толстой не зазначив.

Далі в статейному списку поміщено докладний запис про розрахунок з пограбованими купцями. Згідно з ним, той розрахунок відбувся 29 березня з підданими султану греками Христом Георгієвим та Мануї-

[41] Там же. — Л. 182.
[42] Там же. — Л. 184–184 об.
[43] Там же. — Л. 186–186 об.

лом Івановим з товаришами. Загалом грекам була компенсована половина вартості втрачених ними товарів — 60 турецьких мішків, в кожному з яких було по 500 левків, а всього 30 тис. левків. При цьому малися на увазі всі здійснені відшкодування, а не тільки виплата, що відбулася того дня. Як зазначено у документі, спочатку, після пограбування, було віднайдено і повернуто постраждалим частину їхніх речей загальною вартістю 1308 левків, а також гетьман І. Мазепа надав їм 10 тис. левків. А вже 29 березня 1703 р. для доповнення до половини греки отримали від російського посла 18692 левка. П. Толстой передав купцям ті левки, які він отримав з продажу царського «скарбу». Серед цих товарів названо різні види хутра, а також ікла моржів. Після роздачі грошей на інші цілі залишилося 17172 левка, які, як зазначено в документі, за царським указом віддано турецьким «міністрам» як платіж за пограбованих запорожцями греків. Для того ж, щоб вистачило грошей для половини виплати, російський посол позичив 1520 левків у грека Павла Іванова[44].

Для завірення здійсненої виплати П. Толстой отримав листа від Порти за підписом і з печаткою кази-аскера. Цей лист в статейному списку відсутній, бо він був написаний турецькою мовою, перекладача з якої російський дипломат не мав. Натомість є отриманий послом за султанським указом лист від Христа Георгієва з товаришами з їх підписами і печатками, написаний грецькою мовою, який було перекладено і внесено до списку[45].

На початку цього документа зазначено, що піддані султану купці-греки Христ з усіма товаришами за указом від Порти передали його російському послу 27 березня 1703 р. Дата, як бачимо, на два дні розходиться з датою розрахунку, поданою послом, що, вочевидь, є механічною помилкою або обумовлювалося якимись усними домовленостями. В загальних рисах у документі описано хід розрахунку з повернення вартості пограбованого запорожцями, що оцінювалося в 120 мішків: за дозволом султана, греки їздили у царську сторону, де, за указом російського монарха, отримали у Малій Росії, від гетьмана І. Мазепи 20 мішків грошей — 10 тис. левків; а того дня в Адріанополі П. Толстой дав їм 40 мішків — 20 тис. левків (до чого зараховувалися віднайдені й раніше передані грекам речі). Загалом це складало половину домовленої компенсації. За другою половиною купці мали їхати з однією людиною від російського посла і з його ж листом до Малої Росії. Виплата мала бути здійснена «московськими» грошима, тобто копійками, або соболями, в залежності від царського указу; вона мала реалізуватися по курсу, домовленому

[44] Там же. — Л. 186 об.–188 об.
[45] Там же. — Л. 189.

раніше, — один левок оцінювався в 45 копійок. Після повної виплати купці зобов’язувалися не бити чолом і не докучати ані султану, ані царю. Лист був підписаний та завірений печатками Х. Георгієва та М. Іванова[46].

В історичній літературі існує коментар щодо здійсненого дипломатом в березні 1703 р. розрахунку. Пишучи про виплату тоді за розпорядженням Ф. Головіна 18,5 тис. левків, що разом з уже наданим відшкодуванням склало 30 тис., Т. Крилова називала її компромісом з турками, на який пішов П. Толстой, відкинувши дві перші з їхніх вимог — ліквідації Азовського флоту, знищення фортеці в Кам’яному Затоні, призначення змішаної комісії для уточнення російсько-турецького кордону[47]. На це варто зауважити, по-перше, що рішення про відшкодування за пограбовані у греків товари було прийняте Петром I, а не послом, а, по-друге, що це рішення було прийняте ще в 1701 р., і тоді ж про нього повідомили турецькій стороні.

За даними цієї ж дослідниці, гроші на виплату в березні 1703 р. П. Толстим пограбованим запорожцями грекам частини відшкодування були отримані з продажу соболів, привезених послу російськими купцями з Азова до Стамбула восени 1702 р.[48]

2 квітня 1703 р. дипломат відправив листа в Азов до думного дворянина Степана Ловчикова, в якому згадав про оголошення від представників османської влади, що запорожці не будуть прийняті під султанську владу і татари їх обороняти не будуть; про страту Далтабана Мустафи-паші; про зняття з посад і ув’язнення кримського хана та калги. Причому П. Толстой недвозначно приписував собі важливу роль у цих змінах, які забезпечили збереження миру[49].

А далі бачимо дві сентенції про виникнення ускладнень, які могли призвести до протистояння Туреччини з Росією, і про заходи, за допомогою яких небезпека виникнення конфлікту була ліквідована. В першій запорожцям відведено ключову і провідну роль, як супротивній силі, яка проявляла активність, зрозуміло, більшою мірою через конфлікт з Москвою, що виник як наслідок пограбування 1701 р.: «всі минулі збурення і противності вчинилися злочинними діями запорозьких козаків». А в другій вирішальне значення віддано російському уряду, реалізувавши рішення якого про оголошення відшкодування за постраждалих грецьких купців Порті, посол посприяв знищенню серцевини конфлікту, що набирав значної сили, і по якому ще залишалися невеликі рештки: «і як я

---

[46] Там же. — Л. 189–190.

[47] *Крылова Т.К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки АН СССР. — М., 1959. — Т. 65. — С. 253–254.

[48] Там же. — С. 254.

[49] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 197 об.–199 об.

розсудливий великого государя указ про ту справу прийняв, за премудрим донесенням боярина Федора Олексійовича Головіна, і Порті про те запропонував, аби ту грецьку з запорозькими козаками справу закінчувати з задоволенням бажання їхнього тим, як насиллям води загасився згаданий вогонь, який розгорівся великим полум'ям, і молю Господа Бога, щоби допоміг мені і останні іскри притоптати, які затаїлися в печалі, аби від обох сторін безпека мирного життя і тиші зростала і процвітала»[50].

Таким чином, справа про пограбування представлена П. Толстим як причина конфлікту між Російською державою та Османською імперією, яка могла призвести і до масштабного зіткнення, а тому, відповідно, з розв'язанням проблеми зникли й підстави для протистояння обох сторін і знову переважили мирні взаємини. А в основі виникнення конфлікту і його припинення лежала, за його словами, справа про пограбування низовими козаками підданих султану купців.

Свою ж роль у справі дипломат подав доволі вміло — як обов'язок, який він ретельно намагається виконати: «оскільки майстерність посольська, щоби між великими монархами виклопотати мир, а підданим їх спокійне життя влаштовувати, чого нехай допоможе десниця Божа і мені зробити»[51].

4 квітня 1703 р. П. Толстой написав Ф. Головіну про здійснений розрахунок з купцями. Передамо найважливіше з написаного, по-можливості, уникаючи повторів з уже викладеною нами інформацією. Отже, посол доповідав, що оплатив половину позову, а за другу половину домовився, що її видадуть соболями у Києві, за котрими незабаром мали їхати люди від Порти. Причому П. Толстой був за те, щоб турецькі посланці довго в Києві не затримувались. Приймати соболів вони мали по московській ціні при вартості левка у 15 алтин. Для вже здійсненої виплати купцям посол грошей не займав (за виключенням взятої у П. Іванова безпроцентної позики, за що мало бути виплачено цьому купцю у Москві за левок по 15 алтин московськими копійками), бо це призвело би до великих збитків через необхідність виплати процентів. Натомість постраждалим було видано гроші, виручені з продажу товарів, присланих від Федора Апраксіна. Тримати тривалий час у себе ті гроші послу не було сенсу і небезпечно, а відіслати їх до Москви не видавалося жодної можливості, бо існували певні перешкоди на шляху. Через це П. Толстой просив Ф. Головіна поговорити з Ф. Апраксіним, аби той не

[50] Там же. — Л. 200.
[51] Там же.

гнівався на нього[52]. Ближче до кінця свого великого листа посол помістив дуже оптимістичну для царя звістку про обіцянку турецького уряду знову дозволити купцям з царських володінь вести торгівлю через Чорне море, що мало стати наслідком завершення справи про пограбування: «як я в грецькій справі вчинив закінчення, по тому і московським торговим людям обіцяли дати свободу їхати через моря в Азов»[53].

В цьому ж документі російський дипломат сповіщав про зусилля османського уряду, спрямовані на підтримання мирних взаємин з Москвою, а саме про відправку Портою суворих указів на кордони до пашів та начальників інших рівнів з розпорядженнями про ретельне дотримання угод. Більше того, були схоплені та посаджені до в'язниці в Адріанополі підлеглі тих пашів, про яких П. Толстой доповідав Порті, що вони «живуть необачно і чинять певні образи» царським підданим[54].

За словами російського посла, він говорив представникам турецького уряду, аби султан навзаєм наказав виплатити зі свого скарбу компенсацію за всякі шкоди, які були вчинені татарами й кубанцями царським підданим. І на це він отримав відповідь через А. Маврокордатоса, що за прикладом царської сторони буде діяти й сторона султана. Але на той час П. Толстой вважав недоречним наполягати на таких виплатах, оскільки мав розпорядження свого уряду про недопущення сварок з турками[55].

Дипломат чув, що татари вже втихомирилися, але ще достеменно не знав, чи зайняв свою посаду новий хан. На той час османські азійські війська, котрі колишній візир спрямовував на Дунай нібито проти татар, вже були повернуті додому, а османські європейські раті, які дислокувалися на Дунаї, за чутками, мали бути незабаром розпущені чи відправлені проти іверян після прибуття хана до Криму і набуття ним своєї влади[56].

Треба згадати також про заходи російського керівництва, спрямовані на те, щоб, як писав Микола Костомаров, «умиротворити Україну». В умовах війни з Швецією, повстання на Правобережній Україні, налаштованості Січі на союз з татарами «нерозсудливо було залишати запорожців у роздратуванні проти московської влади». Тому до Низового Війська було направлено стольника Федора Протасьєва, який мав оголосити догану, але й сповістити про царське прощення за безчинства козаків. У той же час було відпущено запорозьку делегацію на чолі з Герасимом Крисою та Лук'яном, затриману раніше в Москві за вчинене

[52] Там же. — Л. 207 об.–208.
[53] Там же. — Л. 210.
[54] Там же. — Л. 208 об.
[55] Там же. — Л. 209 об.–210.
[56] Там же. — Л. 210.

Військом пограбування купців. 5 травня 1703 р. стольник був на Січі, де роздав царське жалування[57].

Не знаючи про здійснений послом розрахунок, український правитель робив свої кроки, спрямовані на виплату компенсації. 12 квітня 1703 р. до П. Толстого надійшов лист від І. Мазепи, написаний 24 лютого у Батурині. Гетьман інформував, що царгородські греки домовилися з ним, що вдовольняться компенсацією за пограбовані товари і витрати на харчування протягом тривалого часу в розмірі 100 мішків левків. Вони вже прийняли 20 мішків у вигляді царського жалування запорожцям за два роки, і їм залишалося прийняти з царського скарбу виплату за 80 мішків соболями та іншими товарами, а залишок левками. При отримані усього відшкодування греки зобов'язалися надати І. Мазепі вірчий лист зі своїми підписами та зазначенням імен «усього свого товариства», яке перебувало в Царгороді. В тому документі мало бути вказано, що пограбовані купці, як і їхні близькі та далекі грецькі родичі, і володарі Оттоманської Порти надалі не будуть бажати й нагадувати про більшу винагороду. Український правитель зазначив, що він уклав з греками таку постанову на своїй території тому, що в той час на Правобережній Україні діялося велике «замішання» між Палієм, Самусем та поляками. І в таких обставинах не видавалося можливим не тільки когось так далеко посилати зі значними матеріальними цінностями, а й одному гінцю на коні проїхати. А от грекам з товарами і грошима з монаршого скарбу потрапити до кордону з Османською імперією було легше. Наприкінці листа І. Мазепа пропонував П. Толстому за царським указом і при потребі говорити про ці нові обставини справи про пограбування при Порті[58].

Всі ці кроки, зрозуміло, робилися і мали робитися надалі за узгодженням з московською владою. Відомо, що в листі Ф. Головіна від 16 квітня 1703 р. зі Шліссельбурга до гетьмана згадувалося про виплату грекам «копійками за товарним числом» з умовою, що греки нададуть достеменне свідчення про дозвіл прийняти ту виплату. В цьому ж листі говорилося про листи до П. Толстого щодо прийняття пограбованими купцями компенсації в Україні[59]. 5 квітня 1703 р. боярин писав звідти ж дякам Посольського приказу, аби вони негайно повідомили, якщо буде інформація стосовно греків, які домовилися з гетьманом про сплату за

[57] *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К., 1991. — Т. 3. — С. 243–247; *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1885. — Т. 16. — С. 191–193.

[58] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 215–217.

[59] Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Рук. проекта и сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. — СПб., 2014. — С. 49.

пограбування, уступивши 10 мішків, і поїхали до нового візира[60]. А 6 травня 1703 р. Ф. Головін наказував дякам у іншому посланні: «Як гетьман буде писати про прислання за запорожців платежу чи кому повелить прийняти своєму на Москві, чинити за тим його листом негайно»[61].

Отримавши інформацію від українського правителя, російський дипломат вирішив довести її до відома турецької влади задля коригування стратегії своїх дій. Через кілька днів — 17 квітня 1703 р. П. Толстой зустрічався з А. Маврокордатосом, якому говорив, що отримав повідомлення про домовленість греків, «котрі на пустих степах від недбальства свого розграбовані», з І. Мазепою, згідно з якою вони були згодні вдовольнитися отриманням за всі свої збитки 50 тис. левків, що складало 100 турецьких мішків. А йому — П. Толстому — від Порти представляли, нібито купці втратили товарів на 120 мішків, тобто на 60 тис. левків. За словами дипломата, таке розходження було явною ознакою того, що греки вчинили неправдиво — написали значно завищену ціну своїм товарам. І за цю брехню вони удостоїлися не нагороди, а дуже жорстокого покарання. Однак цар, бажаючи мати непорушну «любов і дружбу» з султаном, наказав до виданої платні у 60 мішків додати за бажанням греків ще 40 мішків. Для отримання виплати султан не мав нікого відправляти до визначеного раніше місця — до Києва, бо все мало бути виплачено згаданим грекам. Потрібен був лише лист від Порти для завірення того надання. Вислухавши росіянина, А. Маврокордатос сказав, що передасть слова посла Порті та повідомить про її реакцію[62].

І вже наступного дня — 18 квітня 1703 р. — А. Маврокордатос сповістив П. Толстому про відповідь від Порти. Від неї було заявлено про неприйняття домовленості, укладеної з гетьманом, бо греки, які були в І. Мазепи, «не суть сущі пани тих розграбованих товарів, але раби тих панів». І вони не могли укладати ніякої постанови чи договору у тій справі, бо Порта заборонила це робити не тільки тим «рабам», а й власникам товарів. А це було зроблено тому, що греки багато заборгували великому візиру та іншим вельможам. Відповідно той скарб не має бути переданим до рук греків, а його належить віддати Порті. В тому ж разі, коли «грецькі робітники», тобто представники власників товарів, підуть під примусом в царській стороні на якийсь договір, Порта вірити тому не буде, оскільки послу вже давно сказано, що грекам не слід давати того скарбу. І якщо від царської сторони відбудеться якесь зменшення

---

[60] Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1889. — Т. 2: (1702–1703). — С. 514.

[61] Там же. — С. 545.

[62] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 218–218 об.

виплати, то це призведе до погіршення відносин — «і те буде більше схилятися до неприятельства». Надалі Порта відмовлялася вести розмови на цю тему і заявляла, що в разі неповної виплати другої частини компенсації їй «нанесеться озлоблення» з царського боку. Тому якщо цар зволить повністю вдовольнити Порту, то другу половину — 60 мішків — слід віддати негайно без усякого заперечення[63].

Виклавши все це, А. Маврокордатос зауважив, що більше ні про що Порта не наказувала йому говорити з російським послом, і покинув місце зустрічі, не вислухавши відповіді П. Толстого[64].

За таких обставин російський дипломат мусив узгодити свої подальші кроки з українським гетьманом. 21 квітня 1703 р. П. Толстой відправив листа до І. Мазепи. Спочатку схваливши домовленість гетьмана з пограбованими греками про вичерпність компенсації з наданням їм ста мішків, він, однак, висловлював прохання, щоб грекам, які на той час перебували при українському правителі, не давати жодного левка. А пояснював це тим, що хоча греки були раді взяти й 50 мішків і укласти угоду, але Порта тим не вдовольниться, а тому користі з переданого грекам скарбу не буде. Зацікавленість купців хоча б у частковій, а турецького керівництва — у повній виплаті пояснювалася, за словами російського посла, тим, що останнє вирішило забрати її собі: «і вже цей скарб входить у руки міністрів турецьких, мимо тих греків, а тому ті греки і малому числу раді». Незважаючи на це, за словами П. Толстого, він представив справу Порті згідно з гетьманським посланням, з ґрунтовними доказами, що збирався робити й надалі, хоча й вважав, що Порта не схилиться до нового варіанту розрахунку, оскільки ще до отримання послання від І. Мазепи, в березні вчинив з турками постанову щодо повної виплати за пограбоване[65]. Російський дипломат мав на увазі розрахунок за першу половину компенсації, здійснений 29 числа того місяця.

Як вказано далі в листі, посол отримав від Порти вірчого листа щодо прийняття половини виплати в розмірі 60 мішків, що дорівнювало 30 тис. левків, за підписом руки кубе-візира. Також, за наказом турецьких «міністрів», свого вірчого листа дали греки. Причому в цьому випадку свої підписи й печатки поставили саме власники товарів — «котрі в тій справі сущі пограбованим товарам пани». Для отримання другої половини виплати — ще 60 мішків у вигляді соболів по «московській ціні» при курсі за 1 левок по 45 копійок «московської монети» від Порти до

---

[63] Там же. — Л. 218 об.–219.
[64] Там же. — Л. 219.
[65] Там же. — Л. 219 об.–220 об.

Києва вже мала поїхати певна людина. Але сталася затримка, спричинена пропозицією російського дипломата за листом від І. Мазепи[66].

В таких обставинах П. Толстой просив гетьмана відправити до Москви запит «кому належить», чи стверджуватися йому у тій позиції, щоб більше 100 мішків не давати. При позитивній відповіді посол став би говорити турецькій стороні про додачу 40 мішків. При цьому П. Толстой підкреслив, що Порта «вельми на тому наполягає», аби було надано ще 60 мішків, і навів аргументацію османського уряду, яку назвав відмовками, про те, яким саме грекам насправді належать пограбовані товари. Турки говорили навіть, щоби грекам, які були в гетьмана, не віддавати й тих 20 мішків, які їм були дані раніше, а віддати тій людині, яка буде прислана для прийому скарбу від Порти до Києва. Однак П. Толстой цим не переймався, бо в листі від Порти було записано, що 60 мішків уже прийнято. Тому якби І. Мазепа зволив віддати грекам 20 мішків, то за це не потрібно було турбуватися. Але, на думку російського дипломата, більше того гетьман не мав давати, і користі з того би не було[67].

Наприкінці листа посол просив негайно сповіщати про те, що йому буде звелено чинити у справі. До надходження листа від українського правителя він не збирався робити подальших кроків, навіть якби його стали примушувати, а мав намір за можливості відбуватися відмовками[68].

У одній з доданих до листа цидулок П. Толстой звернув увагу гетьмана на справжні причини готовності Москви компенсувати втрати грецьких купців: «ця справа чиниться не для того, аби вдовольнити греків, але щоб стан миру був неушкодженим, заради того належить вдовольнити Порту, а не греків». Тому посол дуже просив І. Мазепу чітко сповістити про це тим, кому належить. Спеціального листа до Москви П. Толстой тоді не відправляв через труднощі проїзду та навіть не сподівався, що й це його послання надійде до гетьмана[69].

1 травня 1703 р. до П. Толстого надійшов лист від Ф. Головіна (копія листа в статейному списку датування не має). І хоча дані з листа вже не могли згодитися послу для продовження справи, але вони є матеріалом для з'ясування того, як міг відбутися розрахунок у разі, якби справу вів І. Мазепа. Боярин інформував, що від гетьмана до Москви 17 лютого був

---

[66] Там же. — Л. 220 об.

[67] Там же. — Л. 220 об.–221.

[68] Там же. — Л. 221.

[69] Там же. — Л. 221 об. Можливо, саме цей лист згадується у виписці змісту листа П. Толстого до І. Мазепи за квітень 1703 р., опублікованій у вже згаданому виданні «Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг.». — С. 50: «про справу греків, які пограбовані, і що в тій справі вчинив з ними мир».

присланий гонець з листом, у якому повідомлялося про пропозицію українського правителя грекам щодо зменшення суми компенсації. Заради швидкого вирішення проблеми греки погодилися уступити 20 мішків, 20 вони взяли, а тому до повної виплати залишалося надати їм ще 80 мішків. Причому греки подали гетьману перелік, в котрому зазначалося, які товари, скільки і за якою ціною вони хотіли отримати в рахунок цих 80 мішків. Вступ до переліку можна сприймати як його заголовок, який виглядав так: «1703-го лютого в 11-де розпис і пам'ять в договорі та згоді, що вчинили ми з ясновельможним гетьманом скільки має дано бути нам за збиток наш зі скарбу царської величності…». Отже, купці заявляли, що хочуть отримати 20 тис. рублів. Ця сума розподілялась так: 8 тис. рублів готівкою, але не копійками, а левками, яких мало бути 16 тис.; одну коробку соболів — 10 сороків ціною 2700 рублів; другу коробку соболів — 10 сороків ціною 2300 рублів; 5 сороків соболів ціною 1000 рублів; лисиць ленських 4 тис., десяток яких оцінювався в 15 рублів. При цьому ціна соболів мала відповідати якості, і лисиці мали бути не змішані, а «добрі і ленські». З метою інформування про таку пропозицію греки відправили свого представника до султанського двору[70]. Ф. Головін же писав І. Мазепі 9 травня 1703 р. про потребу дочекатися від Порти підтвердження щодо виплати грекам[71].

4 травня 1703 р. у своєму листі П. Толстой сповіщав боярина про надходження до нього в Адріанополь 12 квітня листа від українського гетьмана з інформацією про домовленість з греками щодо передачі їм за втрачені товари та інші збитки 100 мішків, тобто 50 тис. левків, та пропозицією повідомити Порті про досягнуту угоду. Окремо додавався запис про те, як саме була сформульована послом ця пропозиція, і як відреагував османський уряд[72].

Далі російський дипломат висловлював прохання негайно прислати указ щодо його позиції на переговорах з представниками турецької влади про видачу лише 100 мішків. Посол був готовий відстоювати таку постановку питання, але зауважував, що за налаштованостю турків він бачив, що вони жодним чином з таким підходом не погодяться. Тим не менше, після отримання гетьманського листа П. Толстой притримав людину, яку турки призначили в поїздку для прийому скарбу до Києва. Він вважав, що ту людину не відправлять до того часу, поки з Москви не надійде указ у справі. При цьому П. Толстой повторював клопотання, щоб грекам, які тоді перебували при гетьмані, не давали жодного левка,

---

[70] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 226 об.–227 об.

[71] Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. — С. 54.

[72] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 229 об.

зазначаючи, що користі з того не буде. Наприкінці дипломат зауважив, що йому з великими клопотами вдалося добитися згоди від турецького уряду на включення до загальної суми виплати і тих 20 мішків — 10 тис. левків, які були надані грекам від гетьмана[73].

В шифрованій цидулці до цього ж листа російський дипломат пропонував розглянути підступний задум пограбованих греків. Отже, побачивши, що виплачувана їм компенсація переходить «у руки міністрів турецьких», купці наче уступали 20 мішків, що московськими грошима складало 4500 рублів. Однак цю уступку вони частково компенсували собі грою на обмінному курсі, оцінюючи один левок як полтину. При такому підході 100 мішків московськими грошима оцінювалися у 25 тис. рублів. А при оцінці левка у 15 алтин 120 мішків рівнялися 27 тис. рублів. Таким чином виходило, що греки уступали всього 2 тис. рублів. Але й тих дві тисячі купці відшкодовували з великим прибутком товарами, оскільки хотіли брати ленські лисиці по 15 рублів за десяток. А в Туреччині на той час таких лисиць могли купити по 5 левків за одиницю. Також значний прибуток греки мали отримати і за соболів[74].

Найбільше ж значення мало те, що виконання пропозиції купців призвело б й до ускладнень у відносинах з Портою, оскільки П. Толстой домовився з нею, що при виплаті й 120 мішків левок буде коштувати 15 алтин, а виплата мала здійснюватися московськими копійками чи соболями — як вирішить цар. Така умова була зініційована російським послом для того, щоб купці не бажали брати соболів за низькою ціною. Якби вони захотіли взяти соболів задешево, то цар наказав би здійснити виплату копійками. Брати ж московські гроші було ризиковано, бо греки не змогли б ними скористатися в тому разі, якби їх не пустили до Москви. Тому купці були б змушені брати виплату соболями, але за реальною ціною. Таким чином, сподівався дипломат, і цар не зазнав би збитків, і Порта була б задоволена. А якби скарб, котрий греки хотіли тоді взяти, був присланий до посла, то він розраховував би на немалий прибуток для царя з його продажу, як зробив це з раніше надісланим скарбом. При закінчені опису проблеми П. Толстой ще раз просив повеліти нічого грекам не давати, бо вони б все витратили, а Порта тому не повірить. Вже тоді товариші пограбованих купців почали говорити, що ті були примушені до поступки[75].

А 9 травня 1703 р. П. Толстой відправив листа до Ф. Головіна, в якому шифром повідомлялося, що Порта негативно поставилася до

[73] Там же. — Л. 229 об.–230.
[74] Там же. — Л. 231–231 об.
[75] Там же. — Л. 231 об.–232.

договору, укладеного греками з І. Мазепою, і бажала, щоб виплата була здійснена саме їй, а грекам ані малого, ані великого надання не було, а також хоче, щоб для прийняття скарбу була відправлена людина від Порти до Києва, як про те вже було домовлено з російським послом. Менше 120 мішків турецьке керівництво брати не хотіло, натомість греки на той час були «і мале число раді взяти», бачачи, що виплата має потрапити не до них, а до рук турецьких «міністрів». А що греки візьмуть і витратять без узгодження з Портою, зазначав посол, то Порта в те не повірить, і виникнуть нові труднощі. Дипломат просив негайного розпорядження щодо подальшого ведення справи[76]. З цим листом П. Толстой надсилав копію листа з цидулкою від 4 травня, оскільки попередній лист був відправлений з московськими торговими людьми, а вони могли затриматися в дорозі, і донесення про зустріч з А. Маврокордатосом 17 квітня та відповідь секретаря, надану наступного дня[77].

Тим часом вирішив отримати відшкодування за свою позику грек Павло Іванов. 12 травня 1703 р. посол відпустив цього грека до Москви, аби той отримав гроші замість позичених П. Толстому. П. Іванов їхав з двома робітниками та певною кількістю товарів. Він мав заїхати до І. Мазепи з окремим листом, у якому російський дипломат висловлював прохання без затримок відправити грека до російської столиці[78].

У листі до Ф. Головіна, який повіз П. Іванов, було зазначено, що за зайняті у грека 1520 левків той має отримати розрахунок у російській столиці московськими копійками — по 15 алтин за левок. П. Толстой підкреслював, що по такій ціні зайняти левки було б неможливо, якби не допомогла та єдина обставина, що на той час, згідно з царським указом, грекам було заборонено їздити до Москви у торгових справах. Тож П. Іванов і дав послу гроші по зазначеному курсу, щоб мати можливість поїхати до російської столиці за товарами. Однак, наголошував дипломат, він грека «в тому не обнадіював, і слова про те ніякого не було». І якби цар виявив милість, то наказав би дозволити П. Іванову купити товари заради того, щоб надалі за його прикладом при необхідності й інші купці давали послу гроші. А при відмові царя надати дозвіл купцю на покупку товарів той не мав надокучати, бо «жодного слова він про те зі мною не говорив», зазначав посол, а лише просив надати проїжджого листа до Москви[79]. Певно, мета купця була настільки зрозумілою, що її можна було й не обговорювати. Однозначною виглядає й позиція П. Толстого,

---

[76] Там же. — Л. 350–350 об.
[77] Там же. — Л. 351.
[78] Там же. — Л. 353–353 об.
[79] Там же. — Л. 353 об.–354 об.

який хотів, щоб П. Іванов отримав дозвіл на придбання російських товарів.

Дещо про те, як складалася подорож грека-позичальника, дізнаємося з листа Ф. Головіна до Петра I від 31 серпня 1703 р., в якому інформація про П. Іванова займає значне місце. Ф. Головін писав про приїзд до Москви цього грека від посла з листом про позику 1520 левків і з зазначенням вартості левка в 15 алтин. Дяки Посольського приказу пропонували П. Іванову гроші, але той їх не взяв, а висловив прохання, щоб за надану позику йому дозволили купити товари в російській столиці; щоб його товари були пропущені з українських міст до Москви (боярин зазначив, що ті товари були затримані гетьманом згідно з царським указом стосовно греків); щоб після здійснення торговельних операцій його пропустили назад без податків. Це російська сторона мала зробити, «аби йому та іншим грекам це чинити в Царгороді допомогу послу нашому і давати гроші в борг було звичайно». Причому грек, всупереч свідченню посла, стверджував, що П. Толстой його обнадіяв у такому способі вирішення питання. Ф. Головін просив розпорядження царя про дії в такій ситуації. Він сумнівався, що грека варто пропускати без податків, бо це могли взяти за приклад інші. А з іншого боку, його турбувало й становище посла, який в майбутньому міг знову потребувати допомоги від грецьких купців: «А не пропустити і не дати в торгівлі дозволу, — щоб надалі їх не відігнати від Петра Толстого»[80].

Про дотримання османським урядом зобов'язання в справі усунення причин для непорозумінь на кордонах свідчить розпорядження, яке спрямовувалося до правителя ханства. 28 травня 1703 р. посол писав Ф. Головіну, що після звернення до Порти за листом з Азова від воєводи С. Ловчикова щодо нападу кубанців на калмиків з Адріанополя до хана було відправлено указ, щоб «беззастережно кримців і кубанців, і всякий рід татарський від таких непотрібних справ утримувати»[81].

30 травня 1703 р. до П. Толстого надійшов зашифрований лист від Ф. Головіна зі Шліссельбурга, датований 10 квітня. Боярин запитував, чи посол отримав надіслані йому в двох попередніх листах векселі, по яких у царській стороні вже було здійснено виплату. Він також повторював попереднє повідомлення про готовність до виплати компенсації, реалізації якої перешкоджали незгоди між поляками, татарами і козаками у Правобережній Україні, — «відправити її жодним чином не можна»[82].

[80] Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 2. — С. 648–649.
[81] РГАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Д. 3. — Л. 360.
[82] Там же. — Л. 360 об.–361.

В цьому ж документі знаходимо свідчення використання ситуації з пограбуванням 1701 р. задля аргументації на переговорах про фортецю у Кам’яному Затоні. За інструкцією Ф. Головіна щодо позиції П. Толстого на зустрічах з представниками османського уряду з даного питання посол мав стверджувати, що нові укріплення призначалися виключно для контролю над Низовим Військом, а аргументом було саме пограбування: «Про будівництво нового місця поблизу, вище Січі по Дніпру, біля Кам’яного Затону, почате ні в який інший образ, але для своєвільних запорожців, щоби втримати їх від шалених грабіжницьких справ підданим же султанової величності, що і недавно вчинили, і тим було в обох сторонах призвели до порушення миру». При цьому мало бути згадано, що російський монарх повелів виплатити компенсацію постраждалим, незважаючи на збитки свого скарбу і на те, що цього робити було не слід[83]. Тобто поява нового міста мала виглядати цілком закономірною у світлі такої аргументації: постраждали піддані султана, завдано втрат царському скарбу, та й загалом ситуація зашкодила мирним відносинам між обома державами. А загрожувати османській стороні, як твердила Москва, фортеця аж ніяк не могла. Та й розміщалася вона не на забороненому мирним договором місці.

Від російського керівництва ж були прислані вказівки, які передбачали два можливих способи передачі пограбованим грекам компенсації — товарами в Україні або грошима в Стамбулі. 2 червня 1703 р. до П. Толстого надійшов шифрований лист від Ф. Головіна із Шліссельбурга, датований 17 квітня. Боярин писав, що було б дуже добре передати грекам компенсацію на Україні; найбільше підходили для передачі товари, а не гроші. Переправити скарб до П. Толстого аж ніяк не випадало через небезпеки від козаків, поляків і татар. Ф. Головін позитивно оцінював можливість виплати послом грошей, взятих у борг у мультянського господаря. А надалі за виникнення такої потреби боярин радив робити так, як раніше чинив О. Українцев — брав у борг у греків і давав перевідні листи навіть з деяким перевищенням взятої суми. Позичальникам могли бути видані гроші за договором, якби вони не захотіли отримати борг товарами[84].

Ще одним окресленим у листі питанням, яке мало відношення до справи про пограбування, було питання про будівництво нової фортеці в Кам’яному Затоні. Першим доказом правомірності такого будівництва з боку московського керівництва було те, що вона розташовувалася на давніх землях запорозьких козаків, вище Січі, далеко від турецьких

[83] Там же. — Л. 361 об.
[84] Там же. — Л. 365–365 об.

володінь і не в обумовлених мирним договором незаселених місцях; другим доказом — те, що «не для них (турків. — *В.С.*) та маленька фортеця чиниться, але заради своєвільних запорожців, що такі грабежі чинять їх же підданим, що й нині змушені ми платити це даремно»[85].

Разом з цим листом до П. Толстого надійшли інструкції — «статті», написані шифром, про те, що він мав говорити представникам турецької влади з приводу зведення фортеці у Кам'яному Затоні. У них зазначалося, зокрема, що цю будову почали робити на віддалі від кордону, визначеного мирним договором, що вона потрібна лише для утримання від своєвільної поведінки «старих шахраїв» запорожців, аби вони не могли чинити обом державам великих збитків своїми грабежами, як це трапилося недавно зі значним пограбуванням підданих султану греків, за що цар зволив заплатити. При цьому підкреслювалося, що від запорожців могли очікуватися не тільки такі, але й «державні великі до ворожнечі зруйнування миру» справи. Якби ж вже почате будівництво залишити без діла, то надалі такі грабежі стримати би не вдалося. Як приклад потрібності нової фортеці згадувався збудований раніше, при польській владі, поблизу Січі замок Кодак, призначений для «вгамування запорозького розбійництва»[86]. Цієї настанови російський посол і дотримувався під час перемовин з А. Маврокордатосом 5 і 27 червня 1703 р. (при урядуванні Рамі Мехмед-паші), з Асан-пашею 20 і 25 лютого та з А. Маврокордатосом 19 березня 1704 р. (при урядуванні Морали Дамат Хасан-паші). Як обговорювалася поява фортеці і як вона пов'язувалася з пограбуванням буде детально розглянуто в ході цього дослідження згідно з хронологією подій.

У першому випадку 5 червня 1703 р., коли на посольський двір приїжджав присланий великим візиром А. Маврокордатос, мова йшла спочатку про надто велику затримку російської сторони з відповіддю на турецькі запити, серед яких одним з основних був пункт про нову фортецю. Отже, секретар нагадував П. Толстому, що за перебування діючого великого візира на посаді реіс-ефенді той мав зустріч з російським послом, від часу якої вже йшов сьомий місяць. Тоді послу були запропоновані статті, потрібні для дотримання мирних взаємин, — про розмежування кордонів, московські кораблі та новозбудоване місто на Дніпрі, а через чотири місяці ці запити були передані послу у письмовому вигляді. Турецька сторона бажала, щоб П. Толстой звернувся до Петра І

[85] Там же. — Л. 364 об.–365.
[86] Там же. — Л. 365 зв.–366.

за негайною відповіддю, однак досі жодної реакції від російської влади не було. Візир знову вимагав відповіді[87].

На це посол відповідав, що після отримання згаданих письмових пропозицій і надання Портою дозволу відправити свою людину до Москви він одразу відіслав листа до царя, а тривале зволікання з відповіддю, припускав росіянин, могло бути пов'язане з труднощами проїзду через волоську землю, через збурення в тамтешніх народів, та великі відстані. Тим не менше, П. Толстой очікував на швидке надходження царського указу[88].

Далі дипломат заявляв, що нова маленька фортеця будується не на заборонених мирним договором місцях, а у глибині царської держави, по Дніпру вище Січі та інших місць, на землях, якими здавна володіли запорожці, де й раніше, під час польської зверхності, була фортеця Кодак, призначена для утримання запорозьких козаків від усякого своєвільства. На тих же місцях і тепер, твердив П. Толстой, споруджується мала фортеця не для чого іншого, а з тією ж метою: «щоб запорожців стримати від своєвільства, аби підданим султанової величності не чинили (яких образ і грабежів, як і недавно від них діялося, за що царська величність не як належало, але вдовольняючи сторону султанової величності, указав заплатити зі свого царської величності скарбу, і тим зробився царській величності великий збиток)»[89].

До цього дипломат додав і функцію стримування татар від розбійницьких наїздів на царську сторону, охарактеризувавши обидві — запорозьку і татарську — спільноти як порушників миру, що прагнуть до розбійництва, а тому й виступають проти існування фортеці у Кам'яному Затоні: «і заради того ті обидва народи, як запорозькі козаки, так і кримські татари, усіляко стараються, щоб у тому місці ніякої фортеці не було, аби вони без перешкоди могли розбійницького свого звичаю вживати». А отже будівництво цього укріпленного осередку — «царської величності премудре діло» — не може викликати підозри, а належить до зусиль, спрямованих на дотримання миру[90].

Стосовно ж ставлення турецької влади до греків, які були у гетьмана, і до місця майбутнього розрахунку П. Толстой написав Ф. Головіну шифром 4 червня 1703 р., що греки, котрі уклали договір з І. Мазепою, дозволу у Порти на те не запитали, а Порта хоче завершити справу за попередньою домовленістю — прийняти другу половину компенсації у

[87] Там же. — Л. 372 об.–373.
[88] Там же. — Л. 373 об., 375 об.
[89] Там же. — Л. 374–374 об.
[90] Там же. — Л. 374 об.

Києві. Через це посол просив негайного розпорядження про свої дії у такій ситуації[91].

Невдовзі, 12 червня 1703 р., до П. Толстого надійшов лист з Азова від воєводи С. Ловчикова з описом кривд, завданих з османського боку татарами в цьому і в минулому роках: взяття в полон рибалок, солдата, інших людей; пограбування російських посланців, які їздили до татар[92]. Вочевидь, така інформація могла згодитися дипломату як доказ нових негараздів на кордонах з вини підданих султана, що продовжувалися й після заборон, які туди надсилалися.

За кілька днів сама Порта ознайомила росіянина з інформацією подібного роду, хоча й зроблено це було ніби й ненавмисно. 16 червня 1703 р. А. Маврокордатос звертався до П. Толстого з проханням про допомогу в перекладі листа І. Мазепи, присланого до кримського хана і пересланого до Порти. За допомогою людей, відправлених послом, того листа було перекладено, а відповідно й посол довідався про його зміст. Йшлося про те, що азовський воєвода та воєводи інших міст багато разів писали в різні місця імперії, в тому числі й до хана в Крим, щодо розслідування образ, завданих татарами, ногайцями та кубанцями мешканцям великоросійських та малоросійських міст, але розслідування не було проведено[93].

Певно, за проханням посла 16 червня єрусалимський патріарх написав, а 17 червня адресат отримав листа з порадами про те, що говорити туркам щодо нової фортеці. П. Толстой мав твердити, що у споруджені фортеці винні самі татари, котрі «вивели козаків запорозьких з розуму», через що ті «вчинилися відступниками». Тому цар вжив заходів для їхнього втихомирення, зволивши побудувати місто перед самою Січчю («перед самим Запорогом»), яке миру не шкодить, а «тільки є вуздечкою запорожцям»[94].

Російський посол використав запропоновану схему в своїй заяві турецькій стороні, щоправда, значно її розширивши і прикрасивши. Вже невдовзі, 27 червня 1703 р. А. Маврокордатос завітав до П. Толстого і сказав, що присланий великим візиром з запитанням, чи отримав посол указ від царя на передані турецькою стороною письмові пропозиції. Посол відповів, що хоча прямого указу на ті пропозиції не має, але має розпорядження щодо позиції російської влади. Ця відповідь стосувалася трьох піднятих турками питань — фортеці в Кам'яному Затоні, кораблів в Азові і Таганрозі та розмежування кордонів. Першим пунктом у відповіді

[91] Там же. — Л. 368 об.–369.
[92] Там же. — Л. 378 об.–380.
[93] Там же. — Л. 380 об.–381.
[94] Там же. — Л. 382.

було питання саме про фортецю. Почавши з того, що місто зведене не в заборонених мирними договорами місцях, посол звинуватив в його появі кримських татар. Така позиція пов'язувалася зі справою про пограбування. Ланцюжок подій було вибудувано російською стороною у такій послідовності: запорозькі козаки своєвільно пограбували підданих султану греків; цар, міцно дотримуючись мирних угод і вдовольняючи султанську сторону, вилив на запорожців свій гнів, наказавши багатьох з них покарати на смерть, чим водночас бажав утримати їх від подальших розбійництв; кримські татари скористалися ситуацією і «багатьма своїми до запорозьких козаків посилками звабили їх і вчинили бути їм царській величності у непокорі»; цар, аби стримати своєвільників-запорожців від тієї «злотворної їх непокори», щоб їх супротивні дії не зашкодили миру і щоб дружба з султаном була непорушною, наказав побудувати на березі Дніпра, в Кам'яному Затоні, фортецю і ввести в неї певну кількість своїх військ. Таким чином, фортеця була призначена для того, щоб «запорозькі козаки, бачачи поблизу себе царської величності раті, своєвільного свого звичаю і всякого неподобства не могли застосовувати». Після цього знову говорилося про зведення фортеці на значній віддалі від кордону, а також згадувалася Кодацька фортеця. Все це означало, продовжував П. Толстой, що спорудження нового укріпленого осередку не може викликати підозри, а достойне великих похвал. До цього додавався аргумент про великі витрати царського скарбу на будівництво і на виплату пограбованим грекам. Використовуючи образний вислів Досифея II Нотари, П. Толстой підсумовував: «І щоб надалі таких даремних платежів не було, зволив царська величність на тих своєвільних накласти міцну вуздечку»[95].

7 липня 1703 р. російський посол отримав листа від Ф. Головіна, датованого 22 травня. Боярин повідомив про надходження до нього листів П. Толстого з Адріанополя від 4 і 7 квітня, негайне донесення про них царю і про те, що у справі виплати грекам вирішено діяти за рекомендацією посла. Незабаром до Києва мали бути відправлені царський указ і соболі для здійснення платежу. Боярин також рекомендував, аби посол при зручній нагоді, вже після того, як буде здійснена повна виплата компенсації, говорив наближеним до султана людям, що виплата — «недостойний платіж» за греків, «явних шахраїв» — зроблена з немалими витратами, на що не варто було йти, але це здійснено задля утримання миру. При цьому посол мав запропонувати, щоб турецька сторона зробила аналогічний крок — заплатила за збитки від татар як за своїх підданих[96]. Того ж дня в листі до Ф. Головіна П. Толстой просив надати

[95] Там же. — Л. 384 об.–385 об.
[96] Там же. — Л. 394–395.

царський указ щодо його подальших дій у справі про пограбування, бо турецькі міністри постійно говорили, що її потрібно негайно завершувати[97].

Вочевидь, інформація від боярина сприяла тому, що вже за кілька днів російським дипломатом і турецькою стороною знову було узгоджене питання про передачу другої половини компенсації на території України. 12 липня 1703 р. П. Толстой писав Ф. Головіну, що незабаром від Порти до Києва буде відправлений певний грек для прийняття соболів, в рахунок компенсації за пограбування. Це була стороння людина, а не з числа пограбованих. Для цієї поїздки обрали саме грека, бо представники цього народу краще орієнтувалися в ціні на соболів, ніж турки. Посол не заперечував цьому рішенню, бо вважав, що з греком значно зручніше розрахуватися, а, крім того, для грека не потрібно було витрачатися на утримання («корми») й на підводи. Турки хотіли, щоб при від'їзді грека до Києва П. Толстой відправив туди ж свого товмача, аби товмач оголосив місцевому губернатору чи іншій вповноваженній на те особі про приїзд грека за султанським указом від Порти задля прийняття того скарбу. П. Толстой збирався виконати побажання турків, відправивши з греком свого товмача, але з наказом, аби грек після прийняття скарбу у Києві дав розписку в тому, що він його прийняв згідно з договором російського посла з Портою. Той грек повинен був особисто везти прийнятий скарб, а якби в дорозі соболі були з якихось причин втрачені, то на нову виплату він не мав розраховувати. Дипломат припускав, що замість вимоги про таку розписку буде просити запевнювального листа від Порти відповідного змісту[98].

Тим часом нова політична ситуація змусила російського представника просити Москву про завершення справи. Він також повідомляв про зміну ставлення турецької влади до способу розрахунку. 25 липня 1703 р. посол писав Ф. Головіну в зашифрованому листі про сум'яття в Турецькій державі, під час якого «всі міністри їх повсякчас в смертному страху перебувають», та зазначав, що турецька влада дуже тисне на нього, аби друга половина компенсації була невідкладно виплачена ображеним грекам. П. Толстой не знав, що з цим робити, оскільки турки підозріло ставилися до того, що для прийняття скарбу комусь потрібно було їхати до Києва. Грека, який раніше був призначений у цю поїздку, вони утримали. Разом з тим росіянин збирався працювати над проблемою, аби вирішити її без збитку для царя, і просив, щоб скарб у Києві був готовий для передачі[99].

[97] Там же. — Л. 398.
[98] Там же. — Л. 402–402 об.
[99] Там же. — Л. 416 об.–417.

Вочевидь, труднощі з розрахунком у Києві змусили росіянина клопотатися про допомогу правителя Валахії, для чого вже існували сприятливі передумови. Того ж дня — 25 липня 1703 р. — П. Толстой відправив листа до мультянського господаря Костянтина Бринковяну з проханням про присилку 60 мішків левків. Аби здобути ці гроші, посол вирішив скористатися побажанням господаря, почутим від Спіліота, про отримання певних речей з Росії. Посол повідомляв господарю, що має проблему з невідкладною виплатою Порті вказаної суми, просив по можливості її прислати, а також пропонував вигідний для господаря спосіб повернення позиченого. Господар міг сповістити П. Толстому про те, що і у який спосіб бажає отримати з російського боку. За словами дипломата, на той час він вже коротко написав Петру І про пропоновану господарю угоду, а з надходженням письмового повідомлення від господаря обіцяв писати ще раз, більш детально. П. Толстой був готовий «з усякою радістю» надати такий документ про взяту позику, який був потрібний господарю[100].

Ще один контакт з представником Порти щодо виплати відшкодування при правлінні Рамі Мехмед-паші відбувся 18 серпня 1703 р., коли за наказом великого візира до П. Толстого приходив посольський пристав Асан-ага говорити «з великим примусом» про негайну виплату грекам другої половини компенсації, бо Порті, як це мав бачити й сам дипломат, «безмірно» потрібні гроші. На це посол відповів, що має домовленість з Портою про передачу зазначеного скарбу в Києві соболями чи московськими копійками. І, згідно з цією угодою, скарб приготовано, а турки можуть відправити до Києва своїх людей для його прийняття, коли захочуть. В Туреччині ж віддавати його послу не належить, і турецьких монет у нього немає, і домовленості порушувати він не буде[101].

* * *

Розглянувши хід дипломатичних зносин та заходи, вжиті російською стороною щодо виплати постраждалій стороні компенсації за пограбованих підданих Османської імперії, яка з попередніми виплатами склала 50% від визначеної суми збитків, зупинимося на коротких висновках щодо політичної сторони проблеми. При цьому виходимо з положення, що дії російської дипломатії в даному питанні визначалися стратегічними напрямами політики Москви і корегувалися тодішніми реаліями.

---

[100] Там же. — Л. 418–418 об.
[101] Там же. — Л. 423 об.–424.

Найперше про позицію турецької сторони. Питання про негайну виплату було одразу поставлене турецьким урядом при початку правління Рамі Мехмед-паші. Ця вимога супроводжувалася застереженням щодо можливого погіршення двосторонніх відносин. Російський посол не був готовий до настільки швидкого завершення справи, як того хотіла турецька сторона, і в зверненнях до свого керівництва просив якнайшвидше посприяти її залагодженню шляхом відправки необхідних матеріальних цінностей.

Російська сторона, виплачуючи компенсацію, намагалася ліквідувати можливий привід для війни з Османською імперією. Одночасно вона намагалася переконати Стамбул у своїй налаштованості на мирні взаємини. За вказівками свого уряду російський посол твердив, що цар демонструє добру волю, здійснюючи виплату компенсації, робить це без з'ясування, чи реальним є розмір задекларованого купцями збитку. Навіть частина вини у пограбуванні греків перекладалася росіянами на представника регіональної влади імперії — очаківського пашу та на кримських татар, за намовою яких нібито й стався той інцидент.

Велику увагу російська влада спрямовувала на ліквідацію загрози, яка могла виникнути внаслідок домовленостей Січі і Бахчисарая. За настановами Москви і з подачі П. Толстого справа про пограбування виглядала як причина міжнародного конфлікту. Запорожців обвинувачували у підбурюванні кримського хана заради уникнення наслідків свого злочину шляхом провокування війни, що призвело до звернення хана до султана щодо загрози з боку Москви. При цьому російська сторона переконувала турків, що сама міцно дотримується миру, а свій гнів цар спрямував на запорожців для того, щоб вдовольнити султанську сторону щодо пограбування.

У зв'язку з цим до Стамбула висувалися претензії щодо політичного майбутнього Запорозької Січі, що мали нагальний характер, оскільки їх реалізація сприяла збереженню вкрай необхідного тоді Москві миру. Російський уряд хотів, аби султан не приймав запорожців у підданство, заборонив татарам взаємодіяти з запорожцями і надавати їм захист чи допомогу.

Поряд з цим низку претензій можна оцінити як такі, що носили символічний характер, мали репутаційне значення для російського уряду. Такими виглядають обвинувачення прикордонного населення Османської імперії в завдані шкоди царським підданим, підкріплені великим фактичним матеріалом. Таким виглядає бажання царя отримати компенсацію за збитки, завдані людьми з османського боку його підданим. Згідно з цим, султан мав розпорядитися про розслідування нападів з його боку, покарання винних, повернення захоплених людей та матеріальних цінностей-

тей і загалом заборонити чинити такі дії надалі, а також здійснити аналогічні царській виплати за втрачені матеріальні цінності з султанської скарбниці.

Реакція турецької влади виявилася насамперед у запевненні про відсутність у неї планів прийняття у підданство запорозьких козаків, а відповідно, і про заборону чинити це Бахчисараю. Сам російський посол сповіщав в Москву про накази Стамбула представникам влади на прикордонні, зокрема, кримському хану, про дотримання мирних угод.

Поряд з проблемами, які створило для неї пограбування, Москва спромоглася здобути з ситуації й певні політичні зиски. Представлення запорожців як слабко контрольованої спільноти, здатної на грабежі, стало одним з суттєвих аргументів для доведення османському керівництву необхідності спорудження на південному кордоні царських володінь нового укріпленого осередку. При тому, що Стамбул цілком резонно розглядав фортецю в Кам'яному Затоні як ще одну базу для наступу на османські землі. Можна припустити, що й контакти з господарем Валахії теж були для російської влади позитивним моментом, з перспективи підтримання сталих відносин з цим залежним від султана правителем.

References

1. Arunova, M. R., & Oreshkova, S. F. (1985). Primechaniya [Notes]. In *Russkij posol v Stambule (Pyotr Andreevich Tolstoj i ego opisanie Osmanskoj imperii nachala XVIII v.)* (pp. 115–148). Moskva: Nauka. [in Russian].

2. Dokumenty: «Tajnye stat'i» i otpiska na nix P. A. Tolstogo; Vyderzhki iz donesenij P. A. Tolstogo F. A. Golovinu. [1985]. In *Russkij posol v Stambule (Pyotr Andreevich Tolstoj i ego opisanie Osmanskoj imperii nachala XVIII v.) (pp. 37–114)*. — Moskva: Nauka. [in Russian].

3. Kostomarov, N. (1885). *Mazepa i mazehincy. Istoricheskie monografii i issledovaniya* (Vol. 16). Sankt-Peterburg. [in Russian].

4. Krylova, T. K. (1959). Russkaya diplomatiya na Bosfore v nachale XVIII v. (1700–1709 gg.). *Istoricheskie zapiski AN SSSR*, *65*, 249–277.

5. Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo. (1889). (Vol. 2: 1702–1703). Sankt-Peterburg. [in Russian].

6. Stanislavs'kyj, V. (2017). Instruktsiyi rosijs'komu poslu Petru Tolstomu dlya perehovoriv z predstavnykamy turets'koho uryadu schodo pohrabuvannya hretskykh kuptsiv (1702 r.). *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi*, *17,* 170–189. [in Ukrainian].

7. Stanislavs'kyj, V. (2018). Velyki vizyri Kavanoz Akhmed-pasha ta Moraly Damat Khasan-pasha i rosijs'ko-turetski perehovory schodo pohrabuvannya hretskykh kuptsiv ukrayins'kymy kozakamy v 1701 r. *Naukovi zapysky Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky*, *28*, 188–203. [in Ukrainian].

8. Stanislavs'kyj, V. (2017). Velykyj vizyr Daltaban Mustafa-pasha i rosijs'ko-turetski perehovory schodo pohrabuvannya hretskykh kuptsiv ukrayins'kymy kozakamy v 1701 r. *Visnyk Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky, 10*, 500–513. [in Ukrainian].

9. Tairova-Yakovleva, T. G. (Comp.). (2014). *Baturinskij arxiv i drugie dokymenty po istorii Ukrainskogo getmanstva 1690–1709 gg.* Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin. [in Russian].

10. Yavornyts'kyj, D. I. (1991). *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* (Vol. 3). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].

Stanislavskyi Viacheslav

GRAND VIZIER RAMI MEHMED PASHA AND RUSSIAN-TURKISH TALKS ON THE ROBBERY OF GREEK MERCHANTS BY UKRAINIAN COSSACKS IN 1701

In 1701 Zaporozhian Cossacks robbed Greek merchants who were subjected to the sultan. Thus, this case for several years was a constant theme of the relationship between Russia and Turkey. The Ukrainian Hetman and the Crimean Khan also devoted considerable attention to this issue. This topic has great significance also in combination with other political problems. In this article, the author reconstructs and analyzes the course of diplomatic relations during the administration of the great vizier, Rami Mehmed Pasha. The basis of the study became documents of the Russian embassy, which relate to 1703.

Keywords: *Ottoman Empire, Russia, Greek merchants, Zaporozhian Cossacks, Pyotr Tolstoy, Rami Mehmed Pasha, Dositheos II Notaras of Jerusalem, Ivan Mazepa, diplomatic negotiations.*

УДК 930 (477) «1700/1710»

Василь Кононенко
кандидат історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: kononenkovp@ukr.net

Конструювання пам'яті про «права та вольності» у текстах української еміграції 1709–1714 рр.

У статті детально проаналізовано особливості конструювання пам'яті про «права та вольності» козаками і запорожцями, що становили першу хвилю української політичної еміграції. Звернено увагу на те, що «права та вольності» на лівому березі Дніпра в останні декади XVII — на початку XVIII ст. були тісно пов'язані з ідеєю служби православному царю — протектору Української держави. Водночас у виступі І. Мазепи проти Петра I аргумент оборони «прав та вольностей» повстанці намагалися представити як ключовий в ідейній боротьбі з царем.

Ключові слова: *Українська еміграція, «права та вольності», «Договори та постанови» 1710 р., Бендерська конституція, Пилип Орлик.*

Договори та постанови» від 5 квітня 1710 р.[1] починаються з декларації про те, що вони є угодою між новообраним гетьманом Пилипом Орликом та генеральною старшиною, полковниками й усім Військом Запорозьким, котра стосується «правъ и волностєй войсковыхъ»[2]. Цей факт не може не зацікавити дослідника спадщини першої української політичної еміграції. Звичайно, цю проблему варто розглядати цілісно — на основі документів у хронологічно ширших рамках. Саме тому в даній статті представлена спроба проаналізувати конструю-

[1] В оригіналі середньоукраїнською мовою цей політико-правовий документ означений як «Договоры и постановлєнѧ правъ и волностєй войсковыхъ…». В українській історіографії існують ще такі поширені назви: «Конституція Пилипа Орлика», «Пакти та конституції», «Бендерська конституція». На думку автора, цей документ, укладений у Бендерах, передусім варто називати так, як він і починається в єдиному відомому на сьогодні повному оригінальному тексті. Усі дати подано за старим стилем.

[2] Див. факсиміле документа та його археографічну публікацію у книзі: «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). — Львів, 2011. — С. 76–77.

вання пам'яті про «права та вольності» українцями, які потрапили після Полтавської битви (1709 р.) в еміграцію.

Історіографія теми

Праць, в яких безпосередньо або опосередковано розглядаються питання, пов'язані з укладенням документа 1710 р., існує чимало, втім, останні як важливий сегмент конструювання українськими емігрантами пам'яті про «права та вольності» продовжують залишатися малодослідженими. У висвітленні проблематики даної статті важливими є й інші роботи, а саме: присвячені першій українській політичній еміграції, текстам, посталим у Бендерах (передусім «Договорам та постановам»), та військовим канцеляристам (як основним творцям козацького історіописання).

Бендерська конституція та спадщина українських емігрантів (1709–1714 рр.) досліджується понад 100 років. В історіографії можна виділити такі основні напрями: «державницький», «річпосполитський» та «проєвропейський». У державницькому напрямі тексти Бендерського періоду представлялися у контексті прогресивних уявлень та ідей у Гетьманаті. До нього можна зарахувати такі роботи: Василенко Н. Конституция Филипа Орлика // Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. — Т. 4. — М., 1929. — С. 153–171; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1938. — С. 9–28; Оглоблин О. Бендерська конституція 1710 року // Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. — Ч. 5 (139). — 1960. — С. 4–11; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. — К., 2001; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002; Його ж. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму // Пилип Орлик — гетьман і автор першої конституції України. — Мінськ, 2006. — С. 13–32; Павленко С. Оточення Івана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. — К., 2011. — С. 41–63 та ін. У цих працях «права та вольності» слугували маркером «демократичності» козацького устрою і водночас аргументом на користь такого розуміння українського суспільно-політичного ладу.

У «річпосполитській» традиції Бендерська конституція 1710 р. розглядається як наслідування «pacta conventa» польських королів із шляхтою — політичним народом. Праці О. Субтельного, В. Горобця (Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. — New York, 1981 (укр. переклад: Субтельний О. Мазепинці. Український сепа-

ратизм на початку XVIII ст. — К., 1994); Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — P. 173–192; Горобець В. Устроєві модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти… — К., 2011. — С. 234–247) засвідчують це. У цьому напрямі «права та вольності» інтерпретуються як «background» для «pacta conventa» між козацькою елітою та українським гетьманом.

Як не дивно, але «проєвропейський» напрям інтерпретації спадщини української еміграції слабко представлений в історіографії. Справа у тому, що проєвропейські тенденції у текстах емігрантів ретельно сховані за традиційною риторикою. Оскільки українці у своїх політико-правових документах, інструкціях, листах намагалися представити свою позицію як відстоювання «стародавніх прав та вольностей» (хоча насправді вони під лаштунками цієї риторики пропонували новації), то й наслідування тодішнього європейського досвіду було для них неактуальним. Єдиний текст за 1709–1711 рр., котрий безпосередньо засвідчує європейське бачення українськими емігрантами свого майбутнього, — це 14 пункт латинської копії «Договорів та постанов»[3] Подальше звернення до європейської тематики було пов'язане з османською протекцією (1712 р.), відповідно до якої утворювалася де-юре незалежна держава «Україна», що охоплювала Правобережжя (без Києва) та Запорожжя, тобто більшу частину території згідно з 2 пунктом «Договорів та постанов». П. Орлику дуже залежало на тому, щоб зберегти свою позицію як «християнського правителя» (а не де-факто залежного від повелителя мусульман володаря території, котра, згідно з Карловацьким миром 1699 р., належала християнській державі — Речі Посполитій), ось чому він звернувся до європейської риторики у «Виводі прав України».

Інші підходи у висвітленні «Договорів та постанов» представлено працями: Maniscalko Basile G. The «Pacta et Constitutiones» of the Hetman Pylip Orlyk and the Zaporozhian Host, April 5, 1710: a juridical Analysis // Rivista di Bizantinistica. — 1993. — Vol. 3. — T. 2. — P. 11–16. (укр. переклад: Джованні Маніскалко Базіле «Pacta et constitutions» між гетьманом Пилипом Орликом і Військом Запорозьким, 5 квітня, 1710: юридичний аналіз // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 288–287); Галенко О. Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва // Там само. — С. 224–233; Marker G. Constitutio medievalis: the politics of language and the

[3] *Кононенко В.* «Пакти і Конституції» 1710 р.: історико-правовий статус міст // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 17. — К., 2017. — С. 190–204.

language of politics in the 1710 constitution // Там само. — С. 248–264. Варто зазначити й те, що деякі автори мають у своїх роботах сюжети, котрі належать до іншого напряму у висвітлені «Договорів та постанов». Приміром, Т. Чухліб у книзі 2004 р., пишучи про «Договори та постанови», представив їх в якості наслідування українськими емігрантами pacta conventa[4]. Втім, саме цей автор чи не найбільше зробив для вивчення та популяризації Бендерської конституції (та інших документів української еміграції) у контексті «державницького» напряму. Документам, які вийшли з-під пера українських емігрантів, також присвячена низка робіт[5]. Крім того, вчені неодноразово зверталися до аналізу важливої ролі канцеляристів в українському інтелектуальному житті[6]. Отже, дана тема забезпечена доброю історіографічною базою.

Тексти та їх автори

Українська емігрантська верхівка на осінь 1709 р. складалася з молодого кола емігрантів (серед якого найактивнішим був П. Орлик), заслуженої старшини Гетьманату (Іван Ломиковський, Дмитро Горленко, Клим Довгополий) та старшини Запорожжя (на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком); окрему позицію займав Андрій Войнаровський — племінник Мазепи. Молодше покоління, яке увійшло у активне життя у добу гетьманування І. Мазепи (П. Орлик, Федір Мирович, Іван Максимович, Григорій, Іван та Опанас Герцики, Володимир, Ілля та Михайло Ломиковські, Федір Нахимовський), у ці роки драматичних перемін стало іні-

---

[4] *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713 рр.). — К., 2004. — С. 247).

[5] *Німчук В.* «Договори і постанови прав і вольностей військових…» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 27–60; *Грищенко П.* Із текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових…» // Там само. — С. 61–71; *Трофимук М.* Конституція 1710 року: проблема автентичності // Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ. НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р. — К., 2011. — С. 265–275.

[6] *Джиджора І.* До історії генеральної військової канцелярії // *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 110–118; *Грушевский М.* Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. — Ч. 3. — М., 1934. — С. 220−229; *Пріцак О.* Доба військових канцеляристів // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 62–66; *Сас П.* Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 185–202 та ін.

ціатором нових проектів, які так чи інакше призводили до трансформації вже наявної та витворення нової пам'яті про «права та вольності»[7].

Українські емігранти у Бендерах (за виключенням А. Войнаровського) жили та діяли в умовах фінансових труднощів, на що, закрема, звернув увагу Б. Крупницький, зазначивши, що серед них панували «голод, хвороби, дезерція, продаж амуніції й т. д.»[8]. Приміром, перед походом на Правобережну Україну в 1711 р. запорожці та козаки були змушені задля прожиття закладати свою зброю та амуніцію, а шведський король виплатив українцям гроші, щоб вони змогли одягтися та озброїтися. Іншим свідченням емігрантських злиднів стала проблема з обранням гетьмана. Без Мазепиних статків ніхто не хотів бути володарем булави. П. Орлик погодився стати правителем в еміграції за умови зобов'язання шведського короля не укладати миру з московським царем доти, доки не буде звільнено Україну від колишнього північно-східного протектора. У свою чергу А. Войнаровський «спокусив» Орлика 3 тис. дукатів взятися за цю нелегку справу[9].

Втім, скрутне матеріальне становище актуалізувало інстинкт самовиживання та змушувало мігрантів об'єднуватися задля боротьби за повернення на рідну землю її повноправними господарями. Про їхню віру у можливість перемоги шведського короля та «Мазепиної справи» свідчать укладені протягом осені 1709 — початку 1711 рр. документи. Всі вони є результатом, власне, колективної творчості. Скажімо, «Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» підписали генеральний обозний І. Ломиковський, прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний писар П. Орлик, генеральний бунчужний Ф. Мирович, кошовий отаман К. Гордієнко «з низовим запорозьким військом»[10]. «Договори та постанови» стали угодою козацької та запорозької верхівки, були відредаговані новообраним гетьманом

---

[7] Див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001; *Його ж.* Бендерська конституція 1710 року // Вісник ООЧСУ. — 1960. — Ч. 5 (139). — С. 4–11 (стаття удоступнена в Інтернеті: http://litopys.org.ua/coss3/ohl20.htm [дата доступу — 04.04.2018]); *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1938. — С. 9–25.

[8] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1938. — С. 28.

[9] *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742)… — С. 9–15, 24–25, 28, 57. Також див.: *Молчановский Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. — К., 1903. — С. 6.

[10] Оригінал знаходиться у Національній бібліотеці у Варшаві (Biblioteka Narodowa). Текст опубліковано: *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. — Ч. 1. (Праці Українського наукового інституту . — Т. XLVI. — Серія історична. — Кн. 5). — Варшава, 1938. — С. 111–116.

(колишнім канцеляристом, реєнтом та генеральним писарем), а оригінал було написано рукою І. Максимовича (котрий по виборах Орлика став генеральним писарем, а перед еміграцією був військовим канцеляристом). «Pacta et Constitutiones», на нашу думку, — переклад україномовних «Договорів та постанов». Текст «Contenta pactorum» також писався під впливом колективних інтересів[11]; підтвердження Бендерської конституції Карлом XII та шведської протекції над Україною, можливо, писалися не без консультацій з канцеляристами (колишніми або тодішніми)[12], «Угоди Криму з Війском Запорозьким» також були укладені козацькою та запорозькою верхівкою[13].

Однак вже з осені 1711 р. П. Орлик став одноосібним автором політико-правових текстів. Так, він написав інструкції послам Війська Запорозького до Османської імперії від 3 листопада 1711 р.[14], маніфест

[11] Текст «Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in Conpendium brevi Stylo collecta» зберігається у Національному архіві Швеції (Riksarkivet. SE/RA/2113/2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica. Vol.1). Вперше документ опубліковано у 1930 р.: *Кордт В.* Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII — початку XVIII вв. // Український археографічний збірник. — Т. 3. — К., 1930. — С. 38–41.

[12] Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1847. — С. 17–18. Також цей текст див.: Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae / Привілей від 10 травня // «Пакти і конституції» Української козацької держави… — С. 346–347. Фрагмент оригіналу латинською мовою зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Российский государственный архив давних актов. — Ф. 124. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 12 зв.–14. Тогочасний переклад середньоукраїнською мовою зберігається там само. (Там же. — Ф. 124. — Оп. 2. — Спр. 12). Вперше опубліковано М. Маркевичем: *Маркевич Н.* История Малороссии. — Т. 4. — М., 1843. — С. 325–338.

[13] «Pacta conventa inter Dominium Crymense et Exertitum Zaporoviensem…» вперше опубліковано О. Бодянським: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польськом языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — Кн. 1. — М., 1847. — С. 47–50.

[14] Інструкції відомі в копії М. Ханенка, яку опублікував О. Бодянським (Instructio Dom. Dom. Demetrio Horlenko etc. extraordinariis Zaporoviensibus Legatis ad Portam Otomanicam, a Duce Orlik in urbe Baba data III d. 9-bris, 1711 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — Кн. 1. — С. 61–66). Скорочений франкомовний варіант пам’ятки зберігається в Архіві Міністерства зовнішніх справ Франції.

від 4 квітня 1712 р.[15], «Вивід прав України»[16], «Релацію про Київ»[17], низку листів та інших документів 1712–1714 рр.[18] Отже, серед емігрантів були добре освічені представники бюрократичних установ Гетьманату, зокрема, канцеляристи. Вони й створили досить значну кількість текстів, поодинокі з яких дійшли до нашого часу навіть у кількох версіях.

Для аналізу впливу попередніх уявлень та ідей на конструювання минулого українськими емігрантами вжито документи «війни маніфестів» 1708–1709 рр.[19] Неопубліковані джерела використано з фондів Центрального державного історичного архіву у м. Києві (Ф. 51, 53, 2236), Російського державного архіву давніх актів (Ф. 124), Науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (Ф. 36, 159, 204), Головного архіву давніх актів у Варшаві (Ф. Archiwum Radziwiłłów, Archiwum Koronne Warszawskie) та ін. Основними у нашому дослідженні будуть документи програмного характеру, інші відіграватимуть допоміжну роль.

Теорія та лабораторія наукового дослідження

Якщо звести до спільного знаменника сприймання «прав та вольностей» в інтелектуальній традиції Гетьманату другої половини XVII — початку XVIII ст., то вони уявлялися як особливі соціально-економічні та

---

[15] Маніфест з 12 квітня 1712 р. // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. — К., 2006. — С. 120–124.

[16] На сьогодні невідомо, де зберігається текст документа, хоча І. Борщак повідомляв про його існування в архіві Денвелі (Франція). На припущення Є. Луняка, цей вчений ретельно не виписував свої посилання на джерела, тому задля знаходження цього тексту потрібно цілісно опрацювати україніку французьких архівів (Див. публікацію документа: Вивід прав України // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. — С. 132–143).

[17] Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 2236. — Оп. 1. — Спр. 71. — Арк. 5–6. Детальний аналіз пам'ятки див.: *Затилюк Я.* Предки «козацького малоросійського народу» і києво-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти… — С. 133–134.

[18] Приміром, див.: Copia literarum ad Scoropadscium, ab Orlik XX die 7 bris, 1711 // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — Кн. 1. — С. 55–56; Лист П. Орлика до великого візира від 10 березня 1712 р. (Copia Literarum a Duce Orlik ad Supremum Visirium, X mart., 1712 // Там само. — С. 58–61).

[19] Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II: 1691–1722. — М., 1859. — С. 206–212, 297–300; Допрос Григория Герцика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 595−610; Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публ. та комент. О. Дубини, переклад з латинської О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 9. — С. 5–11; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. — СПб., 2014. — С. 273–274. — № 392; С. 383–384. — № 482 та ін.

суспільно-політичні привілеї, отримані (та / або підтверджені) за військові заслуги від литовських князів, польських королів і московських князів. У реальному житті картина уявлень та ідей, пов'язаних з «правами та вольностями» була набагато складнішою. На початок XVIII ст. припав час кульмінації цього атрибуту автономного життя українських еліт. «Правами та вольностями» позначалося усе традиційне[20], що було вигідне для українських інтелектуалів та політиків, а також програми суспільно-політичного та соціально-економічного життя, котрі мали риси поміркованої модернізації та ідеї реформ у майбутньому[21].

З текстів українських емігрантів 1709–1714 рр. видно, що вони дещо по-іншому розуміли «права та вольності», ніж попередні покоління козацьких політиків та інтелектуалів. Скажімо, у «Договорах та постановах» простежується ідея періодичності позитивних та негативних періодів в історії козацького народу[22]. З тексту Бендерської конституції випливає, що стародавній вільний козацький народ (котрий у далекому минулому мав іншу назву — «козарський») у силу своєї могутності вже мав «права та вольності». І хоча він був завойований польськими королями, його «права та вольності» ніби залишилися з ним, оскільки їх ніхто не міг остаточно відібрати. Бог, бажаючи відродження давнього козацького / козарського войовничого народу, «во*з*двигнулъ рєвностного православія св[я]*т*ого, О*т*чизны правъ и во*л*нос*т*єй войсковы*х* войсковы*х* стародавны*х* оборонцу, валєчного Гєтмана, славной памя*ти* Богдана Хмє*л*ницко*го»*[23]. Цей мужній народ, який очолив Хмельницький, фактично утворив державу, яка протистояла потужній Речі Посполтийій. З метою успішного функціонування цієї держави гетьман уклав вигідний союз з

---

[20] «Стародавність» як маркер у конструюванні мігрантськими інтелектуалами та політиками пам'яті про своє минуле був одним з основних. У підконтрольній Російській державі українській автономії гетьман І. Скоропадський також активно використовував цю термінологію (Див. епістолярій між царськими сановниками та українським гетьманом: Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки. — Ф. 204. — Картон — № 37. — Д. 7. — Л. 20–20 об.; Д. 6. — Л. 40).

[21] Також на рубежі XVII–XVIII ст. на Лівобережжі посилилася ідея, що вірнопіддане служіння православному монарху гарантуватиме «права та вольності». Проти цієї ідеї прихильники І. Мазепи у 1708–1709 рр. та українські емігранти намагалися активно боротися (Див.: Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки… — С. 5−11; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства. — С. 273–274. — № 392; С. 383–384. — № 482).

[22] Про циклічність козацької історії також зазначав син П. Орлика — Григор (Див.: *Pritsak O.* The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 22: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. — 1998. — P. 474). Також див.: *Кононенко В.* Казацко-московские отношения в оригинале текста «Договоров и постановлений» 1710 г. // Исторический вестник. — Т. 163. — 2016. — С. 76–77.

[23] Договоры и постаповлепѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 78–79.

православним монархом та піддався «під його руку». Усі сподівалися, що «...г[осу]д[а]рство Московскоє, яко з нами єдыновѣрноє, додєржит, и вѣчнє Войско Ζапорожскоє и народъ волный малороссійскій при правахъ и волностях нєнарушимо под обороною своєю заховаєт [...] тоє жъ г[осу]д[а]рство Московскоє многими изобрѣтєнными способами ϒсилувало права и волности войсковыє собою потвєржєныє, надвєрєдити и до конца разрϒшити, а на народъ волный козацкій, собою никогда нєзавоєваный, нєволничоє ярмо вложити…»[24]. Новим рятівником українського народу у «Договорах та постановах» став І. Мазепа, який у ситуації обмеження «прав та вольностей» козацького народу виступив з «правдивою рєвностію за цѣлост Отчизны, правъ и волностєй войсковых, а жєлаючи ϒсєрднымъ жєланіємъ, ζа дній Гєтманского своєго владѣнія видѣти, и по смєрти своєй для вѣкопомной имєни своєго памяти ζоставити тую *ж* Ѿтчизну, милую Матку н[а]шу, и Войско Ζапорожскоє городовоє и низовоє»[25]. «…Войско Ζапорозкоє нє для чого иншого под протєкцію Ναяснѣйшого Королєвского В[ε]л[и]ч[ε]ства Шведского ϒдалося и тєпєр оной крѣпко и нєпоколѣбимо дєржится, тылко для для поправы и подвигнєня ϒпалых правъ своих и волностєй войсковых (підкреслення наше. — *В.К.*), договорили и постановили з Яснєвєлможнымъ Его Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ…»[26]. Укладання «Договорів та постанов» для новообраного Пилипа Орлика та усіх наступних гетьманів стало продовженням цієї Богоугодної боротьби за «права та вольності».

Варто підкреслити, що різні дослідники при аналізі «Договорів та постанов» та інших текстів українських емігрантів приходили до абсолютно протилежних висновків[27]. Ці висновки вони підкріплювали тими чи іншими цитатами документів. На нашу думку, дана методологічна проблема вирішується за допомогою укладення конкордансів для важливих термінів — це дасть можливість глибше проаналізувати тексти та отримати результат, який можна верифікувати.

Оскільки середньоукраїнський оригінал Бендерської конституції є для нас підставовим джерелом у досліджені теми, то презентуємо укладений

---

[24] Там само. — С. 81–82.

[25] Там само. — С. 82–83. У наведеному фрагменті іменник цілісність стосується як «Вітчизни», так і «прав та вольностей»: це свідчить що «права та вольності» могли бути лише цілісними, як з стародавніх часів; водночас бачимо інший термін «Вітчизна», який стояв поряд, більше того — попереду досліджуваного нами.

[26] Там само. — С. 84–85.

[27] Для порівняння див.: *Струкевич О.* Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму. — С. 13–32; *Осавелюк А.М.* Конституция Филиппа Орлика (вступительная статья) // Вестник Российского государственного торгово-экономического университета. — 2010. — № 5 (43). — С. 8–11.

до його тексту конкорданс[28] для терміну «права та вольності». Дані проаналізованих 18 контекстів зведено у таблицю.

Контекст уживання «прав та вольностей»	Порядковий номер конкордансу	Кількість
Цілісність «прав та вольностей»	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18	13
«Права та вольності» і Вітчизна	2, 7, 14, 15, 16, 17, 18	7
«Права та вольності» і суспільна угода	1, 12, 13, 14, 15, 16	6
Москва — ворог «прав та вольностей»	3, 4, 5, 6, 8	5
Бог, Православ'я, «права та вольності»	2, 5, 10, 11	4
Стародавність «прав та вольностей»	2, 8, 12	3
«Права та вольності» і модернізація	7, 9, 17	3

Отримані у такий спосіб маркери основного атрибуту політичного ладу, на нашу думку, можна застосувати для аналізу інших текстів українських емігрантів. Власне, ці маркери виступатимуть «робочими гіпотезами», котрі допомагатимуть ставити необхідні питання джерелам, що розглядаються у статті. Також цей та інші конкорданси[29] допоможуть повести глибокий аналіз конструювання пам'яті про «права та вольності» українськими емігрантами у 1709–1714 рр.

Цілісність «прав та вольностей»

Прямі або опосередковані твердження про цілісність «прав та вольностей» є надзвичайно поширеними у текстах українських емігрантів. «Права та вольності» українського козацтва зародилися на просторі «Візантії після Візантії». «Восточному панству» (так називалася ця держава у «Договорах та постановах») ідея імперії була притаманною в усіх сферах життя[30]. Відповідно на території її впливів поширилася міфологема «перенесення імперії» («translatio imperii»). Можна висунути гіпотезу, що ідея «перенесення прав та вольностей» (умовно кажучи —

[28] Сам конкорданс уміщено у Додатку у кінці статті.

[29] У ході написання статті було укладено конкорданси термінів «права та вольності», «права», «вольності» для відносно значних за обсягом програмних документів: «Витягів з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р., «Договорів та постанов» від 5 квітня 1710 р., маніфесту від 4 квітня 1712 р. та «Виводу прав України».

[30] Можливо, цим можна пояснити наявність у преамбулі Бендерської конституції пам'яті про Східну імперію, а також поважне місце відведене одному з найвагоміших «залишків» цієї цивілізації — Константинопольському патріархатові.

«translatio legum libertatumque») безпосередньо була пов'язана з пам'яттю політиків та інтелектуалів Гетьманщини (зокрема, й емігрантів) про козацьке минуле. Цією гіпотезою можна пояснити й те, що українські емігранти представляли «права та вольності» в якості невід'ємного атрибуту войовничого козарського народу. Цим же можна пояснити деякі нелогічні місця у текстах козацьких інтелектуалів. Скажімо, у Бендерській конституції козаки, з одного боку, були вільним народом з «правами та вольностями», з іншого — з Божого промислу завойовані польськими королями Болеславом Хоробрим та Стефаном Баторієм, а також потрапили в ярмо до московських самодержців. Хоча козари / козаки, згідно з текстом «Договорів та постанов», й були завойовані польськими королями, Хмельницький почав війну проти Речі Посполитої так, ніби вони добровільно піддалися і лише через утиски почали відстоювати свої «права та вольності»[31]. Отож, ідея перетікання «прав та вольностей» з одного періоду козацької історії (щасливого) до іншого (нещасливого) була надзвичайно корисна для конструювання пам'яті про минуле українськими емігрантами. У менш щасливі періоди «права та вольності» були «пошкоджені» та втрачали цілісність, а добрі періоди починалися з «поправи упалих прав» та поновлення їхньої цілісності. Відтак, для українських емігрантів їхній народ завжди був вільний і мав «права та вольності», навіть під час підкорення загарбникам ці атрибути до кінця не зникали: в нещасливий період народ втрачав цілісність, а в щасливий — її повертав. Тобто історію «прав та вольностей» фактично можна переказати зі сторінок оригіналу «Договорів та постанов» через призму втрати або повернення «цілісності»[32].

Цілісність «прав та вольностей» перед виступом І. Мазепи була порушена не лише ззовні (шляхом втручання в українське життя північно-східного самодержця-протектора), але й через згубні московські впливи на гетьманів, через які останні ставали внутрішніми ворогами цього важливого маркера окремішнього життя Гетьманату. Українські володарі після Хмельницького (у конструкціях мігрантів) перетворювали свою владу на самодержавну і тим самим «zначнє надвєрєдили давныє порядки, права и волности войсковіє (підкреслення наше. — *В.К.*)»[33]. Користуючись слушним часом, Військо Запорозьке перейшло під протекцію шведського короля задля повернення цілісності своїх «прав та вольностей», а щоб скріпити це «повернення», були укладені «Договори

[31] Міфологема, що козаки не були завойовані поляками, а були у них під протекцією, присутня і в попередніх текстах, а також інших творах українських емігрантів, зокрема, маніфесті від 4 квітня 1712 р., «Виводі прав України».

[32] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 78–83.

[33] Там само. — С. 84–85.

та постанови»[34]. Завданням новообраного гетьмана (його наступників також, оскільки це випливає з двох контекстів Бендерської конституції) стало забезпечення за допомогою шведської протекції та Божого сприяння «“правам та вольностям” цілісності»[35].

Варто зазначити, що тематика цілісності присутня і в інших текстах українських емігрантів, як до часу прийняття «Договорів та постанов», так і після. У «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» емігрантська верхівка просила підтвердження протекції шведського короля, «щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-небудь способом, і знівечити права на волю»[36]. Тобто «права та вольності», які втрачали свою цілісність, так чи інакше стояли в одному ряду з таким нещастям, як загарбання сусідами. Також у привілеї Карла XII від 10 травня 1710 р. («Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae») зазначалося, що П. Орлика обрано гетьманом «для нєнарушимого правъ и вольностєй войсковых захованя»[37]. У 9-му пункті «Інструкцій Пилипа Орлика послам Війська Запорозького до Османської імперії» від 3 листопада 1711 р. також йшла мова про те, щоб султан забезпечив непорушність України з її «правами та вольностями»[38]. Згодом це було підтверджено султаном: ніхто не мав права втручатися в українські

---

[34] «Войско Zапорозкоє нє для чого иншого по*д* протєкцію Nаяснѣйшого Королєвского В[ε]л[и]ч[ε]*с*тва Швєдского үдалося и тєпє*р* оной крѣпко и нєпоколѣбимо дє*р*жи*т*ся, тылко для <u>для поправы и по*д*вигнє*н*я үпалы*х* правъ свои*х* и волностєй войсковы*х*</u>, договорили и постановили з Яснєвєлможнымъ Его Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ (підкреслення наше. — *В.К.*)» (Див.: Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 84–85).

[35] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 90–91, 100–101Є, 114–115, 116–117. Для прикладу, П. Орлик присягав піклуватися «о цѣлости пүбличной, о разширєню правъ и волностєй войсковы*х* старанє, сколко силъ, розуму и способовъ станєтъ, мѣти…». У данному випадку цілісність публічного життя прямо пов’язана з розширенням, покращенням і поверненням цілісності «правам та вольностям» (Див.: Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 116–117).

[36] Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції // «Пакти і конституції» Української козацької держави. — С. 353.

[37] Confirmatio horum Pactorum a Rege Sueciae / Привілей від 10 травня // Там само. — С. 346.

[38] Instructio Dom. Dom. Demetrio Horlenko etc. extraordinariis Zaporoviensibus Legatis ad Portam Otomanicam, a Duce Orlik in urbe Baba data III d. 9-bris, 1711 // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польськом языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — Кн. 1. — С. 66.

закони (права) та свободи (вольності), а за непорушністю цього мав стежити сам візир[39].

У маніфесті від 4 квітня 1712 р. український правитель зазначав, «що Петро, цар московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію і порушити наші закони і вольності»[40]. У маніфесті також зазначалося: «Ми не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами»[41]. У «Виводі прав України» Москву представляли як поневолювачку вільного народу, котра «позбавляла їх власних прав та вольностей», і як порушницю договору протекції[42]. Звичайно, що апелювання до недопустимості порушення «прав та вольностей» (дотримання їх цілісності) було поширеним в інтелектуальному житті Гетьманату і до появи першої української політичної еміграції, а також використовувалось І. Скоропадським[43].

Отже, цілісність стала одним з основних маркерів у конструюванні минулого «прав та вольностей» козарського / козацького народу політиками й інтелектуалами в еміграції та давала можливість широко використовувати цей термін для різних потреб (нерідко взаємовиключних). Це було наслідуванням попередніх уявлень та ідей козацьких інтелектуалів. Цей атрибут окремішнього життя також дозволив емігрантам конструювати візію минулого, котра вдало підходила до тодішніх політичних потреб — боротьби з Москвою. «Цілісність прав та вольностей» заперечувала можливість новацій з боку іноземних протекторів, водночас, як буде показано далі, дозволяла нововведення української адміністрації.

«Права та вольності» і Батьківщина

Емігранти уже фактом свого суспільно-політичного вибору чи становища визнавали, що їхньою «отчизною» є лише Україна (Мала Росія,

[39] Переклад привілею імператора турків, що його було дано гетьманові запорозькому Пилипові Орлику на володіння Україною цього боку Дніпра. Сталося це в Бендері в царській канцелярії 1712 року. 10 травня // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. — С. 129. Також див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. — 1992. — Вип. 1. — С. 307–320.

[40] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. — С. 120–121.

[41] Там само. — С. 124.

[42] Вивід прав України. — С. 134.

[43] Приміром, І. Скоропадський відстоював гетьманські інтереси у земельному питанні тим, що в іншому випадку «правам нашим и волностем будет нарушение» (Див.: Лист Ф. Протасьєва Г. Головкіну від 22 квітня 1716 р. // Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки. — Ф. 204. — Картон № 37.7. — Л. 20 об.).

Малоросія, Мала Русь, Військо Запорозьке). Можливо, саме потреба нової пам'яті про територію, на яку претендували українські емігранти, спричинила те, що термін «отчизна» (Батьківщина) та похідний від нього «отчистий» (вітчизняний) вживалися ними найбільше з-поміж усіх політичних термінів. Тому важливо простежити, як пам'ять про «права та вольності» узгоджувалася з новою візією минулого, яку активно конструювали емігранти у 1709–1714 рр.

Вперше ідею, що новопостала держава є Батьківщиною для її еліти, висловив, за спостереженнями Ф. Сисина, І. Виговський у 1658 р. До ідеї «отчизни» зверталися у часи прийняття драматичних рішень І. Брюховецький у період антимосковського повстання 1668–1669 рр., П. Дорошенко, І. Сірко, І. Мазепа у період «війни маніфестів» 1708–1709 рр.[44] У «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» йшлося про те, якою бачив І. Мазепа Батьківщину під шведською протекцією, з яким устроєм, як це мало бути закріплене на правовому рівні. Також українська сторона зверталася до Карла XII з проханням підтвердити протекцію над Гетьманщиною з новообраним правителем та державні кордони Батьківщини, щоб чужі правителі про це знали і не спокушалися відібрати в українців «права на волю»[45].

Через півроку поєднання концепцій «прав та вольностей» й «отчизни» еволюціонувало у бік їх взаємопереплетення. Це, для прикладу, спостерігалося у семи контекстах оригіналу «Договорів та постанов». Батьківщина й «права та вольності» у цьому тексті представлені так, що створюють цілісну картину історії «правъ и волностєй ω*т*чистыхъ», хоча перша з'являється на сторінках цієї пам'ятки від часу її визволення Хмельницьким[46]. Так само, коли «права та вольності» були пошкоджені вже під іншою московською протекцією, то І. Мазепа також виступив за «цѣло*ст* О*т*чизны, правъ и волностє*й* войсковы*х*» та для того, щоб «zоставити тую *ж* **Ѡ***т*чизну, милую Матку n[а]шу, и Войско Zапоро*ж*скоє городовоє и nизовоє, нє тылко в нєнарушимы*х*, лєчь и в разширєны*х* и розмножєны*х* волностє*х*, квѣтнучую, и изобылуючую»[47]. Отож у конструюванні козацького минулого поєднання «стародавніх прав та вольностей» з концепцією Батьківщини сприяло задавленості останньої.

---

[44] *Сисин Ф.* Отчизна у політичній культурі України початку XVIII ст. // Україна модерна. — Ч. 10. — 2006. — С. 9–17.

[45] Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції. — С. 353.

[46] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 78–81.

[47] Там само.

Ідея Батьківщини, хоч і молода, але у спільних контекстах з «правами та вольностями», як це бачимо на прикладі «Договорів та постанов», почала передувати «стародавнім» маркерам українського політичного життя. Це видно з більшості контекстів. Наприклад, у присязі П. Орлик обіцяє новоприйняті «договоры и постановлєня […] во всѣхъ пунктахъ, комматах и пєріодахъ нєпрємѣнно исполняти, милост вѣрность и пєчаловитоє ку Ѡтчизнѣ Малороссийской, Матцѣ n[a]шой, о добрѣ оной посполитомъ, о цѣлости пѵбличной, о разширєню правъ и волностєй войсковых старанє, сколко силъ, розуму и способовъ станєтъ, мѣти (підкреслення наше. — *В.К.*)»[48]. Подібне зустрічається і в інших контекстах[49]. Втім, «права та вольності» не залишилися цілковито поглинутими новою ідеєю — у двох контекстах їх використано як маркер, котрий передує Отчизні. Зокрема, якщо «что противного, zдорожного, правамъ и вольностєм войсковым врєдытєлного и Ѡтчизнѣ нєполєзного ѵсмотрєно было в Яснєвєлможномъ Гєтману, тєды тая *ж* Старшина Енєралная, полковники и єнєралныї совѣтники моцны бѵдут волными голосами, чи то приватнє, чи ли когда нѵжная и нєѿволочная потрєба ѵкажєт публичнє на Радѣ Его Вєлможности выговорити»[50]. Свідченням синтезу цих двох концепцій стало формулювання «правъ и волностєй ѿчистыхъ»[51]. У маніфесті від 4 квітня 1712 р. також спостерігається зв'язок між «правами та вольностями» та Вітчизною. Зокрема, у ньому зазначалося: «не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами»[52].

Отже, «права та вольності» у текстах українських емігрантів було поєднано з концепцією «отчизни». Важливо, що представники козацької та запорозької еміграції конструювали минуле «прав та вольностей» своєї Батьківщини ледь не від світанку козарської / козацької історії. Поєднання концепції передусім завдячувало наслідуванню тих ідей, які були використанні українською стороною у «війні маніфестів» 1708–1709 рр. Водночас концепція Батьківщини козацьких та запорозьких емігрантів набула подальшого розвитку в якості відсепарованої як від Речі Посполитої, так і Москви.

---

[48] Там само. — С. 114–117.

[49] Там само. — С. 78–83, 114–115, 116–117.

[50] Там само. — С. 100–101.

[51] Там само.

[52] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 124. Втім, у «Виводі прав України» не йшлося про Батьківщину, однак (якщо це автентичний документ) це можна пояснити стилем документа, який мав довести права Гетьманату на самостійне існування.

«Права та вольності» як основа суспільного договору

Збіг обставин (емігранти опинилися перед необхідністю домовлятися та узгоджувати свої інтереси, мусили вигідно представляти «справу Мазепи» перед шведським королем та іншими дворами, серед них були молоді й високоосвічені особи) сприяв уміщенню «прав та вольностей» до контексту пошуку нової суспільної угоди. Після смерті І. Мазепи в ніч з 22 на 23 вересня 1709 р. постало питання про його спадкоємців — представники емігрантської адміністрації домагалися отримання майна по покійному правителю як державного скарбу, а племінник гетьмана — як приватної власності свого дядька. З цього приводу почалася судова справа, котра увійшла в історію як «Бендерська комісія» і продемонструвала, як козацька та запорозька верхівка захищали свої інтереси[53]. Зокрема, у «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» емігрантська верхівка просила повідомити шведського короля про Мазепині «таємні наміри […] на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська?»[54]. Таким чином. у цьому, можливо, наївному питанні засвідчувалася готовність еліти до нової суспільної угоди, нових законів, «розширених прав та вольностей», а не марно просити вигідної для себе правничої допомоги у шведського короля. Програш справи за майно покійного гетьмана показав, що українська еліта мусила брати ініціативу у свої руки та краще аргументувати свої інтереси своїми ж «правами та вольностями». Це може слугувати одним з пояснень, чому «права та вольності» стали основою суспільного договору на сторінках оригіналу Бендерської конституції.

Хоч, як зазначає Дж. Маніскалко Базіле, сторонами-укладачами «Договорів та постанов» виступали Бог, швецький король, гетьман, генеральна старшина Гетьманщини й старшина Війська Запорозького Низового (які також представляли Військо Запорозьке)[55], втім, безпосередньо угода стосувалася Орлика та його наступників і козацької та запорозької еліт. Тому важливим є сам предмет угоди між її українськими сторонами. Перше речення оригіналу Бендерської конституції дає відповідь на це:

---

[53] *Молчановский Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. — К., 1903. — С. 2–6.

[54] Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції. — С. 353.

[55] *Маніскалко Б.Дж.* «Pacta et Constitutiones» між гетьманом Пилипом Орликом і Військом Запорозьким, 5 квітня, 1710: юридичний аналіз // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 291.

«ДОГОВОРЫ и ПОСТАNОВЛЕNѦ правъ и волностєй войсковыхъ мєжи Яснєвєлмо*ж*нымъ Его Мило*с*тю паномъ Филиппомъ О*р*ликомъ повоизбраннымъ Войска Zапорожского Гєтманомъ, и мєжи єнєральни*ми* особами, полковниками и тимъ жє Войском Zапоро*ж*скимъ»[56]. Тож «права та вольності» стали стержнем угоди, на який нанизувалися вигідні уявлення про минуле, проекти для теперішнього і майбутнього.

В іншому контексті йшла мова про дії, які мали наступити у разі, «єсли бы что противного, zдоро*ж*ного, правамъ и вольностє*м* войсковы*м* врєдытєлного и Ѿ*т*чизнѣ нєполєзного ѵсмотрєно было в Яснєвєлможномъ Гєтману». У таких випадках «Старшина Енєралная, полковники и єнєралныї совѣтники моцны бѵду*т* волными голосами, чи то прива*т*нє, чи ли когда нѵжная и нєѡ*т*волочная потрєба ѵкажє*т* публичнє на Радѣ Его Вєлможности выговорити»[57].

Основним завданням гетьмана та його наступників, згідно з «Договорами та постановами», ставала опіка над «правами та вольностями», зокрема, над їхньою цілісністю: «бѵдє*т* Яснєвєлможный Гєтманъ своїмъ благоразумнымъ радєніємъ и владгою, которого и всѣ в Ѿ*т*чизнѣ нєстроєнія, прємѵ*д*рому исправлєнію, права и волности войсковыє, нєпорушимому zахованю и оборонѣ, договоры засъ сії и постановлєня скутєчному исполнєнію поручаются»[58]. Також новообраний гетьман присягав: «сіє договоры и постановлєня ту*т* описа*н*ныє […] во всѣхъ пунктахъ, коммата*х* и пєріодахъ нєпрємѣнно исполняти, мило*ст* вѣрность и пєчаловитоє ку Ѿ*т*чизнѣ Малоросси*й*ской, Матцѣ n[а]шой, о добрѣ оной посполитомъ, о цѣлости пѵбличной, о разширєню правъ и волностєй войсковы*х* старанє, сколко силъ, розуму и способовъ станєтъ, мѣти»[59].

«Права та вольності» зайняли належне місце у пошуках нових умов суспільної угоди не лише на сторінках конституції 1710 р. У привілеї шведського короля від 5 травня 1710 р. суспільна угода між новообраним гетьманом П. Орликом та елітою стосувалася «прав та вольностей військових»[60]. У маніфесті від 4 квітня 1712 р. також зазначалося, що «не можемо незворушно дивитись на страждання нашої коханої Вітчизни, бачити порушення її прав за стількома пунктами». Крім того, зауважувалося, що «з поміччю Божою козацька нація буде відновлена у своїх правах»[61]. У «Виводі прав України» «права та вольності» зображено як

---

[56] Договоры и постаповлепѦ правъ и волностєй войсковыхъ... — С. 76–77.
[57] Там само. — С. 100–101.
[58] Там само. — С. 114–115.
[59] Там само. — С. 114–117.
[60] Confirmatio Horum Pactorum a Rege Suecie / Привілей від 10 травня // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 347.
[61] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 124.

суспільну цінність, заради якої Мазепа пішов на союз з Карлом XII[62]. Цікаво, що Зборівску угоду 1649 р. у цьому документі представлено як свідчення визнання незалежності України не лише Річчю Посполитою, але й усією Європою (навіть самим імператором). З цієї позиції аргументувалося, що московський цар не мав права відбирати «права та привілеї» в української еліти та держави[63].

У маніфесті від 4 квітня 1712 р. також зазначалося, що турецький султан прагне відновити Україну «згідно з її колишнім устроєм, з тим, щоб відгородити Оттоманську імперію від держави царя московського, позаяк їхнє близьке сусідство стає причиною великих і кривавих воєн»[64]. Ця цитата свідчить, що для емігрантів бажаний їм суспільно-політичний лад співпадав з «стародавніми правами та вольностями», хоча насправді це було лише вигідне конструювання минулого.

Таким чином, «права та вольності» стали підґрунтям для реалізації нової суспільної угоди. Вона на 5 квітня 1710 р. видавалася корисною для усіх груп українського суспільства та вартою, на думку її авторів, того, щоб сам Бог допомагав втілювати її у життя.

«Права та вольності» і Москва

Поєднання концепції «прав та вольностей» з ідеєю їхнього захисту московськими монархами стало основою лівобережного політичного дискурсу протягом останніх чотирьох декад XVII ст. Для лівобережних політиків та інтелектуалів вірнопіддане служіння православному протектору поступово ставало основним аргументом у внутрішній легітимації «прав та вольностей» як фундаменту окремішнього життя. Тому козацьким інтелектуалам для боротьби з могутнім північно-східним сусідом необхідно було його зобразити у вкрай негативному світлі. Так було під час виступів І. Брюховецького (1668–1669) та І. Мазепи (1708–1709). Маючи приклади для наслідування, українські емігранти намагалися їх розвинути, а також знайти нові способи відмежування від Москви. У 1 пункті «Витягів з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р. видно, що для української верхівки шведська протекція представлялася єдиним способом позбавитися «московського ярма» та «скермувати нашу батьківщину, кидану

[62] Вивід прав України. — С. 134.
[63] Там само. — С. 136.
[64] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 122.

хвилями між Сціллою і Харібдою московської ворожнечі»[65]. У «Договорах та постановах» колишньому протектору приділено ще більше негативної уваги. З конкордансу контекстів з інформацією про «Москву» в оригінальному тексті слідує, що у шести з них міститься інформація про бажання визволити Гетьманщину та Запорожжя з-під влади східного автократичного сусіда, а в чотирьох — що перебування під московською владою безпосередньо шкодить Україні та породжує її суспільно-політичні та інші проблеми[66]. Українські емігранти сконструювали пам'ять про те, що Московська держава одразу після смерті Хмельницького різними способами намагалася «права и волности войсковыє собою потвєржєныє, на*д*вєрєдити и до конца разрүшити (підкреслення наше. — *В.К.*)»[67]. З інших контекстів слідує подібне — ворог хотів «права и волности войсковыє поламати»[68]. У текстах українських емігрантів створено пам'ять про Москву як фактор шкідливих впливів на українські «права та вольності»: автократична Москва негативно вплинула на усвідомлення гетьманами своєї влади, останні під згубними автократичними впливами почали «привлащати […] на*д* слүшно*ст* и право, самод*єр*жавную владгу, которою были ɀначнє надвєрєдили давныє порядки, права и волности войсковіє (підкреслення наше. — *В.К.*)»[69] і т.д. У маніфесті від 4 квітня 1712 р. зустрічаємо подібне: «по смерті блаженної пам'яті найславнішого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, вдавшись до найрізноманітніших способів, порушила закони та вольності козацької нації, підтверджені самим московським царем»[70]. У маніфесті повторювалися антимосковські аргументи «Договорів та постанов», лише вказується ім'я російського монарха, проти якого нещодавно повстали українці: «Всім відомо, що Петро, цар московський, прагнув перетворити вільних козаків на регулярну армію і порушити наші закони і вольності і навіть вигубити назавжди Військо Запорозьке»[71]. Обставини повстання 1708 р. у маніфесті повторювалися близько до тексту преамбули оригіналу Бендерської конституції[72]. Втім, у маніфесті вже з позиції усвідом-

---

[65] Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції. — С. 349.

[66] Більш детально див.: Кононенко В. Казацко-московские отношения в оригинале текста «Договоров и постановлений» 1710 г. — С. 87–88.

[67] Договоры и постаповлепѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 80–81.

[68] Там само. — С. 82–83.

[69] Там само. — С. 84–85.

[70] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 120.

[71] Там само. — С. 120, 122.

[72] «Тоді блаженної пам'яті найясніший гетьман Іван Мазепа, з наміром оборонити права своєї Вітчизни та зберегти Військо Запорозьке, увійшов під протекцію найясні-

лення катастрофічних наслідків поразки повстання Мазепи та кількарічних умов еміграції конструювалася нова складова пам'яті. Зокрема, формувалося сприймання українців як поневоленого народу не лише у регіональному вимірі Середнього Подніпров'я з сусідніми країнами, але й у масштабах Європи. В основі цієї пам'яті була ідея П. Орлика та його однодумців, що український народ з часу «фатальної Полтавської битви стогне під тиранічним ярмом Москви і жадає одного — повернути собі волю»[73].

У «Виводі прав України» представлено огляд відносин козаків з Москвою. Цей документ доводить, що «кожній неупередженій людині» зрозуміло, що російський цар позбавляв козаків «прав та вольностей» «під покришкою святого союзу та урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав та вольностей». Крім того, сильним виглядав у «Виводі прав України» аргумент «людського та природного права»: «Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час»[74]. Сконструйоване минуле, в якому українським «правам та вольностям» московська автократія не залишала можливості для існування, робило цілком логічним вчинок Мазепи: останній (та українська еліта) «ужили своєї влади в 1708 році, щоби знову заволодіти тим, що їм належало»[75]. Для того, щоб «краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським»[76].

Отже, «права та вольності» та антимосковська тематика були пов'язаними. У конструюванні пам'яті про порушення «прав та вольностей» царською владою спостерігаються два основні сегменти: зовнішній та внутрішній. Перший полягав у тому, що монарх-протектор порушував умови протекції над Гетьманатом. Другий — сама ця протекція несла розлад в українське суспільство, передусім згубно впливала на гетьманів. Важливим стало й те, що з 1712 р. Орлик намагався формувати уявлення про Україну та її волелюбний народ як про уярмлені Москвою.

шого короля шведського. Він у цьому наслідував приклад свого попередника блаженної пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького, який уклав із найяснішим королем шведським Карлом угоду та військовий союз заради визволення Вітчизни від польського ярма, що від нього тоді терпів народ руський» (Див.: Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 122).

[73] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 122.

[74] Вивід прав України. — С. 134.

[75] Там само.

[76] Там само.

Сакральниій контекст «Прав та вольностей»

Частота апелювання до Всевишнього у «Договорах та постановах» українських емігрантів не може не впадати у вічі досліднику[77]. В інших текстах також присутнє активне звертання до Бога. З одного боку, це було нормою для традиційного суспільства. Хоча уявлення та ідеї про українські «права та вольності» були світськими, втім, для відстоювання і розширення цього маркера автономного козацького життя часто вдавалися до використання релігійних гасел. З іншого — у війні маніфестів 1708–1709 рр. царська влада активно використовувала теми «зміни Мазепи» (від православного царя до лютеранського шведського короля), запровадження польського панування та унії. Це потребувало особливо продуманої відповіді. Водночас зростання звернень до Неба також свідчило, що українські емігранти опинилися у скрутному матеріальному становищі і пов'язували вирішення своїх дуже складних політичних завдань з Божою допомогою. У такій ситуації зрозумілим є посилення релігійної складової у сприйманні «прав та вольностей».

У «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р. українська верхівка покладалась на Бога у сподіванні на перемогу над спільним ворогом[78], хоча оборона «прав та вольностей» ще безпосередньо не пов'язувалася з опікою Всевишнього. У «Договорах та постановах» цей маркер автономного життя уже нерозривно поєднаний з обороною православ'я. Так, сам Бог посилає козарському / козацькому народу «рєвностного православія св[я]*т*ого, О*т*чизны правъ и во*л*нос*т*єй войсковы*х* стародавны*х* оборонцу, валєчного Гєтмана, славной памя*ти* Богдана Хмє*л*ницко*го*»[79]. У 1-му пункті Бендерської конституції йде мова про те, що «нє та*и*но то є*ст*, жє славной памяти Гєтманъ Богданъ Хмєлницки*й* з Войско*мъ* Запоро*з*ки*мъ* нє за что иншоє, опрочь правъ и волностєй войсковы*х*, үнялъся и пр[а]в[є]дную противъ Рѣчи Посполитой Полской во*з*двигнулъ войну, тылко, во-пєрвы*х*, за вѣру с[вя]тую православную»[80]. Тож Богом даний гетьман піклувався про те, щоб забезпечити «права та вольності» під захистом єдиновірної Московської держави[81], однак його сподівання не справдилися. Події, пов'язані з виступом І. Мазепи, також

---

[77] В українському оригіналі Бендерської конституції таких звернень — 17, що не набагато менше від вживання іншого ключового терміну — «отчизна» (27). Причому слово «Бог» вжито 5 разів у преамбулі та 2 — у присязі.

[78] Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції. — С. 353.

[79] Договоры и постаповлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 78–81.

[80] Там само. — С. 86–87.

[81] Там само. — С. 80–81.

представлено як вимушену необхідність: «цѣлости правъ и волностєи своих боронити, до которых обороны самъ Б[о]гъ мститєль пособствовалъ»[82]. Тож минуле «прав та вольностей» конструюється таким чином, що його репрезентанти й оборонці виглядають як зразкові православні лідери.

Втілення у життя цих же «Договорів та постанов» також пов'язувалося з Божим благословенням: у присязі Орлик клявся Богу[83], що буде їх дотримуватися та впроваджувати у життя, у 2 пункті новообраний гетьман зобов'язувався піклуватися про «права та вольності» й кордони держави[84]. Варто звернути увагу на те, що новообраний гетьман присягав Богу на тому, що Бендерську конституцію буде «во всѣхъ пунктахъ, комматах и пєріодахъ нєпрємѣнно исполняти»[85]. Більше того, як вже зазначалося, Бог був однією з сторін в укладанні «Договорів та постанов прав та вольностей військових…»[86].

У текстах, написаних після квітня 1710 р., спостерігається подібна тенденція. П. Орлик у листі до І. Скоропадського від 20 грудня 1711 р. між іншим звертався до «християнського сумління свого адресата»[87]. Маніфест П. Орлика від 4 квітня 1712 р. починається, як і Бендерська конституція, із звернення до Бога — «Во ім'я Отця, Сина і Святого Духа»[88]. У маніфесті український гетьман хоч спеціально не пов'язував

---

[82] Там само.

[83] «старатися и крѣпко, сколко Б[о]гъ силы и розуму пошлєт, zастановлятися, гдє бүдєт налєжати, а найпачє сүплѣковати о тоє до Nаяснѣйшого Маєстатү Его Королєвского В[є]л[и]ч[є]ства Швєдского, яко ѡборонцы и протєктора п[а]шєго, чтобъ Его В[є]л[и]ч[є]ство нє допускалъ никому нє тылко правъ и волностєй, лєчь и границъ войсковых надвєрєжати и сєбѣ привлащати» (Див.: Договоры и постановлєпѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 116–117).

[84] Договоры и постановлєпѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 90–91.

[85] Там само. — С. 116–117.

[86] *Маніскалко Б.Дж.* «Pacta et constitutions» між гетьманом Пилипом Орликом і Військом Запорозьким... — С. 289–293.

[87] П. Орлик писав до підросійського гетьмана: «wiedząc o prawdziwym W-m mm Pana chrześcianskim sumjeniu» (Див.: Copia literarum ad Scoropadscium, ab Orlik XX die 7 bris, 1711 // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. — С. 55–56).

[88] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 120. Вчені неодноразово зазначали щиру релігійність Орлика та його рішучу налаштованість слідувати християнським цінностям. Скажімо, в його час небагато правителів особливо переймалися тим, що християн брали у полон та перетворювали на рабів. Для українського гетьмана це питання було дуже принциповим (Див.: Archiwum Główne Akt Dawnych. — Archiwum Koronne Warszawskie. — Dział kozackie. — 42/105. — K. 2–3; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик... — С. 53–57).

функціонування козацьких «прав та вольностей» з «поміччю Божою», втім, опосередковано це робив, оскільки концепція «Вітчизни», як і «Війська Запорозького»[89], була пов’язана з досліджуваним маркером суспільно-політичного життя.

Отже, у конструюванні «прав та вольностей» останні представляються пов’язаними з Православ’ям, зокрема, через давнє хрещення козарского народу від Візантії. Захист «прав та вольностей» (як і Київської митрополії під омофором Константинополя) постає священним обов’язком української еліти.

Устрій «вєдлугъ давных правъ и волностєй»

Сам текст «Договорів та постанов» свідчить, що цю угоду бендерські емігранти намагалися представити як повернення до старого, призабутого чи понищеного з вини зовнішніх та внутрішніх ворогів. Це помітно навіть у тих контекстах документа, в яких відверто йшла мова про новації[90]. Проаналізуємо ті уживання «прав і вольностей», які пов’язані з безпосереднім маркуванням їх в якості стародавніх. Зокрема, у преамбулі йшла мова про те, що війна Б. Хмельницького проти Речі Посполитої сталася через оборону стародавніх «прав та вольностей» (крім необхідності захисту православної віри); також про московську загрозу для «прав та вольностей» після смерті Богом данного правителя: «…хотячи на пє*р*вую свободу помянутый народъ козацкий з по*д* тяжкого на то*т* часъ пановання полского выпровадити, во*з*двигнулъ рєвностного православія св[я]*т*ого, О*т*чизны правъ и во*л*но*с*тєй войсковы*х* стародавны*х* оборонцу, валєчного Гєтмана, славной памя*ти* Богдана Хм*є*лницко*го*…»[91], «А понєважъ прє*ж*дныї Гєтмани Войска Zапоро*з*кого, зостаючи по*д* Самодє*р*жцами

[89] Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р. — С. 122.

[90] З 19 проаналізованих «модернізаційних» контекстів «Договорів та постанов» 6 аргументувалися «старизною» (Див.: *Кононенко В*. «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект: міждисциплінарне дослідження тексту // http://historians.in.ua/index.php/en/statti/1332-vasyl-kononenko-dohovory-ta-postanovy-1710-r-iak-modernizatsii-nyi-proekt-mizhdystsyplinarne-doslidzhennia-tekstu [дата доступу — 04.04.2018]). Таку особливість можна зрозуміти з тодішньої психології: добрим могло бути лише старе, а тому нове часто уводилося з надуманим аргументом «як було раніше». Це ж саме спостерігалося зі спробами гетьмана П. Скоропадського відстояти українську автономію. Приміром, він у розмові з Ф. Протасьєвим зазначав, що вільно розпоряджається землею, оскільки, якщо його обмежувати у цьому, «то правам нашим і вольностям буде порушення» (Див.: Лист Ф. Протасьєва до Г. Головкіна від 22 квітня 1716 р. // Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки. — Ф. 204. — Картон № 37.7. — Л. 20–20 об.).

[91] Договоры и постановлєнѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 78–81.

Московскими, привлащати сєбѣ дєрзали, над слүшност и право, самодєржавную владгу, которою были zначнє надвєрєдили давныє порядки, права и волности войсковіє нє бєз всєнародной тяжести»[92].

Як бачимо, пам'ять про стародавні «права та вольності» активно використовувалася для аргументації доцільності незалежного існування Української держави. Більше того, невдачі функціонування «прав та вольностей» було пов'язано з зовнішнім та внутрішнім втручанням.

У 6 пункті (найважливішому), який Омельян Пріцак назвав «короткою конституцією»[93], представлено обмеження влади гетьмана представницькою Генеральною радою та Старшинською радою. Це все аргументувалося тим, що обмеження влади правителя було поширеним в інших країнах. Тому логічним видавалося «поновити» такий устрій і в Гетьманщині: «А чому *ж* бы в волномъ народѣ таковый zбавєнный порядокъ нє мѣлъ быти zахованъ, который любо в Войску Zапорожскомъ при Гєтманах пєрєд симъ, вєдлугъ давных правъ и волностєй, нєпрємѣнно содєржалъся»[94].

Важливо простежити й окремі вживання терміну «права» в текстах українських емігрантів. Так, Пилипа Орлика обирають по «давнымъ обыкновєніямъ и по правамъ войсковымъ»[95]. Гетьмани, котрі «зостаючи под Самодєржцами Московскими, привлащати сєбѣ дєрзали, над слүшност и право, самодєржавную владгу, которою были zначнє надвєрєдили давныє порядки, права и волности войсковіє…»[96]. Запорожці у 5 пункті «Договорів та постанов» свої вимоги також аргументували «давніми правами та привілеями»[97].

---

[92] Там само. — С. 84–85.

[93] *Pritsak O.* The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 22: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. — 1998. — P. 471.

[94] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 96–97. Автори Бендерської конституції доводили, що забуття цього устрою сталося через згубні впливи московської самодержавної влади та московської протекції у цілому: «…кгды нѣкоторіі Войска Zапорожского Гєтмани, привлащивши сєбѣ нєслушнє и бєзправнє самодєржавную владгу, үзаконили самовластіємъ такоє право: "Такъ хочу, такъ повєлѣваю", чєрєз якоє самодєржавіє, Гєтманскому үрядови нєприличноє…» (Див.: Там само).

[95] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 84–85.

[96] Там само.

[97] «Такжє Днѣпръ үвєсь зъгори ѡт Пєрєволочной внизъ, пєрєвозъ Пєрєволочанскій, и самый городъ Пєрєволочную зъ городомъ Кєрєбєрдою, и рѣка Ворскло зъ млинами, в полку Полтавскомъ zнайдуючимися, и фортєцу Кодацкую зъ приналєжитостями, повинєнъ бүдєтъ Яснєвєлможный Гєтманъ и по нємъ бүдучіі үряду того Гєтманскаго nаслѣдники, вєдлугъ давных правъ и привилєєвъ при Войску Zапорожскомъ zаховати (підкреслення наше. — *В.К.*), никому зъ власты д[у]ховной и свѣцкой нє допускаючи и нє позволяючи ѣзовъ тамъ на Днѣпрѣ от Пєрєволочной внизъ забивати и строїти, становъ и рыбныхъ ловль zаводити, особливє в полю, рѣки, рѣчки и всякіє прикмєты, аж по

Водночас упроваджене у життя право, пов'язане з порушенням давнього устрою, представлялося у Бендерській конституції негативно. Зокрема, вказувалося, що деякі гетьмани перебирали на себе «нєслушнє и бєзправнє самодєржавную владгу, үзаконили самовластіємъ такоє право (підкреслення наше. — *В.К.*): "Такъ хочу, такъ повєлѣваю"…»[98] Однак укладене право, котре несло новації, вигідні українським емігрантам, затверджувалося на вічні часи. Цього, наприклад, добилися запорожці, які складали більшість з емігрантів у Бендерах[99]. Згідно з статтею 13 «Договорів та постанов», підтвердження отриманих раніше прав на самоврядування здобув Київ й деякі інші міста, котрі його мали у минулому[100]. Водночас, згідно з наступною статтею повного латинського тексту, права на досить «модернізоване» самоврядування отримували усі інші міста Гетьманату[101].

Тож пам'ять про стародавні «права та вольності» активно використовувалася задля розірвання політичних зв'язків з Москвою, які вибудувалися на лівому березі Дніпра протягом останніх декад XVII — першої декади XVIII ст. Якщо попередній устрій після 1654 р. на Лівобережжі гарантувався протекцією єдиновірного царя, то тепер пам'ять про стародавні «права та вольності», нічим не зв'язана з давньоруським минулим чи релігійними й етнічними факторами, аргументувала незалежну політику Мазепи та його наступника Орлика.

самый Очаковъ, нє до кого иншого, тылко до Войска Ζапорожского Νизового вѣчними часы мѣютъ належати» (Див.: Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 94–95).

[98] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 96–97.

[99] «…договорили и постановили з Яснєвєлможнымъ Гєтманомъ, при єлєкціі Его Вєлможности, таковоє право, котороє мѣєтъ быти вѣчнє в Войску Ζапорожскомъ ζаховано, абы в ѡ*т*чизнѣ n[а]шой пєрвєнствуючими были совѣтниками Енєралная Старшина, такъ рєспєктомъ үрядовъ и*х* пєрвонача*л*ны*х*, яко и үставичной при Гєтмана*х* рєзидєнціі; по ны*х* засъ обыклымъ порадкомъ послѣдуючіі полковники городовіє, подобнымъ жє публичны*х* совѣтниковъ характєромъ, почтєнны нєхай бүдутъ; на*д* то з ко*ж*дого полку по єдной ζначной, старинной, благоразумной и ζаслужоной особѣ мѣютъ быти до общой Рады єнєралнііі совітники». Даний фрагмент поєднував як «старовину» (визначну роль генерально старшини та полковників у прийнятті рішень), так і «новину» (на Генеральній раді мали бути присутні представники з кожного полку — заслужені особи). У цьому контексті варто згадати, що Генеральна рада з «Договорів та постанов» передбачалася представницькою, тоді як Генеральна рада XVII ст. містила більше рис «прямої демократії» (Див.: Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 96–97).

[100] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 110–111.

[101] Детально про це див.: *Кононенко В.* «Пакти і Конституції» 1710 р.: історико-правовий статус міст // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 17. — К., 2017. — С. 190–204.

«Права та вольності» і модернізація

У вітчизняній, російській, польській та англійській історіографіях[102] українських козаків та їхні політичні інституції зазвичай розглядають як традиційні (і відсталі) явища. Наполегливе дотримання «прав та вольностей» елітою Гетьманату, зазвичай, є аргументом на користь такої візії. Однак скрупульозний аналіз використання термінології «прав та вольностей» (і близької до неї «прав», «вольностей», «прав та привілеїв», «звичаїв» свідчить, що самі українці передбачали, кажучи сучасною мовою, поміркований модернізацію[103]. Уже у «Витягах з покірного меморіала…» українські бендерські емігранти ставили шведському королю сміливі питання: «до сьогодні невідомі нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська?»[104]. І хоча представники української адміністрації за кордоном програли справу стосовно Мазепиного спадку, їм важко відмовити у сміливих підходах до переосмислення політичного устрою та новому баченні «прав та вольностей». У «Договорах та постановах» є цікаві контексти, в яких представлено розуміння «прав та вольностей» у рамках поміркованої модернізації[105].

---

[102] Для прикладу, див.: *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Мазепа и мазепинцы. — Т. 16. — М., 1885. — С. 620–638; *Шкваров А.Г.* Петр I и казаки. — СПб., 2010. — С. 14–22, 68–77, 102–148, 161–164, 175–216 і т.д.; *Losson K.* Komu miła całość Ojczyzny. Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720). — Warszawa, 2013; *Davies B.* Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century. — London; New York, 2011. — P. 36–51 та ін.

[103] Для прикладу, див. текст, як бачили мігранти виконання обов'язків гетьмана: «Як бо може він без нерву війни — грошей користуватися правим свого уряду й устояти на ньому, полагоджувати військові справи, вести переговори при боці св. королівського маєстату, зовсім наново поставити військо, зокрема компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримати двір і виконувати інші справи загального добра» (Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції. — С. 352).

[104] Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції. — С. 353. Такий підхід у вирішенні справи щодо спадку Мазепи, коли українська верхівка просила порад і наводила довгі, але малозрозумілі для шведського короля аргументи, став програшним. Ініціативу у цьому конфлікті інтересів взяв у свої руки А. Войнаровський, а українська еміграція позбулася тих грошей, які вона по праву могла отримати.

[105] Варто нагадати, що в оригінальному тексті Бендерської конституції можна виділити 19 «модернізаційних» контекстів (Див.: *Кононенко В*. «Договори та постанови» 1710 р. як модернізаційний проект), котрі свідчать, що цей документ у цілому передбачав помітно прогресивніший устрій суспільства і держави. Звичайно, що сам текст знаходився у лещатах попередніх традицій, втім, це було правилом не лише для першої,

Зокрема, перехід Мазепи під протекцію шведського короля документ змальовував у такий спосіб: «…прєречоный славной памяти Гєтманъ Яснєвєлможный Іоанъ Маzєпа, по*д*вигнувшися правдивою рєвностію за цѣло*ст* О*т*чизны, правъ и волностє*й* войсковы*х*, а жєлаючи үсєрднымъ жєланіємъ, zа дній Гєтманского своєго владѣнія видѣти, и по смє*р*ти своєй для вѣкопомной имєни своєго памяти zоставити тую *ж* ѡ*т*чизну, милую Матку n[а]шу, и Войско Zапоро*ж*скоє городовоє и nизовоє, нє тылко в нєнарушимы*х*, лєчь и в ра*з*ширєны*х* и розмножєны*х* волностє*х*, квѣтнучую, и изобылуючую…(підкреслення наше. — *В.К.*)»[106].

Тож у пам'яті українських емігрантів про «права та вольності», як це показано у статті, змінам і реформам не було місця. Втім, лише з боку іноземних монархів-протекторів та гетьманів, котрі зазнали впливу автократичних володарів. Однак самі політики та інтелектуали припускали можливість новацій власного авторства, у тому числі й пов'язаних з «правами та вольностями». Подібно до представленого вище контексту в «Договорах та постановах» розглядалася шведська протекція після смерті Мазепи: «Войско Zапорозкоє нє для чого иншого по*д* протєкцію Nаяснѣйшого Королєвского В[є]л[и]ч[є]*с*тва Швєдского үдалося и тєпє*р* оной крѣпко и нєпоколѣбимо дє*р*жи*т*ся, тылко для поправы и по*д*вигнє*ня* үпалы*х* правъ свои*х* и волностєй войсковы*х* (підкреслення наше. — *В.К.)*»[107]. Важливо, що формулювання самої присяги передбачало зміну, «розширення прав та вольностей», звичайно, у можливих межах[108].

Таким чином, у конструюванні пам'яті про минуле «права та вольності», пов'язані з нещодавніми історичними подіями, досить органічно вписувалися у необхідні політикам та інтелектуалам зміни у контексті поміркованої модернізації.

Замість висновків

Отже, у середовищі емігрантів (1709–1714 рр.) конструювання пам'яті про «права та вольності» актуалізувалося через нові політичні виклики. У статті розглянуто найголовніші маркери українського суспільно-політичного життя, а саме пов'язані з їх «цілісністю», з концепціями Батьківщини, нового суспільного договору та «заповіту з Богом», взаємовиключними уявленнями про «стародавність» й можливості змін «прав та вольностей» українською адміністрацією.

а навіть і другої половини XVIII ст. Конституції цього часу виникали на основі «реформованих» традицій (навіть неодноразовими були випадки повернення до «стародавніх» традицій), або ж «критики традицій», котрі, як це не дивно, багато мали спільного з попереднім ладом.

[106] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 82–83.

[107] Там само. — С. 84–85.

[108] Там само. — С. 114–117.

«Цілісність», як найважливіший атрибут «прав та вольностей», дозволяла емігрантам використовувати останні відповідно до потреб поточної політики. Якщо у «Витягах з покірного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» про «цілісність прав та вольностей» згадувалося лише побіжно, то у «Договорах та постановах» це найважливіший маркер суспільно-політичного життя Гетьманату. Поєднання концепції «отчизни» з уявленнями «прав та вольностей» стало передусім наслідуванням тих ідей, які були використанні українською стороною у «війні маніфестів» 1708–1709 рр. Однак концепція Батьківщини у Бендерській конституції набула подальшого розвитку: «права та вольності» почали представлятися у виразно «антимосковському» контексті. Важливо, що з 1712 р. Орлик намагався розвинути образ уярмленої України як «місце пам'яті» в європейському масштабі.

Українські емігранти активно намагалися доводити, що «права та вольності» благословенні Богом, що вони поряд з православ'ям є вартими того, щоб за них боротися та віддавати своє життя. Такі ідеї переносилися на минуле — на проміжок часу від Б. Хмельницького до І. Мазепи. Модифікована пам'ять про Москву як ворога «прав та вольностей» передбачала у російській протекції не лише зовнішню загрозу, але й внутрішню — через згубні автократичні впливи на гетьманську владу. Також важливою особливістю конструювання «прав та вольностей» як стародавніх, незмінних, а тому священних, стало те, що в непоодиноких випадках простежувалися їхні «модернізовані» риси.

Варто сказати, що уявлення та ідеї, пов'язані з «правами та вольностями», були добре розроблені тогочасними інтелектуалами та політиками. Вони, крім основного змісту, мали ще й додаткові значення. З деяких контекстів можна зробити висновок, що «вольності» виступали як синоніми «звичаїв» («обыкновєнія»). Зокрема, у вступі до «Договорів та постанов» читаємо, що Орлика обрали «по давнымъ обыкновєніямъ и по правамъ войсковымъ»[109]. В деяких випадках «права та вольності» опинялися останніми у переліку шкод від Москви: Петровська змодернізована Русь бажала «нєпрємѣнно козаковъ в рєгуля*р*ноє войско пєрємѣнити, городы в обла*ст* свою одобрати, права и волности войсковыє поламати, Войско Zапоро*ж*ское Nизовоє искорєни*ти* и имя тоє вѣчнє згладити»[110]. Все це та інше свідчить, що пам'ять про «права та вольності» серед інтелектуалів та політиків Гетьманщини не була тривкою, навпаки — вона «гнучко» підлаштовувалася під різні ті чи інші потреби. Зазначене робить подальше дослідження цієї теми цікавим та багатообіцяючим.

---

[109] Договоры и постаnовлеnѧ правъ и волностєй войсковыхъ. — С. 82–83.
[110] Там само.

Додаток

Конкорданс для терміну «права та вольності» у «Договорах та постановах»

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «прав та вольностей» з контекстами (підкреслення терміну «права та вольності» — *В.К.*)
Преамбула (про «nародъ валечный стародавный козацкий прежде сего именованый козарскій», його історію, про визволення Б. Хмельницьким Війська Запорозького та народу малоросійського з польського підданства, добровільний перехід під московську протекцію, про визволення І. Мазепи Вітчизни від російської влади, про вибір П. Орлика гетьманом з обов'язком дотримання усіх «договорів та постанов» та визнання їх «за инших впр*ед* будучи*х* Гетмановъ Войска Zапорозкого»)	1. «ДОГОВОРЫ и ПОСТАNОВЛЕNѦ правъ и волностей войсковыхъ межи Ясневелмо*ж*нымъ Его Мило*с*тю паномъ Филиппомъ О*р*ликомъ nовоизбраннымъ Войска Zапорожского Гетманомъ, и межи енеральни*ми* особами, полковниками и тимъ же Войском Zаporо*ж*скимъ сполною з обоихъ сторонъ обрадою ΥТВЕРЖЕNNЫЕ…» 2. «…хотячи на пе*р*вую свободу помянутый nародъ козацкий з по*д* тяжкого на то*т* часъ пановання полского выпровадити, во*з*двигнулъ ревностного православія св[я]*т*ого, О*т*чизны правъ и во*л*ностей войсковы*х* стародавны*х* оборонцу, валечного Гетмана, славной памя*ти* Богдана Хме*л*ницко*го*…» 3. «…г[осу]д[а]рство Моско*в*ское, яко з нами едыновѣрное, доде*ржит*, и вѣчне Войско Zапоро*ж*ское и nародъ во*л*ный малороссі*й*скі*й* при правахъ и волностя*х* ненарушимо по*д* обороною своею захова*ет*». 4. «…лечь по смерти славной памя*ти* того *ж* Гетмана Богдана Хмелницкого, кгды тое жъ г[осу]д[а]рство Моско*в*ское многими изобрѣтенными способами ϒсилувало права и волно*с*ти войсковые собою потвержены, на*д*вередити и до конца разрϒшити, а на nародъ волный козацкій, собою никогда незавоеваный, неволничое ярмо вложити…» 5. «г[осу]д[а]рство Моско*в*ское … неволничое ярмо вложити, теды иле кротъ Войско Zапоро*ж*ское в томъ насилство те*р*пѣло, тиле кро*т* принϒждено было кровію и о*т*вагами цѣлости правъ и волносте*и*, до которы*х* обороны самъ Б[о]гъ мститель пособствовалъ.». 6. «…за гетманства славной памя*ти* небо*ж*чика Ясневелмо*ж*ного Іоанна Маzепи помянутое г[осу]д[а]рство Моско*в*ское, хотячи свое zлое намѣреніе в скутокъ привести, а во*з*даючи злая во*з*благая, во-мѣсто вдячности и респектовъ, за такъ многіе вѣрные слϒжбы и роненіе на оны*х* до оста*т*него знищеня кошты и ϒтраты, за нещисленіе о*т*ваги и военные крва*віе* працы, хотѣло

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «прав та вольностей» з контекстами (підкреслення терміну «права та вольності» — *В.К.*)
	нєпрємѣнно козаковъ в рєгуля*р*ноє войско пєрємѣнити, городы в обла*ст* свою одобрати, права и волности войсковыє поламати, Войско Ζапоро*ж*скоє Νизовоє искорєни*ти* и имя тоє вѣчнє згладити, чого явныє были и по*д* сєє врємя сү*т* ζнаки доводы и початки». 7. «Тогда прєрєчоный славной памяти Гєтманъ Яснєвєлможный Іоанъ Маζєпа, по*д*вигнувшися правдивою рєвностію за цѣло*ст* О*т*чизны, правъ и волностє*й* войсковы*х*, а жєлаючи ϒсєрднымъ жєланіємъ, ζа дній Гєтманского своєго владѣнія видѣти, и по см*єр*ти своєй для вѣкопомной имєни своєго памяти ζоставити тую *ж* Ѿ*т*чизну, милую Матку n[а]шу, и Войско Ζапоро*ж*скоє городовоє и nизовоє, нє тылко в нєнарушимы*х*, лєчь и в разширєны*х* и розмножєны*х* волностє*х*, квѣтнучую, и изобылуючую…» 8. «А понєважъ прє*ж*дныї Гєтмани Войска Ζапоро*з*кого, зостаючи по*д* Самод*єр*жцами Московскими, привлащати сєбѣ д*єр*зали, на*д* слϒшно*ст* и право, самод*єр*жавную владгу, которою были ζначнє надвєрєдили давныє порядки, права и волности войсковіє нє бє*з* всєнародной тяжєсти». 9. «…Войско Ζапоро*з*коє нє для чого иншого по*д* протєкцію Νаяснѣйшого Королєвского В[є]л[и]ч[є]*с*тва Швєдского ϒдалося и тєпє*р* оной крѣпко и нєпоколѣбимо д*єр*жи*т*ся, тылко для для поправы и по*д*вигнє*н*я ϒпалы*х* правъ свои*х* и волностєй войсковы*х*, договорили и постановили з Яснєвєлможнымъ Єго Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ…».
1-й пункт (про особливий статус православної віри та Київської митрополії під юрисдикцією Константинопольського патріархату)	10. «…и нє та*и*но то *єст*, жє славной памяти Гєтманъ Богданъ Хмєлницки*й* з Войско*мъ* Запоро*з*ки*мъ* нє за что иншоє, опрочь правъ и волностєй войсковы*х*, ϒнялъся и пр[а]в[є]дную противъ Рѣчи Посполитой Полской во*з*двыгнулъ войну, тылко, во-пєрвы*х*, за вѣру с[вя]тую православную…»
2-й пункт (про кордони «отчизни» Малої Росії, про протекцію шведських королів над Україною)	11. «…мѣєтъ о тоє Я*с*нєвєлможный Гєтманъ, при трактата*х* Νаяснѣйшого Короля Єго М[и]л[о]*с*ти Швє*д*ского, старатися и крѣпко, сколко Б[о]гъ силы и розуму пошлє*т*, ζастановлятися, гдє бϒдє*т* налєжати, а найпачє сϒплѣковати о тоє до Νаяснѣйшого Маєстатϒ Єго Королєвского В[є]л[и]ч[є]*с*тва Швє*д*-

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «прав та вольностей» з контекстами (підкреслення терміну «права та вольності» — *В.К.*)
	ского, яко ѡборонцы и протектора n[а]шего, чтобъ Его В[є]л[и]ч[є]ство нє допускалъ никому нє тылко правъ и волностєй, лєчь и границъ войсковых надвєрєжати и сєбѣ привлащати».
6-й пункт (про обмеження влади гетьмана Генеральною Радою, затвердження на необмежені майбутні часи першості генеральної старшини у вирішеннях справи «отчизни», присягу гетьмана, генеральної старшини, полковників та інших при очолені урядів на вірність «отчизні»)	12. «…о общомъ ѡ*т*чыстомъ добрѣ прива*т*ныє и публичныє обыкли о*т*правоватися Рады, в которых и самыї самодєржавцы притомностю своєю продкуючи, нє возбраняю*т*ся соизволєніє своє по*д* общоє министровъ свои*х* и совѣтниковъ zданє и ү̆хвалу по*д*лагати. А чому *ж* бы в волномъ народѣ таковый zбавєнный порядокъ нє мѣлъ быти zахованъ, который любо в Войску Zапорожскомъ при Гєтмана*х* пєрє*д* симъ, вєдлугъ давных правъ и волностєй, нєпрємѣнно содєржалъся. Однак, кгды нѣкоторії Войска Zапоро*ж*ского Гєтмани, привлащивши сєбѣ нєслушнє и бєzправнє самодєржавную владгу, ү̆законили самовластієм такоє право: "Такъ хочу, такъ повєлѣваю", чєрє*з* якоє самодєржавіє, Гє*т*манско*му* ү̆рядо*ви* нєприличноє…» 13. «…ү̆законили самовластіємъ такоє право: "Такъ хочу, такъ повєлѣваю", чєрє*з* якоє самодєржавіє, Гє*т*манско*му* ү̆рядо*ви* нєприличноє, ү̆росли многіє в ѡ*т*чизнѣ и в Войску Zапоро*ж*скомъ нєстроєнія, правъ и волностєй разорєнія, посполитыє тяжести, насилныє и накупныє ү̆рядовъ войсковыхъ роспоражєня, лєгкоє Старшины Енєралной, полковниковъ и значного товариства поважєнє.» 14. «И єсли бы что противного, zдоро*ж*ного, правамъ и вольностє*м* войсковы*м* врєдытєлного и Ѿ*т*чизнѣ нєполєzного ү̆смотрєно было в Яснєвєлможномъ Гєтману, тєды тая *ж* Старшина Енєралная, полковники и єнєралныї совѣтники моцны бү̆ду*т* волными голосами, чи то прива*т*нє, чи ли когда нү̆жная и нєѡ*т*волочная потрєба ү̆кажє*т* публичнє на Радѣ Его Вєлможности выговорити…» 15. «…ү̆смотрєно было в Яснєвєлможномъ Гєтману, тєды тая *ж* Старшина Енєралная, полковники и єнєралныї совѣтники моцны бү̆ду*т* волными голосами, чи то прива*т*нє, чи ли когда нү̆жная и нєѡ*т*волочная потрєба ү̆кажє*т* публичнє на Радѣ Его Вєлможности выговорити, и о нарушєнє правъ и волностєй ѡ*т*чистыхъ ү̆поминатися, бє*з* ү̆ближєня и наймєншого поврє*ж*дєнія высокого рєимєнтарского гонору.»

Частини «Договорів та постанов»	Конкорданс «прав та вольностей» з контекстами (підкреслення терміну «права та вольності» — *В.К.*)
16-й пункт (про впорядкування сплати податків посполитими на ярмарках, про відповідальність за це гетьмана)	16. «…потрафляти в тоε бүдε*т* Яснεвεлможный Гεтманъ своïмъ благоразумнымъ радεнiεмъ и владгою, которого и всѣ в Ѡ*т*чизнѣ нεстроεнiя, прεму*д*рому исправлεнiю, права и волности войсковыε, нεпорушимому zахованю и оборонѣ, договоры засъ сiï и постановлεня скутεчному исполнεнiю поручаются…»
Присяга П. Орлика (про зобов’язання новообраного гетьмана дотримуватися усіх «договорів та постанов», бути вірним «отчизні Малоросійській», піклуватися про добро посполите, розширення прав та вольностей, не вступати в невигідні союзи з іноземними державами, виконання гетьманських обов’язків згідно «а*р*тикүловъ правны*х*»)	17. «…сiε договоры и постановлεня ту*т* описа*н*ныε, а с полною обрадою на актѣ тεпε*р*εшной εлεкцiï, мεжи мною и тымъ жε Войскомъ Zапоро*ж*скимъ үзаконεнныε и үтвεржεныε, во всѣхъ пунктахъ, комата*х* и пεрiодахъ нεпрεмѣнно исполняти, мило*ст* вѣрность и пεчаловитоε ку Ѡ*т*чи*з*нѣ Малоросси*й*ской, Матцѣ n[а]шой, о добрѣ оной посполитомъ, о цѣлости пүбличной, о ра*з*ширεню правъ и волностεй войсковы*х* старанε, сколко силъ, розуму и способовъ станεтъ, мѣти…» 18. «…жадны*х* факцiй з посторонными панствами и nародами, и вну*т*рь в Ѡ*т*чи*з*нѣ на zруïнованε и якоε жъ колвεкъ оной zашкожεнε нε строïти, подсылки всякiε, Ѡ*т*чи*з*нѣ правамъ и волностεмъ войсковымъ, шкодливыε, Енεралной Старшинѣ, полковникомъ и кому колвεкъ налεжатимεтъ, обявляти, кү годнымъ и zаслужонымъ в Во*й*ску Zапоро*ж*скомъ особамъ пошанованε и кү всεму старшому и мεншому товариству любовъ…»

References

1. Bovgirja, A. (2017). «Hozary vo kozaki imenujutsja posem»: jetnogeneticheskie koncepty v ukrainskih tekstah XVII–XVIII vv. In A. V. Doronin (Ed.), *Drevnjaja Rus' posle Drevnej Rusi: diskurs vostochnoslavjanskogo (ne)edinstva* (pp. 291–306). Moskva.

2. Bovgyrja A. (2010). Kozac'ke istoriopysannja v rukopysnij tradycii' XVIII st. Kyi'v. [in Ukrainian].

3. Bovgyrja, A. (2012). Obrazy kozac'kogo istoriopysannja XVII–XVIII st. In *Akademichni ta doakademichni obrazy ukrai'ns'koi' istoriografii'* (pp. 150-193). Kyi'v. [in Ukrainian].

4. Bovgyrja, A. (2014). «Geroi'» ta «antygeroi'», «inshi» v kozac'komu istoriopysanni XVII–XVIII st. *Istoriografichni doslidzhennja v Ukrai'ni*, 25. 341–356. [in Ukrainian].

5. Bovgyrja, A. (2014). Kozac'ke istoriopysannja: vizija mynulogo ta konstrujuvannja identychnostej v Get'manshhyni XVII–XVIII st. In *Ukrai'ns'ka derzhava*

drugoi' polovyny XVII–XVIII st.: polityka, kul'tura, suspil'stvo (pp. 586–629). Kyi'v. [in Ukrainian].

6. Bovhyria, A. (2012). Echoes of Poltava: Trials of Mazepists and Mazepism in Eighteenth-Century Ukraine In *Poltava 1709: The Battle and the Myth* (pp. 522–534). Cambridge, MA.

7. Chuhlib, T. (2004). Get'many Pravoberezhnoi' Ukrai'ny v istorii' Central'no-Shidnoi' Jevropy (1663–1713 rr.). Kyi'v. [in Ukrainian].

8. Chuhlib, T. (2011). Ideal'na derzhava v Ukrai'ni? Kozac'kyj proekt 1710 roku. Kyi'v. [in Ukrainian].

9. Davies, B. (2011). Empire and Military Revolution in Eastern Europe: Russia's Turkish Wars in the Eighteenth Century, London–New York.

10. Dzhydzhora, I. (1930). Do istorii' general'noi' vijs'kovoi' kanceljarii'. In *Dzhydzhora I. Ukrai'na v pershij polovyni XVIII viku. Rozvidky i zamitky* (pp. 110–118). Kyi'v. [in Ukrainian].

11. Galenko, O. (2011). Konstytucijni idei' Pylypa Orlyka z perspektyvy stepovyh vytokiv politychnoi' tradycii' ukrai'ns'kogo kozactva. In *Pylyp Orlyk: zhyttja, polityka, teksty: Materialy Mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Ad fontes» do 300-richchja Benders'koi' konstytucii' 1710 r. Kyi'v, NaUKMA, 14–16 zhovtnja 2010 r.* (pp. 224–233). Kyi'v. [in Ukrainian].

12. Gorobec', V. (2011). Ustrojevi model' Get'manatu za konstytucijeju 1710 roku: chy isnuvaly vnutrishni pidstavy dlja realizacii' proektu? In *Pylyp Orlyk: zhyttja, polityka, teksty: Materialy Mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Ad fontes» do 300-richchja Benders'koi' konstytucii' 1710 r. Kyi'v, NaUKMA, 14–16 zhovtnja 2010 r.* (pp. 234–247). Kyi'v. [in Ukrainian].

13. Grushevskij, M. (1934). Ob ukrainskoj istoriografii XVIII veka neskol'ko zamechanij. Izvestija AN SSSR, 3, 220–229. [in Russian].

14. Gryshhenko, P. (2011). Iz tekstologichnyh sposterezhen' nad «Dogovoramy i postanovamy prav i vol'nostej vijs'kovyh…». «Pakty i konstytucii'» Ukrai'ns'koi' kozac'koi' derzhavy (do 300-richchja ukladnennja) (pp. 61–71). L'viv. [in Ukrainian].

15. Kononenko, V. (2016). Kazacko-moskovskie otnoshenija v originale teksta «Dogovorov i postanovlenij» 1710 g. Istoricheskij vestnik, 163, 62–101. [in Russian].

16. Kononenko, V. (2017). «Pakty i Konstytucii'» 1710 r.: istoryko-pravovyj status mist. Ukrai'na v Central'no-Shidnij Jevropi, 17, 190–204. [in Ukrainian].

17. Kostomarov, N. (1885). Istoricheskie monografii i issledovanija. Mazepa i mazepincy. Moskva. [in Russian].

18. Kresin, O. (2001). Polityko-pravova spadshhyna ukrai'ns'koi' politychnoi' emigracii' pershoi' polovyny XVIII stolittja. [in Ukrainian].

19. Krupnyc'kyj, B. (1938). Get'man Pylyp Orlyk (1672–1742). Ogljad jogo politychnoi' dijal'nosti. Varshava. [in Ukrainian].

20. Losson, K. (2013). «Komu miła całość Ojczyzny» Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720). Warszawa 2013. [in Polish].

21. Maniscalko Basile, G. (1993). The «Pacta et Constitutiones» of the Hetman Pylip Orlyk and the Zaporozhian Host, April 5, 1710: a juridical Analysis. *Rivista di Bizantinistica*, 3 (2), 11–16.

22. Marker, G. Constitutio medievalis: the politics of language and the language of politics in the 1710 constitution In *Pylyp Orlyk: zhyttja, polityka, teksty: Materialy*

Mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Ad fontes» do 300-richchja Benders'koi' konstytucii' 1710 r. Kyi'v, NaUKMA, 14–16 zhovtnja 2010 r. (pp. 248–264). Kyi'v.

23. Molchanovskij, N. (1903). Neskol'ko dannyh o smerti i nasledstve Mazepy. Kiev. [in Russian].

24. Nimchuk V. «Dogovory i postanovy prav i vol'nostej vijs'kovyh…» 1710 roku z pogljadu istorii' ukrai'ns'koi' movy. In *«Pakty i konstytucii'» Ukrai'ns'koi' kozac'koi' derzhavy (do 300-richchja ukladnennja)* (pp. 27–60). L'viv. [in Ukrainian].

25. Ogloblyn, O. (1960). Benders'ka konstytucija 1710 roku. *Visnyk Organizacii' oborony chotyr'oh svobod Ukrai'ny*, 5 (139), 4–11. [in Ukrainian].

26. Ogloblyn, O. (2001). Get'man Ivan Mazepa ta jogo doba. N'ju-Jork–Kyi'v–L'viv–Paryzh–Toronto. [in Ukrainian].

27. Osaveljuk, A. M. (2010). Konstitucija Filippa Orlika (vstupitel'naja stat'ja). *Vestnik Rossijskogo gosudarstvennogo torgovo-jekonomicheskogo universiteta*, 5 (43), 8–11. [in Russian].

28. Pavlenko, S. (2004). Otochennja Ivana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky. Kyi'v. [in Ukrainian].

29. Pricak, O. (1992). Odyn chy dva dogovory Pylypa Orlyka z Turechchynoju na pochatku drugogo desjatyrichchja visimnadcjatogo stolittja? *Ukrai'ns'kyj arheo-grafichnyj shhorichnyk*, 1, 307–320. [in Ukrainian].

30. Pricak, O. (1993). Doba vijs'kovyh kanceljarystiv. *Kyi'vs'ka starovyna*, 4, 62–66. [in Ukrainian].

31. Pritsak, O. (1998). The First Constitution of Ukraine (5 April 1710), *Harvard Ukrainian Studies*, 22, 471–474.

32. Sas, P. (2001). Subkul'tura vijs'kovyh kanceljarystiv In Ukrai'ns'ke sus-pil'stvo na zlami seredn'ovichchja i novogo chasu: narysy z istorii' mental'nosti ta nacional'noi' svidomosti (pp. 185–202). Kyi'v. [in Ukrainian].

33. Shkvarov, A. G. (2011). Petr I i kazaki. Sankt-Peterburg. [in Russian].

34. Strukevych, O. (2002). Polityko-kul'turni orijentacii' elity Ukrai'ny-Get'man-shhyny (integral'nyj pogljad na pytannja). Kyi'v. [in Ukrainian].

35. Strukevych, O. (2006). Pylyp Orlyk ta jevropejs'ka tradycija konstytucio-nalizmu In Pylyp Orlyk — get'man i avtor pershoi' konstytucii' Ukrai'ny (pp. 13–32). Mins'k. [in Ukrainian].

36. Subtelny, O. (1981). O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York.

37. Subtelny, O. (1986). Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. Kingston and Montreal.

38. Sysyn, F. (2006). Otchyzna u politychnij kul'turi Ukrai'ny pochatku XVIII st. *Ukrai'na moderna,* 10, 9–17. [in Ukrainian].

39. Trofymuk, M. (2011). Konstytucija 1710 roku: problema avtentychnosti In *Pylyp Orlyk: zhyttja, polityka, teksty: Materialy Mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Ad fontes» do 300-richchja Benders'koi' konstytucii' 1710 r. Kyi'v, NaUKMA, 14–16 zhovtnja 2010 r.* (pp. 265–275). Kyi'v. [in Ukrainian].

40. Vasilenko, N. (1929). Konstitucija Filipa Orlika. *Uchenye zapiski Instituta istorii Rossijskoj associacii nauchno-issledovatel'skih institutov obshhestvennyh nauk,* 4, 153–171.

41. Zatiljuk, Ja. (2011), Predky «kozac'kogo malorosijs'kogo narodu» i kyjevo-rus'ka spadshhynav ujavlenni elity chasiv Pylypa Orlyka. In *Pylyp Orlyk: zhyttja, polityka, teksty: Materialy Mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Ad fontes» do 300-richchja Benders'koi' konstytucii' 1710 r. Kyi'v, NaUKMA, 14–16 zhovtnja 2010* (pp. 133–134). Kyi'v.

Vasyl Kononenko

CONSTRUCTION OF THE MEMORY OF «RIGHTS AND FREEDOMS» IN TEXTS OF UKRAINIAN EMIGRATION (1709–1714)

The research is devoted to the analysis of memory of «rights and freedoms» in texts of the first Ukrainian political emigrants (1709–1714). It states that «rights and freedoms» on the left bank of the Dnieper in the last decades of the XVII — early XVIII century were closely associated with the idea of serving of the Orthodox king as a protector of the Ukrainian state. During Ivan Mazepa's revolt against Peter I defense of «rights and freedoms» became the most important argument of Ukrainians in ideological wars. The article also considers the formation of Cossack and Zaporozhian memory of «rights and freedoms».

Keywords: *Ukrainian emigration, rights and freedoms, Treaties and Covenants 1710, Bendery Constitution, Pylyp Orlyk.*

УДК [35.075.5+.001.73]Катерина II (477.52/.6) «1762/1767»

Олександр Гуржій
доктор історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)

Політика Катерини II щодо Слобідської України у 1762–1767 рр.

У студії йдеться про імперську антиукраїнську політику Катерини II щодо населення Слобідської України. Висвітлено, як саме відбувалась на її території ліквідація полково-сотенного устрою і створювалась регіональна губернія. Відображено процес подальших адміністративних реформувань при поступовому скасуванні автономних засад в управлінні краю. Охарактеризовано перетворення багатотисячного стану вільних козаків у залежних від можновладців «військових обивателів», а селян — у кріпаків. Звернено увагу на фізичне винищення значної частини жителів Слобожанщини в ході війн і локальних збройних конфліктів, які вела Росія в 60-х–90-х роках XVIII ст.

Ключові слова: *Слобідська Україна, Катерина II, антиукраїнська імперська політика, царський уряд, станові групи, козацтво, кріпацтво.*

За твердженням І. Срезневського, «перші роки царювання імператриці Катерини II можна назвати, стосовно управління справами Слобідської України, продовженням панування імператриці Єлизавети: «Велика бажала залишити на час край цей в його попередньому становищі, діяти при його перетворенні поступово, і *турбувалась тільки про дарування добробуту народу*, наскільки можливим воно було… при його громадському облаштуванні»[1].

Проте, як відомо з історичних джерел, її «поступове дарування добробуту народу» менше ніж за три роки призвело до повної ліквідації в регіоні козацького самоврядування, перетворення слобідських полків на регулярні підрозділи царської армії, позбавлення привілеїв військового стану та перетворення його представників на звичайних «обивателів», підготовлення ґрунту для встановлення кріпосного права, заміни національного полково-сотенного устрою на імперський губернський.

[1] *Срезневский И*. Историческое обозрение гражданського устроения Слободской Украины, со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1839. — С. 78.

У зв'язку з цим на початку 60-х років особливо актуальним залишались питання про чисельність козаків, їхніх «свояків» і підпомічників, стан матеріального забезпечення[2]. Тоді ж побачило світ урядове розпорядження Харківській полковій канцелярії зібрати й надати відомості стосовно всіх осіб шляхетського походження з документальними доказами (тобто королівськими чи царськими жалуваними грамотами). Чиновники канцелярії розіслали копії розпорядження по всіх сотнях, із наказом переписати всіх місцевих «благородних» осіб (1762)[3]. Однак попри те, що в краї мешкали такі знатні родини старшин, як Квітки, Донцови, Шидловські, Ковалевські, сотники сповістили: в їхніх «степах» відповідних документальних свідчень про шляхетство не виявлено[4].

Слід звернути увагу на те, що відразу зі вступом на трон Катерина II взялася за «наведення порядків» по всій Слобожанщині, яка залишалася найменш законодавчо захищеним та структурованим в національному відношенні регіоном. Адже на його території не існувало централізованого представництва українського керівництва на чолі з гетьманом (як на Лівобережжі) чи кошовим отаманом (як на Запорожжі). З розрізненим полковим управлінням, часто поглиненим місцевими чварами, доносами, амбітними претензіями козацьких проводирів, не так уже і складно було підкорити імператриці слобідське населення за допомогою своїх довірених осіб, зокрема, воєвод, генералів-управителів, численних чиновників-бюрократів.

Формальний привід для втручання у внутрішні справи знайшовся доволі швидко. Вже наприкінці 1762 р., у відповідь на донос сотника Острогозького полку Прокопа Каневецького, який звинуватив очільників слобідських полків князя Кантемира, Івана Тевяшова та деяких інших місцевих можновладців у розорені жителів й фізичній розправі над козаками й військовими обивателями, за вказівкою імператриці розпочалося слідство. На його проведення Сенат наступного року призначив секунд-майора Є. Щербініна. Незважаючи на саботажні дії старшин у ході розслідування, їхнє небажання виявляти зловживання, спеціальній комісії вдалося встановити факти розкрадання великих сум казенних грошей, утисків козацтва, котрі призводили до його масового чисельного скорочення, причому в усіх полках.

---

[2] ЦДІАК України. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 595. — Арк. 1–90.

[3] Там само. — Спр. 594. — Арк. 1–91.

[4] *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьяго полка (1761–1765 гг.) С приложением карты слободских полков. По архивным матеріалам. — Харьков, 1837. — С. 37.

Крім того, в «іменному» указі від 11 березня 1763 р. Катерина II доручила Щербініну з'ясувати, чому в Білгородській, Воронезькій «и в прочих близь тех губерний местах, великороссийских и казачьих землях» живуть цілими слободами українці, які не сплачують жодних податків. А тому безапеляційно наказала тих людей, «переписав всех, положить в оклад», а вразі виявлення козаків і підпомічників, таких також приписати до податного населення[5].

Того ж таки року було здійснено ще кілька слідств і заходів щодо збору інформації стосовно українців, які мешкали на Землях Війська Донського, складені персональні списки таких осіб — сотні «вільних черкас»[6]. У результаті з'явилась «Відомість поручика Батюшкова» 1763 р.[7]

Водночас розпочали «справу» про надання свідчень у Військову колегію стосовно скупівлі місцевими старшинами земель у козаків[8], а також почали уточнювати, яким чином збираються податки з козацьких «свояків» і підпомічників[9].

Численні порушення в означених сферах спонукали чиновників Губернської канцелярії звернутися до Сенату з клопотанням, чи не буде потреби там «взять предосторожность о учинении казакам, подпомощикам и свойственникам в продаже казачьих земель, из которых они службу отправляют, запрещения не только посторонним, но и между собою друг другу и старшинам, как то и по Уложенью 16 главы 50 пункту казакам земель своих продавать запрещено, дабы те слободские полки чрез разныя обывательския перепродажи земель в посторонния руки, не доведены были со временем большею частию в помещицкое же владение, от чего неминуемо и казачей службы жителям должно будет уменшаться, а оставшим излишняя тягость»[10].

Отже, на вищому рівні ставилось питання про заборону продажу земель козаків у будь-які «чужі руки», збереження їхніх прав завдяки відбування військової служби. Проте в реаліях тогочасного життя такі спроби слід розглядати лише як благі наміри.

Сенатський же указ від 18 вересня 1763 р. офіційно заборонив Війська Донського старшинам і простим жителям приймати в своє «під-

---

[5] Марта 11, 1763 г. Именный, данный лейб-гвардии секунд маіору Щербинину. — О переписи и положении в оклад черкас, живущих на великороссийских и казачьих землях // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 11773. — С. 173–174.

[6] ЦДІАК України. — Ф. 1782. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 1; Спр. 42. — Арк. 1–30.

[7] Там само. — Спр. 43. — Арк. 1–269.

[8] Там само. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 521. — Арк. 1–251.

[9] Там само. — Ф. 1782. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 1–8.

[10] Сентября 18, 1763 г. Сенатский. — О непродаже казакам земель своих, с которых они службу отправляют // ПСЗРИ. — Т. XVI. — № 11926. — С. 376–377.

данство» біглих слобідських козаків, підпомічників і «свояків», бо тим стає «жить легко и никаких поборов и тягостей не бывает»[11].

В тому ж таки році імперський уряд вирішив помітно збільшити грошові податки для окремих груп населення. Зокрема, з підпомічників замість попередніх 18 коп. планувалося брати по 40 коп., а з володільницьких посполитих — замість 21 коп. також по 40 коп. з душі. А весь збір мав досягати близько 50 тис. руб. Приблизно таку ж щорічну платню у військовий час було покладено генерал-фельдмаршалу, графу П. Салтикову[12]. З попередньо виявлених вільних «черкас» у Білгородській і Воронезькій губерніях, а також на території Війська Донського указом від 16 грудня 1763 р. наказано збирати грошового окладу по 70 коп. щорічно. Причому такий податок передбачалось покласти на козаків, їхніх «свояків» і підпомічників[13]. Протягом усього цього періоду реформувань продовжувала свою роботу комісія на чолі з Щербініним і вже наприкінці 1764 р. доповіла чинам Сенату про невтішні результати перевірки. Виявлені нею «неудобства и безпорядки» полягали ось у чому. По-перше, утримання козаків, покладене на їхніх «свояків» і підпомічників, часто не виконується повністю через зубожіння чи змушений продаж (захоплення можновладцями) угідь останніх. А тому нерідко кількість допоміжного персоналу зменшується ледь не наполовину. Підпомічники та «свояки» не лише «облегчения никакого не имеют, но и несут великую тягость». По-друге, ніколи точно не можна визначити обсяг необхідної «допомоги» козакам. По-третє, існують і такі вояки, які «или небрежением, или мотовством своим умышленно потеряв, или инако утратя данныя им вещи, требуют других, коих, складчики их, не смотря ни на что, давать им принуждены». По-четверте, немає чіткого розпорядження про утримання козацьких коней тощо. Тому-то Сенат і запропонував ряд заходів, котрі нібито мали б поліпшити становище жителів Слобожанщини. Проте насправді вийшло зовсім інакше. Згідно «исчеслению» майора Щербініна, планувалось:

1. 154808 душ «вояків», підпомічників і підсусідків щорічно збирати в казну по 95 коп. з кожної особи чоловічої статі;

---

[11] Сентября 18, 1763 г. Сенатский. — О непринимании Войска Донского старшинам и казакам в поданство свое беглых из слободских полков казаков, подпомощников и свойствеников // Там же. — № 11928. — С. 377–378.

[12] Ноября 20, 1763 г. Сенатский. — Об отправлении суммы, собираемой в слободских полках на содержание слободского гусарського полка, прямо в Главный комисариат // Там же. — № 11976. — С. 435–436.

[13] Декабря 16, 1763 г. Сенатский. — О ежегодном сборе с вольных черкас семигривеннаго оклада и о недержании сих денег в расходе без особеннаго указа // Там же. — № 11995. — С. 471–472.

2. підданих «черкас» у кількості 328814 душ, що мешкали в слобідських полках, по 60 коп.;

3. українських переселенців у Війську Донському (20422 душі) — по 70 коп.;

4. обивателів-слободян, котрі знаходились у списках «свояків» і підпомічників (22329 душ) з правом торгувати вином — по 85 коп.[14]

Підсумовуючи здійснений аналіз суспільно-політичної ситуації на Слобожанщині, царські сенатори зазначили: «Как сия, почти общая в том народе, перемена, сколько бы она собою справедлива или полезна ни была (?), как разным иногда, по новости своей, развратным понятиям несмысленным или привычкою в прежних неустройствах закоснелым людям повод подать может: то не нужно быть кажется, по величайшем конфирмовании нових сих учреждений, издать в народе о существе надобности и пользе оных особый указ или Манифест». А далі: «Под сим подписано собственною е. и. в. рукою: Заготовить Манифест к подписанию.

Резолюция. Быть по сему»[15].

Важливо також зазначити, що 1764 р. Бригадна канцелярія слобідських полків, за вказівкою вищих державних інстанцій, здійснювала уточнення встановлених кордонів між «Великоросією» та «Малоросією», Слобожанщиною, Річчю Посполитою, Ліфляндією та Естлендією. Відповідне розпорядження видала, зокрема, Білгородська губернська канцелярія[16]. Наступного року уряд приділив значну увагу розмежуванню Слобідсько-Української, Білгородської та Новоросійської губерній, наказав зробити опис населених пунктів[17].

У результаті проведеного слідства і встановлення правопорушень комісією Є. Щербініна, на основі наданих нею матеріалів Сенату, Катерина II 28 липня 1765 р. видала знаковий маніфест стосовно «реорганізації» слобідського полкового устрою. Показово, що він мав назву «Об учреждении в слободских полках *приличнаго гражданскаго устройства*…». Щоправда, йому передував сенатський указ від 28 лютого 1765 р. щодо заснування Комісії з метою переоформлення Слобожан-

---

[14] Декабря 16, 1764 г. Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховскаго, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева. — Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких войск // Там же. — № 12293. — С. 1003–1007.

[15] Там же. — С. 1007.

[16] ЦДІАК України. — Ф. 1817. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 335–338.

[17] Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1; Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 1–47.

щини в «особливу» губернію[18]. Безпосередньо в маніфесті імператрицею наголошувалось: «Промышляя во всех случаях о пользе государственной, и полное находя удовольствие наше в благоденствии подданных, не могли мы *между прочим* оставить без примечания и слободские полки». А конкретно йшлося про безлад, що існував у місцевому правлінні, «тягостном содержании и **безполезности тамошней козачей службы**», доводилася доцільність заміни останньої на корисну для держави регулярну армійську службу. Натомість слободяни мали отримувати чини і платню згідно з російськими «стандартами»[19].

В адміністративно-територіальному відношенні у Харкові засновувалась Губернська канцелярія, а в Охтирці, Сумах, Острозьку й Ізюмі — провінційні канцелярії. В Петербурзі для такого «реформування» призначили особливу військову комісію, котра мала функціонувати при Військовій колегії. А в межах регіону почала діяти «Експедиція запровадження слобідських полків», під керівництвом того ж таки Є. Щербініна[20].

В результаті козацькі підрозділи замінили п'ятьма гусарськими полками, склад яких становили військові обивателі (головним чином колишні козацькі підсусідки та підпомічники), частково панські піддані та діти старшин. Такі імперські нововведення більшість населення сприйняла відверто вороже, справедливо вбачаючи в цьому обмеження своїх прав і привілеїв, перетворення себе на заручників чужого їм правління. Особисто Є. Щербінін зазначив, що новопризначених гусар не лише урядники, а й їхні родичі витісняли із спільного володіння землею та різними угіддями. Таке ж ставлення поширювалось на гусарських дружин і дітей[21]. Коли ж гусари не витримували всіляких тягот служби та тікали, то їх ловили і силоміць, після побиття батогами, повертали до армії. Або замість утікачів до служби примушували їхніх найближчих родичів (дорослих чоловіків), навіть сторонніх осіб — односельців, перетворюючи на заручників, аж поки збіглі гусари не повертались.

Незважаючи на постійні запевнення імперського уряду про рівні права та можливості росіян і українців у службі в царській армії, в тогочасних реаліях все виглядало дещо інакше. Про це, зокрема, свідчить

---

[18] Февраля 28, 1765 г. Сенатский, в следствие височайше утвержденнаго доклада 1764, декабря 16. — Об учреждении Комиссии для преобразования слободских полков в особливую губернию // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVII. — № 12442. — С. 74–75.

[19] Июля 28, 1765 г. Манифест. — Об учреждении в Слободских полках приличнаго гражданскаго устройства, и о местопребывании канцелярий губернской и провинциальной // Там же. — № 12440. — С. 194–195.

[20] ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 35.

[21] *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 86, 87.

певна дискримінація старшин при отримані військових чинів. Наприклад, слобідський полковник, перейшовши на гусарську службу, став підполковником, а на цивільну — надворним радником; полкові обозний перетворювався на прем'єр-майора, суддя — секунд-майора, осавул — ротмістра, хорунжий — поручика. І це лише за тих обставин, коли вони вже брали до того участь у бойових діях, а якщо ні, то всі отримували ще на один ранг нижче. Водночас не можна було прирівняти повноту влади кожного з них у полку до їхнього статусу і прерогатив в регулярній армії.

До того ж Катерина II, вірна своїм принципам знищувати все те, що в народі нагадувало б про гетьмана, кошових чи взагалі козаків, прагнула витравити ці слова навіть з лексикону українців. А тому наказала: «Полковыя слободския местечки, которыя доныне назывались козачьими, а жителей козаками, подпомощниками и подсоседками и козачьими свойственниками, в разсуждении, что уже ныне козачья служба переформирована на другое регулярное основание, по чему и *казачьяго названия быть неприлично*, те селения отныне именовать государственными войсковыми слободами, и онным управляемым быть атаманам и десятникам; для лучшаго ж и порядочного оных во всем содержания, росписати их губернатору, по приличности, в введение комиссаров»[22].

Досить ретельно правила життя населення в новоствореній Слобідській губернії були виписані в інструкції очільникам місцевих канцелярій. Так, пункти 1-3 підтверджували попередню процедуру й обсяги стягнення податків, визначали розмір штрафу за приховування від ревізорів підданих душ. Пункт 4 зафіксував переіменування «слобідських» поселень на «військові», означив функції комісарів і їхню підпорядкованість Губернській канцелярії. В пунктах 7 і 8 йдеться про діяльність словісних судів, штрафи і покарання порушникам норм поведінки. Особливу увагу приділено хабарникам і заміні покарань на грошовий еквівалент, коли «сверх удовольствия обиженных, полагать, и то смотря по вине, от полтины и до трех рублей, а не более; и те штрафныя деньги собирая, записывать в особливыя приходныя шнуровыя книги…». Пункти 10–16 передбачали більш суворіший контроль за перерозподілом землі між обивателями.

Проте, щоб там не було в «іменних» і сенатських указах, розпорядженнях губернатора і інших чиновників, реформи 1764–1765 рр. жителі Слобожанщини, починаючи від рядового козака й закінчуючи пол-

---

[22] Примечание к манифесту // ПСЗРИ. — Т. XVII. — С. 195. Про схоже див.: Мая 20, 1765 г. Высочайшая резолюция на доклад сенаторов князя Шаховского, Панина и Олсуфьева. — Об устройстве новоучрежденной Слободской Губернии // Там же. — № 12397. — С. 134.

ковником, сприйняли вкрай негативно — як зневагу царського уряду до своїх прав і вольностей «стародавніх».

Слід вважати, що від середини 60-х років, унаслідок руйнівних для національного устрою реформувань, Слобожанщина почала розвиватися в загальному напрямі імперської політики, лише з деякими, незначними, особливостями місцевого рівня.

Так, 1766 р. Слобідсько-Українська губернська канцелярія в черговий раз узялась уточнювати розмежування з Новоросійською, Білгородською та Катеринославською провінціями[23]. А сенатський указ від 1 березня 1766 р. передбачав з наступного року врегулювання збору податків з циган, запобігаючи при цьому будь-яких порушень, та поступового перетворення їх самих на землеробів, тобто на осілих мешканців. Зокрема, в указі констатувалось, що окремі місцевості вже наповнені циганами, «которые хотя и на откупу состоят, но сей малой доход в казну не может сравниться с тою пользою, которая бы приходить могла от сего народа, ежели бы он *собран был в одно место*, и приучен к земледелию; а ежели еще в разсуждение принять обыкновенные от них обманы в простом народе, от которых сии бродящие по свету люди питаються, тоих и за вредных обществу почитать надлежит…». Саме через це Катерина ІІ наказала Є. Щербініну «собрать знатнейших циган, и стараться уговаривать их, чтоб они собрали подписки со всех других и подали челобитную, дабы им особливые земли определены были, а при том обнадежить е. и. в. милостию и снисхождением, которыми е. и. в. их, яко новопоселенцов, пожаловать изволит и землями плодородными от которых не с великим трудом будут они довольное иметь пропитание…»[24].

Отже, цим указом царський уряд через усілякі обіцянки планував прикріпити до землі селян у Слобідсько-Українській і навколишніх їй губерніях. Проте з того на практиці нічого не вийшло. Бо, зокрема, в Білгородській губернії з усіх переписаних 4441 душі виявили бажання «к неподвижному на землях поселенію» тільки 11 чоловік. Всі ж інші хотіли, як і раніше, сплачувати щорічний податок у розмірі 70 коп. з ревізької душі і залишатися вільними людьми[25].

Того ж року було переглянуто питання стосовно оподаткування українців, що мешкали на казенних вільних землях поблизу Слобідсько-Української губернії, а саме: в Саратові. Цим опікувалась Губернська канцелярія. Сенатський указ від 22 травня наказував її керівництву «с

[23] ЦДІАК України. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 83. — Арк. 1–80.

[24] Марта 1, 1766 г. Сенатский. — О положении с 1767 года всех живущих в Слободско-Украинской и прочих губерниях циган в семигривенный оклад // ПСЗРИ. — Т. XVII. — 12587. — С. 597–603.

[25] Там же.

нынешняго 1766 года со всех находящихся в ведомстве ея черкас новоположенный оклад собирать» за два рази: в січні та вересні, щорічно з хати по 50 коп.; за кожного вола — по 10 коп., коня — по 20 коп., 10 вуликів бджіл — по 1 руб.[26]

1767 р., вочевидь, з цією ж метою, Острозька провінційна канцелярія збирала відомості про українських обивателів, котрі проживали у «великоруських» повітах, але були приписані до Слобідсько-Української губернії[27].

Таким чином, на середину 60-х років XVIII ст. група військивих обивателів майже вдвічі виявилась меншою за залежних від окремих панів посполитих. Як засвідчили документальні матеріали, серед останніх, крім подушного, була поширена дводенна відробіткова рента на тиждень. Тобто Катерина II і її уряд ледь не зрівняли в правах значну частину колишніх козаків з підданими можновладців. У цій становій колотнечі помітно виграли лише старшини (починаючи з сотників), бо незабаром, у 1785 р., їх прирівняно в статусі до російських дворян. Хоча і цей процес розтягся в часі на декілька років. Принаймні «Топографічний опис Харківського намісництва 1787 року» наявність такого стану ще не зафіксував[28].

Без перебільшення можна твердити, що реформи Катерини II і її уряду, що проводились у середині 60-х років XVIII ст. нібито «совокупно с общею и собственною пользою народа», збурили суспільство Слобожанщини, адже мало хто з місцевих жителів повірив у добрі наміри «московитих панів». Насамперед просте населення вкрай негативно сприйняло скасування козацької служби та давніх «старочеркасских обыклостей». Водночас старшину позбавили її попередніх прерогатив управління та політичного впливу.

Проте протести в народі визрівали спонтанно і, як правило, не набували гострого збройного протистояння. Так, коли 21 грудня 1765 р. мешканцям Ізюму зачитали указ про перетворення козаків на військових обивателів і обкладання їх щорічним податком у 95 коп. з душі, то вони відмовились від постійної сплати такого окладу (а погоджувались на нього лише одноразово) й не обрали «розкладчиків» для такої справи. Жителі с. Андріївка та містечка Соколов взагалі відмовились виконувати

---

[26] Мая 22, 1766 г. Сенатский. — О присылке ведомостей из городов в Слободскую Украинскую губернскую Канцелярию о числе душ, и о собирании Саратовской Воеводской канцелярии положенных на всех, в Саратове находящихся черкас сборов // Там же. — № 12657. — С. 703–706.

[27] ЦДІАК України. — Ф. 1807. — Оп. 1. — Спр. 631. — Арк. 9–10.

[28] Топографічний опис Харківського намісництва 1787 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 119–130.

розпорядження уряду. Така форма непокори набула широкого поширення протягом 1766 р.[29]

Однак у середині 60-х років слободяни вже не наважувались відмежовувати себе від «московитих» і заявляти, що вони не є «великоросами», як це робили ще в першій половині століття. Окремі ж старшини, побоюючись репресій з боку вищої влади, закликали до згоди та одностайності. А тому поодинокі представники козацької верхівки наважувались лише поширювати листи-заклики відповідного змісту. Коли ж із старшинського кола посланець поїхав до Петербургу з наміром подати до Сенату петицію протестного змісту, то уряд розпочав слідство, і в результаті найактивніших опозиціонерів заарештували як політичних злочинців. Зокрема, одного з них — ізюмського полковника Федора Краснокутського позбавили чину і заслали до Казані. Деяких інших супротивників царської волі жорстоко покарали батогами перед народним зібранням на площі в Ізюмі[30]. Крім того, військові обивателі неприязно ставились до земляків, які потрапляли в гусари, звинувачуючи їх у зраді козацьких інтересів і підтримці «нових» порядків[31].

Всі ці опозиційні народні прояви значною мірою спонукали Катерину ІІ піти на ще один демократичний захід — спробу реформування Російської імперії на деяких засадах західноєвропейської просвітницької ідеології. З цією метою в кінці 60-х років запланувалось грандіозне скликання виборних депутатів від усіх станів (за винятком володільницьких селян) для діяльності в спеціальній Комісії укладання нового «уложення», інакше кажучи — проведення кодифікації всього законодавства держави. Адже більшість задавнених нормативних актів царя Олексія Михайловича, що продовжували діяти ще й на той період, потребували заміни. Стосувалось це в першу чергу тих українських регіонів, де активно ліквідовувався козацький самоустрій, остаточно нищилась автономія. Діяльність Комісії, за задумом імператриці, мала зміцнити її авторитет і позиції в Україні. Процесом виборчої кампанії зобов'язали опікуватися президента Другої Малоросійської колегії П. Рум'янцева, згідно маніфесту від 14 грудня 1766 р.[32] Саме йому Катерина ІІ в секретній інструкції наказала протидіяти гуртуванню загальноукраїнської опозиції. А перед Є. Щербініним —

---

[29] *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 430.

[30] *Теличенко И.* Протест слободской старшины и козаков против реформы 1765 г. // Киевская старина. — К., 1888. — Т. XX. — № 1–3. — С. 245–260.

[31] Там же. — С. 270.

[32] Декабря 14, 1766 г. Именный, данный Сенату. — Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения новаго Уложенья, и о выборе в оную депутатов // ПСЗРИ. — Т. XVII. — № 12801. — С. 1092.

новим губернатором Слобідської України — поставила завдання робити все від нього залежне, щоб у наказах депутатів не знайшли відображення протести і невдоволення колишніх козаків, перетворених на військових обивателів.

Офіційно свою роботу Комісія розпочала 30 липня 1767 р. у Москві, де було представлено 20[*] депутатів від Слобожанщини. Вибори депутатів пройшли неоднозначно, бо на місцях значна частина виборців не з'явилась. Неузгодженими виявились і накази до репрезантів, адже занадто різноманітними були потреби окремих станів. Наприклад, від військових обивателів місцями відверто прозвучали заклики проти скасування традиційної козаччини, за відміну нововстановленого податку: «хто поклав цей оклад, нехай пропаде»[33]. Такі випади Є. Щербінін поцінував як протести проти цариці.

За правління Катерини II проявилось особливе тяжіння козацької старшини до отримання статусу дворянства. При цьому претенденти посилалися на приклади в політиці Петра І. Так, у «наказі» острозьких депутатів 1767 р. зазначено: «А понеже… император Петр Великий изволил закон положить, что все произшедшие в обер офицеры и их дети суть дворяне и надлежит им дать патенты н дворянство, *рабски просим* совершить наше благополучие всемилостивейшим пожалованием дворянського достоинства с наименованием потомственно нынешних старшин и таковых подпрапорных, кои деды служили в старшинських чинах, шляхтичами Слободской губернии». Схожі прохання висловили сумські, ізюмські та харківські старшини[34].

У рік початку діяльності Комісії в усіх 5-ти слобідських провінціях проживало 298 родин козацької старшини — в перспективі потенційних дворян і поміщиків, серед них 257 вважались власниками селян. Водночас існувало 32 російських і 29 іноземних дворянських родин[35].

Доволі типовими в цьому контексті стали історії Д. Астреліна, О. Білоконева, І. та Д. Буткових, М. Косенкова, І. Соколова, котрі спочатку були козаками, потім посіли старшинські посади, а в 80-х роках перетворились на дворян[36].

---

[*] За іншими даними — 15.

[33] *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — С. 113, 114.

[34] Сборник РИО. — Т. 68. — С. 280, 299–300, 309–310.

[35] Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харковской и от части Курской и Воронежской губерний). — Харьков, 1886. — С. 328–341.

[36] Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. — Вып. XVI. — С. 1860–1867.

Поземельні й суспільні перетворення кінця 60–90-х років

1766 р. вища влада Російської імперії видала спеціальну інструкцію слобідським канцеляріям і конторам щодо генерального межування всіх земель регіону. В першу чергу це стосувалося загального обчислення володінь, а, зокрема, військових обивателів. Із повсюдного обрахування виключалися купці та міщани, які не мали землі, а жили за рахунок торгівлі чи промислів. У зв'язку з поставленими завданнями 1769 р. була заснована спеціальна межова контора, котра зобов'язувалась до виявлення вільних або незаконно привласнених казенних земель. Розмежування передбачало означення кожного індивідуального наділу чи заїмки, набутих законним шляхом і закріплених офіційно поземельними актами (купівля–продаж, успадкування тощо) та указами (пожалування). Для полегшення справи землевласникам дозволили «за доброю угодою» (без втручання суду) оформити міжсусідські межі своїх угідь. На допомогу таким у Харкові й відкрили профільну контору, яка мала «гасити» всі гострі суперечки. Коли ж проблема не вирішувалась без конфлікту, тоді відбувалося вимірювання ділянок і, в разі невідповідності їхніх розмірів офіційним актам, надлишок землі відбирався.

Прикметно, що 1769 р. в Охтирці угіддя громади військових обивателів обмірювано загалом, а інших городян осібно. В місті проживало близько 5 тис. ревізьких душ, покладених за останньою ревізією в подушний оклад, на них припадало 21,3 тис. десятин. Отже, на кожну душу виходило в середньому лише 4 десятини, в той час як раніше по 40 десятин. 5/6 населення становили військові обивателі, а 1/6 — представники інших станів. Військові чини, нижчі священнослужителі, канцеляристи, колишні козацькі сотники та судді володіли в середньому від 20 до 30 десятин. Одним з найбільших землевласників тут значився Троїцький монастир — понад 100 десятин. Спільної «вигонної» території визначено 2,8 тис. десятин. Приклади добровільного («полюбовного») розмежування громадських земель продемонстрували жителі Мерехви (1777) і Краснопілля (1781)[37].

Водночас Комісія зі складання Генерального опису Лівобережної України займалась виявленням уродженців слобідських полків на території колишньої Гетьманщини (1768)[38]. Тоді ж у Слобожанщині набули поширення укази Сенату, рапорти та відомості місцевих установ про з'ясування кількості тамтешніх мешканців[39].

---

[37] *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — С. 153.
[38] ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 3238. — Арк. 1–2.
[39] Там само. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 521. — Арк. 1–29.

1770 р. 300 родин слободян із землевласників і ремісників переселили в Тагонріг. Тоді ж царський уряд спромігся домовитись про «дружні» стосунки з буджацькими й єджанськими татарами, поліпшення торгівельних відносин з ними. Незабаром значна кількість їхнього представництва, загітованого всілякими обіцянками, перебралась в Острозьку провінцію, зайняла вільні землі й присягнула на вірність Росії. Тим не менш продовжувались розроблятись упереджувальні заходи проти нападів вороже налаштованих кримців.

На початку 70-х років цікавим моментом у політиці вищої влади в імперії стало намагання «приписати» (прикріпити) до солеварних заводів не лише професійно підготовлених у цій галузі робітників, а й їхніх дітей і свояків[40]. На практиці таке явище означало відхід певної кількості жителів від землеробства та формування значної групи предпролетарів.

1772 р. у черговий раз було порушено питання про заборону втеч у підросійській Україні, насамперед це стосувалося Запорожжя та Слобожанщини[41]. Водночас уточнювались межі Білгородської та Слобідсько-Української губерній[42].

На той час маємо такі дані щодо людності: старшин і їхніх дружин у Ізюмській провінції значилось 2853 особи, Охтирській — 1872, Сумській — 1743, Харківській — 1401, Острогозькій — 2763 особи, а всього — 10632. Представників духовенства в п’яти провінціях нараховувалось 8687 осіб обох статей.

Рапорт острогозького воєводи 1777 р. у підвладній йому провінції зафіксував наявність 56963 військових обивателів, 36352 володільницьких підданих і 480 циган, а всього 93195 особи[43].

Ретельно свідчення про кількість жителів і населених пунктів збирались Слобідсько-Українською губернською канцелярією в 1778–1780 рр. у зв’язку з відкриттям Харківського намісництва[44]. 26 вересня — 30 жовтня 1780 р. навіть велась спеціальна справа про встановлення його «кордонів»[45].

Харківське намісництво створено згідно царського указу від 25 квітня, а офіційно відкрито 29 вересня 1780 р. замість Ізюмської, Охтирської,

---

[40] ЦДІАК України. — Ф. 1805. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 98–157; Спр. 66. — Арк. 266–267.

[41] Там само. — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 186. — Арк. 1–2.

[42] Там само. — Оп. 3. — Спр. 13980. — Арк. 1.

[43] Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1653. — Арк. 10.

[44] Там само. — Спр. 1814. — Арк. 1–147.

[45] Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 631. — Арк. 1.

Сумської та Харківської провінцій Слобідсько-Української губернії[46]. До нього також увійшли невелика частина Білгородської та окремі території Азовської губерній. В людському еквіваленті це вимірювалося у 73 тис. душ з Білгородської губернії та до 200 душ з Азовської[47]. При цьому затвердили і чітко визначений штат адміністративно-територіальної одиниці[48]. Намісництво поділили на 15 округів: Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригалівський, Охтирський, Сумський, Харківський, Хотмизький і Чугуївський. Адміністративним центром призначено м. Харків. Дві відомості 1786 р. зафіксували в слобідських округах наявність 184624 казенних поселян, 194689 поміщицьких підданих, 9327 купців, міщан і цеховиків[49], а також значну кількість циган, яких зарахували до державних селян[50]. За даними «Топографічного опису Харківського намісництва…» 1788 р., на його території існувало 15 міст і 1177 інших поселень з населенням 796808 осіб (без дворянського стану). Володільницьких посполитих налічувалось 401778 осіб (або 50,6%), військових обивателів — 271752 особи (або 34,3%). Як бачимо, ледь не в півтора рази змінилось співвідношення останніх — якщо раніше домінували військові обивателі, то відтепер — поземельно чи особисто залежні поселяни. Межі Харківського намісництва джерело позначило так: «…В длину, в географическом разуме, с востока на запад, от границы в Волчанском округе, с Воронежским наместничеством до границы ж в Недригайловском округе с Черниговским наместничеством, на 290 верст; а в ширину, в общем же разуменіи с севера на юг, от границы в Белопольском округе с Курским наместничеством до границы ж в Изюмском уезде с Екатеринославским наместничеством на 350 верст. Во всем Харьковском наместничестве по справке с межевыми книгами полагается примерно удобной и неудобной земли 2951619 десятин, 186 саж. Из сего числа полагается примерно ж неудобной земли, т. е. под реками, озерами, болотами, песками, большими и проселочными дорогами 143293 десятины, 163 саж. За тем остается удобной земли 2808326 десятин, 23 сажени»[51].

---

[46] Топографічний опис Харківського намісництва... — С. 25; Апреля 25, 1780 г. Именный, данный Сенату. — Об учреждении Харьковской губернии и о составлении оной из 15 уездов // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 15004. — С. 931–932.

[47] ПСЗРИ. — Т. XX. — № 15004. — С. 932.

[48] Апреля 25, 1780 г. — Высочайше утвержденный штат Харьковской губернии // Там же. — № 15005. — С. 932.

[49] ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 634.

[50] Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 63. — Т. 2. — Арк. 237–242.

[51] Топографічний опис Харківського намісництва... — С. 25, 55.

Цікаво зазначити, як «Топографічний опис Харківського намісництва» характеризував власне місцеве населення, його ставлення до влади. «Дух европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, — йдеться в ньому, — питает внутринния чувства каким-то услаждением; дух любочестия, превратясь в наследное качество жителей, предупреждает рабския низриновения и поползновения; послушен гласу властей самопреклонно без рабства. Дух общаго соревнования препинает стези деспотизма и монополіи»[52].

Отже, слободяни в своїй основній масі помітно різнилися від російського суспільства, де близько півтора століття вже панував «дух» не європейських цінностей, а рабства (кріпосництва), деспотії та низькопоклонства.

1780 р. спеціально уточнювались межі між Харківським і Курським намісництвами, Воронезькою губернію[53]. Окремо з'ясовувались питання про населені пункти та кількість мешканців, які входили в округах до повітових судів[54]. Водночас розписувались нові штати установ на території колишньої Слобідсько-Української губернії[55]. Кількість мешканців Харківського намісництва уточнювалась і в наступні кілька років, зокрема, 1782[56].

В результаті проведення фактично антинародної внутрішньої (ліквідація національної автономії та козацького самоврядування, поступове масове покріпачення селян, зростання непомірного оподаткування) й зовнішньої (періодичне ведення війн і постійне утримання потужних збройних сил за рахунок простого люду) політики наприкінці 70-х — на початку 80-х років у межах Слобожанщини, Лівобережжя та Запорожжя спостерігалася руйнація дрібних господарств, а подекуди й великих. Одним з головних чинників цього процесу стали численні втечі посполитих і рядових вояків царської армії. Причому втечі ширились не лише на регіональному рівні, а й спрямовувались за кордони Російської імперії. Негаразди, викликані цим у країні, змусили Катерину II видати два спеціальні маніфести від 5 травня 1779 р. і від 27 квітня 1780 р., де аналізувались причини такого стану (щоправда, у прихований спосіб) та робилась спроба повернення всіх втеклих за кордон військових нижчих

---

[52] Там само. — С. 36.

[53] ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 705. — Арк. 1; Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 1–42.

[54] Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 2281. — Арк. 1–71.

[55] Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 646. — Арк. 1.

[56] Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1–7.

чинів, селян й інших осіб[57]. Власне, появу другого маніфесту зумовило ігнорування втікачами за кордон попереднього указу, через глибоку недовіру до урядових обіцянок щодо можливого поліпшення їхніх умов життя та праці в разі повернення на колишні місця. Імператриця обіцяла дарувати «всемилостивейшее прощение всем отлучившимся из отечества, жилищ и команд воинским нижним чинам, крестьянам и всякаго звания обывателям» і водночас гарантувала безпечне повернення «на спокойное пребывание». Катерина ІІ намагалася переконати «бегством укрывших», що все вона робить лише на основі свого людинолюбства та милосердя, а тому закликала їх повернутись «на путь истинный, для них собственно выгодный и полезный».

Усім, хто протягом року від появи маніфесту повернеться, обіцялось насамперед прощення за здійснену втечу та інші злочини, крім вбивств, а також висловлювалось сподівання, «что каждый из них впредь верностию, честным и незазорным поведением и радением в звании и упражнении своем потщится загладить вины свои»[58].

До категорії винних долучили представників військових нижчих чинів регулярних і нерегулярних підрозділів царської армії, всіх біглих селян казенного відомства та поміщицьких, а «равным образом принадлежащих к бывшему Запорожскому войску и малороссийских посполитых людей». Цією справою на практиці мали опікуватись найближчі до правопорушників військові начальники, «прикордонні» генерал-губернатори, губернатори та деякі інші керівники, яким наказувалось приймати всіх, хто повернувся з усією «кротостию и снисхождением, не допуская никого делать им малейшия притеснения или изтязания…». Щоб заманити назад у Російську імперію «ушедших» запорозьких козаків, різних осіб із Слобожанщини та Лівобережжя, їм пропонували на вибір службу в армії чи заняття землеробством на плодючих територіях Новоросійської та Азовської губерній, «при всех к пропитанию и продаже избытков своих достаточных способах, легкости и безопасности».

Крім того, всім «выходящим» надавалось право записуватись до жителів міст у «звании и упражнении, им пристойныя». Вони звільнились на шість пільгових років від сплати податків і тільки «по прошествии коих, каждый по состоянию подати и повинности нести с другими наряду обязан будет». Цікаво, що поміщицькі селяни у разі повернення могли

---

[57] Мая 5, 1780 г. Манифест. — О вызыве воинских нижних чинов, крестьян и посполитых людей, самовольно отлучившихся за границу // ПСЗРИ. — Т. XX. — № 14870. — С. 817–819; Апреля 27, 1780 г. Манифест. — О продолжении срока явки в Россию всем отлучившимся за границу воинским нижним чинам, крестьянам и прочим, еще на один год // Там же. — № 15006. — С. 932–933.

[58] Там же. — № 15006. — С. 932.

обирати: або йти до своїх попередніх господарів, або переселитись деінде чи поступити на військову службу[59].

Як відомо, більша частина обіцянок імператриці не виконувалась.

1783 р. Харківська палата кримінального та цивільного суду провела слідство щодо кількості землі, а на ній селян у поміщицьких маєтках[60]. Тоді ж Харківське намісницьке правління розробило інструкцію з виборів сільських засідателів і міщанських суддів[61].

Слід зазначити деяку специфіку розвитку приміської земельної власності в останній чверті XVIII ст. Адже в міру зростання кількості міст і містечок і водночас розширення їхньої території відбувався й перерозподіл земельної власності як у самих населених пунктах, так і навколо них. У процесі формування міських станів, зокрема, купецтва та міщанства, колишні землероби — селяни й військові обивателі, переселяючись у міста, хотіли вони того чи ні, поступово втрачали свої ділянки. Міська влада «нарізала» їм землі з фондів приміських вигонів, пустошів тощо, причому не завжди кращої якості.

За таких обставин воронезький і харківський губернатор (з 1782 р.), автор цікавої оповіді «Обряд при Височайшому шествії імператриці Катерини II через Харківське намісництво» В. Чертков видав розпорядження: «намісницьке правління, щоб залишити таких осіб у міських станах, повинно зберігати їхні старозаїмочні права»[62].

Зумовлювало значні складнощі в суспільному житті бажання євреїв записуватись у різні міські стани, як це, наприклад, мало місце в Харкові 1784 р. Нерідко влада прагнула переселити їх деінде, скажімо, в новостворену Новоросійську губернію[63].

Того ж року проводився додатковий перепис населення, уточнювались дані людності, яка не потрапила в Хрущовську ревізію 1732 р.[64]

Специфічною рисою в становій політиці царського уряду стосовно купецтва було те, що в межах регіону його функції покладались здебільшого на представників з Росії. Протягом усього XVIII ст. торгівлею займались в основному особисто вільні групи населення — козаки та міщани, багато брало в ній участь і селян. Саме з них на законодавчому рівні наприкінці століття почала формуватися місцева група негоціантів. Навіть в одному з найбільших міст регіону — Харкові, населеному «малороссийским вольным народом», в 1767 р. гільдійного купецтва

---

[59] Там же. — С. 933.
[60] ЦДІАК України. — Ф. 1945. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 1.
[61] Там само. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 547. — Арк. 32–45.
[62] Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 153, 154.
[63] ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 474.
[64] Там само. — Ф. 1904. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 1.

«против великороссийских городов» не існувало[65]. Тоді ж у Сумах торгували головно тамтешні військові обивателі[66]. На своєрідність статусу і професійної діяльності купців Слобідської України на початку 80-х років звернув увагу В. Зуєв, який зазначив, що кожний з них водночас є «і обиватель, и пахарь, и купец, и садовник, и службу оправляющий житель»[67]. Навіть на межі XVIII і XIX ст. ситуація в цьому аспекті мало змінилася на краще, хоча деякі слободяни й почали за прикладом росіян записуватись у гільдії[68].

Про процес формування купецтва та його статки у 80-х роках маємо такі дані. В 1783 р. виявили бажання записатись у гільдії та міщанство 2757 поселян. Зокрема, в Харкові прагнули потрапити в купецтво 32 особи, а в міщанство — 434; в Богодухові відповідно — 34 і 641 особа; Лебедині — 10 і 188; Ізюмі — 5 і 121; Валках — 6 і 112; Охтирці — 12 і 51 особа і т. д.

Про бажаючих змінити свій соціальний статус генерал-губернатор В. Чертков доповів Катерині ІІ. При цьому він висловив думку, що позитивне вирішення питання, по-перше, поповнить населення міст матеріально спроможними особами; по-друге, сприятиме активізації економіки на місцях; по-третє, збільшить надходження до державної казни через доотримання податків з торгівлі й наявних капіталів у купців[69]. З усього видно, що імператриця пристала на таку пропозицію, адже 21 квітня 1785 р. побачила світ «Жалувана грамота містам», яка чітко визначила станові групи у великих населених пунктах і їхнє правове становище, надала значні пільги купцям і промисловцям[70].

Як бачимо, переважна більшість хотіла набути статус міщанина, а не купця. Це можна пояснити кількома причинами: по-перше, недостатньою наявністю капіталу; по-друге, родом занять, адже не всі професійно займалися торгівлею; по-третє, особистими мотивами (сімейний стан, бажання постійно проживати в певному місті, тощо).

---

[65] Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и от части Курской и Воронежкой губерний / Изд. Д.И. Багалей. — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 212.

[66] Там же. — С. 227.

[67] Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. — СПб., 1787. — С. 196–197.

[68] Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Приложение к Харьковскому календарю на 1889 г. — С. 14.

[69] *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 364.

[70] 21 апреля 1785 г. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 16187. — С. 358–384.

1785 р. у межах Харківського намісництва виявилось 468 купців, які оголосили про наявну в них суму капіталу в 113072 руб.[71] Оголошений капітал передбачав сплату податку в розмірі 1% від загальної суми кожної конкретної особи. Тому купці нерідко приховували реальні цифри наявних у них коштів.

Очевидно, слід більш детальніше зауважити про причини появи та зміст двох жалуваних грамот від 21 квітня 1785 р. «На права, вольности и приимущества благородного российского дворянства» та «На права и выгоды городам Российской империи», котрі помітно вплинули на весь подальший суспільно-політичний розвиток України. Конкретно перша з них не лише підтвердила основні положення маніфесту 18 лютого 1762 р. про дарування вольності та свободи дворянству Росії (поки що це не стосувалося України), але значною мірою примножила пільги елітного стану. Оприлюднюючи цю грамоту, Катерина II не безпідставно розраховувала на консолідацію дворянства та його підтримку в умовах кризи натурального господарства. До складу панівного стану було включено, крім росіян, прибалтійських баронів, польських шляхтичів, козацьких старшин України, Дону та ін. Проте всю перевагу в статусі, через великі заслуги, імператриця надавала росіянам: «…В истинной славе и величестве империи вкушаем плоды и познаем следствия действия нам подвластнаго, послушнаго, храбраго, неустрашимаго, предприимчиваго и сильнаго российскаго народа, когда верою к богу, верностию к престолу он управляем, когда труд и любов к отечеству соединенными силами стремятся приемущественно к об щему благу и когда в военном и гражданском деле примером преводителей поощрены подчененные на деяния, хвалу, честь и славу за собою влекущия»[72].

В грамоті принциповим положенням стало те, що дворянського «достоїнства» ніхто не може позбавити, крім випадків скоєння злочину (порушення присяги, державна зрада, розбій, крадіжка «всякого роду», неправдиві вчинки і т. ін.). При цьому, навіть коли жінка-дворянка виходила заміж за недворянина, вона не позбавлялася свого статусу, але він не переходив на чоловіка і дітей. Цьому в документі присвячено цілий перший розділ — «А. О личных приимуществах дворян».

У той час, коли залежний селянин міг лише користуватися своїми ділянкою чи угіддями (водними, лісними і т. ін.), то дворянин мав право власності «не только на поверхности земли, каждому из них принадлежащей, но и в недрах той земли и в водах, ему принадлежащих, на все

[71] Новые материалы для истории Слободской Украины. — Т. 3 // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1893. — Т. 5. — С. 265.

[72] Апреля 21, 1785 г. Грамота на права, вольности и приимущества благородного российскаго дворянства // ПСЗРИ. — Т. XXII. — № 16187. — С. 344–358.

сокровенныя минералы и произростания и на все из того делаемыя металы в полной силе и разуме…» (пункт 33). А також «благородным» підтверджувалось беззаперечне право на ліси (пункт 34). На дворян поширювалась особлива юрисдикція (пункти 41–44, 58), чому присвячено розділ «Б. О собрании дворян, установлении общества дворянського в губернии и о выгодах дворянського общества». Розділ «Г. Доказательства дворянства» якраз і виявився «ущербленим» для багатьох слобідських претендентів на його здобуття (пункт 92).

Говорячи про долучення українців до стану дворян, можна припустити, що значну роль у цьому аспекті відіграв граф і сенатор, син гетьмана К. Розумовського — Олексій Кирилович (1748–1822). Адже саме він, поряд з графами Бестужевим, Воронцовим, Чернишовим, Орловим і князями Шаховським, Паніним і Волконським, працював у Комісії з розгляду прав дворянства[73]. За наказом Катерини II члени експертного зібрання мали виробити конкретні положення з метою виправлення й уточнення всього попереднього законодавства щодо статусу дворянства.

Друга грамота з'явилась у зв'язку з тим, що «тягле городове» населення, а також гільдійське купецтво потребували закріплення за ними різних прав і прерогатив, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю в торгівлі й промисловості. Оприлюднення обох грамот одночасно засвідчило наявність в імперії нових буржуазних явищ і потреб суспільства.

Жалувана грамота містам мала на меті сформувати чітку станову структуру городян, а також ствердити вже давно застарілу цехову організацію ремісників, яка, безперечно, гальмувала розвиток більш прогресивних форм виробництва — мануфактур і фабрик. До того ж вона помітно звузила, а то й скасувала самоуправління в багатьох містах України, залишила значну частину городян у нерівноправному становищі. Зокрема, обмежила функції міської думи та магістрату, залишивши за ними лише право збору та розподілу податків, контролю за виконанням державних повинностей, нагляду за благоустроєм. Реальна ж влада у місті зосереджувалась у руках городничого та чиновників управи благочиння. Створивши певні привілеї в галузях торгівлі й промисловості, грамота, тим не менш, не торкнулася проблем розкріпачення.

Особливо важливим у законодавчому акті, на наш погляд, є пункт 77 розділу «Г. Доказательства состояния городових обывателей», де за всіма аспектами і багато в чому по-новому прописано статус «справжніх» жителів міст. «Городовыми обивателями, — йдеться в документі, —

[73] *Яблочков М.* История дворянського сословия в России. — СПб., 1879. — С. 511; Российское законодательство X–XX векав: В 9-ти т. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — М., 1987. — С. 54.

разумеются все те, кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или домы, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии, или в цех записаны, или службу городскую отправляли, или в оклад записаны, и по тому городу носять службу и тягость. Доказательства же состояния многочисленны суть и более зависят от праводушнаго разсмотрения и непристрастнаго испытания, нежели от предписаний: различные законом дозволенные способы к пропитанию и умноженню имущества сами собою указуют путь, и правосудие не дозволяет изключить единаго доказательства состояния, как тут, где слово закона доказательство опровергает…».

Безпосередньо поширюючись на Лівобережну та Слобідську Україну, жалувана грамота затвердила за містами герби, де вже часто домінувала імперська символіка. Керувати ними мала «общая градская дума». Визначались права на забудови великих населених пунктів. Магістратам заборонялось призначати нові, несанкціоновані, податки. До городян не записували селян, навіть тоді, коли ті мешкали в місті, мали тут власні будинки, займалися торгівлею чи промислами.

Особисті користі жителів були ретельно прописані в розділі «Д. О личных выгодах городовых обывателей, средняго рода людей или мещан вообще», який складався з 12 пунктів (під загальною нумерацією 80–91). Спеціально купецтву, точніше — їхнім гільдіям трьох ступенів — відведено чотири розділи, пункти 92–119. Особливо детально розписано статус і структуру цехів і ремісників.

1787 р. відбулась чергова ревізія військових однодвірських і поміщицьких поселень в округах із з'ясуванням у них кількості мешканців[74]. Знову ж таки уряд неухильно турбувався про належну сплату податків і неуклінне виконання державних повинностей.

Помітні політико-адміністративні зміни сталися в рік смерті Катерини II і початку правління Павля I. Ще за життя імператриці Харківське намісницьке правління перепорядкувало козацькі полкові канцелярії в земельних питаннях нижньому земському суду та справнику (1796)[75].

Нині, поціновуючи діяння Павла I, лише можна уявити, наскільки нелюбов сина до матері була великою. Катерина II померла 6 (17) листопада, а вже наступного місяця Павло I почав руйнувати все створене нею. Зокрема, згідно указу від 12 грудня 1796 р., замість Харківського намісництва відновлено Слобідсько-Українську губернію[76]. До її складу ввійшли повіти колишньої Острогозької та частини Ізюмської провінцій,

---

[74] ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 1027. — Арк. 213–233.

[75] Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 2.

[76] Декабря 12, 1796 г. Именный, данный Сенату. — О новом разделении государства на губернии // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17634. — С. 229–230.

що були 1780 р. приєднанні до Воронезького намісництва (Біловодський, Богучарський, Лівенський, Колитвянський, Куп'янський, Острогозький), а також створено Старобільський повіт. Однак вже після смерті Павла І всі названі повіти, крім Куп'янського, знову включено до Воронезької губернії (1802).

1797 р. проводилось навіть спеціальне слідство («дело») щодо поселень, котрі були відчужені від колишньої Слобідсько-Української губернії й долучені до Курської губернії[77].

Отже, протягом 30-х — 90-х років XVIII ст. імперський уряд фактично знищив полково-сотенний устрій і козацьке самоуправління та території Слобідської України. Більшість регіональних установ замінено на загальнодержавні, підпорядкованні головним чином російському чиновництву. Багатотисячне, колись вільне козацтво перетворено на вояків регулярної царської армії або ж військових обивателів. Порівняно незалежне слобідське селянство в XVII — першій половині XVIII ст. перетворено на кріпаків (1783). Оподаткування основної частини населення (крім дворян) збільшено в кілька разів, з поступовим домінуванням грошових зборів.

References

1. Al'bovskij E. (1837). *Istoriya Xar'kovskogo slobodskogo kazach'yago polka (1761–1765 gg.) S prilozheniem karty slobodskix polkov. Po arxivnym materialam.* Xar'kov. [in Russian].

2. Bahalij D.I.(1990). *Istoriia Slobids'koi Ukrainy.* Kharkiv.[in Ukrainian].

3. Materialy dlya istorii Voronezhskoj i sosednix gubernij. (Vyp. XVI). [in Russian].

4. Materialy dlya istorii kolonizacii i byta stepnoj okrainy Moskovskogo gosudarstva (Xarkovskoj i ot chasti Kurskoj i Voronezhskoj gubernij. (1886) Xar'kov. [in Russian].

5. Materialy dlya istorii kolonizacii i byta Xar'kovskoj i ot chasti Kurskoj i Voronezhkoj gubernij (1890) (Vol. 2). Xar'kov. [in Russian].

6. Novye materialy dlya istorii Slobodskoj Ukrainy. (1893) (Vol. 3). In *Sbornik Xar'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshhestva.* (Vol. 5). Xar'kov. [in Russian].

7. Opisanie Slobodsko-Ukrainskoj gubernii 1802 g. In *Prilozhenie k Xar'kovskomu kalendaryu na 1889 g.* [in Russian].

8. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (1830). (Vol. XVI, № 11773). Sankt-Peterburg. [in Russian].

9. Puteshestvennye zapiski Vasiliya Zueva ot S. Peterburga do Xersona v 1781 i 1782 gg.(1787). Sankt-Peterburg. [in Russian].

[77] ЦДІАК України. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 608. — Арк. 1–9.

10. Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekav: V 9-ti t. (1987). In *Zakonodatel'stvo perioda rascveta absolyutizma.* (Vol. 5). Moskva. [in Russian].

11. Slyusarskij A.G. (1964). *Social'no-e'konomicheskoe razvitie Slobozhanshhiny XVII-XVIII vekov.* Xar'kov. [in Russian].

12. Sreznevskij I. (1839). *Istoricheskoe obozrenie grazhdans'kogo ustroeniya Slobodskoj Ukrainy, so vremeni eya zaseleniya do preobrazovaniya v Xar'kovskuyu guberniyu.* Xar'kov. [in Russian].

13. Telichenko I. (1888). *Protest slobodskoj starshiny i kozakov protiv reformy 1765 g.* (Vol. XX, № 1–3). Kyiv: Kievskaya starina. [in Ukrainian].

14. Topohrafichnyj opys Kharkivs'koho namisnytstva z istorychnoiu peredmovoiu (1991). In *Opysy Kharkivs'koho namisnytstva kintsia KhVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

15. Yablochkov M. (1879) *Ystoryia dvorians'koho soslovyia v Rossyy.* — Sankt-Peterburg [in Russian].

Oleksandr Hurzhij

CATHERINE II POLICY CONCERNING SLOBODA UKRAINE

The article describes the imperial anti-Ukrainian policy of Katheryna II in the Sloboda Ukraine population. It is shown how the liquidation of the regimental-hundreds system was carried out on its territory and how the regional province was created. The process of further administrative reforms with a gradual abolition of autonomous principles in the management of the region is illustrated. The transformation of the many thousands of free Cossacks into dependents from the powers of "military inhabitants", and peasants — in serfs is characterized. The attention was focused on the physical extermination of a significant part of the residents of Slobozhanshchina during the Russian wars and local armed conflicts in the 60's and 90's of the XVIII century.

Keywords: *Sloboda Ukraine, Katheryna II, anti-Ukrainian imperial policy, tsarist government, class groups, Cossacks, serfdom.*

Історіографія
та джерелознавство

УДК 326+339+930+94(477-924.86)«652»

Олександр Одрін
кандидат історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: olodrin@ukr.net

Рабовласництво і работоргівля в Іонії та іонійських колоніях Північного Причорномор'я: джерела та історіографія

У статті аналізуються джерела та історіографія рабовласництва і работоргівлі в Іонії й іонійських колоніях Північного Причорномор'я та інших регіонів. Зазначено, що опубліковані в останні десятиліття епіграфічні джерела свідчать про більше поширення рабовласницьких відносин і зокрема — торгівлі рабами в античних державах Північного Причорномор'я, ніж це вважалося дотепер. Це змушує переглянути низку усталених в історіографії поглядів. Вказано на перспективні напрями подальших досліджень.

Ключові слова: *античність, Північне Причорномор'я, рабство, работоргівля, історіографія.*

У працях з економічної історії античних держав Надчорномор'я работоргівля займає вповні поважне місце. Якщо загалом питома вага рабовласницьких відносин у їх внутрішньому житті часто оцінюється вкрай скептично, то стосовно посередницької торгівлі рабами цей скепсис є куди меншим, зважаючи на однозначні відомості античних джерел про вивіз рабів з понтійського регіону[1]. Останнє особливо важливе з огляду на обмеженість даних як писемних, так і археологічних джерел про те, що ж саме вивозилось з багатьох полісів Понту, особливо з апойкій його північного та західного узбереж в обмін на численну імпортну продукцію (яка якраз непогано засвідчується археологічно). Тож, щойно чергова «хлібна теорія» експорту зазнавала краху з огляду на спекулятивність, відновлювався інтерес до теми работоргівлі.

[1] Це, у першу чергу, відомості Полібія про вивіз рабів з Понту [4.38.4] та Страбона [XI.II.3] про продаж кочовиками рабів грекам. Утім, лишається відкритим питання про те, з якої саме частини понтійського регіону вивозили рабів і наскільки масштабним був експорт «живого товару» кочовиками.

Втім, як це зазвичай трапляється в історіографії, інтерес до цієї тематики не був постійним: він то підносився, то сходив нанівець, а оцінки ролі торгівлі «живим товаром» коливалися від вкрай скептичних поглядів до цілком їм протилежних і навпаки.

Припущення про вагому роль торгівлі рабами в економічних взаєминах іонійських апойкій на Понті з їх метрополією висловлювались уже давно. Так, ще у 1915 році британська дослідниця Аделаїда Дангем у своїй монографії «Історія Мілету» припустила, розвиваючи ідеї ЕллісаМіннза стосовно понтійської работоргівлі[2], що колонії Мілету на берегах Мармурового та Чорного морів були активними постачальниками рабів на ринки Хіосу[3]. У першу чергу, щоправда, йшлося про апойкії на малоазійському узбережжі, а також у Добруджі, де відбувалися контакти з гетами, і набагато в меншій мірі — про колонії на узбережжі Скіфії.

Новий сплеск зацікавлення темою понтійської работоргівлі був пов'язаний із публікацією у 1962 році статті Мозеса Фінлі «Чорноморський і дунайський регіон та торгівля рабами в античності»[4]. На момент публікації Фінлі був визнаним антикознавцем, автором «Світу Одіссея»[5], тож його стаття аж ніяк не могла лишитись непоміченою в історіографії[6]. У своїй роботі Фінлі залучив, поряд із традиційними писемними, також і епіграфічні матеріали, головним чином з Балкан та Малої Азії, аналізуючи етнічний склад рабів з Аттики, Родосу та інших центрів[7]. Утім, слід зазначити, що стаття Фінлі мала радше оглядовий характер, у ній

---

[2] Слід наголосити, що сам Міннз (*Minns, Ellis H.* Scythians and Greeks : A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. — Cambridge, 1913. — P. 440) вважав, що більша частина рабів на давньогрецьких ринках походила з Малої Азії, меншою мірою — з Гетики, тоді як раби зі Скіфії були набагато менш чисельними. Більшість дослідників — від А. Дангем до Д. Льюїса — поділяють такі оцінки. Втім, окремі фахівці вважають експорт зі Скіфії вагомішим (див. нижче).

[3] *Dunham, A.G.* The history of Miletus, down to the Anabasis of Alexander. — London, 1915. — P. 22, 63–64.

[4] *Finley, M.* The Black Sea and Danubian Regions and the Slave Trade in Antiquity // Klio. — 1962. — Vol. 40. — P. 51–59.

[5] Щоправда, «Антична економіка», яка стала, напевно, найважливішою книгою Фінлі, і роками була настільною книгою кожного, хто займався проблемами історії господарства античного світу, на той момент ще світу не побачила.

[6] Див., наприклад її оцінку у статті А. Аврама: *Avram A.* Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC). In: *V. Gabrielsen and J. Lund (Eds.)* The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies, 6). — Aarhus, 2007. — P. 239.

[7] Звичайно, тут він аж ніяк не був піонером. Див., наприклад: *Граков Б.Н.* Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — С. 231–312.

автор не робив ніяких відкриттів і не формулював нових, скільки-небудь оригінальних гіпотез.

Наступні десятиліття характеризувалися більшою мірою накопиченням інформації, ніж переглядом старих поглядів і формуванням нових концепцій, прикладом яких є праці болгарського історика В. Велкова, присвячені історії торгівлі рабами-фракійцями[8]. Якісні зміни тут відбулися лише наприкінці XX — на початку XXI століття і пов’язані переважно з північнопонтійським регіоном.

Перше, що треба згадати, — це концепцію работоргівлі як основи скіфського експорту, яка з 90-х років минулого століття плідно розробляється Н.О. Гаврилюк[9]. Авторка, оцінюючи структуру експорту кочовиків, яким мав компенсуватися імпорт грецьких товарів, особливо предметів престижного вжитку, доводить, що лише торгівля «живим товаром» (а не продуктами тваринництва чи, тим більше, хліботоргівля) була здатна забезпечити товарний баланс. Концепція Н.О. Гаврилюк зустріла як підтримку, так і критику. Остання стосується не стільки оцінки структури скіфського експорту, скільки доказової бази твердження широкого вивезення рабів-скіфів у Грецію: так, Александру Аврам зазначає, що, пишучи про значну кількість вивезених рабів у V ст. до н.е., на підтвердження своїх слів Н.О. Гаврилюк наводить лише одне ім’я раба-скіфа[10]. Втім, варто звернути увагу на специфіку тих епіграфічних джерел, якими користуються дослідники при встановленні етнічного складу рабів, значну частину яких становлять манумісії[11]. У цьому випадку, звичайно, йтиметься головним чином про кваліфікованих рабів[12], тоді як скіфи, без сумніву, у своїй абсолютній більшості до таких не належали.

---

[8] Див., зокрема: *Велков В.И.* Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI–II вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1967. — № 4 — С. 70–80; *Velkov V.* Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinsel während der Antike // Études balkaniques. — 1964. — Vol. 1 — P. 125–138 та ін.

[9] *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. — К., 1999. — С. 277; *Gavriljuk, N.A.* The Graeco-Scythian slave-trade in the 6th and 5th centuries BC. In: *P.G. Bilde, J.M. Højte and V.F. Stolba* (Eds.), The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Sčeglov on the occasion of his 70th birthday. — Aarhus, 2003. — P. 75–85. Див. також друге, доповнене видання монографії: *Гаврилюк Н.А.* Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э. — К., 2013. — С. 452–486.

[10] *Avram A.* Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC). In: *V. Gabrielsen and J. Lund (Eds.)* The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies, 6). — Aarhus, 2007. — P. 242, 248 note 21.

[11] Див, напр.: *Lewis D.* Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories. — P. 96 ff.

[12] Див., нпр: *Westermann W.L.* The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. — Philadelphia, 1955. — P. 13 ff.

У зв'язку з цим не можна не згадати дискусію про рабів-скіфів у Афінах, адже традиційно, спираючись на дані про наявність там поліцейського загону, утвореного саме зі скіфів-невільників, а також на численні зображення персонажів у скіфському одязі на аттичних вазах, дослідники приходили до висновку про регулярний доплив рабів зі Скіфії на афінський ринок «живого товару», починаючи вже з доби архаїки. Яскравим прикладом такого традиційного підходу є стаття відомого російського антикознавця Е.Д. Фролова «Скіфи в Афінах», в якій автор, спираючись значною мірою на іконографічний матеріал, твердить про доволі широке відтоді поширення рабів-скіфів в Афінах, причому як у приватній, так і у державній (поліцейські) власності[13]. Втім, відносно нещодавно остання теза була переглянута у праці відомого епіграфіста Аскольда Іванчика, в якій дослідник критично аналізує наявний комплекс іконографічних джерел, заперечуючи можливість їх використання як історичного джерела, а відтак і як доказу присутності рабів-скіфів у Афінах архаїчної доби[14].

Ідея про переважання на грецьких ринках рабів з Малої Азії та Близького Сходу нині активно розробляється Девідом Льюїсом[15], який, залучаючи весь наявний на сьогодні комплекс джерел, особливо епіграфічних, про етнічний склад рабів у полісах Балкан та Малої Азії, доводить переважання малоазійських та близькосхідних за походженням рабів над фракійсько-понтійськими, наводячи, крім іншого, і суто логістичний аргумент: рабів з відносно віддалених північних регіонів було куди дорожче доправляти до Греції, ніж із сусідніх з нею[16]. Таким чином, можна констатувати, що в сучасній історіографії утворилась ситуація, коли, в умовах обмеженості джерельної бази, дослідники обстоюють часом діаметрально протилежні позиції, які важко або й просто неможливо привести до спільного знаменника. Очевидно, для того, аби ситуація змінилася,

---

[13] *Фролов Э.Д.* Скифы в Афинах. // Вестник древней дстории. — 1998. — № 1. — С. 135–152.

[14] *Иванчик А. И.* Кем были «скифские» лучники на аттических вазах эпохи архаики? I–II // Вестник древней истории. — 2002. — № 3. — С. 33–55; 2002. — № 4. — С. 23–42.

[15] *Lewis D.* The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study // The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States. — Cambridge, 2016. — P. 316–336; *Lewis D.* Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories // The Classical Quarterly. — 2011. — Vol. 61, No. 1. — P. 91–113.

Підсумком багаторічних досліджень вченого стала монографія, яка щойно побачила світ: *Lewis D.* Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context. — P. 800–146 BC Oxford University Press. — Oxford, 2018.

[16] *Lewis D.* The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean… — P. 322–323.

необхідно розширення джерельної бази, тим більше, що віднедавна інформація про рабовласництво і работоргівлю у Надчорномор'ї, як і загалом у грецькому світі, почала поповнюватись новими епіграфічними документами. У поєднанні з уже відомими епіграфічними та, меншою мірою, писемними джерелами вони дозволяють по-новому поглянути на обіг «живого товару» в торгівельних операціях на Понті Евксинському, а головне — поставити питання не лише про вивіз рабів до Греції, але й про внутрішньопонтійську торгівлю рабами. Так само вони дозволяють розширити хронологічні межі понтійської работоргівлі, відносячи її початок практично до часу виникнення тут перших грецьких апойкій.

Втім, є цілком очевидним, що розглядати питання торгівлі рабами ізольовано, без зв'язку із соціальною структурою давньогрецького суспільства некоректно, адже рабовласницькі відносини в колоніях становили складову соціальної структури, принесеної переселенцями з метрополії. Тому перед тим як розпочати огляд вищезгаданих джерел, доцільно коротко розглянути джерела з історії работоргівлі в Іонії доби архаїки, а також у північногрецьких[17] іонійських колоніях, включно із апойкіями у Пропонтиді.

Логічним буде розпочати, звичайно, з Мілету — метрополії більшості іонійських колоній берегів Чорного моря. Джерела, які свідчать про поширення рабовласництва і работоргівлі у Мілеті та його колоніях, відомі принаймні ще з VI ст. до н.е. Вони, нехай і не надто численні, натомість дуже інформативні. Навіть якщо лишити в стороні уривчасті та неоднозначно трактовані відомості про існування у Мілеті рабів «лаконського» типу — гергітів[18], ми маємо дані про наявність там покупних рабів-фрігійців, які «мелють ячмінь на мілетських млинах», авторства поета VI ст. до н.е. Гіппонакта з Ефесу (fr. 27)[19]. Ці дані однозначно вказують на наявність покупних рабів (chattel slaves) у мілетських ойкосах вже з VI ст. до н.е., якщо не раніше, причому використання цих

---

[17] Тут в означення терміну «північні греки» автор слідує за Б. Ісааком (Див.: *Isaac B.* The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest. — Leiden, 1986 — P. XI–XIV.

[18] Зважаючи на крайню обмеженість джерельної бази (див.: *Gorman V.B.* Miletos: The Ornament of Ionia. A History of the City to 400 B.C.E. — Ann Arbor, 2001. — P. 102–107), дискусії про статус гергітів, його подібність чи відмінність під статусу ілотів чи пенестів, на сьогодні навряд чи можна вважати скільки-небудь плідними. Можливо, поява нових археологічних та, особливо, епіграфічних (*Herda A.* Karerinnen und Karer in Milet: Zu einem spätklassischen Schüsselchen mit karischem Graffito aus Milet // Archäologischer Anzeiger. — 2009. — Jan 1. — S. 51–112) матеріалів дозволить кинути світло на цю проблему.

[19] Див. про торгівлю фрігійськими рабами: *Lewis D.* The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study... — P. 316–336.

рабів було виразно пов'язаним із сільським господарством: якщо не з виробництвом, то принаймні із переробкою аграрної продукції.

Слід зауважити, що, на відміну від своїх іонійських сусідів — Хіосу та, меншою мірою, Ефесу, Мілет ніколи не був скільки-небудь визначним центром торгівлі рабами. Найбільшим в Іонії центром торгівлі «живим товаром» був Хіос, адже саме тут, як твердять писемні джерела, вперше в античному світі розпочалося широке використання покупних рабів[20], причому знов-таки не у гірничій галузі чи ремеслі, а у високотоварному аграрному виробництві. Рабству на Хіосі присвячена велика стаття І.А. Шишової[21], яка не втратила своєї актуальності й досі. Авторка, спираючись на дані епіграфіки та археології, твердить, що на острові довго зберігалося велике аристократичне землеволодіння, де інтенсивно використовувалася праця рабів[22]. За обережними підрахунками І.А. Шишової, загальна чисельність рабів, зайнятих в аграрному виробництві Хіосу, могла сягати 20 000[23].

Говорячи про поширення праці рабів у сільськогосподарському виробництві Іонії доби архаїки, не можна не згадати гіпотезу Віктора Генсона, згідно з якою технологічні інновації, включно із широким залученням праці покупних рабів в аграрному виробництві, пов'язані перш за все з маргінальними землями (*eschate*), до яких у Середземномор'ї відносились насамперед гірські землі, які потребували терасування[24]. Успішне ведення господарства там було можливим за рахунок нових, якісніших за ті, що практикувалися на рівнинах, аграрних технологій[25] та інтенсивнішого використання робочої, і перш за все — рабської сили[26]. Втім, на відміну від Шишової, Генсон пов'язує впровадження рабської праці не стільки з господарствами великих, скільки середніх землевласників доби архаїки. Цю гіпотезу підтримав і відомий дослідник рабовласницьких відносин Майкл Джеймсон, який в одній зі своїх останніх

---

[20] Див. добірку даних у : *Шишова И.А.* Рабство на Хиосе // Рабство на периферии античного мира. — Ленинград, 1968. — С. 159–160.

[21] *Шишова И. А.* Указ. соч. — С. 49–92.

[22] Там же. — С. 178–179. Варто наголосити, що використання рабів у великих господарствах визнається більшістю дослідників, навіть тими, хто загалом скептично ставиться до ідеї про широке використання праці рабів у сільському господарстві Давньої Греції.

[23] Там же. — С. 173.

[24] *Hanson V. D.* The Other Greeks The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization. — Berkeley–Los Angelos–London, 1999. — P. 79–88. Див. також: *Jameson M.H.* Attic Eschatia // Ancient History Matters. — Rome, 2002. — P. 63–68.

[25] Це підтверджується й даними епіграфіки: *Jameson M.H.* Class in the ancient Greek countryside. Structures Rurales Et Soсіétés Antigues. — Paris, 1994. — P. 57.

[26] І прикладом таких земель він називає саме гірські тераси Хіосу: *Hanson V.D.* The Other Greeks… — P. 88.

робіт на аграрну тему[27], услід за Генсоном, але спираючись головно на матеріали Аттики, твердить, що технологічні новації в аграрному секторі впроваджувались у першу чергу в невеликих господарствах, розташованих на маргінальних землях (схили гір тощо).

Звідки ж одержували землевласники Хіосу своїх рабів? Як показують дані епіграфіки, більшість із них була малоазійського, зокрема, фрігійського походження[28]. Можна припустити, що торгівля фрігійськими рабами здійснювалась через мілетські колонії Пропонтиди та Чорного моря, підтвердженням чому є почесний декрет з мілетської колонії Кізіку, який датується VI ст. до н.е. (SIG^3 4). У ньому, зокрема, йдеться про надання ателії, за винятком кількох податків, серед яких і податок на торгівлю рабами. Аналіз цього декрету саме у контексті фрігійської работоргівлі нещодавно було здійснено у згаданій вище праці Девіда Льюіса[29]. Автор висловлює дуже вірогідну гіпотезу про фрігійське походження отримувача привілею, очевидно, торгівця рабами та худобою (кіньми) — основними експортними товарами Фрігії. Втім, навіть якщо вважати гіпотезу Льюїса недостатньо обґрунтованою, поява цього декрету однозначно свідчить про існування доволі масштабної торгівлі рабами, причому, зважаючи на географічне розташування Кізіку, напевно, саме фрігійськими, податок на яку приносив чималий дохід до скарбниці поліса.

Другим за важливістю після Малої Азії джерелом поставок рабів на іонійські ринки була Фракія. Вірогідно, тут основний потік «живого товару» йшов не через чорноморські колонії Мілету, такі як Аполлонія чи Одесс, а через поліси північного узбережжя Егейського моря. Свідченням цього є, зокрема, фрагментований декрет з теоської колонії Абдери (SEG 47, 1026), який, щоправда, датується значно пізнішим часом, аніж кізікський — IV ст. до н.е., що регламентує продаж рабів та в'ючних тварин (примітним є те, що й тут худоба і невільники також згадуються в одному контексті). Цілком очевидно, що і в господарстві Абдер, як і Кізіку, торгівля рабами (у даному випадку — фракійцями[30]) також відгравала доволі вагому роль.

---

[27] *Jameson M.H.* Attic Eschatia // Ancient History Matters. — P. 63–68 / On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery»… — P. 168.

[28] *Шишова И.А.* Рабство на Хиосе… — С. 164–165. Там само (С. 164 прим. 63) див. літературу.

[29] *Lewis D.* The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean... — P. 320–321.

[30] *Archibald Z.* Ancient Economies of the Northern Aegean: Fifth to First Centuries BC. — Oxford, 2014 — P. 120–122. Спеціально про рабів-фракійців див. згадані вище праці В. Велкова.

Якщо торгівля рабами-фракійцями, як вже згадувалось, здійснювалась через північноегейські центри, то на долю понтійських полісів мала приходитись торгівля гетськими та скіфськими (у широкому розумінні терміну, тобто як кочовими скіфами степу, так і мешканцями Лісостепу) рабами. Говорячи про перших, не можна не згадати нехай і дещо дискусійну гіпотезу М. Гінда, який вважає, що на монетах Істрії середини V — першої чверті IV ст. до н.е. вміщено зображення рабів-гетів[31]. Якщо така інтерпретація є вірною, ми маємо нумізматичні свідчення масштабності дунайської работоргівлі, починаючи, принаймні, ще з доби класики.

Але, певно, найрепрезентативнішими свідченнями розвитку рабовласництва в мілетських колоніях є джерела, що походять з Північного Причорномор'я, головним чином з Ольвії та Боспору. Більшість із них, на відміну від згаданих вище, належать до т.зв. «малої епіграфіки» і являють собою приватні листи на свинцевих пластинках та кераміці, що містять найрізноманітнішу інформацію про соціальне, економічне та культурно-релігійне життя місцевих еллінів. До кінця минулого століття їх було відомо лише кілька, хоча серед них був такий видатний документ, як лист Ахіллодора[32], але відносно віднедавна ситуація почала кардинально змінюватись. Починаючи від 1998 року, коли Ю.Г. Виноградовим було опубліковано одразу чотири приватних листи на свинці, два з яких містять інформацію про рабів, зокрема, і про міжполісну торгівлю «живим товаром»[33], публікації нових листів та републікація вже відомих суттєво почастішали, і на сьогоднішній день уже видано близько двох з половиною десятків таких листів, а ще декілька чекають на друк[34].

Інформація цих епіграфічних пам'яток[35] дозволила, бодай у першому наближенні, оцінити, наскільки далекими від реальності були уявлення про буцімто незначну роль рабства у житті античних держав Північного

---

[31] *Hind J.* The trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria // Thracia Pontica. — 1994. — Vol. 5. — P. 153–158.

[32] *Виноградов Ю.Г.* Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории. — 1971. — № 4. — С. 74–100.

[33] *Vinogradov. Y.G.* The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters // The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology. — Stuttgart, 1998. — P. 157–178.

[34] Крім того, в результаті грабіжницьких розкопок частина листів потрапила до приватних колекцій, власники яких часом ідуть на співпрацю з епіграфістами, тож база даних може бути ще поповненою.

[35] Див. стислий огляд та аналіз цієї інформації у: *Одрін О.В.* Рабство в античних державах Північного Причорномор'я: загальні історіографічні тенденції та джерельна база // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д. Крижицького). — К., 2017. — С. 206–208.

Причорномор'я[36] (так само, до речі, дані епіграфіки дали можливість суттєво переоцінити роль торгівлі і торгівців у житті давньої Греції пізньоархаїчної доби, як було показано у праці Дж.-П. Вілсона, базованій на інформації листів Ахіллодора та Апатурія)[37]. Тепер з'ясувалося, що вже невдовзі після заснування апойкій рабовласницькі відносини проникають у різні сфери життя місцевих еллінів. Як свідчить «лист жерця»[38], у Надчорномор'ї існували не лише приватні, але також і храмові раби; одразу декілька листів містять дані про операції зі зміни власності на рабів (позика, заклад тощо)[39]; невільницька праця використовувалась у різних сферах господарства — у аграрному виробництві, торгівлі, працювали раби і як різнороби[40]. Вже на самому початку історії північнопонтійських колоній тут існують володарі значної кількості рабів, судячи з імен (Анаксагор, Леанакт) — представники аристократичних кіл. Утім, Матасій, в якого Анаксагор відібрав будівлі та рабів, очевидно, не належав до аристократії, а, можливо, взагалі був не греком. Інформація листа Ахіллодора, цілком вірогідно, свідчить про те, що вже в архаїчну добу, принаймні в Ольвії, поширилась практика відпускання рабів на волю[41].

Для історії понтійської работоргівлі найважливішим, поза сумнівом, є лист VI ст. до н.е. на свинцевій пластині з Фанагорії, опублікований, серед інших, Ю.Г. Виноградовим, який є набагато однозначнішим свідченням торгівлі рабами, аніж нумізматичні матеріали з Істрії. У листі йдеться

---

[36] Див., зокрема, скептичну оцінку поширення рабовласництва в Ольвії, особливо в добу архаїки, у працях Н.О. Лейпунської та Н.О. Гаврилюк: *Лейпунська Н.О.* Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними // Археологія. — 1991. — № 3 — С. 86; *Гаврилюк Н.А.* Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э. — К., 2013. — С. 479.

Втім, не всі дослідники вважали, що рабовласницькі відносини в античних державах Північної Надчорноморщини мали незначне поширення (див, наприклад: *Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 38; *Русяева А.С.* Население // *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В. и др.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999. — С. 406–407, 416–417, 423–424.

[37] *Wilson J.-P.* «The illiterate trader»? // Bulletin of the Institute of Classical Studies. — 1997–8. — Vol. 42. — P. 29–56.

[38] *Русяєва А.С., Віноградов Ю.Г.* Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. — Київ–Шлезвіг, 1991. — С. 201–202.

[39] Див.: *Vinogradov. Y.G.* The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters...; *Завойкина Н.В., Павличенко Н.А.* Письмо на свинцовой пластине Патрея // Фанагория. — Т. 4. Результаты археологических исследований. — Москва, 2016. — С. 235–242.

[40] *Сапрыкин С.Ю., Федосеев Н.Ф.* Фрагмент хозяйственного письма на свинце из Пантикапея // Вестник древней истории. — 2010. — № 1. — С. 50–58.

[41] *Wilson J.-P.* «The illiterate trader»? — P. 37.

про продаж раба з Борисфену. Власне, що цей короткий лист містить одразу кілька несподіванок. По-перше, несподівано раннім виявився початок міжполісної торгівлі рабами — ще з VI ст. до н.е., тобто, по суті, вже під час утвердження греків на північних берегах Понту Евксинського. По-друге, лист свідчить про ранній початок стосунків між греками Нижнього Побужжя та Боспору, які до того ж майже не фіксуються археологічно. Щоправда, боспорсько-ольвійські зв'язки засвідчує і не так давно опублікований декрет з Ольвії[42], але він відноситься до значно пізнішого часу — початку IV ст. до н.е., а його зміст викликає дискусії[43]. І, нарешті, третьою несподіваною обставиною (напевне, найважливішою з огляду на тему цього дослідження) є факт існування місцевого, північнопонтійського ринку рабів, адже є очевидним, що раб з Борисфену вивозився до Фанагорії аж ніяк не з метою подальшого перепродажу в Грецію.

Остання обставина, разом з усіма іншими свідченнями про розвиток рабовласницьких відносин в античних колоніях Північного Причорномор'я, дозволяє поставити питання існування місцевого, внутрішнього ринку рабської праці, подібного до того, який існував у полісах метрополії, зокрема — у Мілеті та Хіосі. Визначення ємності цього ринку залежить у першу чергу від відповіді на питання про масштаби використання праці рабів у сільськогосподарському виробництві античних держав Північного Причорномор'я: чи було воно масштабним, подібно до хіоського, чи незначним, як вважають окремі дослідники[44]. У разі позитивної відповіді на це питання стане можливим, бодай частково, зняти протиріччя між поглядами Н. Гаврилюк та А. Аврама, адже в такому випадку стає очевидним, що раби, захоплені скіфами під час міжусобиць або в результаті набігів на поселення Лісостепу, зовсім не обов'язково мали вивозитись на рабські ринки Середземномор'я. Значна їх частина могла реалізовуватись на місці (зокрема, і перепродуючись з одного місцевого поліса в інший). Втім, навіть попередні кількісні оцінки ємності

---

[42] *Виноградов Ю.Г. Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 69–78.

[43] Див.: *Яйленко В.П.* Проксения гераклейскому тирану Сатиру и договор с ним // *Яйленко В.П.* История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э. — VII в. н.э. — С. 344–354 (В.П. Яйленко взагалі відкидає будь-який зв'язок проксенії з Боспором); *Сныткo И.А.* Ещё раз об ольвийской надписи в честь Спартокидов // Древнее Причерноморье. Вып. X — С. 566–570; *Его же*. Надпись в честь Спартокидов в контексте истории Ольвийского полиса классической эпохи // Вопросы эпиграфики. — Вып. VIII. — 2015. — С. 69–93.

[44] Див. детальніше: *Одрін О.* Рабська праця у сільському господарстві Ольвійського поліса: до постановки проблеми. // Український історичний журнал. — 2018. — № 3. — С. 4–22.

північнопонтійського ринку «живого товару» потребують проведення комплексних досліджень із залученням археологічних даних та порівняльних матеріалів з інших регіонів античного світу, з обов'язковим урахуванням напрацювань сучасної історіографії.

Ці дослідження мають бути зосереджені, у першу чергу, на пошуку відповідей на низку питань.

По-перше, йдеться про етнічний склад рабів, які поступали на місцеві ринки «живого товару». На сьогодні більшість рабів, відомих нам з епіграфічних документів, носили грецькі імена. Втім, це не обов'язково означає, що всі вони були етнічними греками, адже, як відомо, володарі могли і давати нові грецькі імена варварам, чиї власні здавались їм надто складними[45]. Цілком вірогідно, що подібна ситуація складалася і в Північному Причорномор'ї. Хай там як, але поки що етнічний склад місцевих рабів за епіграфічними даними виразно суперечить побудовам, які, як праці К.К. Марченка, спираються суто на археологічні матеріали (перш за все — на ліпну кераміку, яка вважається маркером етнічної приналежності її творців)[46]. Між тим, виходячи із загальних уявлень про основні статті експорту кочовиків[47], які добре кореспондуються з інформацією Страбона, ми можемо цілком обґрунтовано припускати можливість, за умов достатнього попиту, постачання скіфами на грецькі ринки чималої кількості рабів. Але сама можливість підтвердити (або спростувати) це припущення може з'явитися лише у випадку публікації нових інформативних епіграфічних пам'яток, які б містили свідчення про етнічний склад північнопонтійських рабів[48].

---

[45] Про імена рабів як етномаркер див., зокрема: *Lewis D.* Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories… — P. 93–98, *Vlassopoulos K.* Athenian Slave Names and Athenian Social History // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. — 2010. — Bd. 175. — P. 113–144 та ін.

[46] З останніх робіт, див., напр.: *Марченко К.К.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. — Санкт-Петербург, 2005. — С. 85–87.

[47] *Гаврилюк Н.А.* Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э. … — С. 447–488. Див. також: *Одрин А.В.* Греко-скифские торговые отношения: археологические данные и исторические реконструкции // Боспорские исследования. — 2014. — Вып. XXX. — С. 24–38.

[48] Окремою підпроблемою є співвідношення у скіфському експорті «живого товару» кочового і некочового елементів. Традиційно вважається, що скіфи активно продавали у рабство мешканців Лісостепу, захоплених під час грабіжницьких нападів (див. цитовані вище праці Н.О. Гаврилюк). Утім, не виключений і продаж власне кочових скіфів (тим більше, що скіфи-поліцейські в Афінах напевно походили саме зі степовиків). Відомо, що кочовики продавали у рабство власних дітей у часи голоду (які траплялись доволі регулярно) Так само могли вони продавати полонених, захоплених під час міжусобиць (див. добірку даних у: *Одрин А.В.* Греко-скифские торговые отношения… — С. 34–35.

Другим питанням, яке потребує спеціального вивчення, є проблема ринків збуту «живого товару». Як уже говорилось, дослідники здавна висували аргументи проти можливості масштабного експорту до басейну Егейського моря рабів з північних берегів Понту. Це, у свою чергу, мало б поставити під сумнів наявність там розвинутої работоргівлі. Та насправді другий висновок зовсім не обов'язково випливає з першого. Бо, якщо припускати, що раби постачались на внутрішній ринок та/або на ринки інших регіонів басейну Чорного моря, місцева работоргівля могла бути розвинутою і без масштабного експорту поза межі понтійського регіону (втім, інформація Полібія говорить про його наявність принаймні в окремі історичні періоди).

Звичайно, на сьогоднішній день існування внутрішньопонтійської работоргівлі лишається лише припущенням, базованим на одиничних фактах (як вищезгаданий продаж раба з Борисфену до Фанагорії на Боспорі), а не на репрезентативному матеріалі. Тим важливішою є оцінка масштабності використання праці рабів у господарстві місцевих полісів — як відносно великих, як Ольвія чи Каллатіс, так і зовсім невеликих (останнє, звісно, є проблематичним через бідність джерельної бази). Особливу увагу, безумовно, слід звернути на аграрне виробництво, як основу економіки більшості (якщо не всіх) місцевих античних держав[49].

Нарешті, третім, чи не найскладнішим, питанням є вивчення динаміки північнопонтійської работоргівлі. Цілком очевидно, що інтенсивність торгівлі «живим товаром» не була постійною, змінюючись у часі залежно від цілої низки обставин. Першою з них були зміни військово-політичної ситуації у Степу та сусідніх територіях. Від цих змін безпосередньо залежав приток рабів на місцеві ринки (принаймні в тій частині, яка постачалась кочовиками).

Іншою важливою обставиною були зміни ємності та потреб місцевого ринку. Очевидно, що в часи економічного розквіту північнопонтійських держав загалом, і їх сільської округи зокрема, потреби у рабській силі мали збільшуватись, тоді як у часи занепаду ситуація ставала діаметрально протилежною.

Очевидно, на інтенсивність використання рабської сили впливали і загальні зміни у соціальній структурі античних держав Надчорномор'я,

---

Про скіфські міжусобні конфлікти див.: *Daragan M.* Scythian Internecine Feuds // Ancient Cilvilizations from Scythia to Siberia — 2016. — Vol. 22 (1) — P. 96–140). На жаль, навряд чи варто сподіватись на появу джерел, які б кинули світло на цю проблему.

[49] Перший крок у цьому напрямку був зроблений автором цієї статті: *Одрін О.* Рабська праця у сільському господарстві Ольвійського поліса: до постановки проблеми…

але питання їх соціальної історії наразі лишаються загалом мало дослідженими[50].

* * *

Підсумовуючи усе сказане вище, можна констатувати, що в останні роки, завдяки введенню в науковий обіг доволі значного обсягу нових епіграфічних джерел, відбулося не лише кількісне, але й якісне зростання інформації про соціальне та економічне життя античних держав Північного Причорномор’я, зокрема, і про поширення там рабовласницьких відносин. Тож якщо раніше дослідники у своїх працях часто були змушені обмежуватись загальними теоретичними міркуваннями, то нині гіпотези вже можуть будуватись на фактичній базі, попри природну неповноту останньої.

Крім того, з’явилася можливість активніше залучати для порівняльного аналізу матеріали з інших регіонів давньогрецького світу, а також використовувати напрацювання світової історіографії з різних питань соціально-економічної історії Давньої Греції, тим більше, що в останні десятиліття тут відбулися суттєві зрушення: побачило світ чимало новаторських праць, деякі з яких були розглянуті вище. Це відкриває перспективи як для інтенсифікації регіональних (у нашому випадку — північнопонтійських) студій, так і для включення їх результатів у загальний контекст соціальної та економічної історії античного світу.

References

1. Archibald, Z. (2014). *Ancient Economies of the Northern Aegean: Fifth to First Centuries BC.* Oxford. — https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199682119.001.0001

2. Avram, A. (2007). Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC). In: V. Gabrielsen and J. Lund (Eds.) *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies, 6)* (pp. 239–251). — https://doi.org/10.1017/s0009840x09000997

3. Daragan, M. (2016). Scythian Internecine Feuds. *Ancient Cilvilizations from Scythia to Siberia.* vol. 22(1), 96–140. — https://doi.org/10.1163/15700577-12341296

4. Dunham, A. G. (1915). *The history of Miletus, down to the Anabasis of Alexander*. London. — https://doi.org/10.2307/625761

5. Finley, M. (1962). The Black Sea and Danubian Regions and the Slave Trade in Antiquity. *Klio*. Vol. 40, 51–59. — https://doi.org/10.1524/klio.1962.40.jg.51

6. Frolov, E. D. (1998). Skify v Afinax. *Vestnik drevnej istorii*. № 1, 135–152. [in Russian].

[50] Див. цитовану вище працю А.С. Русяєвої.

7. Gavrilyuk, N.A. (1999). *Istoriya e'konomiki Stepnoj Skifii VI–III vv. do n.e.* Kyiv. [in Russian].

8. Gavriljuk, N.A. (2003). The Graeco-Scythian slave-trade in the 6th and 5th centuries BC. In: P.G. Bilde, J.M. Højte and V.F. Stolba (Eds.), *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Sčeglov on the occasion of his 70th birthday*. (pp. 75–85). — https://doi.org/10.1017/s0009840x06002460

9. Gavrilyuk, N.A. (2013). *Ekonomika Stepnoy Skifii*. Kyiv. [in Russian].

10. Gorman, V. B. (2001). *Miletos: The Ornament of Ionia. A History of the City to 400 B.C.E.* Ann Arbor. — https://doi.org/10.5860/choice.39-5961

11. Grakov, B. N. (1939). Materialy po istorii Skifii v grecheskix nadpisyax Balkanskogo poluostrova i Maloj Azii. Vestnik drevnej istorii. № 3, 231–312. [in Russian].

12. Hanson, V. D. (1999). *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization.* Berkeley-Los Angelos-London.*Jameson M.H.* Attic *Eschatia* // Ancient History Matters… — P. 63–68. — https://doi.org/10.1093/cr/48.2.390

13. Herda, A. (2009). Karerinnen und Karer in Milet: Zu einem spätklassischen Schüsselchen mit karischem Graffito aus Milet. *Archäologischer Anzeiger*. Jan 1, 51–112. [in German].

14. Hind, J. (1994). The trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria. *Thracia Pontica*. vol. 5, 153–158.

15. Isaac, B. (1986). *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*. Leiden. — https://doi.org/10.1163/1568525x-90000041

16. Ivanchik A. I. (2002). Kem byli «skifskie» luchniki na atticheskix vazax e'poxi arxaiki? I–II. *Vestnik drevnej istorii.* № 3, 33–55; № 4, 23–42. [in Russian].

17. Jameson, M.H. (1994). Class in the ancient Greek countryside. In.: Doukellis, P.N. and Mendoni, L.G. (Eds.) *Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou, 14–16 Mai 1992*. (pp. 55–63).

18. Jameson, M. H. (2002). Attic *Eschatia.* In.: *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard.* (pp. 63–68).

19. Jameson, M.H. (2002). On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery». In.: *P. Cartledge, E. E. Cohen and L. Foxhall (Eds.), Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece.* (pp. 167–174).

20. Lejpuns'ka, N.O. (1991). Stanovlennia antychnoho sposobu vyrobnytstva u Nyzhn'omu Pobuzhzhi (za arkheolohichnymy danymy). *Arkheolohiia*. № 3, 76–86. [in Ukrainian].

21. Lewis, D. (2011). Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories. *The Classical Quarterly*. Vol. 61. No. 1, 91–113. — https://doi.org/10.1017/s0009838810000480

22. Lewis, D. (2016). The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study. In: Woolmer, M., Lewis, D., Harris, E. M. (Eds.) *The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States.* (pp. 316–336). — https://doi.org/10.1017/cbo9781139565530.015

23. Lewis, D. (2018). *Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, c. 800–146 BC*. Oxford. — https://doi.org/10.1093/oso/9780198769941.001.0001

24. Marchenko, K. K. (2005). Greki i varvary Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya skifskoj e'poxi. In.: Marchenko, K. K. (Ed.) *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya v skifskuyu e'poxu*. (pp. 129–136). [in Russian].

25. Minns, Ellis H. (1913). *Scythians and Greeks : A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*. Cambridge.

26. Odrin, A.V. (2014). Greko-skifskie torgovye otnosheniya: arxeologicheskie dannye i istoricheskie rekonstrukcii. *Bosporskie issledovaniya.* Vyp. XXX, 24–38. [in Russian].

27. Odrin, O.V. (2017). Rabstvo v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia: zahal'ni istoriohrafichni tendentsii ta dzherel'na baza. In.: *Pivnichne Prychornomor'ia za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhyts'koho).* (pp. 202–209). [in Ukrainian].

28. Odrin, O. (2018). Rabs'ka pratsia u sil's'komu hospodarstvi Ol'vijs'koho polisa: do postanovky problemy. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. № 3, 4–22. [in Ukrainian].

29. Otreshko, V.M. (1982). Z istorii Ol'vijs'koho polisa. *Arkheolohiia*. 41, 34–46. [in Ukrainian].

30. Rusyaeva, A.S. (1999). Naselenie Ol'vii. In.: Kryzhickij, S.D., Rusyaeva, A.S., Krapivina, V.V., Skrzhinskaya, M.V., Anoxin, V.A. *Ol'viya. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomor'e*. (pp. 391–471). [in Russian].

31. Rusyaieva, A.S., Vinogradov, Ju. G. (1991). Lyst zhertsia z Hilei. In.: Tolochko, P.P. and Murzin, V.Y. (Eds.) *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy.* (pp. 201–202). [in Ukrainian].

32. Saprykin, S.Yu., Fedoseev N.F. (2010). Fragment xozyajstvennogo pis'ma na svince iz Pantikapeya. *Vestnik drevnej istorii*. № 1, 50–58. [in Russian].

33. Shishova, I.A. (1968). Rabstvo na Chiose. In.: Kallistov D.P. (Ed.) *Rabstvo na periferii antichnogo mira*. (pp. 149–192). [in Russian].

34. Snytko, I. A. (2013). Eshhyo raz ob ol'vijskoj nadpisi v chest' Spartokidov. *Drevnee Prichernomor'e.* Vyp. X, 566–570. [in Russian].

35. Snytko, I. A. (2015). Nadpis' v chest' Spartokidov v kontekste istorii Ol'vijskogo polisa klassicheskoj e'poxi. *Voprosy e'pigrafiki.* Vyp. VIII, 69–93. [in Russian].

36. Velkov, V. (1964). Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinsel während der Antike. *Études balkaniques*. Vol. 1, 125–138. [in German]

37. Velkov, V.I. Raby-frakijcy v antichnyx polisax Grecii VI–II vv. do n.e. *Vestnik drevnej istorii.* № 4, 70–78. [in Russian].

38. Vinogradov, Yu.G. (1971). Drevnejshee grecheskoe pis'mo s ostrova Berezan'. Vestnik drevnej istorii. № 4, 74–100. [in Russian].

39. Vinogradov, Ju. G. (1998). The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters. In.: Gocha R. Tsetskhladze. Vanessa B. Gorman (Eds.) *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*. (pp. 153–178).

40. Vinogradov, Yu. G., Krapivina, V. V. (1995). Ol'viya i Bospor v rannem IV v. In: *Antichnye polisy i mestnoe naselenie Prichernomor'ya*. (pp. 69–78). [in Russian].

41. Vlassopoulos, K. (2010). Athenian Slave Names and Athenian Social History. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bd. 175, 113–144.

42. Westermann, W. L. (1955). *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia.

43. Wilson, J.-P. (1997–98). The "illiterate trader"? *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 42, 29–56. — https://doi.org/10.1111/j.2041-5370.1998.tb00722.x

44. Yajlenko, V.P. (2016). Prokseniya geraklejskomu tiranu Satiru i dogovor s nim. In: *Yajlenko V.P. Istoriya i e'pigrafika Ol'vii, Xersonesa i Bospora VII v. do n.e. — VII v. n.e.* (pp. 344–354).

45. Zavoykina, N.V., Pavlichenko, N.A. (2016). Pismo na svintsovoy plastine Patreya. In.: V. D. Kuznetsov A. A. Zavoikin (Eds.) *Fanagoriya. T. 4. Rezultatyi arheologicheskih issledovaniy*. (pp. 230–249). [in Russian].

Odrin Olexander

SLAVERY AND SLAVE TRADE IN IONIA AND IONIAN COLONIES OF THE NORTH BLACK SEA LITTORAL: SOURCES AND HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the sources and historiography of slavery and slave trade in Ionia and Ionian colonies of the Black Sea north littoral and other regions. It is noted that the epigraphic–sources published in recent decades show that slavery and the slave trade, in particular, were more important in the Ancient states of the Northern Black Sea region, than it was thought up to this day. This induces us to revise a number of historiographical views. The perspective directions of further research are indicated.

Keywords: *Antiquity, Northern Black Sea littoral, slavery, slave trade, historiography.*

УДК 94(474/476ВКЛ)«1514»:930

Александр Казаков
кандидат історичних наук,
Білоруський державний технологічний університет
(Мінськ, Республіка Білорусь)
e-mail: alexander.kazakou@gmail.com

Оправдывая поражение: Оршанская битва 1514 г. глазами летописцев

Битва під Оршею 1514 р. була однією з найбільших в історії московсько-литовських воєн, а також нищівною поразкою московитів. Дана стаття має за мету перевірити повідомлення про битву з 16 російських літописів, співставивши їх з вірогідними даними інших джерел. Очікувано, майже всі літописні повідомлення містять упереджену картину подій, що замовчує наслідки битви або намагається виправдати поразку. На доведення, літописці дають пояснення, які виглядають або цілком неймовірними (наприклад, що московські воєначальники не очікували атаки противників), або надзвичайно сумнівними (наприклад, що московська армія була не в повному зборі).

Ключові слова: *Орша, битва, літопис, Велике князівство Литовське, Московія.*

Известие о поражении 8 сентября 1514 г. попало во многие летописи, которые создавались и редактировались в летописных центрах, подконтрольных Москве. Почти все они давно были введены в научный оборот, изданы и использовались многими историками, которые обращались к теме Оршанской битвы[1]. Однако в историографии еще не предпринималось попыток критического анализа сообщений русских

[1] Например, см.: *Голицин Н.С.* Русская военная история. — Ч. 2: От Иоанна III до Петра I. — СПб., 1878. — С. 107; *Górski K.* O rozwoju sztuki wojennej w Polsce w wieku XV // Biblioteka Warszawska. — 1890. — T. II. — S. 407–422; T. III. — S. 85–98; *Кашпровский Е.И.* Борьба Василия III Ивановича с Сигизмундом I из-за обладания Смоленском (1507–1522) // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко. — Вып. II. — Нежин, 1899. — С. 242–250; *Herbst S., Walicki M.* Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w. // Rozprawy komisji historii kultury i sztuki. — T. I. — Warszawa, 1949. — S. 33–68; *Лобин А.Н.* Битва под Оршей 8 сентября 1514 г. — СПб., 2011 и др.

летописей об этом событии как особого корпуса источников[2]. Отдельно стоит упомянуть, что нет его и в самой основательной на сегодняшний день работе по Оршанской битве, принадлежащей Алексею Лобину. Автор, активно использующий летописи, лишь огульно отмечает их тенденциозность[3], хоть в то же время подвергает тщательной критике (как в широком, так и в узком смысле) польские источники.

Специфика летописных повествований об Оршанском сражении, возникших в интеллектуальном пространстве Великого княжества Московского, очевидна: это нарратив о крупном поражении, созданный проигравшей стороной, что не может не накладывать отпечаток на его содержание. Цель данной работы — оценка достоверности сообщений русских летописей о битве под Оршей, а также возможности их использования в дальнейших исследованиях. Мы не будем углубляться в историю создания текстов, а сосредоточимся на анализе содержания памятников. Определить достоверность тех или иных сведений поможет их сопоставление с информацией из другого комплекса первоисточников. Его основу составляют послания короля польского и великого князя литовского Сигизмунда Старого и папского легата Якоба Пизо, хроника Деция, повествование Станислава Гурского и трактат Сигизмунда Герберштейна[4].

Объектами нашего внимания станут летописи, в которых упоминается Оршанская битва, а именно: Псковская первая, Псковская третья (по Архивскому второму списку), Новгородская четвертая (по Академическому списку), Новгородская по списку Дубровского и по Музейскому списку, Софийская вторая, Воскресенская, Никоновская (Патриаршая), Ермолинская, Типографская, Вологодско-Пермская, Владимирская, Уваровская (Летописный свод 1518 г.), Иоасафовская, Устюжская летописи, Постниковский летописец и Русский хронограф[5].

---

[2] Польский исследователь Иероним Граля предпринял критический разбор сообщения Лицевого свода об Оршанской битве 1514 г., затронув и некоторые другие летописи (*Grala, H.* Wygrać klęskę. Bitwa pod Orszą w Moskiewskiej Narracji // Mówią wieki. — 2014. — № 9. — S. 74–81). Нужно отметить, что рассказ лицевого свода о сражении повторяет текст Никоновской летописи.

[3] *Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 17.

[4] Acta Tomiciana. — T. III. — Posnaniae, 1853. — P. 1–12, 181–185, 202–207; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — Kraków, 1901. — P. 73–79 (польский перевод: *Decjusz J.L.* Księga o czasach króla Zygmunta. — Warszawa, 1960. — S. 77–83); *Герберштейн С.* Записки о Московии: В 2 т. — Т. 1. — М., 2008.

[5] Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). — Т. 4: Псковская первая летопись. — СПб., 1848. — С. 290; Псковские летописи. — Вып. 2. — М., 1955. — С. 260; ПСРЛ. — Т. 4. — Ч. 1: Новгородская четвертая Летопись. — М., 2000 (Репринт издания 1929 г.). — С. 470; ПСРЛ. — Т. 43: Новгородская летопись по списку П.П. Дуб-

Как и следовало бы ожидать, в большинстве своем летописи приводят довольно скудную информацию об Оршанской битве. В них отмечается факт сражения, а также сообщается о некоторых обстоятельствах. Лишь Воскресенская, Никоновская, Псковские и в большей степени Устюжская летописи дают нам некоторые сведения о ходе самой битвы и сообщают кое-какие детали.

Сообщения о сражении в Софийской второй, Вологодско-Пермской, Уваровской, Иоасафовской, Никоновской (краткой редакции) летописях, в Постниковском летописце и одном из вариантов Русского Хронграфа достаточно кратки и схожи по содержанию[6]: *«И в ту пору пришли воеводы лядцкие и литовские со многими людьми безвестно, по того изменника Глинского присылке, и воеводы великого князя билися, иных многых воеводскых и паньскых детеи и людеи многих побили, а великого князя воеводы князь Михаило Булгаков да Иван Ондреевич и иные воеводы по грехом литовским людем в руки попали»*[7].

Общей чертой этих летописей является умалчивание о конечном итоге битвы. Как видим, воеводы великого князя московского нанесли противнику значительный урон (*«многых воеводскых и паньскых детеи и людеи многих побили»*), но в то же время сами попали в плен. О потерях

ровского. — М., 2004. — С. 214–215; ПСРЛ. — Т. 6. — Вып. 2: Софийская вторая летопись. — М., 2001. — Стб. 402–403 (Репринт издания 1853 г.); ПСРЛ. — Т. 8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — СПб., 1859. — С. 257–258; ПСРЛ. — Т. 13. — Ч. 1: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. — СПб., 1904. — С. 21–22; ПСРЛ. — Т. 22: Русский хронограф. — Ч. 1: Хронограф редакции 1512 г. — СПб., 1911. — С. 537; ПСРЛ. — Т. 23: Ермолинская летопись. — СПб., 1910. — С. 201; ПСРЛ. — Т. 24: Типографская летопись. Петроград, 1921. — С. 217; ПСРЛ. — Т. 26: Вологодско-Пермская летопись. — М.; Ленинград, 1959. — С. 304–305; ПСРЛ. — Т. 30: Владимирский летописец. — М., 1965. — С. 141; ПСРЛ. — Т. 28: Летописный свод 1518 г. — М.; Ленинград, 1963. — С. 350; ПСРЛ. — Т. 34: Постниковский леописец. — М., 1978. — С. 11; ПСРЛ. — Т. 37: Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. — Ленинград, 1982. — С. 53–54, 101; Иоасафовская летопись. — М., 1957. — С. 165. Музейский список Новгородской летописи: Государственный исторический музей, Музейское собрание, ркп. № 2060 (в данной работе будет использоваться сообщение об Оршанской битве по цитате в: *Новикова О.* Новгородские летописи начала XVI в.: текстологическое исследование // Новгородский исторический сборник. — Вып. 9 (19). — С. 241–242). Мы не будем останавливаться на тех летописных памятниках, где лишь упомянут факт сражения без какой-либо дополнительной информации, например, на Сокращенном новгородском летописце.

[6] Софийская вторая летопись. — Стб. 402–403; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. — С. 22; Вологодско-Пермская летопись. — С. 304–305; Летописный свод 1518 г. — С. 350; Постниковский летописец. — С. 11; Иоасафовская летопись. — С. 165; Русский хронограф. — Ч. 1: Хронограф редакции 1512 г. — С. 517.

[7] Софийская вторая летопись. — Стб. 402–403.

московского войска ничего не сообщается. Необходимо отметить, что Вологодско-Пермская летопись говорит о сражении более объективно, отмечая его большой масштаб и высокие потери с обеих сторон (*«и бои бысть велии, обоих стран людеи падоша мнози под Оршею»*), а Постниковский летописец вовсе опускает эти обстоятельства. Однако Иоасафовская и Никоновская (краткой и пространной редакций) летописи, напротив, еще более подчеркивают успехи московских ратников, которым якобы удалось убить не только многих *«воеводских детей»*, но и *«воевод»* противной стороны, т. е. вражеских военачальников. На самом же деле о гибели кого-либо из главных командиров в сообщениях победителей ничего не говорится. Известно лишь, что пали четыре знатных поляка, которые командных постов не занимали[8]. В целом же потери войска князя Константина Острожского оценивались в 400–500 человек убитыми и множеством раненых[9].

Нетрудно заметить, что еще одним общим местом рассмотренных выше летописных сообщений является упоминание о внезапности нападения неприятеля, который сумел достичь эффекта неожиданности благодаря помощи князя Михаила Глинского (*«пришли воеводы лядцкие и литовские со многими людьми* ***безвестно*** (тут и далее выделено нами. — *А.К.*)*, по того изменника Глинского присылке»*. Это самое распространенное обстоятельство сражения; о нем говорят все летописи, кроме Типографской, Псковской первой, Владимирской, Устюжской и Русского хронографа (в одной из редакций). Таким образом, вина за поражение возлагается на князя-изменника. Но действительно ли Острожский подошел неожиданно и сумел сделать это благодаря Глинскому?

Здесь будет уместно вспомнить о ходе основных событий, предшествовавших Оршанской битве. Планомерная осада Смоленска большими московскими силами началась в конце мая 1514 г.[10] Сигизмунд начал собирать войско, но этот процесс проходил настолько медленно, что окончился уже после падения города. Сначала пунктом сбора был назначен Минск, откуда армия, возглавляемая королем, переместилась под Борисов. Там она провела некоторое время и лишь в конце августа

---

[8] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 205; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 79.

[9] Нужно учитывать, что эти цифры звучали в стане победителей, поэтому могут быть занижены (Acta Tomiciana. — T. III. — P. 6, 205; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 79).

[10] Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 7 (1506–1539). — Vilnius, 2011. — № 159. — P. 303–304.

выступила в поход под командованием гетмана князя Константина Острожского[11].

Вышеизложенных сведений уже достаточно, чтобы усомниться в неведении московских воевод о приближении врага. Могло ли остаться для них незамеченным, что достаточно крупные литовско-польские силы собрались под Борисовом? Очевидно нет, если у них присутствовало хоть какое-то подобие разведки. Да и навряд ли процесс сбора войска, который проходил медленно, остался для московского командования тайной. К тому же, личное присутствие монарха в армии говорило о том, что замышляется крупная военная акция, и нужно быть начеку.

Более того, события на театре боевых действий между Борисовом и Оршей в конце августа — начале сентября позволяют убедиться, что московские воеводы не только знали о подходе неприятеля, но и могли получать оперативные сведения о его перемещении. Каков был характер действий московских войск после захвата Смоленска? Пользуясь отсутствием поблизости крупных сил противника, московские полки устремились вглубь Великого княжества Литовского, опустошая его территорию (что, однако, не исключало занятия крепостей, которые бы поддались без боя, как это сделали Мстиславль, Кричев и Дубровно). Силы под командованием князя Михаила Булгакова Голицы и князя Михаила Глинского имели другую задачу — прикрывать смоленское направление от возможных действий противника: *«Тогда же князь великий послал слугу своего князя Михаила Глинского со многими людми беречи своеа отчины града Смоленска и иных градов от своего недруга от Жихдимонта короля полскаго; а в Борисове, и к Менску, и на Друцких полях стояли великого же князя воеводы, боярин и воевода князь Михайло Иванович Булгаков да брат его князь Дмитрей Иванович Булгаков и иные его воеводы с людми»*[12].

Как видим, московские силы были посланы по направлению Орша — Минск, заняв таким образом главную дорогу, ведущую к Смоленску. Фраза *«беречи своеа отчины... от своего недруга от Жихдимонта»* недвусмысленно указывает на то, что нападения неприятельских сил Василий III ожидал. В связи с этим также примечательно, что от Борисова сторожевые отряды выдвинулись именно к Минску, который был назначен местом сбора для литовско-польского войска, а не в сторону,

---

[11] Первое столкновение с неприятелем произошло на р. Бобр 27 августа (Acta Tomiciana. — T. III. — P. 182; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 75).

[12] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. — С. 21. Аналогичные сведения дают и другие летописи.

например, столицы Вильны[13]. Таким образом, поведение московского командования говорит о том, что оно знало о планах врага (которые секретом вовсе и не являлись) и было готово ему противостоять.

Источники не сохранили прямых свидетельств о маршруте движения литовско-польского войска к Орше, однако его можно приблизительно реконструировать по стычкам с передовыми московскими отрядами. Видимо, какое-то боевое соприкосновение с противником произошло уже на Березине. Московское войско появилось на противоположном от расположения литовско-польских сил берегу реки. Сигизмунд приказал своим воинам переправиться и атаковать неприятеля, однако тот, едва вступив в бой, отошел[14]. Видимо, это был небольшой сторожевой отряд.

Литовско-польское войско двинулось вслед за отступающим неприятелем. Далее источники говорят о столкновении, которое произошло то ли 27[15], то ли 28 августа[16]. Другие добавляют, что оно имело место на р. Бобр[17]. Скорее всего, стычек было две. Пизо, рассказывая об этих событиях, сообщает о двух боях, один из которых произошел на следующий день после другого[18]. А в реестре московских пленников 1519 г. упоминаются лица, которые были *«на Бобре и на Малявицы поиманы»*[19]. Попытки локализовать *Малявицу* приводят к единственному варианту — современной деревне Малявка Толочинского района Витебской области[20]. Она находится в 8 км к востоку от городского поселка Бобр и примерно на том же расстоянии к юго-востоку от деревни Старый Бобр,

---

[13] Летописец Великого княжества Литовского и Жомоитского (Летопись Рачинского) сообщает, что на момент падения Смоленска Сигизмунд был в Минске, и, скорее всего, там уже собрались значительные силы (Летопись Рачинского // ПСРЛ. — Т. 35. — М., 1980. — С. 168).

[14] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 182; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 75.

[15] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 182; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 75.

[16] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 4. Гурский сообщает, что войсками в бою 28 августа командовал Люблинский староста Ян Пилецкий.

[17] Летопись Рачинского. — С. 168: *«И сторожовые полки литовского воиска з сторожовыми полки московскими споткалися на Бобрэ рецэ...»* По М. Стрыйковскому, один бой произошел на Березине, второй — на Бобре (*Stryjkowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. — T. 2. — Warszawa, 1846. — S. 379).

[18] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 203.

[19] Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 7 (1506–1539). — № 387. — P. 635; *Антонов А.В., Кром М.М.* Списки русских пленных в Литве первой половины XVI века // Архив русской истории. — Вып. 7. — 2002. — С. 155.

[20] *Аляхновіч А.* Калі нам святкаваць юбілей? // Малое Палессе. Гісторыка-краязнаўчы літаратурна-мастацкі альманах Друцка-Бярэзінскага краю. — 2011. — С. 36. Эта деревня нанесена на «Генеральную карту театру войны 1812 г.», а также на карту Могилевской губернии 1821 г. (см. иллюстрацию).

которые расположены на одноименной реке. Таким образом, наиболее вероятно, что авангард Острожского дал бой врагу дважды: 27-го — на р. Бобр и 28-го — возле деревни Малявица[21].

Следующая стычка произошла 1 сентября *на Дрови*[22]. В этом названии нетрудно узнать р. Адров, которая протекает совсем недалеко от Орши и впадает в Днепр в пяти километрах южнее этого города. Где именно *на Дрови* состоялся бой, сложно сказать, но искать его следует где-то вдоль путей, ведущих из Борисова в Оршу, по которым могли идти войска[23].

---

[21] Следует отметить, что это всего лишь предположение. Столкновение *на Бобрэ рецэ* могло произойти и в другом месте, например, в районе современной деревни Большое Городно Крупского района Минской области, стоящей на берегу этой реки. Оба раза на обратном пути из Москвы (1517 и 1526 гг.) имперский дипломат Сигизмунд Герберштейн проезжал из Орши в Борисов дорогой, которая вела через Друцк (*Druzek*, *Drutzeckh*) и Городно (*Grodno*): *Герберштейн С.* Записки о Московии. — Т. 1. — С. 632, 633, 694, 695.

[22] Летопись Рачинского. — С. 168; Acta Tomiciana. — T. III. — P. 4, 182; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 75. М. Стрыйковский сообщает, что в этом бою победу одержал Иван Сапега, будущий витебский воевода (*Stryjkowski M.* Kronika Polska... — S. 379). Т. Корзон предположил, что *Дровь* идентична Друти, М. Плевчиньский же это утверждает (*Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. — T. I. — Kraków, 1912. — S. 253; *Plewczyński M.* Wojny i wojskowość polska XVI w. — T. 1: Lata 1500–1548. — Zabrze, 2011. — S. 189).

[23] В соответствии с данными «Исторического атласа Беларуси», дорога на Борисов уходила из Орши почти строго на запад, а после пересечения р. Адров она раздваивалась: одна шла через Коханово и Толочин, другая же — через Друцк и Городно (Вялікі гістарычны атлас Беларусі. — Т. 1. — Мінск, 2009. — С. 110, 117, 118, 119). Однако, есть основания полагать, что дорога из Орши к Борисову ответвлялась от дороги, ведущей на юг к Могилеву, как это можно видеть на картах Оршанского и Копысского уездов 1792 г. (материалы генерального межевания), а также на карте Могилевской губернии 1821 г. (см. иллюстрацию).

Хронология и география вышеописанных столкновений позволяет нам составить общее представление о динамике боевых действий: войско Острожского продвигалось к Орше, вступая в бой с отрядами неприятеля, который отходил к Днепру. Разумеется, воеводы прекрасно знали о перемещениях противника и имели достаточно времени для сбора рассосредоточенных по окрестностям загонов (если в этом была необходимость). Очень важно, что полностью конное московское войско могло дать фору в мобильности литовско-польскому, состоявшему из кавалерии, пехоты и артиллерии. Исходя из даты столкновения на Адрове (1 сентября), можно предположить, что авангард Острожского вышел к Орше 2 сентября. Основные же силы, видимо, прибыли несколькими днями позднее.

Что в этих условиях предпринимал Василий III? Обратимся к версии, которую предлагает официальное московское летописание: *«Воеводы же великого князя князь Михайло Булгаков с товарищи, послышав Глинского измену, что с королем и с паны его ссылается и наводит их на великого князя людей, а сам хочет бежати, и они его, изымав, послали к великому князю. И князь великий, Глиньскаго оковав, послал на Москву и велел его заточити. А по изменников Глиньского ссылке для его споны послал на Дрютские поля со князем Михаилом снятися бояр своих Григория Федоровича да конюшего и боярина своего Ивана Андреевича* (Челяднина. — *А.К.*) *и иных воевод своих с людми своего дела беречи; а велел им сниматися с воеводами, з боярином и воеводою со князем Михаилом Ивановичем Булгаковым и с иными воеводами, а велел им постояти на Непре, а сжидатися с теми людми, которые посланы к Меньску и к Борисову и на Дрюцкие поля; и как соберутся с людми, и князь великий велел князю Михаилу Булгакову и всем воеводам за собою идти»*[24].

Нужно отметить, что хронология событий здесь нарушена. На момент поимки Глинского Челяднин уже был в войске и выполнял роль командующего[25]. Значит, его армия пришла *на Дрютские поля* для объединения с силами Булгакова еще раньше. Однако это сообщение наиболее интересно своей противоречивостью. С одной стороны, для противодействия замыслам Глинского, который *«наводил»* на московских воевод силы врага, Василий посылает на помощь Булгакову еще одно войско. С другой стороны, великий князь дает приказ объединенной рати не оборонять смоленское направление, а *«за собою идти»*, как если бы не

[24] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. — С. 21. Упоминаемый среди военачальников Григорий Федорович Давыдов, видимо, в Оршанской битве участия не принимал. Вероятно, он приезжал для наведения местнического порядка среди воевод и покинул войско незадолго до битвы (*Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 153).

[25] Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. — С. 101.

было никакой опасности, что хорошо вписывается в версию о якобы внезапном нападении Острожского. Выходит, задачей Челяднина и Булгакова, и не подозревавших о приближении большой неприятельской армии, было дождаться возвращения посланных по направлению к Минску отрядов и отступить к Москве. Ну а дальше разворачиваются драматические события: *«Воеводы же великого князя князь Михайло Иванович Булгаков, снявшися з Григорьем Федоровичем и с Ываном Андреевичем, осталися на Непре, зжидаяся с теми людми... которые были от них посланы на Дрюцкие поля, и к Борисову, и к Менску. И в те поры, по того изменника князя Михаила Глиньскаго ссылке, приидоша на них безвестно королевы воеводы... со многими людми...»*[26].

В свете уже известных нам данных о боях между Борисовом и Оршей очевидно, что посланные *и к Борисову, и к Менску* люди имели возможность вовремя сообщить командованию о приближении неприятеля. Это подтверждает Устюжская летопись, в соответствии с которой весть об этом достигла не только московских военачальников, но и самого Василия. Великий князь оперативно отреагировал на угрозу: *«И приде весть великому князю в Дорогобуж, что по совету княжю Михаила Глинскаго король посла силу свою к Орши городу... И князь великии Василеи Иванович посла воивод своих с силою противу силы королевския, посла князя Михаила Голицу, Ивана Андреевича, да князя Ивана Семеику, князя Ивана Пронского, и иных многих воивод, и князеи, и бояр, и детеи боярских»*[27].

Сказанного вполне достаточно, чтобы полностью опровергнуть утверждение летописцев о якобы неожиданном нападении литовско-польского войска[28]. Однако можно упомянуть еще об одном обстоятельстве, а именно о переговорах, состоявшихся между военачальниками обеих сторон на Днепре незадолго до сражения[29]. Острожский при помощи этих переговоров хотел усыпить бдительность врага, а сам подготовил пере-

---

[26] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. — С. 21–22.

[27] Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. — С. 101. Видимо, под словами *«посла воивод своих с силою противу силы королевския»* имелся ввиду приказ воеводам остановить неприятеля, ибо перечисленные там командующие уже находились на театре военных действий. Необходимо также обратить внимание на время, за которые произошли эти события. Успеть получить весть о выступлении вражеского войска и послать приказ воеводам Василий мог в том случае, если поимка Глинского произошла сравнительно задолго до того, как Острожский покинул лагерь под Борисовом.

[28] А. Лобин не подвергает сомнению это известие. По его выражению, столкновение с неприятелем стало для московских воевод *«неприятным сюрпризом»* (*Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 143).

[29] Там же; Acta Tomiciana. — Т. III. — P. 4.

праву там, где Челяднин (который стал во главе объединенного войска) ее не ожидал. По сообщению Станислава Сарницкого, литовско-польская армия провела под Оршей два дня, прежде чем переправилась на левый берег Днепра[30]. Можно сделать осторожное предположение, что эта тайная переправа могла послужить источником мифа о неожиданном нападении Острожского на московских воевод. Если это так, то летописцы исказили первоначальный смысл до неузнаваемости, придав тактической хитрости стратегический размах.

Что же касается роли в этой истории Глинского, то здесь можно предложить следующие соображения. Тайно сносясь с Сигизмундом, он не мог сообщить ничего такого, что могло бы помочь Острожскому скрытно от врага привести свою армию на Днепр. Даже если предположить, что Глинский все же передал какие-то ценные сведения литовскому командованию, в его интересах было после поимки всячески сотрудничать, ведь за куда меньшую измену, нежели отъезд к врагу непосредственно из войск во время войны, великий князь мог покарать смертью. Да и в интересах московских властей было устроить князю самый пристрастный допрос. Во всяком случае известно, что при Глинском нашли письма от Сигизмунда[31]. Поэтому воеводы, скорее всего, знали содержание тайных переговоров между ними. Более того, они могли получить от Глинского информацию о противнике, которую не смогла добыть разведка. Нужно отметить, что история с отъездом Глинского произошла в конце августа[32], т. е. примерно в то время, когда Острожский лишь выдвигался из-под Борисова либо только намеревался выступить.

Случай измены был слишком удобным объяснением провала, чтобы им не воспользоваться, что и сделали московские летописцы. Тот же мотив эксплуатировал Сигизмунд, сообщая Папе Льву X о потере Смоленска[33].

---

[30] Wypisy żródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. — Z. 4: Polska sztuka wojenna w latach 1454–1562. — Warszawa, 1958. — S. 140.

[31] Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. — С. 53, 101.

[32] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 205; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 75. Согласно Устюжской летописи, Глинский пытался отъехать в Оршу (Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. — С. 53, 101). Это обстоятельство позволяет предположить, что войско Острожского было еще далеко. Е. Кашпровский, ссылаясь на послание Сигизмунда Яну Ласскому, говорит, что Глинский был арестован за три дня до битвы (*Кашпровский Е.И.* Борьба Василия... — С. 243, прим. 1). Однако, согласно источнику, за три дня до сражения он был отослан в Москву (Acta Tomiciana. — T. III. — P. 185).

[33] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 182.

По-иному объясняет разгром под Оршей летописный отрывок 1456–1534 гг., присоединенный к одной из редакций Русского хронографа: *«Сие бысть попущение Божие* ***за возношение наших****: даша бо преити Днепр реку Литве всей, то же почаша битися с ними,* ***а сами велми тогда истомни беша****, и тако одолены быша»*[34].

Таким образом, уставшее московское войско проиграло битву неприятельской армии, видимо, полной сил. Однако летопись молчит о том, что именно стало причиной его утомления. Такая попытка оправдать поражение не выдерживает критики. Наши знания о действиях войск накануне битвы говорят о том, что фактор усталости играл как раз против армии Острожского, которая совершала марш и форсировала Днепр 7 сентября и, судя по всему, также в ночь перед сражением.

Нельзя не отметить одну особенность рассматриваемого летописного отрывка. Это единственный московский источник, указывающий на тактическую ошибку воевод: пребывая в самоуверенности, они позволили вражеской армии целиком переправиться на левый берег Днепра. Интересно, что это перекликается с рассказом, который повторяли многие источники со стороны победителей. Надменные московиты якобы нарочно не стали мешать переправе неприятеля, уверенные в своем численном превосходстве[35]. При этом величина московской армии оценивалась в 80 тыс. человек. Можно предположить, что автор хронографа позаимствовал этот легендарный рассказ.

Особым образом разгром под Оршей оправдывается в новгородском летописании, а именно в Новгородской четвертой (по Академическому списку) и Новгородской летописи по списку Дубровского. Приведем сообщение последней об Оршанской битве целиком: *«Того же* (7022. — *А.К.*) *лета князь велики Василеи Иванович всеа Руси послал князеи и воевод своих ко граду Орше со многою силою, и тамо ся учинил бои князем нашим и воеводам с королем: и по великим грехом побиша литва наших множество, а иных живых переимаша воевод и бояр и ведоша их с собою в Литву, а инии убегоша в Смоленеск. Сеи же бои бысть месяца сентября 9*[36] *на память святых праведных Иакима и Анны лета 7023 занеже не надеялися наши бою и того ради располошалися, а* ***сила не нарядна была****, а* ***инии в отъезде были****, а литва пришла изнарядяся на них»*[37].

---

[34] Русский хронограф. — Ч. 1: Хронограф редакции 1512 г. — С. 537.

[35] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 4, 204; *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 76 и др.

[36] Дата ошибочна. Сражение произошло 8 сентября.

[37] Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского. — С. 215. В Новгородской четвертой летописи по Академическому списку, который лег в основу списка Дуб-

Как и в Русском хронографе, Глинский в связи с Оршанским сражением не упомянут вовсе. Однако идея о неожиданном нападении вражеского войска присутствует, но в иной форме (*«занеже не надеялися наши бою и того ради располошалися»*). Тут же находим два обстоятельства, которые не упомянуты в других летописных памятниках: 1) *«сила не нарядна была»;* 2) *«иnии в отъезде были».*

Сперва рассмотрим второе утверждение — об отсутствии в войске некой части ратников на момент битвы. Оно представляется весьма сомнительным в свете того, что, как было показано выше, московские воеводы знали о приближении вражеской армии. Как уже отмечалось, полностью конные московские полки имели значительное преимущество в скорости передвижения перед литовско-польским войском, которое состояло из кавалерии, пехоты и артиллерии. Вполне вероятно, что мобильные отряды москвичей были действительно посланы в разные направления для добычи фуража и провианта, что являлось обычной практикой войны на чужой территории. Однако воеводы Василия III имели возможность вовремя стянуть под Оршу эти загоны, чтобы противостоять неприятелю в полном числе, т. к. своевременно получали информацию о его перемещении. Возможно, что их отступление за Днепр было вызвано стремлением выиграть время, чтобы дать возможность подойти остаткам тех, кто спешил к месту сбора. Правда, не менее вероятной представляется иная мотивация: Челяднин мог ожидать подхода подкреплений. Необходимо добавить, что источники ничего не говорят об отделении от основных сил каких-либо значительных отрядов, посланных по разным направлениям. Напротив, как мы уже увидели, московские полки стояли в разных местах, однако в одном направлении — от Орши к Минску — и по мере отступления к Днепру собирались в один кулак.

Теперь обратимся к другому обстоятельству, упомянутому в новгородской летописи: «*а сила не нарядна была»*. Это сообщение может быть истолковано по-разному, т. к. слово «*наряд»* и производные от него имели несколько значений даже в рамках военной тематики[38]. Возможно, здесь подразумевалось, что московское войско не было должным образом обеспечено необходимым вооружением, каким-то военным оснащением

ровского (подробнее об этом ниже), сообщение об Оршанской битве текстуально отличается, но оправдательные мотивы те же: *«Да был бои великого князя воеводам с Литвою под Оршею по грехом нашим, зане же не надеалися бою, и того ради расплошилися, а сила не нарядна была, а иные люди в розъезде были, и того ради много зла бысть: воевод многых поимали, а силу иных побили»* (Новгородская четвертая летопись. — С. 470).

[38] Словарь русского языка XI–XVII вв. — Вып. 10 (Н–Наятися). — Москва, 1983. — С. 227–234.

(пушками, например), либо не было готово к бою организационно. Последнее видится более вероятным, т. к. «*ненарядной*» московской силе противопоставляется враг, который пришел «*изнарядяся*» — т. е. приготовившись к битве[39]. По мнению А. Лобина, обе фразы («*а сила ненарядна была*», «*а инии в отъезде были*») указывают на некомплект в войске[40]. Впрочем, рассуждения о значении этих слов могут потерять смысл при отрицательном ответе на вопрос: знал ли сам летописец, скорее всего, далекий от военного дела, что точно он имел ввиду?

Летописные фразы о «ненарядной» силе и отъездах выглядят как раскрытие основного оправдательного тезиса, ложность которого уже была показана, — «*не надеялися наши бою*». Видимо, летописец вообразил, к чему могла привести беспечность воевод («*того ради располошалися*»). Стоит сказать еще о некоторых обстоятельствах, исключающих неготовность московских сил к сражению. Во-первых, битва началась лишь около двух часов по полудни, и начал ее именно Челяднин, тогда как Острожский избрал оборонительную тактику. Соответственно, у московской рати было время «*изнарядиться*». Во-вторых, Челяднин задумал и пытался осуществить обходной маневр неприятельских позиций, что также не похоже на действия командующего, которого застали врасплох[41].

Кроме того, обращает на себя внимание, что в списке Дубровского часть текста с объяснением причин поражения выглядит вставкой (см. цитату выше). За фразой, описывающей разгром московского войска и оканчивающейся словами «*а инии убегоша в Смоленеск*», следует другая, которая и содержит оправдание поражения. Причем начинается она с уточнения года этого события — 7023, тогда как сама летописная статья, содержащая события и до, и после Оршанской битвы, помечена 7022 годом.

---

[39] Там же. — Вып. 6 (Зипунъ–Иянуарий). — Москва, 1979. — С. 185. В 1515 г. псковский наместник Андрей Сабуров ходил в рейд на Браслав во главе трехтысячного отряда. Благодаря тому, что он шел к городу *«не воюючи»*, ему удалось убедить его жителей в мирных намерениях: якобы он бежал от московского князя к литовскому. Сначала Сабуров отошел от города, делая вид, что продолжает путь, а на следующий день, *«**изнарядяся** с силою своею»* (т. е. приготовившись к бою), напал на потерявших бдительность жителей Браслава.

[40] *Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 103, 143.

[41] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 5, 204; Wypisy żródłowe… — S. 142. В соответсвии с Устюжской летописью, московские воеводы Булгаков и Челяднин действовали несогласованно, что будет рассмотрено ниже. А. Лобин ошибочно утверждает, что Булгаков был вынужден самовольно начать атаку своим полком, т. к. он нес потери от неприятельского обстрела (*Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 158).

В списке Дубровского, составленном в 1547–1548 гг.[42], этот пассаж был заимствован из Академического списка, который возник в третьем десятилетии XVI в.[43] В основе последнего лежал Новгородский свод, доведенный до 1513 г. К нему восходит еще одна редакция, Голицынская, которая имеет три списка: Музейский, Троицкий и собственно Голицынский. Сам факт, что общий свод «разветвился» на списки, начиная со статьи под 1514 г., наталкивает на размышления о своей неслучайности. Еще интереснее, что статья за 1514 г. в Голицынском списке не сохранилась по причине утраты листа, а в Троицком до нас дошли лишь ее обрывки — начало и конец[44]. Впрочем, сохранившийся фрагмент текстуально расходится с сообщением об Оршанской битве как в Академическом списке, так и в Музейском[45]. Последний заслуживает особого внимания, т. к. рисует картину полного разгрома, не прибегая к каким-либо оправданиям: «*Тое же осени месяца септября 8 день бои был великого князя воеводам князю Михаилу Голици да Ивану Ондреевичу с литовскими воеводами с князем Костянтином с Острожским под Оршею. Воеводу великого князя побили, а иных поимали,* ***множество людеи побили и в полон повели*** *москвичей, новгородцев и иных городов. А* ***богатства и конеи бесчислено поимали***»[46].

Итак, оправдательные мотивы «*а сила не нарядна была», «а инии в отъезде были»* мы находим **лишь в одном из списков** позднего новгородского летописания — Академическом, откуда они были заимствованы в списке Дубровского. Однако А. Лобин, не сомневаясь в правдивости этого сообщения, говорит: «важно учитывать **многочисленные** “отъезды” помещиков, отмеченные в **разных** летописях»[47]. По его мне-

[42] *Новикова О.* Из истории новгородского летописания XVI в.: Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского и родственные ей памятники // Очерки феодальной России. — Вып. 9. — М.; СПб., 2005. — С. 21.

[43] *Новикова О.* Новгородские летописи... — С. 222.

[44] Подробнее о создании этих списков см.: *Новикова О.* Новгородские летописи... Результат сравнения Голицынского и Троицкого списков позволяет предположить, что содержание утраченного листа Голицынского списка было таким же, как в Троицком (Там же. — С. 241).

[45] *«В лето 7023 сентября 8 день, на рожество Святеи Богородицы бои был под Оршею великого князя воеводам с королевою... бою князь Михаило Иванович Булгаков, да Иван Ондреевич и иные воеводы и дети боярские»* (Российская государственная библиотека. — Фонд 304/I (Троицкое собрание). — № 805. Цит. по: *Новикова О.* Новгородские летописи... — С. 241).

[46] Цит. по: *Новикова О.* Новгородские летописи... — С. 241–242. Ниже в Троицком списке содержится уже знакомая инвектива в адрес Глинского: *«Тогда же изменил великому князю Василию Михаило Олгович Глинскои. Привел королевых воевод на воевод великого князя тайно под Оршю»* (Там же. — С. 242, прим. 57).

[47] *Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 103.

нию, отсутствие части ратников в войске значительно ослабило его в битве 8 сентября. Российский исследователь (вместе с другим историком Михаилом Бенциановым) также полагает, что московское командование пыталось компенсировать эту недостачу, привлекая под знамена военную силу из пограничных с Великим княжеством Литовским территорий[48].

В летописных сообщениях об Оршанской битве, при всей их тенденциозности и лапидарности, все же можно почерпнуть сведения, заслуживающие доверия. Некоторые детали боя передают Воскресенская и Никоновская летописи[49]. Там говорится о гибели одного из воевод от вражеского пушечного ядра: «*и убиша из пушки в передовом полку воеводу князя Ивана Ивановичя Темку Ростовского»*[50]. Указание на то, что этот воевода был именно в передовом полку, позволило установить порядок объединения ратей Булгакова и Челяднина. Дело в том, что роспись войска под Оршей в Разрядных книгах не сохранилась, в отличие от росписи корпуса Булгакова. И.И. Темка-Ростовский был изначально в подчинении у Булгакова, а затем в передовом полку объединенного войска, следовательно, под Оршей произошло не просто объединение, а слияние двух армий[51].

Тот же летописный рассказ содержит и еще одну любопытную подробность боя: «*с королевыми же воеводами многие желныри с пищалми, а место пришло тесно, и биша из лесов великаго князя людеи»*[52]. Это очень важная деталь, т. к. польские источники, хоть и отмечают роль пехоты в сражении, о ее стрельбе из леса умалчивают. Однако об этом говорит Сигизмунд Герберштейн в своем описании битвы. По его словам, Острожский заранее поставил в лесу пехоту и пушки, а потом притворным отступлением заманил неприятеля под их огонь, что и стало переломным моментом сражения[53]. Таким образом, летописные сведения подтверждают это сообщение имперского дипломата, которое позволяет нам судить о разнообразии тактических приемов, использованных гетманом Острожским.

---

[48] *Бенцианов М., Лобин А*. К вопросу о структуре русской армии в битве при Орше // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Петербургские славянские и балканские исследования. — 2013. — № 2. — С. 173–174.

[49] Сокращенный вариант этого рассказа содержится в Ермолинской летописи.

[50] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. — С. 22; Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — С. 258.

[51] *Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 151. Разрядная книга 1475–1605. — Т. 1. — Ч. 1. — М., 1977. — С. 142.

[52] Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. С. 22; Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — С. 258.

[53] *Герберштейн С.* Записки о Московии. — Т. 1. — С. 84–85.

Достаточно оригинально об Оршанской битве рассказывают Псковская первая и Псковская третья (по Архивскому второму списку) летописи. Автор описал столкновение противоборствующих сторон в литературной форме, позаимствовав многие обороты из «Задонщины»[54]. Что же касается полезных сведений о ходе сражения, то к ним относится упоминание о том, что во время бегства часть московского войска оказалась перед непреодолимой рекой: «*а иные в реки непроходимыя забегоша»*[55]. Это подтверждается аналогичными сообщениями других источников, которые говорят о гибели многих московских ратников в р. Кропивнице[56].

Особого внимания заслуживает уже неоднократно упоминавшаяся Устюжская летопись. Общий текст ее разных редакций доведен до 1517 г.[57] Рассказ Устюжской летописи о событиях 1514 и 1515 гг. изобилует такими подробностями, сообщить которые мог участник или очевидец событий. Например, в рассказе о поимке Глинского упомянута такая мелочь, как точное время, когда это произошло: «*в четвертую стражу нощи»*[58]. Это позволяет предположить, что источником информации было лицо, близкое к Булгакову, ведь именно он схватил беглеца. Не исключено, что информатор был связан с Псковским регионом. Известно, что Булгаков командовал войском, укомплектованным псковичами и новгородцами, а в летописи также содержится подробный рассказ о рейде псковского наместника А.В. Сабурова на Браслав в начале 1515 г.[59]

Что же касается самой Оршанской битвы, то Устюжская летопись является источником уникальных сведений. Прежде всего это указание на место, где произошло сражение. Автор пишет о переговорах, которые затеяла литовская сторона с целью усыпить бдительность неприятеля, чтобы тайно переправить войско через Днепр в другом месте, *за 15 верст выше*[60]. Примерно на этом расстоянии от Орши вверх по реке находится

---

[54] *Трофимова Н.В.* След «Задонщины» в Псковских летописях // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2004. — № 2 (16). — С. 34–43.

[55] Псковская первая летопись. — С. 290; Псковские летописи. — Вып. 2. — С. 260. Нина Трофимова полагает, что летописец и эту фразу заимствовал из «Задонщины», изменив ее «почти неузнаваемо» (*Трофимова Н.В*. След «Задонщины»... — С. 38).

[56] *Герберштейн С.* Записки о Московии. — Т. 1. — С. 84–85; Acta Tomiciana. — Т. III. — P. 5.

[57] Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. — С. 4.

[58] Там же. — С. 53, 101.

[59] Там же. — С. 54, 102.

[60] Там же. — С. 101. Здесь летописец сообщает о переправе через Березину, очевидно, перепутав ее с Днепром. Это заметил еще Николай Карамзин: *Карамзин Н.М.* История государства Российского. — Т. 7. — СПб., 1819. — С. 69, прим. 121.

устье р. Кропивницы. На наш взгляд, это обстоятельство заслуживает пристального внимания при поисках места битвы[61]. Нужно отметить, что о переговорах и секретной переправе сообщают и польские источники[62].

Учитывая, какие детали содержат рассказы о поимке Глинского и рейде Сабурова, можно было бы ожидать того же от описания сражения 8 сентября. Однако это не так, хотя повествование Устюжской летописи о бое уникально. Оно создает впечатление, что Острожскому противостояли два войска под командованием Челяднина и Булгакова, которые изначально не согласовывали своих действий: «*И нача с литвою первое битися князь Михаило Голица своим полком, а Иван Андреевич в зависти не поможе князю Михаилу и не бися с литвою в ту пору. И бившеся много и разступившесь розно. И вдругие литва пришла на Ивана Андреевичя, и начать Иван Андреевичь своим полком битися с литвою, а князь Михаило Ивану Андреивичю не поможе. И бившеся много и разъступившеся, а силы паде на обоих ступех обоих стран много. И в третие наступиша литва на князя Михаила на Голицу, и бися князь Михаило с ними своим полком много. И Иван Андреевич в ту пору князя Михаила выдал, а сам побеже, а литва начаша одоляти князю Михаилу, и одолеша, и многих воивод и князеи и бояр поимаша, а иных на бою убиша. А за Иваном Андреевич погнаша, да и того догнавше и поимавше. И в Литву всех воивод и князеи и бояр сведоша, а иные утекоша к Смоленску ранены*»[63].

Этот летописный рассказ — единственное прямое свидетельство конфликта между двумя воеводами. В российской историографии укоренилась идея о том, что он стал едва ли не главной причиной поражения[64]. По наблюдениям А. Лобина за тем, как менялись воеводские «места» Булгакова и Челяднина, между ними существовал местнический спор[65]. Однако сознательно обособленные и поочередные действия воевод против неприятеля во время битвы, когда они не оказывали друг другу поддержки, вызывают сомнения, ибо давали Острожскому прекрасную возможность разгромить их по отдельности. Важно, что ничего подобного не говорится в сообщениях победителей: враг там предстает единой силой. Источник информации Устюжской летописи обнаруживает

---

[61] Вопрос локализации сражения является одним из наиболее, если не самым дискуссионным в Оршанской проблематике. Типографская летопись, содержащая очень краткое сообщение о битве, помещает ее на расстоянии 5 верст от Орши (Типографская летопись. — С. 217).

[62] Acta Tomiciana. — T. III. — P. 4, 204. *Decii L.J.* De Sigismundi regis temporibus liber 1521. — P. 76.

[63] Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. — С. 101.

[64] Например, см.: *Голицин Н.С.* Русская военная история. — Ч. 2. — С. 107; *Кашпровский Е.И.* Борьба Василия... — С. 249–250.

[65] *Лобин А.Н.* Битва под Оршей... — С. 152–153.

склонность возложить основную вину на Челяднина, который сначала не помог Булгакову «*в зависти*», а затем и вовсе его «*выдал*», бежав с поля боя, причем без очевидной причины. Такая тенденциозность, с одной стороны, еще раз указывает на близость информатора к Булгакову, с другой же — является серьезным поводом задать вопрос: а имел ли вообще место конфликт, по крайней мере в том виде, в каком нам его представляет Устюжская летопись? Отчего Челяднин мог так завидовать Булгакову, если последний, в отличие от прежних времен, теперь был у него в подчинении? Повторимся, никакие другие источники, в том числе и летописные, о распре между воеводами не говорят, хотя было бы весьма удобно возложить вину за поражение на безалаберных военачальников, которые попали в плен «по грехом»[66].

Таким образом, рассказ Устюжской летописи содержит ценные и уникальные сведения, однако и он имеет признаки тенденциозности.

Подводя итог вышеизложенным наблюдениям, можно сказать следующее. Летописные сообщения об Оршанской битве обнаруживают две основные тенденции. Первой является стремление затушевать неудачу московских воевод и успехи неприятеля. Это достигается разными путями: от умалчивания об итоге сражения до приписывания своей стороне ложных успехов (гибель вражеских военачальников). Вторая — оправдание поражения рядом обстоятельств. Одни из них являются выдумкой летописцев (тайное появление войска Острожского на Днепре и роль в этом Глинского, неготовность московских воевод к сражению, усталость войск), другие же следует признать весьма и весьма сомнительными (об отсутствии значительной части ратников на момент битвы). В то же время ряд летописей, такие как Псковские, Новгородская по Музейскому списку и Устюжская, все же, с некоторыми оговорками, повествуют о событии в беспристрастной манере, рисуя достаточно объективную картину. Нетрудно заметить, что эти памятники относятся к периферийному летописанию. Кроме того, ряд летописей доносит до нас достаточно ценные сведения о деталях битвы (указание на место переправы литовско-польской армии, характер действий пехоты с огнестрельным оружием

---

[66] Свою версию причины раздора между воеводами предложил Е. Кашпровский. Булгаков, получив информацию о намерении Глинского переметнуться к врагу, лишь послал известие командующему Челяднину, а сам устремился на перехват и задержал беглеца. По мнению российского ученого, это было нарушением субординации, т. к. Булгаков действовал, не дождавшись приказа Челяднина (*Кашпровский Е.И.* Борьба Василия... С. 244). Однако из сообщения Устюжской летописи о поимке Глинского следует, что медлить было нельзя, поэтому Булгаков принял верное решение. К тому же, первое, что он сделал, едва получив важные сведения о готовящемся побеге, — послал гонца к Челяднину, т. е. поступил как и надлежит покладистому подчиненному.

и др.), которые помогают реконструировать события накануне и в день 8 сентября 1514 г.

References

1. Aliakhnovich, A. (2011). Kali nam sviatkavac jubilej? *Maloe Palesse. Historyka-krajaznauchy litaraturna-mastacki almanakh Drucka-Biarezinskaha kraju*, 35–40 [in Belarusian].
2. Antonov, A., Krom, M. (2002). Spiski russkiкh plennyкh v Litve pervoj poloviny XVI veka. *Arкhiv russkoj istorii*, (7), 149–196. [in Russian].
3. Bencianov, M., Lobin A. (2013). K voprosu o strukture russkoj armii v bitve pri Orshe. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana = Peterburgskie slavyanskie i balkanskie issledovaniya*, (2), 155–179. [in Russian].
4. Buganov, V., Koreckij, V. (Ed.). (1978). *Postnikovskij leopisec*. (Vol. 34, Polnoe sobranie russkih letopisey). Moskva. [in Russian].
5. Bychkov, A. (Ed.). (1859). *Prodolzhenie letopisi po Voskresenskomu spisku* (Vol. 8, Polnoe sobranie russkih letopisey). Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Filin, F. (Ed). (1983). *Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv*. (Vol. 10). Moskva. [in Russian].
7. Gerbershtejn, S. (2008). Zapiski o Moskovii. (Vol. 2). Moskva. [in Russian].
8. Golicin, N. S. (1877). Russkaja voennaja istorija. (Vol. 2). Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Karamzin, N. (1819). *Istoriya gosudarstva Rossijskogo*. (Vol. 7). Sankt-Peterburg. [in Russian].
10. Kashprovskij, E. (1899). Bor'ba Vasiliya III Ivanovicha s Sigizmundom I iz-za obladaniya Smolenskom (1507–1522). *Sbornik Istoriko-filologicheskogo obshhestva pri institute kn. Bezborodko,* (2), 242–250. [in Russian].
11. Kazakova, N., Serbina, K. (Ed.). (1982). *Ustyuzhskie i Vologodskie letopisi XVI–XVIII vv*. (Vol. 37, Polnoe sobranie russkih letopisey). Leningrad. [in Russian].
12. Kisterev, S., Timoshina, L., & Kloss, B. (Eds.). (2001). *Sofijskaya vtoraya letopis'*(Vol. 6.2, Polnoe sobranie russkih letopisey). Moskva. [in Russian].
13. Lobin, A. N. (2011). Bitva pod Orshej 8 sentyabrya 1514 g. Sankt-Peterburg. [in Russian].
14. Nasevich, V. (Ed). (2008). *Vialiki histarychny atlas Belarusi*. (Vol. 1). Minsk. [in Belarusian].
15. Nasonov, A. (Ed.). (1955). *Pskovskie letopisi* (Vol. 2, Polnoe sobranie russkih letopisey). Moskva. [in Russian].
16. Novikova, O. (2003). Novgorodskie letopisi nachala XVI v.: tekstologicheskoe issledovanie. Novgorodskij istoricheskij sbornik, (9(19)), 221–244. [in Russian].
17. Novikova, O. (2005). Iz istorii novgorodskogo letopisaniya XVI v.: Novgorodskaya letopis' po spisku P.P. Dubrovskogo i rodstvennye ej pamyatniki. Ocherki feodal'noj Rossii, (9), 3–40. [in Russian].
18. Novikova, O. (Ed.). (2004). *Novgorodskaya letopis' po spisku P.P. Dubrovskogo*(Vol. 43, Polnoe sobranie russkih letopisey). Moskva. [in Russian].

19. Platonov, S. (Ed.). (1904). *Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarshej ili Nikonovskoj letopis'yu* (Vol. 13.1, Polnoe sobranie russkih letopisey). Sankt-Peterburg. [in Russian].

20. Pokrovskij, F. (Ed.). (1910). *Ermolinskaya letopis'*. (Vol. 23, Polnoe sobranie russkih letopisey). Sankt-Peterburg. [in Russian].

21. Pokrovskij, F. (Ed.). (1929). *Novgorodskaya chetvertaja letopis'* (Vol. 4.1, Polnoe sobranie russkih letopisey). Leningrad. [in Russian].

22. Pskovskaya pervaya letopis'. (1848). In *Novgorodskaya i pskovskaya letopisi* (Vol. 4, Polnoe sobranie russkix letopisej, pp. 169–345). Sankt-Peterburg. [in Russian].

23. Rozanov, S. (Ed.). (1911). *Russkij xronograf*. (Vol. 22.1, Polnoe sobranie russkih letopisey). Sankt-Peterburg. [in Russian].

24. Rozanov, S. (Ed.). (1911). *Tipografskaya letopis'*. (Vol. 24, Polnoe sobranie russkih letopisey). Petrograd. [in Russian].

25. Serbina, K. (Ed.). (1963). *Letopisnyj svod 1518 goda*. (Vol. 28, Polnoe sobranie russkih letopisey). Moskva–Leningrad. [in Russian].

26. Tikhomirov, M. (Ed.). (1959). *Vologodsko-Permskaya letopis'*. (Vol. 26, Polnoe sobranie russkih letopisey). Moskva-Leningrad. [in Russian].

27. Tikhomirov, M. (Ed.). (1965). *Vladimirskij letopisec*. (Vol. 30, Polnoe sobranie russkih letopisey). Moskva. [in Russian].

28. Trofimova, N. (2004). Sled «Zadonshhiny» v Pskovskiкh letopisyaкh. *Drevnyaya Rus'. Voprosy medievistiki*, (2), 34–43. [in Russian].

29. Ulaschik, N. (Ed.). (1980). Letopis' Rachinskogo. In *Letopisi Belorussko-litovskie* (Vol. 35, Polnoe sobranie russkih letopisey, pp. 145–172). Moskva. [in Russian].

30. Zimin, A. (Ed.). (1957). *Ioasafovskaya letopis'*. Moskva. [in Russian].

Aliaksandr Kazakou

EXCUSING A DEFEAT: THE BATTLE OF ORŠA, 1514 IN THE EYES OF CHRONICLERS

The battle of Orša, 1514 was one of the major pitched battles throughout history of wars between Muscovy and the Grand Duchy of Lithuania and a crushing Muscovite defeat. This article aims to verify the accounts of the battle from 16 Russian chronicles by juxtaposing them with reliable data from other sources. Expectedly, almost all of accounts provide a biased picture of the events either silencing the outcome of the battle or trying to excuse the defeat. Doing the latter, chroniclers give explanations which turn out to be completely false (e.g. that Muscovite commanders didn't expect the enemy's attack) or, at best, very doubtful (e.g. that Muscovite army wasn't in full numbers).

Keywords: *Orša, battle, chronicle, the Grand Duchy of Lithuania, Muscovy*

УДК 477 «16-17»

Андрій Бовгиря
кандидат історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: andrzej@ukr.net

Уявлення про «інших» в історичних наративах Гетьманщини (кінець XVII–XVIII ст.)

Конструювання образу «іншого» — один із маркерів ідентичності спільноти, що існує поряд із ментальною географією, етногенезом, пантеоном героїв і антигероїв, самоназвою тощо. В українських історичних наративах кінця XVII–XVIII ст. розподіл на «свій» і «чужий» відбувався в контексті військового чи соціального протистояння. Відтак у більшості образів домінують конфліктні й антагоністичні риси, що контрастують із позитивними характеристиками «себе». В статті проаналізовано класичні козацькі літописи та похідні від них тексти задля з'ясування, яким чином в них представлено найближчих сусідів Гетьманщини чи представників етнічних меншин в її межах. З'ясовано, що наративний образ кожного з народів — поляків, росіян, євреїв, татар — відігравав певну роль задля конструювання певних аспектів ідентичності спільноти «козацький малоросійський народ».

Ключові слова: *Гетьманщина, образ «іншого», ідентичність.*

Автори козацьких літописів[1] кінця XVII–XVIII ст. позиціонували себе частиною «малоросійського козацького народу»[2] та усвідомлювали його відмінність від представників інших етносів, що проживали на території Гетьманщини, або ж сусідів. Щодо кожного з них в

[1] Під цим визначенням маються на увазі чотири тексти: «Літопис Грабянки», «Літопис Величка, «Літопис Самовидця», «Короткий опис Малоросії». У більш широкому розумінні до козацьких літописів відносяться похідні від них реєстри історичних подій, регіональні історичні хроніки, написані на території Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст.

[2] У текстах кінця XVII–XVIII ст. для позначення спільноти, що проживала в Гетьманщині, часто використовувалися терміни «наш народ», «народ малоросийский», «народ украинский» «народ украино-малоросийский», «козакоруский», «козацкая нация» та ін. Оскільки не вдалося виявити закономірності в їх вживанні, варіації цих словосполучень слід вважати синонімічними.

літописних текстах склався відповідний образ, який, можливо, збігався з рецепцією іноетнічності в соціумі того періоду[3].

Образ «інших» в наративних текстах не обмежувався звичайним відображенням такої рецепції. Цей конструкт — один з найважливіших елементів формування власної ідентичності. Адже усвідомлення себе спільнотою спирається не лише на міфи, історичну пам’ять, але базується також на стереотипізації образів «інших», проектуванні ідей, цінностей і уявлень про самих себе, об’єктивізації власних достоїнств і вад, формуванні ідентичності через заперечення негативних рис, що приписуються «іншим»[4]. Останні виступають у ролі певного фактора згуртованості «ми-групи» — уявної спільноти, яка прагне ототожнити себе через відособлення від «вони-групи»[5].

У текстах історичних творів, які створювалися в Гетьманщині, можна позначити кілька етнічних груп, найбільш релевантних означеним цілям. Йдеться про поляків, росіян, турків і татар, а також євреїв. Порядок їх розміщення приблизно відповідає інтенсивності згадок про них у текстах, а також їх важливості для авторів, які прагнули легітимізувати свою спільноту, надати їй більшого контрасту в порівнянні з сусідами, внутрішніми іноетнічними або іноконфесійними групами. Образ представників зазначених етносів, крім євреїв, в наративних текстах також тісно пов’язаний зі сприйняттям держав — Речі Посполитої, Московського царства / Російської імперії, Османської імперії та Кримського ханату.

Досвід залучення образу «інших» для кристалізації ідентичностей був відомий ще в середньовічній та ранньомодерній Європі. Один з таких прикладів — образ турків або, в більш широкій інтерпретації, мусульман, як загрози християнській цивілізації, використовувався для консолідації європейської ідентичності в XV–XVII ст.[6] В цей же період в Європі

---

[3] Серед джерел конструювання наративного образу «іншого» був досвід співіснування представників різних етносів, а також елементи усної традиції, наприклад, фольклор. Історичні думи, пісні з їх традицією «іншування» ставали, як зазначає Л. Бережна, елементами історичних наративів. Так само і мотиви книжної культури проникали в усне народне середовище. Можна також говорити про взаємовпливи наративної і візуальної традиції (ікони, гравюри) в репрезентації «інших», які, втім, далеко не завжди співпадали. (Див. докладніше: *Бережна Л.* Як намалювати ворога? «Свої» і «чужі» в ранньомодерній українській іконографії // Theatrum humanae vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко. — К., 2012. — С. 473, 474, 472–488).

[4] *Репина Л.* « Национальный характер» и «образ другого» // Диалог со временем. — 2012. — Вып. 39. — С. 10, 13.

[5] *Шенк Ф.Б.* Александр Невский в русской культурной памяти. — М., 2007. — С. 14–15.

[6] *Нойманн И.* Использование «другого». Образы Востока в формировании европейской идентичности. — М., 2004. — С. 76–78.

набули популярності своєрідні словники влучних висловів, призначені для проповідників, літераторів, акторів, в яких містилися стереотипні характеристики різних європейських народів. Можна припустити, що їх зміст залежав від симпатій або етнічної приналежності суб'єкта оповіді. Відтак, в подібних текстах стриманість англійців, наприклад, протиставлялася італійській пихатості, а мужні і непереможні німці вигідно вирізнялися на тлі свавільних іспанців[7].

Козацькі ж автори винаходили свої бінарні опозиції, за допомогою яких маркували власні достоїнства і вади «інших», або ж шукали в чужинцях риси, здатні «відтінити» особливості свого етносу. Кожному з перерахованих народів була відведена своя роль в проектуванні окремих аспектів ідентичності «козацької нації».

Поляки («ляхи»)

Поляки найчастіше зустрічаються в текстах історичних наративів. Справа тут не лише в безпосередньому сусідстві Польщі й Гетьманщини чи факті співіснування українців і поляків в річпосполитських кордонах. Польща, поляки / ляхи були найбільш «вигідними» «іншими» для конструювання власної ідентичності[8]. Війна проти них була головною темою козацьких літописів. Серед головних її результатів автори вбачали «освобождение из-под ига народа украинского / малоросийского» та постання нової держави. Відштовхуючись від цієї тези, можна простежити подальші зусилля інтелектуалів по легітимації як самої війни, так і нової соціально-політичної реальності на колишніх південно-східних теренах Речі Посполитої, що склалися по її завершенні. Автори історичних наративів усвідомлювали, що військовий виступ проти короля, держави все ж був злочином. Відтак, існувала потреба не лише аргументувати причини війни, а й саме право на неї. Зробити це можна було, використовуючи, в тому числі, різноманітні негативні образи поляків як «інших», яким протистояли «ми», з позитивними характеристиками, протилежними вадам, що приписуються опонентам або ворогам.

В епоху написання козацьких літописів (кінець XVII — початок XVIII ст.) реальний образ поляка-ворога, як підкреслила Н. Яковенко, вже деактуалізувався і перейшов в розряд спогадів і символів. Рефлексії найближчих повоєнних поколінь ще не стали міфом, в той же час,

---

[7] *Копелев Л.* Чужие // Одиссей. Человек в истории. Образ «другого» в культуре. — М., 1993. — С. 14.

[8] *Яковенко Н.* Брати / вороги або поляки очима українця XVII–XVIII ст. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». — 1997. — № 10. — С. 157.

позбавлені персональних емоцій, вони є відображенням контексту своєї доби[9].

Генеза конфлікту з поляками, на думку козацьких авторів, була закладена ще в давнину. В етногенетичному міфі, за версією «Літопису Величка», поляки і руси мають загальне сарматське походження: «Вольный шляхетский савроматийский козакоруский народ и другой народ сарматийский — полский… от нас Савроматов и Русов уродившися и изшедши, и сами власною братиею нашою Савроматами и Русами с початку бывши»[10]. Міф загального походження повинен був сприяти побудові конструкції «ми і вони — рівні» для доказу неправомірності польських претензій на володіння Руссю і справедливого характеру Визвольної війни.

Цьому також сприяла подальша інтерпретація етногенетичного міфу, на допомогу якому приходить старозавітний сюжет. Їх поєднання породило «каїнів» образ поляків[11], згідно з яким поляки зрадили своїх єдинокровних братів, почали їх поневолювати і вбивати, що було рівнозначним вчинку Каїна проти Авеля[12]. Дещо інші обриси цього сюжету, до персонажів якого додається «литва», знаходимо у віршованому творі початку XVIII ст. «Глаголет Польша». Персоніфікована мати-Польща плаче над долею «чад своїх» спільного «языка скифского» — ляхів, руси і литви. Двоє з них загордилися на русь і, «взяша мечи свои, на него брата убить совещаша, а меня матер зело обругаша…»[13]. Цей наратив є одиноким прикладом уявлення про литовців як «інших». У порівнянні з поляками, литва як етнічна категорія і образ «іншого» мало представлена в історичних наративах — здебільшого в контексті протистояння литовського й козацького військ. У такому контексті литовці, подібно до поляків, в текстах літописів постають як ворожа мілітарна сила.

---

[9] Там само. — С. 158–159.

[10] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1848. — Т. 1. — С. 32, 81–82.

[11] Це означення запозичено із назви статті Ф. Сисина: *Sysyn F.* The Nation of Kain: Poles in Samijlo Velychko's Skazanniye // Sinopsis. A Collection of Essayess in Honor of Zenon E. Kohut. — Edmonton;Toronto, 2005. — P. 447–454.

[12] «Потом за прешествием многих времен, в селениях своих по над Вислою и за Вислою, на пространних тамошних чуждих землях росплодившися и умножившися, а преречоними людскими шкодами и видирствами недоволни будучи, повстали напрасно и безсовестно (яко иногда Каин на Авеля) на Русов, албо Савроматов, власную (яко же вишей написалось) з древности природную братию свою» (Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 81).

[13] *Перетц В.* Исторические вирши по рукописи начала XVIII в. // Киевская старина. — 1899. — Т. 8. — С. 50.

Таким чином, міф зради поляків в інтелектуальній традиції початку XVIII ст. помістив польсько-козацьке протистояння в сакральний старозавітний символ братовбивства[14], до якого козацькі літописці, свідомо змінюючи біблійну конотацію, додали перспективу неминучої розплати. Такою розплатою для поляків та їх держави стала, згідно з козацькими літописами, низка воєн і міжусобиць, що охопили Річ Посполиту в другій половині XVII ст. А міф зради, «зрадженого побратимства»[15], отримавши додаткові обриси, став домінантою в сприйнятті поляків, посиливши аргументи в праві на справедливу війну. Він мав двоякий вплив на конструювання образу поляка. З одного боку, автори шукають точки дотику з ним, аби показати спорідненість і рівність, з іншого — моделюють антагоністичні позиції, які доводять зраду. Спробуємо визначити обидва конструкти, що виступали важливими елементами побудови власної ідентичності.

Однією з точок зближення з поляками був концепт прав і вольностей — системи привілеїв козацького стану, а в більш широкому розумінні — «малоросійського народу»[16]. Доказ їх давнини і легітимності став основоположним для авторів наративів, оскільки від стародавніх прав і вольностей залежав сам статус автономної держави та становище її еліти. Безумовно, ця концепція була запозичена з польсько-шляхетської традиції. Однак мова йде не лише про звичайне перенесення понять й ототожнення козацької старшини зі шляхтою. Тут проглядаються своєрідні рудименти річпосполитської ідентичності, сприйняття Польсько-Литовської держави як спільної вітчизни, а короля як суверена. І держава, і монарх виступали гарантами прав і вольностей, тому в козацьких літописах ми не зустрінемо негативних конотацій на їхню адресу. «Великие монархи полские, — констатує Самійло Величко, — яко им и подобало, бяху к своим подвласным людем русом и козакам ласковыми и милостивыми панами»[17]. Подібна теза не спростовується і в інших українських текстах XVII–XVIII ст. Більшість з них містять сюжет про королівський лист до козаків, у якому польський король Владислав IV фактично легітимізує повстання проти шляхти і магнатерії за свої права. Королю також приписується хрестоматійний вислів: «Ежели шаблю имеете, кто вам

---

[14] *Яковенко Н.* Брати / вороги або поляки очима українця XVII–XVIII століть. — С. 164.

[15] Там само. — С. 159.

[16] «Права и вольності» означали також право адміністрування своєю територією і жити за власними законами, участь в управлінні країною (*Таирова-Яковлева Т.* Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей малороссийской» // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. — Białystok, 2012. — S. 197).

[17] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 23.

воспящает свои права бороть?» Навіть виступ самого короля на чолі коронного війська проти повсталих пояснюється не монаршою волею, а примусом з боку його наближених — поляків.

Ставлення до держави — Речі Посполитої у козацьких авторів також позбавлене ворожості. Для них це пам'ять про колишню «вітчизну, якій козаки служили вірою і правдою, захищаючи її від зовнішніх ворогів. Описуючи події шведського «Потопу» і вважаючи його справедливою відплатою, Величко все ж співчуває своїй колишній батьківщині і засуджує дії «хитрих шведов», які порушують права і вольності шляхетські. У той же час він ототожнює дії шведів по відношенню до поляків і обмеження самими ж поляками прав «малоросийского народа»[18].

Втіленням козацької вірності своїй державі в текстах літописів є гетьман Петро Сагайдачний, який віддав життя за Річ Посполиту і короля[19]. Але поляки, замість подяки, відповіли подальшим обмеженням свобод і насильством, утверджуючи, таким чином, свій «каїнів» образ зрадника. До того ж вони зрадили не лише своїх співвітчизників — русів, але короля і Річ Посполиту. Їх жадібність, свавілля і егоїзм стають каталізаторами внутрішнього конфлікту, який погрожував погубити спільну вітчизну[20]. У цитованому Величком листі запорожців до гетьмана Івана Виговського поляки представлені причиною «повреждения обоих панств — украинского и полского»[21]. Козаки ж, виступаючи проти них, намагаються врятувати спільну батьківщину. Але через свавільні й підступні дії поляків Польща незабаром втрачає своє «золотое яблоко» — Україну[22].

---

[18] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 264.

[19] В деяких текстах кінця XVII ст. союз гетьмана і поляків у військовій сфері давав підстави для його засудження. Зокрема, автор «Повести о том, что случилось в Украине когда она Литвой завладена» позиціонував Сагайдачного як «дружного полякам», який ходив на Москву «корысти ради» (Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвой завладена // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. — 1848. — № 5. — Отд. 4. — С. 10). Подібний тезис про Сагайдачного, який «был более дружен полякам», знаходимо в тексті 1780-х рр. (Краткое историческое описание в Малой России до 1765 года, с дополнением о запорожских казаках и приложениями, касающимися сего описания, 1789 г. — М., 1848. — С. 3). Неоднозначну характеристику гетьмана містить фрагмент анонімної хроніки, очевидно, межі XVII–XVIII ст.: «Слава ему Конашевичу, прозвищем Сагайдачный! Завсегда в миру с ляхами бил, а зато казакам хорошо, токмо посполство терпело зело...». Після смерті гетьмана, як відмітив далі невідомий автор, козаки терпіли від поляків численні здирства, що й привело до нових повстань (Отдел рукописей Библиотеки Российской академии наук. — 24.3.96. — Л. 2 об.).

[20] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 17, 46.

[21] Там же. — С. 354.

[22] Образ «золотого яблука» в античній міфології означав символ бажаної цінності і суперництва. В «Літописі» Самійла Величка його втіленням стає Україна, за військовий

Річ Посполита — не лише образ спільної вітчизни. Для тогочасних авторів це і певний фактор ідентифікації своєї держави. Користуючись певною аналогією, вони створювали нові визначення — «Річ Посполита Українська», «Україна Малоросійська» в зв'язці з «Корона Польська»[23].

Таким чином, в козацьких літописах категорії «поляки» і «Польща» розмежовуються. Остання, на відміну від поляків, відомих з давніх часів, фігурує в текстах, починаючи з XIV ст., з часу Галицько-Волинського князівства[24]. Незважаючи на те, що територія майбутньої козацької автономії до 1569 р. входила до складу Великого князівства Литовського, ця держава, так само, як і литовці, практично не представлена в текстах, будучи витіснена Польщею як політичною категорією. Мабуть, це пов'язане з тим, що Велике князівство Литовське давно перестало сприйматися спільною державою, що для історичної пам'яті рівня трьох поколінь було достатньою підставою для подібного заміщення.

Дата 1340 р. — здобуття польським королем Казимиром Великим Львова — в «Літописі Величка» відмічена початком польського панування, що тривав аж до 1648 р. Автор акцентує увагу на 315 роках цього панування, впродовж якого змінилося вісім королів. Політика кожного з них оцінюється з позиції збереження прав і вольностей «малоросийского народа», з виокремленням періодів їх процвітання або занепаду. Денонсація давніх вольностей асоціювалася знову ж таки не з персонами монархів, а їхнім оточенням — етнічними поляками, «завистными добру и вольностям людскими»[25]. У сюжетах про підпорядкування Русі Польській Короні обов'язково вказується на його добровільний характер взамін гарантії прав і вольностей. При цьому вказується, що руський народ волею короля отримав рівні права з поляками. Рівність, як і даність спільного походження, тепер набувала політичних обрисів. Але незабаром вона була зруйнована поляками, які зневажили волю своїх монархів і

потенціал якої змагаються сусідні держави. Величко цей образ транслює через текст промови короля Яна Казиміра перед сенаторами: «осце Панове братя, прийшлисми за непогамованим гневом и упором нашим до того, жесми утратили Украину яко златое яблоко, жесмо утратили яко свет очию нашею, жесмо наконецъ утратили и вечне чуждими зостали добрих молодцов Козаков брате нашей, за которихъ оружием и стражею чрез многие времена, яко за крепкими мурами, до сих часов в тишине и покою зоставалисмо, и прочиим неприятелем нашим былисмо страшними; обачимо-ж вперед, щося нам без них деяти будет, и ежели боявшиеся нас прежде, не повстанут на насъ вскоре и не огорнут от всюду таковим нас страхом, яковим при Козацких силах от нас пред сим были огорнеными» (Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — С. 174).

[23] *Sysyn F.* The Nation of Kain: Poles in Samijlo Velychko's Skazanniye. — P. 447.

[24] Ibid. — P. 445.

[25] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 20.

«восприли власть свою над Киевом и малоросийския страны», стали гнобити своїх співвітчизників[26].

Для створення образу владарювання поляків у наративах використовується символ «египетской неволи». Він ретранслював і свої старозавітні складові — «обраний народ» — малоросіяни / козаки / русь[27], «слуги фараона» — поляки (шляхта, магнати), «новий Мойсей» — гетьман Богдан Хмельницький, який вивів свій народ з вікового рабства і неволі. Конфлікту з поляками, отже, надавалися риси «священної війни» за «землю обітовану». Ефект посилювався створенням образу «ляха-католика», який протиставлявся колективному «ми» — православним, представникам справжньої віри. У «Літописі Самовидця» серед причин виступу Хмельницького на першому місці стоїть саме «от ляхов на православных гонение» і лише потім слідувало соціальне підґрунтя конфлікту — «козаков отягощение»[28]. В інших козацьких літописах послідовно описуються всі злочини ляхів проти православ'я, починаючи від введення ними нового календаря, а отже, зневаги православних обрядів[29], до руйнування храмів і фізичного винищення людей за конфесійною ознакою[30].

---

[26] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — К., 1854. — С. 18.

[27] Див., наприкалад, епізод з короткої редакції «Літопису Грабянки»: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далей при помощи Божей поступай» (Гисторія... Г. Грабянки / Упоряд. В. Мойсієнко. — Житомир, 2001. — С. 79).

[28] Літопис Самовидця / Упоряд. Я. Дзира. — К., 1971. — С. 45.

[29] Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнина и из старых руских верных летописей обшитованым полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малоросийском городе Прилуки 1770 году // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 360. С. Лукомський джерело конфлікту вбачав у запровадженні поляками нового календаря: «От сего-то времени руси и козакам с поляками взаимная вражда зделалась» (С. 360).

[30] В короткій редакції «Літопису Грабянки» є сюжет про знищення православних в обложеному військами Богдана Хмельницкого Львові: «Но зрими благочестивий читателю что творят безбожнии бернардини, поставиша совет от среди себе всех благочестивих погубити тем и сотвориша сию лесть. В субботу уготоваша трапезу от мяса и от риб. Народа ради в них собрания, яко да сим познают кто бе римскія вери, римляне бо в субботу не едят мяса, а кто православния, и глаголиша, да идет русин где трапеза и мясо, а лях, где токмо с маслом уготовано. Никому же о тои хитрости бернардинов неведущу определишася ляхи от руси и вовремя самой трапези прийдоша два ксендзи и начаста русь по единому ис трапези изводити аки би на совет некии, и, изводяще вне врат иде же бяше кладезь. Бардишем единому бернардинове повелеваху посекати и в кладезь вомотати. И убиша в то время много благочестивих от бернардини. Оттоль с того кладезя води не пиют доселе. Увидавши же благочестивия беду сию, начаша окнами за град к Хмелницкому воиску з стен скакати и тако оние спасошося, протчиим

Слід зазначити, що крім «Літопису Величка», де тема міжконфесійного протистояння продовжена фактично до кінця XVII ст., з широким цитуванням документів про стан православ'я на тепер уже польському Правобережжі[31], в інших текстах вона обмежується в основному часами Хмельниччини.

Поляки-католики в історичних наративах представлені «схизматиками», відступниками від православ'я — «греческого благочестия», «пособниками сатаны»[32]. За версією їх авторів, свій вибір віри поляки зробили свідомо, прийнявши замість православ'я «римские заблуждения»[33]. Перелік їх злочинів цим не обмежується. Своїми «помилками» вони посприяли відпадінню від православ'я багатьох представників «народу руського», що відвернулись від віри своїх предків. Таким, наприклад, був князь Ярема Вишневецький — «з руского покоління лях»[34]. Саме відступників Самовидець вважав найбільш винними в стражданнях свого народу[35]. Автор «Літопису Грабянки» також вважав основою конфлікту зміну віри елітою Русі. На його думку, до цього їх спонукали «жены-ляховицы», які відвернули своїх чоловіків — воєвод і старост — від православ'я[36]. Відтак конфлікт з поляками в деяких рисах набрав характеру релігійної війни, оскільки повстанці «іншували» й вбачали потенційних ворогів у кожному, хто не є православним[37].

Головним же злочином поляків стало насадження унії, внаслідок чого, крім католиків, з'являється ще один образ «іншого» — уніати. Унія, в уявленнях авторів літописів, була не просто «заблуждением» чи «схизмой». Це згубне і злочинне явище, «безбожная и душевредная правилам священныя и отцов наших противная»[38]. Якщо католики, попри всі розбіжності, вважалися християнами, то уніати — це «слуги и предтечи антихристовы, мучающие християн»[39], «лжехристияне, новые еретики»[40], а їхня віра — «химера новоявившаяся», яка заперечує порядок, встанов-

же от посеченнних наполнился кладень. Таковую трапезу бедной руси римляне всегда готують» (Гисторія... Г. Грабянки. — С. 90–91).

[31] *Флоря Б.* Тема межконфессионального противостояния в «Летописи» С. Величко // Вестник церковной истории. — 2013. — № 3–4. — С. 259–269.

[32] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — С. 485.

[33] Там же.

[34] *Бевзо О.* Львівський літопис. — С. 123.

[35] Літопис Самовидця. — С. 52.

[36] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 28.

[37] *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 239.

[38] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — С. 86.

[39] *Бевзо О.* Львівський літопис. — С. 104.

[40] Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Под. ред. В.Б. Антоновича. — К., 1888. — С. 97.

лений Богом[41]. Визначення ідентичності вірних унійної церкви теж викликало труднощі у авторів текстів: «то ни лях, а ни рус и от всех заклятый»[42].

Саме на поляків покладалася провина за поділ русі через унію, що порушувало основи самоідентифікації її представників. В основі сприйняття сучасниками релігійності і релігійних конфліктів лежали стійкі уявлення про те, що світ складається з багатьох народів, у кожного з яких є своя віра. Такий стан речей уявлявся природним. Отже, уніати сприймалися козаками як зрадники, що порвали зі своїм народом і втратили право бути частиною русі[43].

Неприйняття унії пов'язано також і з тим, що православ'я, будучи важливим компонентом ідентичності, через запровадження унії на довгий час зосталося в інституціональному занепаді. Православна церква лише через чверть століття, не без активного втручання козацтва, відновила свою ієрархію в Речі Посполитій спочатку фактично (1620 р.), а потім і в рамках закону (1632 р.). Виходячи з цього, образ унії і її послідовників як «інших» слугував важливим ресурсом для конструювання власної ідентичності. Діяльність перших козацьких ватажків — Криштофа Косинського, Северина Наливайка, а також гетьмана Петра Сагайдачного — інтерпретувалася в козацьких літописах в контексті боротьби з унією і захисту віри. Тим самим конструювався образ козацтва як нової еліти, покровителя і протектора православ'я, чия роль відводилася раніше православним князям[44]. При цьому легітимізувалися сучасні авторам структура і статус козацької автономії.

Соціальна інтерпретація поляків як «інших» пов'язана з формуванням образів «шляхтича-гнобителя» і жертви — «народу українського / козацького». Своєрідною персоналізацією поляків у такому контексті є особистий ворог Хмельницького — чигиринський староста Чаплинський, напад якого на маєтності майбутнього гетьмана став приводом до початку війни. Чаплинський — «полский опияк», «шевлюга», «своего отечества

---

[41] Гисторія... Г. Грабянки. — С. 56.

[42] Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (Далі — НИОР РГБ). — Ф. 299. — № 552. — Л. 198. (Віршований твір Максима Плиски «Сказание о Малой Росіи о бедствіях ее бывших» (1763).

[43] *Флоря Б.* Отражение религиозных конфликтов между противниками и приверженцами унии в «массовом сознании» простого населения Украины и Белоруссии в первой половине XVII в. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI — первой половине XVII в. — Ч. II: Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события. — М., 1996. — С. 153–154, 170.

[44] *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 148–149.

здрайца»[45] — втілення жорстокості, шляхетського свавілля і судового безправ'я на південно-східних теренах Речі Посполитої. Опис їх наслідків в козацьких літописах — ще один спосіб ілюстрації неминучості війни з поляками[46]. Найбільш драматично картина польських звірств зображена в «Літописі Грабянки»: «... яко ляхи великия тяжести людем украинским и козакам налагаху насилия, и обиди церквям Божиим творяху... И что есть мучительство фараоне противу поляков тиранству! Детей в котлах варяху, женам сосци древием изгнетаху и иния неисповедимая творяху беди...»[47].

Для більшої рельєфності образу гнобителя в текстах робиться акцент на польському прагненні до розкоші і надмірностей, на відміну від козацької простоти і скромності. У більшості батальних епізодів присутній детальний опис розкішного польського обозу, обладунків, одягу. «Ляхи аки на веселле, а не на войну собиралися», — резюмує автор «Літопису Грабянки»[48].

У текстах також можна зустріти твердження про «серебрелюбство» поляків, які воювали за гроші[49], і про безкорисливість козаків, що захищали не лише свою батьківщину, але й жертвували життям в інтересах інших держав, на користь торжества християнства[50].

Образ простоти, протиставлений надмірності, не обмежується лише мілітарними аспектами. У текстах з неприхованим сарказмом описуються епізоди побуту польської шляхти або «повоєнні» реалії їхнього життя, коли представники колишньої еліти, які звикли до розкоші, змушені працювати в полі як прості селяни[51]. Ці сюжети підводять читача до тези про те, що Бог за всі їх злочини упокорив «гордих ляхов» за допомогою козаків, останніх же підніс за їх смиренність і терпіння: «Бог вознес смиренных руснаков, а гордых с престола низложи поляков»[52].

---

[45] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — С. 38–39.

[46] Див., наприклад: Літопис Смовидця. — С. 45.

[47] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 31–32.

[48] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 55–56; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — С. 70, 72.

[49] *Бевзо О.* Львівський літопис. — С. 117.

[50] *Петров Н.* Разговор Великороссии с Малороссиею (Литературный памятник второй половины XVIII века) // Киевская старина. — 1882. — Т. І. — С. 326.

[51] «Саме богатые прежде паны не получали ни гроша из огромных маетностей ... те же которые были победнее, принялись сами пахать и сеять и жены их, прежде боявшиеся выйти на солнце, чтобы не загореть, вязали снопы в июльский полдень» (*Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. — СПб., 1859. — Ч. І. — С. 42). М. Костомаров, цитував цей епізод, використовуючи не збережену донині редакцію «Літопису Грабянки».

[52] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 48.

Василь Дворецький, київський полковник часів гетьманства Івана Брюховецького, писав у своїй хроніці: «Покол світ стоит, потол русин ляхові не буде братом... нігди, поки світ стоит, ляхом не треба вірити»[53]. Це твердження відображає ще один образ поляка — клятвопорушника, лицеміра, не гідного довіри, на відміну від «простодушного народа нашего»[54]. «Присмотрись, чительнику, — пише Самійло Величко, — в хроники козацкие и полские и узри козацкую невинность, а лядскую до войны причини и хотение»[55]. Всі домовленості з поляками не набували чинності через їх віроломство, починаючи від перших козацьких повстань до війни Богдана Хмельницького[56]. Козацькі автори, збираючи всі факти порушення поляками будь-яких угод — «полское в обетницах и ассекурациях непостоянство и обман»[57], привносили нові елементи до ототожнення поляка з «каїновою зрадою», що визначає його архетип в текстах XVII–XVIII ст.

Негативний образ поляка, сконструйований в козацьких літописах, використовувався їх авторами для створення образу «антигероя». Для того, щоб його посилити, до характеристик певного персонажа додавалися якісь «польські» конотації. Так, гетьман Іван Виговський одержимий «лядским фортелем и латинской превротностью»[58]. Правобережний гетьман Павло Тетеря — «духу лядского …единой мысли с Выговским»[59]. Взагалі, для створення подібного образу досить було показати факти співпраці або симпатії до поляків, що призводило до звинувачень в реваншизмі, прагненні повернути старі порядки, втягти народ в «польское иго». Цікаво, що подібна тенденція збереглася відносно тих діячів, які жили в іншу епоху. Гетьману Івану Мазепі, наприклад, в деяких текстах приписувалося польське походження і всі його «изменичьи» наміри і дії пояснювалися цим фактом[60].

Польща, поляки, найбільш репрезентативні в текстах, в XVIII ст. вже мали статус «закордону» з досить вузьким спектром відносин з Геть-

---

[53] *Мыцык Ю.* «Летописец» Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. — 1984. — М., 1984. — С. 231.

[54] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 84.

[55] Там же. — С. 105.

[56] *Бевзо О.* Львівський літопис. — С. 122; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 29.

[57] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. II. — С. 100.

[58] Там же. — С. 76.

[59] *Мыцык Ю.* «Летописец» Дворецких. — С. 231.

[60] *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. — С. 116; *Кравченко В.* Іван Мазепа в українській історичній літературі XVIII — першої чверті XIX ст. // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society. — Alessandria, 2004. — С. 264–268.

манщиною і її населенням, та й колишня ворожнеча в повсякденній свідомості втратила свою актуальність[61]. Але існував наративний образ, який сприяв кристалізації уявної спільноти «козацький малоросійський народ». Цей народ, в зіставленні з поляками-католиками, захищав православ'я і протистояв експансії католицької «схизми» і уніатства. Його образ конструювався, виходячи з потреб пояснення війни з поляками. Для цього використовувався міф «зрадженного побратимства», який мав у своїй основі етногенетичні уявлення про спільне коріння і докази зради поляків. З останнім корелювалися всі їх негативні характеристики, виходячи з конфесійного, соціального, морально-етичного аспектів. Їм усім відповідно протиставлялися позитивні характеристики колективного «ми». При цьому поняття «поляки» і «Польща» в текстах розмежовувалися. Польща як образ легітимної держави, разом з монархом — одне з джерел і гарантів прав і вольностей, категорія нейтральна або позитивна в оціночних судженнях.

Росіяни («москва», «росияни», «великоросияни», «москали»)

Якщо сприйняття поляків як представників іншого етносу, соціальної групи, конфесії досить легко визначити в козацьких літописах, то аналогічне визначення росіян викликає деякі труднощі. По-перше, вони набагато рідше згадуються на сторінках цих текстів. Більшість маркерів, опозицій «ми» — «вони», застосовуваних раніше, тут вже не діють. Наприклад, ми не зустрінемо ніде згадок спільного походження або ж періоду спільної давньої історії. Можна припустити, що для авторів факт такого споріднення був очевидним, однак наявність хазарського міфу, інтерпретація спадщини Русі свідчать про інше. Відсутня також, з об'єктивних причин, констатація відмінностей за конфесійною ознакою.

У козацьких літописах все ж можна позначити точки зближення, якими є загальна православна віра і монарх. Головною причиною вибору гетьманом Хмельницьким московської протекції, при наявності турецької, польської, шведської альтернатив, було православ'я московського государя. Це постійно підкреслюється в усіх козацьких літописах, творці

[61] У період написання козацьких літописів (кінець XVII — початок XVIII ст.) в актових матеріалах зустрічаються також визначення «добросусідські» для характеристики відносин між Гетьманщиною і Річчю Посполитою. Прикладом може слугуватии листування новообраного гетьмана Івана Мазепи і коронного гетьмана Станіслава Яблоновського. У листах Мазепи запорукою таких відносин виступають «прилеглость рубежей», умови Вічного миру а також «общий християнства неприятель — бусурмане» (Листи Івана Мазепи. — Т. 1: (1687–1691) / Упоряд. та автор передм. В. Станіславський. — К., 2002. — С. 88; Т. 2: (1691–1700). — К., 2010. — С. 625).

яких покладали на царя місію захисника церкви і всіх православних, щедрого дарувальника. У листі гетьмана П. Дорошенка до запорожців, цитованому в «Літописі Величка», вказується на мотивацію його попередника Хмельницького, який «поддался Его Царскому Величеству не для какой иншой нужды, а тылко для единой веры грекоруской»[62].

Але православ'я в історичних наративах Гетьманщини пов'язане переважно з монархом. Ми практично не зустрінемо тут, на відміну від іншої традиції — «Синопсиса», тотожності на основі віросповідання між жителями Гетьманщини та Московського царства. Тобто, православ'я його мешканців не заперечується, однак і увага на ньому як факторі єдності між двома народами не акцентується. Воно опосередковане перш за все владою загального монарха, його православною вірою[63]. Тим більше немає достатніх підстав стверджувати про «воображаемое русское сообщество»[64] на основі спільної віри і походження.

У текстах рідко можна знайти згадки власне про росіян як представників окремого етносу. Кілька разів зустрічаються визначення «люди московского народа», «московитянин», «москали», «москва», а також похідні від останнього — «одежда московская»[65] або навіть — «выбранил по-московски матерно»[66]. Вони відносяться переважно до епізодів з описом подій другої половини XVII ст. Ближче до кінця століття, а також в сюжетах з XVIII в. до вжитку входять етноніми «великоросияне», «росияне»[67]. Етнонім «москали» тепер уже втрачає своє нейтральне значення,

---

[62] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. II. — С. 298.

[63]Уявлення про царя як захисника православ'я не є винаходом козацьких авторів. Спочатку його активно розвивало грецьке духовенство. Прийняття московським царем Іваном IV царського титулу підвищило його статус у сприйнятті грецького духовенства, зокрема, Хіландрского монастиря на Афоні, ктиторство над яким, що раніше було прерогативою візантійських імператорів і сербських царів, перейшло до московського царя (Див.: *Ченцова В*. Ктиторство и царский титул: Россия и Хиландрский монастырь в XVI веке // Славяноведение. — 2014. — № 2. — С. 15–16). Маршрут поїздок в XVI–XVII ст. представників грецького кліру за «милостинею» в Москву проходили через Річ Посполиту, що, безсумнівно, вплинуло і на сприйняття царя як захисника православ'я серед духовенства Київської митрополії, львівських братчиків (Див.: *Затилюк Я.* Київські посольства XVII ст. з мощами князя Володимира до Москви // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 15. — 2015. — С. 172–173).

[64] Даний термін запропонував російський дослідник Дмитро Стєпанов як елемент уявлень еліти Гетьманщини про її спорідненість з елітою Московського царства (Див.: *Степанов Д.* «Русское», «малороссийское» и «московское» в представлениях элиты Гетманщины в 50–60-е годы XVII века // Славяноведение. — 2012. — № 4. — С. 20).

[65] Літопис Самовидця. — С. 135.

[66] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 375.

[67] Визначення «Великоросія» и похідний від нього етнонім «великоросіяни» вперше з'являються в «Палінодії» (1622) (Див.: *Неменский О.* Воображаемые сообщества в

набуваючи статусу негативного або зневажливого. Його вживання переважно пов'язане з документами антиімперського спрямування — наприклад, в універсалах «татарського» гетьмана Петрика Іваненка[68]. Втім, опис спільної облоги турецької фортеці Кизи-Кирмен (1695) у «Літописі Величка» супроводжується ремаркою про те, що участь в акції, крім козаків, брали і «наши браття москали»[69].

Незначущість суто етнічного сприйняття північно-східних сусідів в українських текстах можна пояснити переважанням уявлень про них як репрезентантів держави. Саме в такому аспекті вони найчастіше з'являються на сторінках наративів — в образі воєвод, імперських чиновників, солдатів гарнізонів і армій, що беруть участь в спільних походах. В останньому випадку чітко розмежовуються «ми» — «козацкое / малоросийское войско», «наше войско», і «вони» — військо «московское», «великоросийское», «государское». Втім, для протиставлення турецько-татарської загрози фіксуються також означення «наші війська» для маркування себе і своїх союзників[70]. Для позамілітарних визначень автори літописів використовували категорії, засновані на принципах підданства. Звідси — «ми» — ті, що проживають на території автономії, Гетьманщини, «люди гетманского регименту», «вони» — «государевы люди», «царские люди», що належать до іншої системи владної субординації.

Політика держави — Московського царства, Російської імперії — по відношенню до автономії сприймалася через призму їх дій, тому що саме вони її представляли[71]. Сприйняття росіян як етносу, таким чином, замінюється рецепцією Росії як держави. В основі цього сприйняття лежав все той же концепт прав і вольностей, який був своєрідним мірилом ефективності політики центру стосовно Малоросії і її народу. Але слід зазначити, що московські монархи, які виступали гарантом прав і вольностей, так само, як і польські королі, рідко позиціонувалися в негативному світлі. Всі прорахунки в політиці, що вступали в протиріччя з правами автономії, як правило, перекладалися на безпосередніх виконавців — представників російської адміністрації. Однак при цьому не

«Палинодии» Захарии Копыстенского и «Обороне унии» Льва Кревзы // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2005/2006. — М., 2008. — С. 52).

[68] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. III. — С. 456.

[69] Там же. — С. 501.

[70] *Sysyn F*. The Image of Russia and Russian–Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation and Identities. The Ukrainian–Russian Encounter (1600–1945). — Edmonton; Toronto, 2003. — P. 139, 140.

[71] Детальніше про сприйняття Російської держави в історичних наративах XVII–XVIII ст. див.: *Sysyn F.* The Image of Russia and Russian–Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries. — P. 108–143.

наголошувалося на їх «російськості». На відміну від образів окремих польських вельмож (Данило Чаплинський, Ярема Вишневецький та ін.), негативні конотації яких етнічність лише підсилювала. Контакти з польською шляхтою як соціальним станом мали глибокий історичний досвід, на відміну від росіян, знайомство з якими починається лише з другої половині XVII ст. Впродовж існування Гетьманщини досвід співіснування з ними відбувався переважно в рамках відносин між місцевим населенням та представниками адміністрації, військовими. Така особливість контактів ускладнювала етнічне сприйняття росіян в текстах літописів, яке зводилося до персональних або корпоративних образів — солдатів, воєвод, чиновників тощо[72].

Одним з доказів цього є сюжет про московських воєвод, призначених царським урядом в міста автономії. Спочатку в текстах вони сприймаються як проекція царської влади, покликаної захистити Гетьманщину від зовнішнього вторгнення. Незабаром, у міру розширення воєводських повноважень і все більшого втручання у внутрішні справи автономії, вони перетворюються на ворогів, що загрожують традиційним правам і вольностям. Козацькі літописи описують картини свавілля воєводських адміністрацій, від яких страждав «вольный народ малоросийский». У «Літописі Граб'янки» опис здирств московських воєвод нагадує аналогічну картину дій поляків напередодні Хмельниччини[73]. Крім воєвод — основних фігурантів конфлікту, винуватцем його посилення визнано гетьмана Івана Брюховецького. Саме він звинувачувався в отриманні особистих майнових і владних преференцій, боярського титулу під час свого візиту в Москву в 1665 р., а натомість «древние волности малоросийские безумно уничтожил, допустил непредусмотрително быти воеводам московским во всех городех… которые господствовали с великим и недишкретным малоросийским отягощением»[74]. Повстання проти воєвод, що охопило Лівобережжя, в українських літописних текстах сприймається по-різному —

[72] У документах політичного розшуку, в яких, серед іншого, зафіксовані різного роду висловлювання про ставлення місцевого населення до «великоросів», «москалів», «людей народу московського», що перебували в Гетьманщині, також не знаходимо інших характеристик, крім як сприйняття їх носіями певних управлінських, адміністративних або військових функцій (Див. наприклад: Российский государственный архив древних актов. — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 280. — Л. 377; Оп. 1. — Д. 1042. — Л. 3; Ф. 124. — Оп. 1. 1716. — Д. 41. — Л. 5; Ф. 248. — Оп. 3. — Д. 112. — Лл. 580–588; Оп. 41. — Д. 3531. — Лл. 520–536; Оп. 29. — Д. 1766. — Лл. 14–20; Д. 1793. — Лл. 55–60).

[73] *Лазаревский А*. Опущенная из печати страница из Грабянкиной летописи // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 297–300. При издании памятника в 1854 г. цензура отбросила сюжет о воеводах.

[74] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. II. — С. 134.

від нейтрального опису фактів вигнання «москви» з міст[75] до уподібнення цих подій війні Хмельницького за відновлення прав і вольностей[76]. Однак у викладі авторів цар знаходиться поза конфліктом. Навпаки, він невдовзі дарував нові права малоросійському народу в договірних статтях, затверджених при обранні гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Подібним же чином у текстах XVIII ст. описується діяльність малоросійських колегій, що складалися переважно з російських чиновників, які керували автономією в періоди безгетьманства. Акцентування на негативних наслідках діяльності першої Малоросійської колегії (1722–1728), що полягали в «помордовании невинных людей» і жорстокій економічній експлуатації[77], супроводжується також коментарями про її ліквідацію та відновлення гетьманства. Цей акт в текстах пов'язується виключно з монаршою волею і ставиться в заслугу молодому імператорові Петру II[78]. Друга Малоросійська колегія, діяльність якої пов'язана з не меншим негативом, також була скасована волею монарха — Єлизавети Петрівни, що мала «особливую любовь к народу малоросийскому»[79].

Деструктивна роль царського уряду, його централізаторської політики відносно Гетьманщини в текстах персоналізується образами окремих особистостей. Серед них князь Григорій Ромодановський, Олександр Меншиков, Бурхард Мініх. Перший з них — персонаж сюжетів XVII ст., винуватець «бед украинских», який уособлював насильство над мирними обивателями під час військових акцій проти гетьмана Виговського[80]. Двоє інших — репрезентанти XVIII ст. — пост-полтавського періоду, позначеного подальшим занепадом української автономії. Князь Меншиков в текстах того часу — також символ жорстокості стосовно мирного населення, репресій, спровокованих виступом Мазепи, головний ініціатор і винуватець знищення міста і гетьманської резиденції — Батурина. До того ж, він опонент автономного устрою, сильної гетьманської влади, «нашей украинской отчизны недоброхот»[81]. В очах старшини — еліти

[75] Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — С. 99.

[76] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. II. — С. 96.

[77] Летописец, или описание краткое знатнейших действ и случаев [Лизогубовская летопись] // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 56.

[78] Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Упоряд. А. Бовгиря. — К., 2012. — С. 113–115.

[79] Там само. — С. 128.

[80] Літопис Самовидця. — С. 78–79; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. 1. — С. 319.

[81] [Чернігівський літопис] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. VIII. — № 147м/56. — Арк. 101 зв.

того часу, він «пирожник» і фаворит — «государев царедворец», який досяг свого статусу не знатністю й заслугами, а хитрістю і підступом. Його падіння і смерть сприймалися не без втіхи: «... Ненасытный был, однако халупою, сказуют, в холодном Березове житие скончил и сажень земли толко телу своему занял. Да и то вглубь», — писав автор «Лизогубівського літопису»[82]. Тут також присутній натяк на численні факти захоплення Меншиковим земель в Гетьманщині задля особистого збагачення.

Негативний образ Мініха, як представника адміністрації, репрезентанта держави, був пов'язаний з його зневажливим ставленням до козацьких військових формувань, що брали участь у війні з турками. Так, Григорій Покас основні звинувачення у його бік зводив до демонстрованої ним «злобной ненависти к малоросийскому народу». Саме тому Мініх, за словами автора, завдавав всіляких кривд населенню, обтяжував його непомірними військовими постоями, експропріаціями продовольства, худоби. Козаків же, що воювали під його зверхністю, фельдмаршал взагалі не вважав військом та змушував прислуговувати своїм солдатам в якості банщиків, кухарів, піддавав знущанням, «каковы пленники у самых бусурман никогда не терпят», а під час загострення бойових дій кидав їх на найнебезпечніші ділянки на вірну смерть. Опис становища козаків тут дуже нагадує аналогічну картину їхніх поневірянь під польським пануванням[83].

Контрастом діяльності кожної з названих осіб для авторів служили образи російських монархів. У XVII ст. їх представляли московські царі Олексій Михайлович і Федір Олексійович, який «любов к народу нашему имел»[84]. Пожадливі устремління Меншикова стримував цар Петро I. Доблесть і військові таланти козаків, знехтувані Мініхом, гідно оцінювалися імператрицею Анною Іоанівною[85].

Слід все ж зазначити, що Величко дозволяє собі кілька негативних характеристик на адресу царственних осіб. Так, відповідальність за розділ України по Дніпру, згідно з Андрусівським мирним договором, між Московським царством і Річчю Посполитою, він покладає в тому числі і на московського монарха. Засуджуючи його за порушення взятих на себе зобов'язань, літописець констатує: «…ласка Его Царского Величества переменилась. Отдал нас полякам, аки безсловесных ничего не ведающих скотов». Тому саме з царського дозволу «отчизна наша была разделена и

---

[82] Летописец, или описание краткое знатнейших действ и случаев [Лизогубівський літопис]. — С. 52.

[83] Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 126; Літопис Самовидця. — С. 45.

[84] Літопис Самовидця. — С. 135.

[85] Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 120.

вринута в первобытное лядское состояние»[86]. Величко також засуджує централізаторську політику Петра I, який обіцяв «такими волностями малоросиян ударствовати, яковими нихто з подданых под светом у своих монархов, не мел похвалитися. Однак з тоей обетницей удержавшись...». Замість цього цар «на чаяние Малоросии мимо древния права и волности Войска Запорожскаго и народа Малоросийского, вместо гетмана устроил Малоросийскую колегию и збори розние, нигди пред тим небивалие, уничтожил и обременил зело всех как шляхецкой козацкой яко и посполитой кондицеи сущих»[87]. До того ж, Величко дозволяв собі робити зауваження щодо деталей зовнішності монарха, що було певним проявом десакралізації: «... власов был з натури рудих, обаче всегда черно фарбуемих [о чем] мало кому сведомо…»[88].

У козацьких літописах сприйняття московського монарха і держави не тотожне їх польським аналогам. Якщо цар або імператор визнається сувереном, то ніхто з козацьких авторів не вважає Російську імперію і тим більше Московське царство своєю вітчизною, на зразок Речі Посполитої[89]. Напевно, це пояснюється тим, що з ними українців не поєднував значний період загальної історії. Річ Посполита, крім того, що включала Польщу, Литву і українські воєводства, ще й мала в своєму сеймі рівноцінне представництво земель через єдину правову систему, виборність короля, участь провінцій в політичному житті на рівні місцевих сеймиків. Відповідно поняття «вітчизна» багато в чому ґрунтувалося на цьому комплексі[90]. У російській же традиції «вітчизна» мала зовсім інше змістове наповнення — «отчина», як право володіння територією в силу династичних, спадкових прав. Подібне трактування зустрічається іноді в актових матеріалах Гетьманщини, яка іменується «отчина Его Царского Величества» для підкреслення лояльності монарху.

---

[86] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. II. — С. 298–299.

[87] Там же. — С. 519

[88] Там же. — С. 513.

[89] Сприйняття Речі Посполитої як «вітчизни» має свою наративну традицію, представлену, крім козацьких авторів, творами православних інтелектуалів — Захарія Копистенського, Феодосія Софоновича і багатьох інших (Див.: *Таирова-Яковлева Т.* «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII — начала XVIII веков // Journal of Ukrainian Studies. — 2009. — Vol. 34. — С. 453–459; *Sysyn F.* Fatherland in Early Eighteenth-century Ukrainian Political Culture // Mazepa and his time. History, culture, society / Ed. by Giovanna Siedina. — Alessandria, 2004. — P. 39–53; *Довга Л.* Поняття «отчизна» в українських проповідях другої половини XVII ст. // Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. — К., 2011. — С. 108–117.

[90] *Камінський С.А.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів (1505–1795). Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. — К., 2011. — С. 66–84.

Сприйняття Москви, Московського царства як держави варіюється від нейтрального до негативного. Події, що відбуваються безпосередньо в Московському царстві, — повстання, зміна правителів, цікавлять козацьких авторів, перш за все, в контексті історії їх власної батьківщини[91]. Перші згадки в козацьких літописах Московського царства фіксуються в сюжетах про зовнішньополітичну активність Богдана Хмельницького. Тут Московське царство — «отчина» царя, якому гетьман готовий присягнути на вірність. У «Конституції» Пилипа Орлика (1710) персона монарха недоторканна, але його держава — «Москва» часто зображується в негативному контексті. Саме держава, а не її правитель, винна в пригніченому стані автономії: «Государство Московское многими изобретенными способами усилувало права и волности войсковые собою потверженые, надвередити и до конца разрушити, а на народ волный козацкий, собою никогда незавоеваный, неволничое ярмо вложити»[92]. З Московським царством пов'язані вкрай негативні визначення: «московское ярмо», «московская неволя», «московское иго»[93].

Найбільш яскравий приклад розмежування категорій «держава» і «монарх» спостерігаємо в віршованому історичному творі авторства Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762), де відносини двох політичних суб'єктів представлені в формі персональної унії на чолі із спільним монархом. «Не тебе. Государю твоему поддалась, / При которых ты с предков своих и родилась. / Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, / Но государь твой и мой общий повелитель. / А разность наша есть в приложенных именах. / Ты Великая, а я Мала...[94]. Семен Дівович також розрізняє «своїх» і «чужих». Малоросіяни в ряді сюжетів вирізняються скромністю, на відміну від представників Великоросії, яким притаманна зарозумілість. Автор намагається підважити ті стереотипи, на основі яких багато в чому формувався образ «іншого» — жителя Гетьманщини в російському середовищі того часу. Домінантами такого сприйняття часто виступали «изменник» і «мазепинец»[95]. Дівович

---

[91] *Sysyn F*. The Image of Russia and Russian–Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography. — P. 131, 141.

[92] Пакти і конституції Української козацької держави. — К.; Львів, 2011. — С. 81.

[93] *Кононенко В*. Казацко-московские отношения в оригинале текста договоров и постановлений 1710 г. — С. 79–80.

[94] *Петров Н*. «Разговор Великороссии с Малороссией» // Киевская старина. — 1882. — Т. I. — С. 342.

[95] *Kappeler A*. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarhy of the Russian Empire // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). — Edmonton, 2003. — P. 163–165; *Бовгиря А*. «Мазепинец», «измена», «изменник» в суспільному дискурсі XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. — 2017. — Вип. 27. — С. 119–129.

устами персоніфікованої Малоросії доводить, що зрадників у великоросійській історії було набагато більше, а числом вірних своєму суверену Малоросія перевершує свою опонентку — Великоросію.

Ставлення до Росії як державі стали більш складними після ліквідації автономного устрою Гетьманщини. Наприкінці XVIII ст. Василь Ломиковскій — онук «мазепинця», генерального обозного Івана Ломиковского, пише в своїх «Припасах до малороссийской истории», висловлюючи думку багатьох своїх сучасників: «Когда родная дочь Малороссия присоединилась к матери свой Великороссии, то Россия стала страшная всем соседям и с того только времени стала восходить на верх славы и величия. Не взирая на сие, из предразсудков и зависти, обращалась с родной сестрой как мачеха с падчерицой»[96].

Таким чином, у сприйнятті росіян авторами козацьких літописів можна позначити дві складові — уявлення про власне жителів Московської держави і рецепцію цієї держави. Остання, в свою чергу, містить два компоненти: образи монархів та «государевих людей», представників адміністрації. Незначні відомості про «московитів» / «москалів» / «великоросіян» не дають достатньо інструментів для реконструкції їхнього образу як «інших» в уявленнях ранньомодерних авторів. Про нього можна лише говорити на рівні етнонімів, поодиноких відомостей про одяг, мову тощо. Образ росіян мав особливе значення в умовах інтеграційної політики імперії, яка загрожувала існуванню автономного устрою. Отже, автори творів намагалися визначати відмінність свого народу через вживання дефініцій «московские люди», «московский народ», «москали», «великоросияни».

Особливість їх сприйняття в порівнянні з іншими етносами, перерахованими в даній статті, полягає, перш за все, в низькому рівні ворожості — як представників однієї віри і суб'єктів спільної держави. При цьому негативні характеристики окремих осіб не екстраполюються на загал. Незначна обізнаність про своїх сусідів може пояснюватися порівняно недовгим періодом спільної історії і обмеженістю контактів між двома народами. Для жителів Гетьманщини і авторів образ росіян був опосередкований державою — Московським царством, Російською імперією, яка за короткий період справила значний вплив на автономні структури. Тому колективні образи репрезентантів цієї держави — воєвод, імперських чиновників, царедворців — представлені в наративах незрівнянно більше. Ці образи врівноважував монарх, рецепція якого базувалася на православ'ї й уявленнях про нього як суверена, гаранта прав і вольностей.

---

[96] [В. Ломиковский, «Припасы к малороссийской истории»] // НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 54671. — Арк. 119.

В їх основі також лежав «малоросійський концепт», вибудуваний на основі ідей про Великоросію і Малоросію як рівноправних суб'єктів, об'єднаних владою загального монарха[97]. З боку тодішньої еліти Гетьманщини цей концепт був своєрідним проявом мультилояльності, неможливої в епоху націоналізму, яка в XVIII ст. поєднувала боротьбу за автономні права та лояльність монарху.

Турки, татари («бусурмани»)

Якщо спробувати скласти рейтинг толерантності народів, найбільш згадуваних в історичних наративах Гетьманщини, то на його вершині виявляться росіяни, за ними слідуватимуть поляки, на самому ж низу рейтингу опиняться турки, татари і євреї. Для людини ранньомодерного часу питання віри, конфесії було вирішальним в конструюванні образу «іншого» Тому, наприклад, поляки, попри конфлікти, що позначали періоди спільної історії, сприймалися більш толерантно, як представники Pax Christiana, хоч і «схизматичної» її гілки. Належність же до віросповідання, альтернативного християнству, однозначно позиціонувала його суб'єкта як чужого і ворожого.

Для інтелектуалів XVII–XVIII ст. турки і татари були «іновірцями», «бусурманами», представниками ворожої релігії — ісламу, ставлення до якої сформувалося в європейській традиції набагато раніше. Образ ворога посилювався також їх приналежністю до ворожих держав — Османської імперії і Кримського ханату. Турецько-татарський світ в тогочасних уявленнях був втіленням кочового сходу — джерела постійної загрози. Його представники також були «вигідними» «іншими», які сприяли не лише усвідомленню своєї приналежності до спільноти «ми — християни», а й допомагали створенню міфологеми «ми — захисники християнства». Остання спиралася на концепцію «antemurale christianitatis», широко уживану польськими авторами XVI–XVII ст., згідно з якою Польща, Річ Посполита репрезентувалися передовим форпостом християнства на шляху ісламської загрози[98].

---

[97] Див. детальніше про концепт малоросійської ідентичності: *Kohut Z.* The Question of Russo-Ukrainian Unity and Ukrainian Distinctiveness in Early Modern Ukrainian Thought and Culture // Culture, Nation and Identities. The Ukrainian–Russian Encounter (1600–1945). — Edmonton; Toronto, 2003. — P. 70, 72, 79–80, 85.

[98] Див докладніше про побутування концепту «antemurale christianitatis» в польській і українській традиції: *Бережная Л.* «Казацкий бастион» XVII века — взгляд изнутри и снаружи // Religion und Integration im Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen. 14–17 Jahrhundert. — Wiesbaden, 2010. — S. 269–297; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 442–443; *Tazbir J.* Od antemurale do przedmurza, dzieje terminu // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. —

Ряд історичних наративів починаються або містять сюжети про перших козацьких ватажків — Предслава Лянцкоронського, Дмитра Байду-Вишневецького, Богдана Ружинського та ін. Головна їх тема — перемоги над турками і татарами: звільнення ясиру, успішні військові акції в Криму й Анатолійському узбережжі. Ця боротьба також сприяла інституціалізації козацького війська, його перетворенню з розрізнених ватаг в мілітарну силу, над якою «не возгнушались из высоких фамилий персоны быти гетманами»[99], здатну виконати функції захисників південних кордонів Речі Посполитої і всього християнства. Таким чином, концепція «antemurale christianitatis» набуває нового прочитання — крім свого основного значення, вона починає сприяти також формуванню нової ідентичності в умовах зовнішньої асиміляції. Згідно з вдосконаленою концепцією, козаки — кращі представники «народа малоросийского», за свої заслуги перед «вітчизною» Річчю Посполитою, яку вони захищають від ворогів держави і християнства, повинні отримати гарантію недоторканності своїх прав і вольностей, а також всього «малоросийского народа».

Ця ж концепція використовувалася як додатковий аргумент у відстоюванні автономних прав в умовах імперської інтеграції. У козацьких літописах акцентується увага на протистоянні козаків ісламській експансії, вони виступають як захист інтересів московського царя. Для прикладу можна навести сюжет про Богдана Хмельницького, який всіляко перешкоджав планам своїх союзників — кримського хана і турецького султана — об’єднати сили проти Московського царства. Саме позиція Хмельницького, на думку автора «Літопису Граб’янки», вберегла царство від нового вторгнення[100]. У цьому ж контексті слід розглядати опис участі козацького війська в Чигиринських війнах, кримських походах, облозі і взятті Азова, російсько-турецьких війнах середини XVIII ст.

Для авторів другої половини XVIII ст. військове протистояння з Туреччиною було не менш важливими, ніж Хмельниччина для Величка або Самовидця. Так, Максим Плиска в 1763 р. ототожнював часи повстання проти поляків і боротьбу з турками XVIII ст.: «…сии баталии совокуплены были и яко славного гетмана Малоросийского Богдана Хмелницкого, который спас Малоросию от поляков, так и сии баталии про честь и удаль росийскаго народа, храбрость и отвагу и вечную их

№ 29. — 1984. — С. 167–184; *Losson K.* Komu miła całość Ojczyzny. Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720). — Warsawa, 2013. — С. 136–139; *Knoll P.* Poland as «Antemurale Christianitatis» in the Late Middle Ages // The Catholic Historical Review. — 1974. — Vol. 60. — № 3. — P. 381–401.

[99] Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 32.

[100] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 83–84, 95.

славу с которих впервых пишу»[101]. Тема турецьких воєн присутня в більшості творів, написаних в середині — другій половині XVIII ст. Різниця між ними полягає в ступені детальності висвітлення подій. Але загальний напрям сюжету ґрунтується на двох головних аспектах. Перший з них — участь козаків у військових діях, їх доблесть, героїзм. Для авторів, які самі нерідко виступали свідками і учасниками військових дій, головним було показати незамінну і важливу роль у них підрозділів Гетьманщини. Другий аспект, на якому наголошується в текстах, полягав у висвітленні драматичних наслідків війни для господарства і населення Гетьманщини, що страждало від постійних експропріацій худоби, зерна, участі в будівництві різних фортифікаційних споруд, обтяжливих військових постоїв[102]. Зазначені сюжети повинні були служити певною реабілітацією за виступ Мазепи, а також представляти перемогу козацького війська, ефективність автономного устрою Гетьманщини, її провідну роль у військових перемогах імперії.

Турецько-татарський фактор спонукав творців історичних текстів в окремих сюжетах змінювати акценти свого ставлення до польсько-козацькому конфлікту. Він виходив за рамки власне боротьби за автономні права і вводився в контекст протистояння ісламського та християнського світів. Війна з поляками представлялася як найбільш вигідна «бусурманам», для яких будь-який конфлікт між християнами ставав «потехою немалою»[103]. Будь-які чвари в християнських державах використовувалися ними для досягнення своїх цілей[104]. Тому зусилля, спрямовані на досягнення єдності в християнському світі, сприймаються позитивно.

У козацьких літописах є місце і позитивним сюжетам сприйняття татар і турків, що становить виняток з фронтирного дискурсу. Автори, описуючи окремі події, погоджувалися ігнорувати тему одвічного протистояння християнства та ісламу лише задля єдиного — утвердження прав і вольностей. Союз Хмельницького з кримським ханом — вимушений, але абсолютно необхідний для боротьби з поляками, на що вказував сумний досвід попередніх козацьких військових кампаній[105].

У більшості текстів цей етап політики Богдана Хмельницького описується через констатацію самого факту: «орду на допомогу закликав», «з ордою поеднался». А також через інформацію про спільні воєнні дії

---

[101] Научно-исследовательский отдел рукописей Росийской государственной библиотеки. — Ф. 299. — № 552. — Л. 146 об.–147.

[102] Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 126, 146–167.

[103] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. I. — С. 451.

[104] Там же. — Т. II. — С. 477.

[105] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. I. — С. 86.

проти коронного війська. Лише в «Літописі Величка» обставинам союзу приділено більше уваги. Величко докладно описує привітний прийом Хмельницького ханом в Бахчисараї, «у котрого якаясь особливая внутрняя симпатия и прихильность ку козакам была»[106]. Хан, дізнавшись, що час посольства збігся з Великоднем, прирівняв християнське свято з «байрамом великим», сердечно привітав гетьмана і його супутників, влаштувавши їм розкішне застілля. Прощаючись, хан щедро обдарував учасників делегації та особливо Хмельницького: «Нибы сын от отца изобилно был одарен и вспоможен»[107]. Продовженням цього сюжету у Величка стало зображення привітного прийому перекопського мурзи Тугай-бея на Запорожжі[108].

Пізніше, при описі обставини іншого союзу — прийняття османської протекції Петром Дорошенком, для доказу справедливості дій гетьмана використовується прецедент Хмельницького, а також необхідність захисту «отчизны Украинской» в умовах, коли християнські монархи — польський король і московський цар — посприяли її розділу[109].

Це виключення пов’язане, перш за все, зі сприйняттям татар як союзників у боротьбі проти поляків, за принципом «ворог мого ворога — мій друг». Зміна політичної кон’юнктури, за якою послідували зрада татарами своїх союзників, закулісні переговори з поляками, дає підставу козацьким авторам визначати їх, подібно до поляків, підступними і зрадливими. На тлі татар і турків вигідно відрізнялися «ми» — вірні союзницькму обов’язку, незважаючи на втрату свого іміджу від альянсу з іновірцями.

Але навіть благородна мета, на думку авторів козацьких літописів, не могла служити достатнім виправданням дружби з мусульманами: «Нестатечная приязнь вовка с бараном, так християнинови с бусурманом»[110]. Означена цитата з «Літопису Самовидця» в цілому визначала оцінку цього сегмента зовнішньополітичної активності гетьмана Хмельницького. Для Самовидця союз з «бусурманами» протиприродний, спрямований на «спустошеніе християнства». Подальші дії гетьмана і його нових союзників проти християнської, до того ж православної Молдавської держави лише підтверджують позицію автора[111].

Величко в своєму тексті також змінює своє ставлення до недавніх союзників, описуючи їх спустошливі набіги у Правобережну Україну.

---

[106] Там же. — С. 48.
[107] Там же.
[108] Там же. — С. 54.
[109] Там же. — С. 298.
[110] Літопис Самовидця. — С. 59.
[111] Там же. — С. 60.

Для створення негативного образу татар він використовує так звану «Сатирову повість» — трансформовану поему італійського поета Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим» (1575 г.)[112]. Величко спирається на її сюжет для розкриття теми внутрішнього протистояння і громадянських воєн в сучасній йому Україні. Один з персонажів повісті — Люцифер заявляє, що «русо-хазары паче иных народов суть нам своим благочестием и рицерством тяжки и несносны». Для їх повного знищення він залучає своїх слуг. Найголовнішим і вірним серед них був хан Батий, а також диявольські підручні — «сарацини і агаряне», основним завданням яких було знищення «благочестивого» народу. Таким чином, ворожнеча з татарами набувала, крім релігійного, політичного й історичного підґрунтя. У більш яскравих формах останній аспект проявляється в листі Хмельницького до кримського хана, цитованого автором «Літопису Граб'янки». Гетьман дорікає хану за віроломство по відношенню до своїх предків — «праотцев племени нашого Козаров», яких татари «жестокими бранми в конец погубивши», донині продовжують проживати в Криму, на їх прабатьківщині[113].

Поруч з татарами — «кримськими вовками» негації удостоюються їх покровителі — турки. У «Літописі Величка» «турчин — явственный враг християнский», «прирожденную к нам имеючий злобу», «византийский смок, всегда крви христианской жаждущий», «лютейший варвар», «ненасытный змий», «фракийский смок»[114]. Визначення «вовк» і «дракон» стосовно татар і турків відноситься до польської традиції кінця XVI — початку XVII ст. Ці образи зустрічаються також в хорватській літературі того часу[115].

У текстах козацьких літописів практично відсутня інформація про турків і татар поза мілітарним контекстом. Вони майже завжди уособлюються з образом «людей війни». Незважаючи на досвід мирних від-

---

[112] Поема «Звільнений Єрусалим» (1575) була відома в Україні через польський переклад Петра Кохановського (1566–1620), який в XVII ст. витримав три видання. Існував й український переклад поеми (*Тассо Т.* Действія Кгоффреда или Іерусалиму свобожденного // Українська поезія середини XVII ст. — К., 1992). На думку В. Соболь, Величко користувався польським перекладом (*Соболь В.* «Літопис» С. Величка як явище українського бароккo. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 49).

[113] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 142.

[114] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. II. — С. 344, 358.

[115] *Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI — середини XVII ст. — К., 2014. — С. 139–141; *Mrozowski P.* Wyobrażenie wroga w dawnej Polsce w świetle średniowiecznych i nowożytnych źródeł ikonograficznych // Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach. — Warszawa, 2008. — S. 185–197; *Borowiec A.* Turcy w literaturze chorwackiej wieków dawnych // Wyobrażenie wroga w dawnych kulturach. — Warszawa, 2008. — С. 197–204.

носин між населенням Гетьманщини і Криму, ці процеси не знайшли відображення в наративах. В основному мешканці півострова, навіть мирні, — джерело поповнення «орди», що здійснювала набіги на українські землі. Військові операції запорожців зі звільнення ясиру, в тому числі і польських невільників, походи в Крим представлені в текстах акціями відплати і виконанням місії по захисту християн.

Ідентичність «бусурман» не обов'язково залежала від етнічного походження. Прийняття ісламу — «потурчення» — давало достатньо підстав для сприйняття своїх співвітчизників, колишніх православних, «іншими». Примітним в цьому контексті є фрагмент «Літопису Величка». Під час однієї з успішних акцій з Криму було виведено велику кількість невільників, що знаходилася там. Частина з них відмовилася повертатися на батьківщину «на Русь», аргументуючи це тим, що в Криму у них вже нові сім'ї. Кошовий Іван Сірко погодився їх відпустити, але потім наказав наздогнати і всіх вирубати. Стоячи над убитими, він сказав: «Простите нас, братья. Спите тут, нежели быть в Крыму между бусурманами размножатися на наши християнские головы, а на свою вечную без крещения погибель»[116].

Маркер доброзичливих стосунків з іновірцями використовувався авторами для конструювання більш рельєфного образу «антигероя». Лише Богдан Хмельницький — засновник держави, уникнув цієї долі. На міф Хмельницького як «Мойсея», «Леоніда», «Ганнібала», «Сканденберга», створений в наративних текстах, не зміг вплинути навіть факт союзу з татарами[117]. Дії гетьмана сприймалися як вимушена необхідність для досягнення благих цілей. Цей прийом широко використовувався для очорнення його наступників. Так, зневажлива оцінка політики гетьманів Івана Виговського, Івана Брюховецького доповнювалася констатацією їх присяги татарам «на братерство»[118]. Турецький протекторат гетьмана Юрія Хмельницького і його титул «Князя Сарматийского», дарований турками, давав авторам літописів достатньо підстав для засудження і саркастичних коментарів. На гетьмана Петра Дорошенка покладалася пряма відповідальність за спустошення турками Правобережжя. Сюжет про мощення іконами вулиці в захопленому Кам'янці, по якій ішов

[116] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. II. — С. 376.

[117] Див., наприклад, текст надгробної промови Самійла Зорки з «Літопису Величка»: Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. — Т. I. — С. 291–292; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 153; *Антонович М*. Характеристика Б. Хмельницького в Грабянки та Лівія // Український історик. — 1995. — № 1–4. — С. 164–165.

[118] Літопис Самовидця. — С. 78.

султан разом з гетьманом, популярний в українських текстах кінця XVII–XVIII ст.[119]

Статус жителів Гетьманщини як європейського, християнського народу, захисника християнства, його сміливості, самопожертви і доблесті конструювався за допомогою репрезентації представників ісламського світу — турків і татар. Ставлення до них в історичних текстах формувалося в рамках своєрідного фронтирного дискурсу, в якому вони — вороги християнства, а козацький малоросійський народ — перешкода на їхньому шляху. На його основі конструювалися бінарні опозиції, розмежування в яких проводилися по лінії релігії, національної приналежності. Існування цього дискурсу залишало мало шансів на створення бодай нейтрального образу, крім зображення їх ворогами. Лише зрідка цей образ затушовувався для виправдання окремих зовнішньополітичних акцій очільників Гетьманщини.

Євреї («жиды»)

Образ євреїв в історичних наративах Гетьманщини порівняно не презентативний. Він навіть не є цілком самостійним, оскільки в більшості випадків євреї в текстах зображуються в контексті причин повстання Хмельницького, аби підсилити і без того негативний образ поляків[120]. Вони, на думку творців наративів, головні винуватці усіх лих, об’єдналися з поляками з метою знищення православнго народу. Автор віршованої історії 60-х років XVIII ст. православний священик Максим Плиска, ілюструючи подібний польсько-єврейський союз, писав: «Жид и лях были як родичи побратими, / А рус як неприятель обретал меж ними»[121].

Тема «єврейської неволі» в текстах покликана надати контраст картині нестерпного становища «народа козакорускозо», коли навіть представники одного з найбільш пригноблених народів панують над ним[122].

[119] Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. — Ф. 152. — № 26. — Арк. 90 [Описание кратчайшее знатнейших действ и случаев].

[120] *Когут З.* Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 250.

[121] НИОР РГБ. — Ф. 299. — № 552. — Л. 197.

[122] Єврейський хроніст Натан Ганновер, описуючи нестерпне становище руського народу в Речі Посполитій, відмічав, що вони стали рабами не лише поляків, але і євреїв: «И так были унижены, что почти все народы, и даже тот народ, что стоит ниже всех, господствавал над ними» (Глибокий мул. Хроніка Натана Ганновера [Текст] / Наук. ред., пер. й авт. комент. Н. Яковенко. — К., 2010. — С. 14–15). В листі Б. Хмельницького до коронного гетьмана Миколая Потоцького також згадувалося про «неистерпимые кривды и презрение» от евреев (Документы Богдана Хмельницкого. — К., 1961. — С. 28).

Уявлення про євреїв-експлуататорів базувалося на фактах їх економічного посередництва між підданими станами і польськими магнатами. Останні вважали за краще усунутися від господарювання своїми обширними землеволодіннями в південно-східних воєводствах Речі Посполитої, а покладали це на єврейських управителів, до того ж даючи їм на відкуп збір податків та інших повинностей. Євреї, як зазначається в ряді наративів, користуючись своєю владою, жорстоко експлуатували місцеве населення, обкладали його немислимими поборами, винаходячи нові їх види для власного збагачення: «Жиди завжди смішляху нові данини і всі маєтки козацькі не вільні бяху...», «Жиди всегда смишляху новые дани и все имения козацкие не свободны бяху...», — відзначено в «Літописі Граб'янки»[123].

Картини економічної експлуатації, зображені в історичних творах, конструюють образ «еврея-шевлюги»[124] — хитруна, ошуканця, людини, що шукає свою вигоду, незважаючи на моральні устої. Його протилежністю є «ми» — «народ козацький / український / руський» — працьовиті, терплячі, що покірно переносять всі життєві негаразди, сподіваючись на Божу допомогу і провидіння. Читач, таким чином, підводиться до висновку про те, що війна і знищення євреїв — це справедлива відплата за перенесені страждання.

Ще одним аспектом «єврейської неволі» в текстах стали згадки про оренду євреями храмів, внаслідок чого православні мусили просити у них дозволу на здійснення церковних обрядів. Подібні сюжети присутні в творах Самовидця, Величка, «Літописі Граб'янки». Найбільш емоційно ситуацію описав Максим Плиска: «Греческая вся вера была поругана, / От поляков и жидов бридких запродана. / Не заплати жидове никто не крестился, / Без жидова ведома браком не дружился. / Без жидова ведома гроба не копати. / Без жидова ведома не волно ховати. / Жид был тогда папежем и жид ляхов фактор, / Жид до всего приводица и всего зла актор!»[125]. В окремих текстах XVIII ст. подібні сюжети містять згадку про «церковні ключі» як символ влади євреїв над духовним життям православних. Власник ключів — еврей, розпоряджався ними на свій розсуд. Від його волі залежало проведення православних обрядів і таїнств. Примітно, що будь-які факти оренди церковних споруд євреями не знаходять документальних підтверджень. Швидше за все, мова йде про виникнення цього сюжету в пізнішій наративній традиції[126].

---

[123] Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. — С. 32.

[124] Літопис Самовидця. — С. 47.

[125] НИОР РГБ. — Ф. 299. — № 552. — Л. 197.

[126] Вперше, на думку Зенона Когута, сюжет про «церковні ключі» з'являєтся в творі польського священика Павла Рушеля «Небесный фавор» (1649) (*Когут З.* Коріння

У сюжетах про «церковні ключі», попри присутність теми церковного побуту, відсутні опозиція «ми — православні» — «вони — іудеї / іновірці». Євреї, представлені тут, переслідують виключно економічний інтерес. Вони — інструмент в руках поляків, які намагалися максимально нашкодити православному народу. В історичних наративах Гетьманщини ми не зустрінемо конфессіоніму «іудей», тим більше міркувань і полемічних коментарів про співвідношення іудаїзму і християнства. Козацьких авторів цікавив лише соціально-економічний аспект спільного минулого.

У текстах літописів євреї, крім експлуататорів, постають також в ролі жертв. Більшість авторів цих творів відсторонено констатують факт знищення єврейських громад Немирова, Бару, інших українських міст. Літописці вказують при цьому на факти жорстокого опору євреїв, які опинилися в обложених містах, і віроломства поляків, які, рятуючи свої життя, часто віддавали євреїв на розправу. Для більш ранніх творів, написаних наприкінці XVII ст. людьми, які, можливо, пам'ятали події Хмельниччини, притаманні елементи засудження дій козаків та інших її учасників. Віддаючи належне цілям повстання, автори «Літопису Самовидця», «Львівського літопису», «Літопису Дворецького» характеризують Хмельниччину як війну «всіх проти всіх», жертвами якої стали представники всіх станів і етнічних груп, що населяли тоді територію України. «И гдеколвек знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди міскіе — усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх, маетности рабовали, костели палили, ксіонзов забияли, дворі зась и замки шляхецкіе и двори жидовскіе пустошили, не зоставаючи жадного цілого. Рідкій в той кріві на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил», — читаємо в літописі Самовидця[127].

Своєю чергою, історична пам'ять євреїв про ці події представлена комплексом текстів, серед яких хроніки Натана Ганновера «Пучина бездонна» (1652), Меєра з Щебжешина «Тяготи часів» (1650), численні так звані пісні плачу, складені безпосередніми свідками подій, яким вдалося уникнути долі своїх одноплемінників[128]. У них домінують віктимні і есхатологічні мотиви, заклики до авторитету священних книг, звідси і

ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 259–260).

[127] Літопис Самовидця. — С. 52.

[128] Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины») / Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. — М.; Иерусалим, 1997.

трактування подій Хмельниччини як справедливої божої відплати за гріхи свого народу і акцентування уваги на великій кількості жертв[129].

Які були джерела відомостей про євреїв? Можна припустити, що в «Літопису Самовидця» присутні особисті свідчення очевидця. Його автор — генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський (1622–1703), цілком міг бути свідком описуваних ним подій. Пізніші тексти — «Літопис Граб'янки», «Літопис Величка» та інші — базувалися на певних стереотипах в згадках про євреїв[130]. Яке було походження цих стереотипів, що визначають образи євреїв як «інших», і чи мала місце книжна або інша традиція в їх формуванні? Слід зазначити, що ми не знайдемо окремих антиюдейських трактатів, написаних в кінці XVI — на початку XVII ст. на території Київської митрополії[131]. Проте репліками проти євреїв наповнені учительні Євангелія[132] того ж періоду. Щоправда, невідомо, яких форм набувала подібна інформація в свідомості православних селян і міщан[133]. Перший трактат, що полемізував з іудейським віровченням, авторства ректора Києво-Могилянської академії Іоаникія Галятовського,

---

[129] Про формування образу православних в єврейських хроніках див.: *Шпирт А.* «Православные» в еврейских хрониках времен Богдана Хмельницкого // Studia Judaica. — 2012. — № 1–2 (29–30). — С. 77–96.

[130] На час написання цих творів євреїв в Гетьманщині практично не залишилося. Значна кількість їх загинула або ж емігрувала на Правобережжя, територію Речі Посполитої. Ті, які залишилися, пізніше змушені були покинути українську автономію в силу указів Петра І і Катерини І (ПСЗР. — Т. 7: 1723–1727. — СПб., 1830. — С. 728). Лише зусиллями гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського і особливо Д. Апостола євреям було дозволено обмежений в'їзд на територію Гетьманщини для участі в ярмарках і здійснення оптової торгівлі (*Когут З.* Коріння ідентичности. — С. 247). Єврейські торгові поселення існували в XVIII ст. і на території, контрольованій Запорозькою Січчю. Важливо відзначити, що до кінця XVII ст., в період стабілізації Української козацької держави, що намітилася за часів правління гетьмана Самойловича і особливо Івана Мазепи, євреї стали займати чільне місце в її владній ієрархії. Впливові старшинські роди Марковичі, Герцики, що входили до складу вищої управлінської еліти Гетьманщини, були єврейського походження (*Рибинський В.* До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. // Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії. — Кн. 1. — К., 1928. — С. 1–97; *Боровой С.* Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины»). — С. 226, 233–250; *Каманин И.* Евреи в Левобережной Украине в XVIII в. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — 1891. — Кн. 5. — Отд. 2. — С. 36–53).

[131] *Sysyn F.* The Jewish Factor in the Khmelnytsky Uprising // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. — Edmonton, 1990. — P. 49.

[132] Про зміст учительних Євангелій див: *Чуба Г.* Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. — Львів, 2011.

[133] *Дмитриев М.* Иудаизм и евреи в украинско-белорусской православной письменности XVI в. // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ; Львів, 2004. — С. 204.

був виданий лише в 1669 р.[134] Але його зміст, як і інших текстів, ніяк не позначився на історичних наративах, написаних в Гетьманщині. Їх автори орієнтувалися насамперед на соціальну роль євреїв в конфлікті, мало звертаючи уваги на питання віри.

Можливо, додаткове джерело інформації про євреїв слід шукати в польській традиції. Польські автори, намагаючись розібратися в причинах такого масштабного виступу, що призвів до відомих подій шведського Потопу, кровопролитної війни з Московським царством, звинувачували в цьому перш за все євреїв, чия економічна діяльність призвела до вибуху соціального і політичного конфлікту. Найбільш близьким за змістом до козацьких наративів є твір Павла Рушеля «Небесний фавор» (1649), де піднімається питання про засилля євреїв-орендарів, «рабства християн у безбожных евреев»[135]. Усі ці конотації повторюються і в козацьких літописах. Автори цих творів представляли козацтво як нову еліту, тому прагнули створити найбільш релевантний їх інтересам образ євреїв, діяльність яких вписувалася в легітимацію причин війни. До того ж, відношення козаків до євреїв не вирізнялося прихильністю задовго до її початку. Перші ознаки антиєврейських настроїв серед козаків з'явилися в 20-х роках XVII ст., коли козацтво почало сприймати себе в ролі захисника православ'я, в тому числі і від євреїв[136].

* * *

За відносно нетривалий період існування Гетьманщини як автономної держави був створений комплекс історичних наративів, які відображають основні маркери ідентичності спільноти, що мешкала на її теренах. Серед них — уявлення про територію, вітчизну, етногенетичний міф, самоназва і конструювання образу «іншого». До певної міри наративний образ «інших» відбивав реальне ставлення до них в тодішньому соціумі. Але в основному це був конструкт, спрямований на легітимацію державного устрою козацької України, в якому сюжети про кожен з етносів відігравали особливу роль і були засобом конструювання ідентичності власної спільноти.

---

[134] *Яковенко Н.* У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. — К., 2017. — С. 498; *Шпирт А.* «Мессия Правдивый» Иоанникия Галятовского // Славяноведение. — 2008. — № 4. — С. 37–45.

[135] *Дмитриев М.В.* Евреи во взглядах польского проповедника середины XVII в. Павла Рушеля // Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга. — М., 2003. — С. 59.

[136] *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — С. 252–253.

До виникнення козацьких літописів в наративній традиції попереднього періоду, яка включала в основному монастирські, церковні літописи, тема «інших» була практично не артикульована і переважно обмежувалася поділом за конфесійною ознакою. Початок революційних дій в 1648 р., подальше створення основ держави сприяли появі в дискурсі інтелектуалів того часу категорії «малоросійський / козацький / український народ». Існування і легітимність цієї «ми–групи» вимагали додаткових аргументів, в тому числі шляхом відокремлення себе від «вони–групи» — «інших». Використання їх образу в наративних текстах опосередковувалося двома факторами: як додатковий аргумент в конструюванні основних маркерів ідентичності своєї спільноти, а також для створення бінарних опозицій, які б розкривали власні чесноти і, відповідно, вади «інших».

Одним із маркерів ідентичності є етногенетичний міф. Автори літописів не лише використовували сарматську легенду поляків як аналог для творення власної хазарської версії етногенезу. Вбудовуючи початки своєї історії в сарматський міф, вони прагнули довести рівність русинів і поляків. Ідея такої рівності, втім, не означала ототожнення з поляками, а була передусім спрямована на легітимацію існування «Малоросійського козацького народу» через міф «зрадженного побратимства», доказ віроломства поляків і виправдання війни з ними. У той же час ця ідея була важливим ідеологічним підґрунтям для відокремлення себе від Москви й етногенетичних конструкцій єдиного «Славенського народу», викладених в «Синопсисі».

Іншим важливим маркером ідентичності був концепт «вітчизни». Знову ж таки, використовуючи річпосполитський досвід і аналоги, а також ідею рівноправного походження з поляками, автори текстів створили власний концепт — «вітчизна Малоросійська / козацька / українська». Його поява сприяла чіткішому відокремленню «ми–групи» від сусідів — поляків і росіян. Наявність спільного періоду історії з поляками і спільного з росіянами монарха не заперечувалися. Однак при цьому вибудовувався конструкт єдиної спільноти в межах кордонів «козацької вітчизни» — Гетьманщини. З концептом «вітчизна» тісно пов’язані уявлення про державу як політичну складову «ми–групи», які також значною мірою були опосередковані сприйняттям «інших» — в основному поляків і росіян, які асоціювалися з державами-сусідами. Наприклад, образу держави — Російської імперії, втіленому в рецепції і характеристиці окремих персоналій та інституцій, діяльність яких суперечила традиційним «правам і вольностям», протиставлялася власна держава — Військо Запорозьке / Гетьманщина з усіма її атрибутами державності. Аргументи на захист «прав і вольностей» своєї держави в текстах нерозривно пов’язані

з уявленнями про власну територію. Її репрезентація є також одним із маркерів ідентичності, який відповідно опосередкований образом «інших». Категорії «своя земля», «земля предків» в наративах незмінно перетинаються з характеристиками етносів, які несправедливо володіють або ж претендують на певні території. Мова, наприклад, йде про територіальний образ «Русі», присутній в козацьких літописах, що включає кордони Галичини, Волині, Підляшшя, якими віроломно заволоділи поляки, чи Крим, який належав колись «хозарським предкам».

Конфесія, православне віросповідання займали провідну позицію в конструюванні ідентичності «малоросійського народу» і його вирізненні від «інших». Іноконфесійність поляків, євреїв, татар давала авторам текстів додаткові аргументи для позиціонування власної спільноти як носіїв істинної віри. Гасло захисту православ'я легітимізувало війну проти «схизматиків» поляків, що поклала початок державності, а також сприяло інституціалізації козацтва як основи спільноти, її еліти. Конструкт «ми — православні / християни» наділяв її виключною місією у справі захисту від католицизму, а також форпосту європейського християнства проти експансії ісламу. Попри спільний конфесійний простір з Московським царством, козацькі автори не вважали православ'я фактором єдності з московитами, а за об'єднуючий чинник визнавали лише православного монарха.

Створення бінарних опозицій для характеристики «свого» і «чужого» — один з елементів конструювання ідентичності в історичних наративах Гетьманщини. За допомогою образу «інших» їх автори намагалися створити позитивний портрет своєї спільності. Його домінантою є образ «народу-мученика», гнобленого поляками — «слугами фараоновими», «хижими» татарами і навіть євреями — «народом, який стоїть нижче всіх». Складові цього образу дають підстави припускати прагнення його творців не лише виправдати насильство по відношенню до своїх гнобителів, а й надати йому певне сакральне, біблійне наповнення. Звідси і твердження про богообраність «козацького народу», якого Бог винагородив за смиренність. Своєрідними доповненнями до образу «народу-мученика» можна вважати такі характеристики, як скромність, безкорисливість і самопожертва, що протистоять прагненню до розкошів, жадібності, користолюбству, які приписувались полякам і євреям. Клятвопорушення, зрада, віроломство, жорстокість поляків і татар вигідно відтіняється вірністю, чесністю і милосердям, властивим «малоросійському козацькому народу». Слід також зазначити, що сама тема війни, яка домінує в історичних наративах Гетьманщини, накладає певний відбиток на образ цієї спільноти. Багато в чому він підпорядкований фронтирному дискурсу, який втілений в протистоянні з «іншими» — в

мілітарному, конфесійному, етнічному, політичному, соціальному аспектах. Саме це перманентне протистояння, виходячи зі змісту і логіки текстів, і є основним атрибутом спільноти «малоросійський козацький народ».

References

1. Antonovych M. Kharakterystyka B.Khmelnytskoho v Hrabianky ta Liviia // Ukrainskyi istoryk. — 1995. — № 1–4. — S. 164–165.
2. Berezhna L. Yak namaliuvaty voroha? «Svoi» i «chuzhi» v rann'omodernij ukrains'kij ikonohrafii // Studii na poshanu Natali Yakovenko. — Kyiv, 2012. — S. 472–488.
3. Berezhnaya L. «Kazackyj bastion» XVII veka — vzgliad iznutri i snaruzhy // Religion und Integration im Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen. — 14–17 Jahrhundert. — Wiesbaden, 2010. — S. 269–297.
4. Bovgyria A. «Mazepinets», «izmena», «izmennyk» v suspilnomu dyskursi XVIII st. // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. — 2017. — Vyp. 27. — C. 119–129.
5. Dmitriev M. Iudaizm i evrei v ukrainsko-belorusskoj pravoslavnoj pis'mennosti XVI v. // Do dzherel. Zbirnik naukovih prac' na poshanu Olega Kupchin'skogo z nagodi jogo 70-richchya. Kiïv–L'viv, 2004. — S. 204
6. Dmitriev M.V. Evrei vo vzglyadah pol'skogo propovednika serediny XVII v. Pavla Rushelya // Svoj ili chuzhoj? Evrei i slavyane glazami drug druga. — M., 2003. — S. 59.
7. Dovha L. Poniattia «otchyzna» v ukrainskykh propovidiakh druhoi polovyny XVII st. // Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii do 300-richchia Benderskoi konstytutsii 1710 r. — Kyiv, 2011. — S. 108–117.
8. Florya B. Otrazhenie religioznyh konfliktov mezhdu protivnikami i priverzhencami unii v «massovom soznanii» prostogo naseleniya Ukrainy i Belorussii v pervoj polovine XVII v. // Brestskaya uniya 1596 g. i obshchestvenno-politicheskaya bor'ba na Ukraine i v Belorussii v konce XVI — pervoj polovine XVII v. CHast' II. Brestskaya uniya 1596 g. Istoricheskie posledstviya sobytiya. — M., 1996. — S. 153–154, 170.
9. Florya B. Tema mezhkonfessional'nogo protivostoyaniya v «Letopisi» S. Velichko // Vestnik cerkovnoj istorii. — 2013. — № 3–4. — S. 259–269.
10. Kaminskyi Sulyma Andzhei. Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatokh narodiv (1505–1795). Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura. — K., 2011. — S. 66–84.
11. Kappeler A. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarhy of the Russian Empire // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945). Edmonton, 2003. — P. 163–165.
12. Knoll. P. Poland as «Antemurale Christianitatis» in the Late Middle Ages // The Catholic Historical Review. — 1974. — Vol. 60. — № 3. — P. 381–401.

13. Kohut Z. Korinnia identychnosty. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. — K., 2004. — S. 250.

14. Kononenko V. Kazacko-moskvskie otnosheniya v originale teksta dogovorov i postanovlenij 1710 g. — S. 79–80.

15. Kopelev L. CHuzhie // Odissej. CHelovek v istorii. Obraz «drugogo» v kul'ture. — M., 1993. — S. 14.

16. Korotkyi opys Malorosii (1340–1776) / uporiadnyk A. Bovhyria. — K., 2012. — S. 113–115.

17. Kravchenko V. Ivan Mazepa v ukrainskii istorychnii literaturi XVIII — pershoi chverti XIX st. // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society. — Alessandria, 2004. — S. 264–268.

18. Losson K. Komu miła całość Ojczyzny. Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720). — Warsaw 2013.

19. Mycyk YU. «Letopisec» Dvoreckih — pamyatnik ukrainskogo letopisaniya XVII v. // Letopisi i hroniki. — 1984. — M., 1984. — S. 231.

20. Nojmann I. Ispol'zovanie «drugogo». Obrazy Vostoka v formirovanii evropejskoj identichnosti. — M., 2004. — S. 76–78.

21. Plokhii S. Nalyvaikova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini. — K., 2005. — S. 148–149.

22. Repina L. «Nacional'nyj harakter» i «obraz drugogo» // Dialog so vremenem. — 2012. — Vyp. 39. — S. 10, 13.

23. Shenk F. Aleksandr Nevskij v russkoj kul'turnoj pamyati. — M., 2007. — S. 14–15.

24. Shpyrt A. «Messyia Pravdyvyj» Yoannykyia Haliatovskoho // Slavianovedenye. — 2008. — № 4. — C. 37–45.

25. Sysyn F. The Image of Russia and Russian–Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation and Identities. The Ukrainian–Russian Encounter (1600–1945). — Edmonton–Toronto, 2003. — P. 139, 140.

26. Sysyn F. The Jewish Factor in the Khmelnytsky Uprising // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1990. — P. 49.

27. Sysyn F. The Nation of Kain: Poles in Samijlo Velychko's Skazanniye // Sinopsis. A Collection of Essayess in Honor of Zenon E. Kohut. — Edmonton–Toronto, 2005. — P. 447–454.

28. Sysyn Frank. Fatherland in Early Eighteenth-century Ukrainian Political Culture, in: Mazepa and his time. History, culture, society. Ed. by Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. — P. 39–53.

29. Tairova-Yakovleva T. «Otechestvo» v predstavleniyah ukrainskoj kazackoj starshiny konca XVII — nachala XVIII vekov // Journal of Ukrainian Studies. — 2009. — Vol. 34. — S. 453–459.

30. Tairova-Yakovleva T. Vol'nosti shlyahetskie i kazackie: ot otchizny «Rech' Pospolitaya» k «otchizne nashej malorossijskoj» // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. — Białystok, 2012. — S. 197.

31. Tazbir J. Od antemurale do przedmurza, dzieje terminu // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — № 29. — 1984. — C. 167–184.

32. Yakovenko N. Braty/vorohy abo poliaky ochyma ukraintsia XVII−XVIII st. // Nezalezhnyi Kulturolohichnyi Chasopys «I». — 1997. — № 10. — S. 157.

Yakovenko N. Narys istorii seredn'ovichnoi ta rann'omodernoi Ukrainy. — Kyiv, 2005.

33. Yakovenko N. U poshukakh novoho neba. Zhyttia i teksty Yoanykiia Galiatovskoho. — K., 2017. — S. 498.

Andrii Bovgyria

THE IMAGE OF "OTHER" IN HISTORICAL NARRATIVES OF HETMANATE (XVII–XVIII C.)

The construction of the «other» image is one of the markers of the identity of the community that exists along with the mental geography, ethnogenesis, pantheon of heroes and antiheroes, self-name and so on. In the Ukrainian historical narratives of the late XVII–XVIII centuries the division into «own» and «strang» took place in the context of a military or social confrontation. Consequently, most images are dominated by conflict and antagonistic features that contrast with the positive characteristics of «itself». The article analyzes the classic Cossack chronicles in order to find out how they represent the closest neighbors of the Hetmanate or representatives of ethnic minorities within its borders. It has been found out that the narrative image of each of the nations — Poles, Russians, Jews, Tatars played a role in constructing certain aspects of the identity of the community «Cossack Little Russian people».

Keywords: *Hetmanate, image of «other», identity.*

Археологія

УДК 94(477.43/.44):902/904«Коріатовичі»

Дмитро Ващук
кандидат історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)
e-mail: dvashchuk@ukr.net
Ігор Старенький
кандидат історичних наук,
Кам’янець-Подільський державний
історичний музей-заповідник
(Кам’янець-Подільський, Україна)
e-mail: starenkiy_igor@ukr.net

Кам’янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних археологічних знахідок

Статтю присвячено історії м. Кам’янця-Подільського за правління князів Коріатовичів. Предметом інтерпретації стали археологічні матеріали другої половини XIV ст. з розкопок на вулиці Зарванській, 7/1 у 2015 р. Зокрема, подано аналіз керамічного комплексу, стратиграфію нашарувань, Історичну довідку про ділянку, на якій проведено розкопки.

Ключові слова: *археологічний матеріал, кераміка, розкопки, Кам’янець-Подільський, Велике князівство Литовське, князі Коріатовичі.*

Обставини появи на теренах Поділля онуків литовського князя Гедиміна — князів Коріатовичів — на сьогодні точно не з’ясовані. За версією Я. Куртики, це сталося внаслідок військового походу польського короля Казимира III у 1349 р.[1] Такої ж думки дотримується і сучасний дослідник В. Михайловський, який стверджує, що завдяки приходу Коріатовичів на Поділля «співпраця з польським королем Казимиром III та Людовіком Угорським закріпила західний вектор політики князівства»[2]. Утім, на наш погляд, така точка зору є слабо аргументованою, оскільки наприкінці 40-х — у 50-х роках XIV ст. цей регіон під

[1] *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1 połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. — Kraków, 2000. — T. I. — S. 13.

[2] *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К., 2012. — С. 75.

назвою Улус Курумиши перебував у складі Золотої Орди. І лише внаслідок переможної Синєводської битви 1362 р.[3] князі Коріатовичі остаточно утверджуються як володарі князівства, а їхня влада поширюється на весь колишній улус, що і визначило географічні межі краю[4]. Це підтверджується й літописною згадкою: «со князя великого Олгирдивым презволеньем и с помочию Литовской земли»[5]. Саме це дозволило Коріатовичам, на думку С. Полєхова, завершити «звільнення Поділля від татарської влади... і за угодою з місцевою адміністрацією (отаманами) укняжитись там»[6].

Правлячи на Поділлі, князі Коріатовичі чимало зробили для розбудови й укріплень міст та містечок. На це досить переконливо вказував літописець: «И на первое нашли собе твержю на реце на Смотричи, а в другом месте были черницы в горе, а в том месте наредили город Бакоту… И посекши лес город муровали Каменец, и с того вси Подолски городы уморовали и всю землю Подолскую осели»[7]. Це свідчення дає нам підстави припустити, що одними з перших збудовано замки у Смотричі, Бакоті й Кам'янці. На думку Ю. Сіцінського, «брати Коріятовичі, занявши Поділля, так поділили цю країну межи собою: Юрій взяв Кам'янець і його округу, Олександр — Смотрич з округою, Костянтин — Бакоту, давню столицю Пониззя, а Федір — Червоногородську округу»[8].

Першою резиденцією, найімовірніше, був Смотрич, а з 70-х років XIV ст. центром Подільського князівства став Кам'янець. У ньому, як свідчать сучасні археологічні дослідження, ще з кінця XII ст. існували

---

[3] Докладніше про цю подію див: *Черкас Б.* Синьоводська битва 1362 року: історичний нарис. — К., 2012. — 127 с.; *Його ж.* Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). — К., 2014. — С. 181–203.

[4] Також припускається можливість існування договору між великим князем литовським Ольгердом і фактичним правителем однієї з частин Золотої Орди Мамаєм, згідно з яким литовський господар отримав контроль над містами й територією Поділля, південної Київщини, Чернігово-Сіверщини та колишнього Переяславського князівства (*Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 103).

[5] Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — М., 1980. — Т. XXXV. — С. 66.

[6] *Полехов С.* Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь. — 2014. — № 2 (56). — С. 49.

[7] Супрасльская летопись. — С. 66.

[8] *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви / Упоряд. Д. Ващук, М. Мошак. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 51.

оборонні укріплення як на території фортеці[9], так і на кам’яному острові[10]. Це, власне, і полегшило князям розбудовувати місто.

У сучасних дослідженнях увага вчених найбільше прикута до історії фортеці. Згідно з дослідженням Р. Майора, Кам’янецький замок-фортеця в середині XIV — першій третині XV ст. мав шість кам’яних башт. Три з них були на західному боці: Денна, Західна й Стара Рожанка. Саме вони формували давньоруський дитинець і з’єднувалися між собою кам’яними стінами. У середині замкнутого периметру біля західного кам’яного муру розташовувалася овальна башта-донжон. Ще дві вежі — Чорна та Папська — стояли в східній частині замкового подвір’я. На відміну від напільної західної кам’яної частини замку, південна, північна та східна ділянки, за винятком двох мурованих башт, складалися з дубових заборол, розташованих на невисокому земляному валу. У східній та західній частині замку існували дві брами — Стара Польна (Замкова) та Міська, ще одна в кам’яному дитинці. У середині замку розміщувалися військові, адміністративні, господарські та сакральні споруди. Площа дитинця становила 600 м^2, а замку в цілому — 6000 м^2[11].

Водночас, зважаючи на брак джерел та недостатність археологічних досліджень, повсякденна історія міста, окремі аспекти його забудови є мало вивченою темою. Частково цю прогалину заповнює монографія М. Петрова. Незважаючи на те що його дослідження починається із 30-х років XV ст., учений звернув увагу й на другу половину XIV ст. Зокрема, аналізуючи забудову міста, він зазначав: «Формування та розпланування міського майдану в Кам’янці у XIV ст. здійснювалося на основі як місцевих, так і західноєвропейських містобудівних норм… Пізніше ці норми запозичали литовці…»[12]. Схожу думку висловила й О. Пламеницька: «Литовський період мав для Кам’янця доленосні наслідки в усіх сферах його життя… Першу містобудівну регуляцію було здійснено Кор’ятовичами в др. пол. XIV ст. за європейськими взірцями, виходячи з яких

---

[9] *Виногродська Л., Болтанюк П.* Елементи фортифікації північного бастіону Старого замку Кам’янець-Подільського // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров’я: Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Кам’янець-Подільський, 2012. — С. 126–130.

[10] *Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В.* Історія розвитку вірменського бастіону // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров’я. — С. 152–157.

[11] *Майор Р.* Кам’янець-Подільський замок у середині XIV — першій третині XV ст.: гіпотетична реконструкція // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров’я: збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Кам’янець-Подільський, 2017. — С. 162–169.

[12] *Петров М.* Місто Кам’янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. — Кам’янець-Подільський, 2012. — С. 138–139.

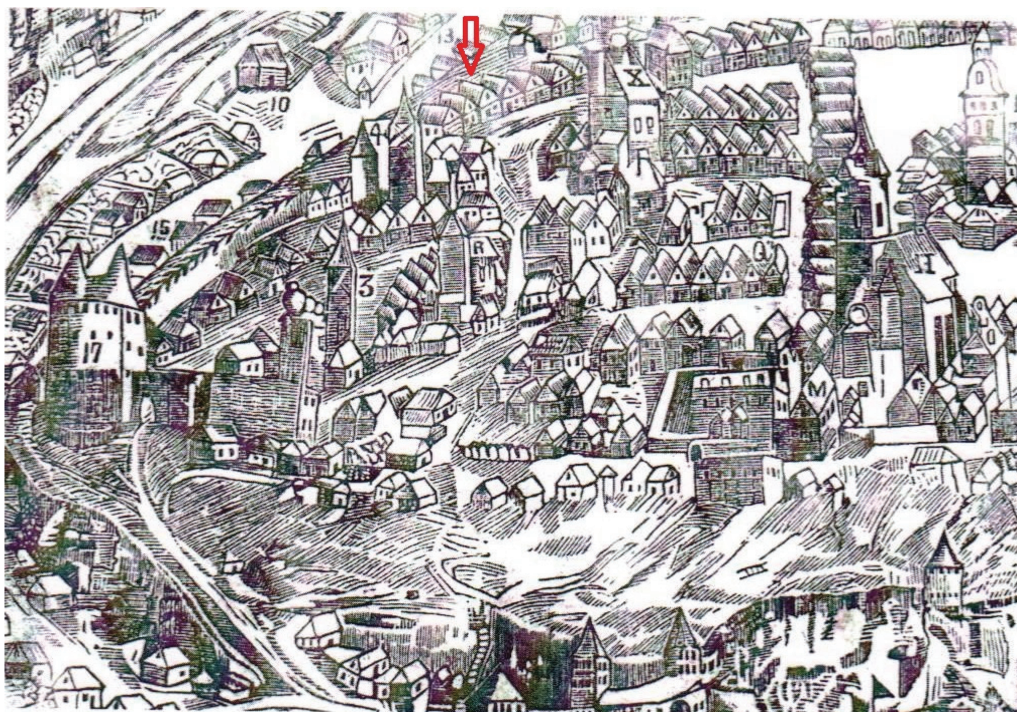
забудова отримала типові парцеляційні риси»[13]. Значною мірою висновки обох дослідників базуються на письмових джерелах та збережених пам'ятках архітектури, однак археологічний матеріал другої половини XIV ст. з об'єктивних причин практично не використовується. Відтак наша публікація базується на артефактах із охоронних археологічних розкопок 2015 р. по вулиці Зарванській, 7/1 (мал. 1), й певною мірою ми маємо намір заповнити цю прогалину.

Мал. 1. Позначення ділянки дослідження на опорному історико-архітектурному плані міста

[13] *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний — раннньомодерний час). — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 178.

Найдавніше зображальне джерело, яке дає уявлення про забудову міста, — мідьорит Кипріяна Томашевича 1673–1679 рр. На ньому східну сторону сучасної вулиці Зарванської показано у вигляді однотипної одноповерхової житлової забудови (мал. 2).

Мал. 2. Мідьорит Кипріяна Томашевича 1673–1679 рр.

На плані 1773 р. видно, що на досліджуваній ділянці на вулицю Зарванську виходило дві прямокутні споруди, а на вулицю Довгу — одна, витягнута вздовж східної межі ділянки. Ще один будинок знаходився в глибині ділянки (мал. 3). Аналогічну ситуацію зафіксовано на планах міста 1840 р. (мал. 4) та 1861 р. (мал. 5).

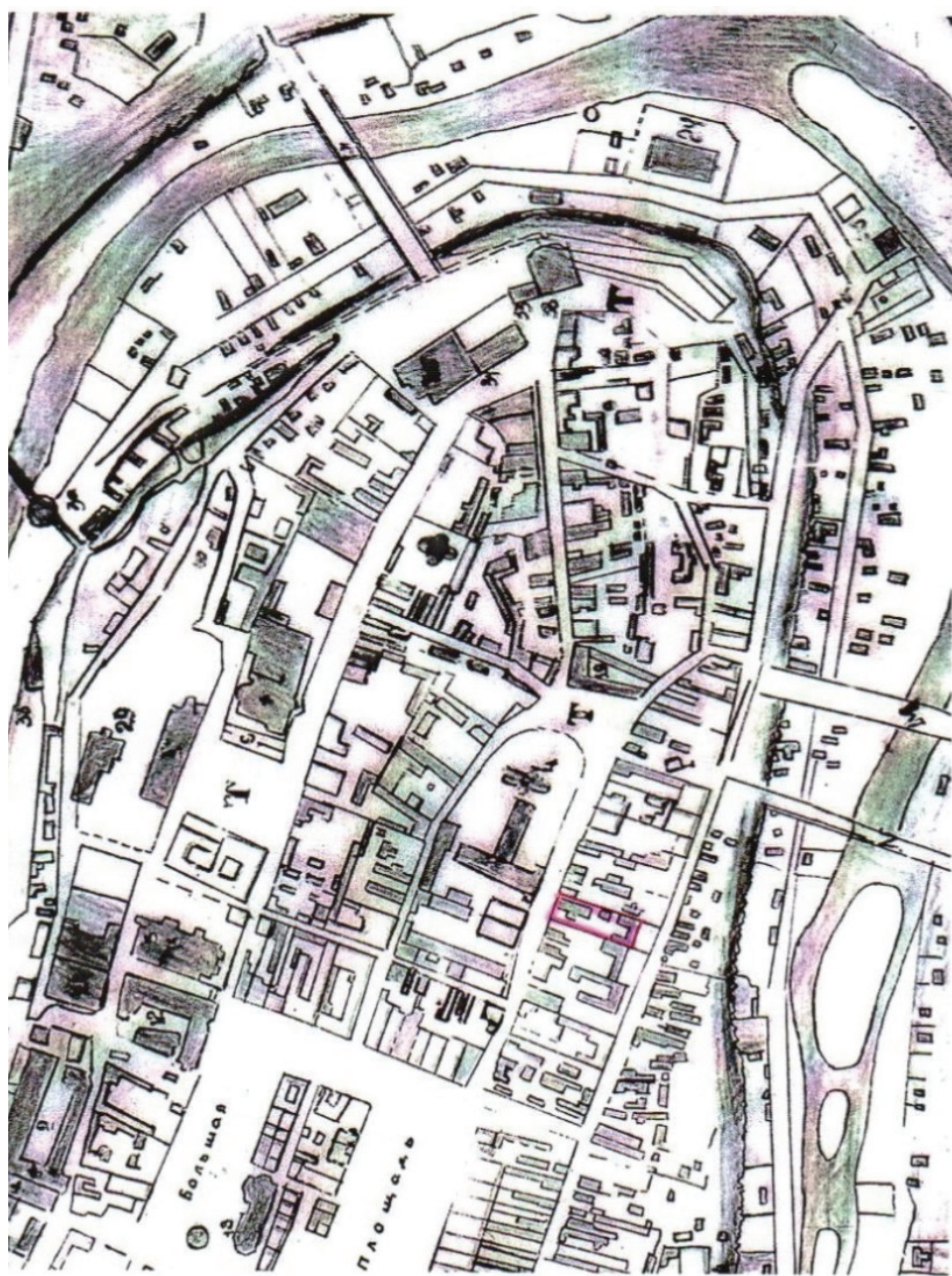
На плані міста 1930-х років на досліджуваній ділянці показано кілька споруд. У східній частині будівлі зображено чотириповерхову споруду, яка виходить на вулицю Довгу. Із західного боку споруди відображено прибудову. Уздовж північної межі садиби розташовувалася одноповерхова будівля. У західній частині будівлі містилась двоповерхова споруда з проїздом, яка виходила на вулицю Зарванську (мал. 6).

Мал. 3. Фрагмент плану міста 1773 р.

Мал. 4. Фрагмент плану міста 1840 р.

Мал. 5. Фрагмент плану міста 1861 р.

Мал. 6. Фрагмент плану міста 1930-х років

Згадка про цю місцину, датована 1915 р., є у монографії О. Прусевича «Кам'янець-Подільський. Нарис історичний». Зокрема, у переліку готелів міста згадується готель 2-го класу «Бристоль», який розміщувався саме тут[14]. У Національному історико-архітектурному заповіднику «Кам'янець» зберігається інвентарна справа «Про здачу в оренду готелю "Бристоль"». Зокрема, до встановлення більшовицької влади в регіоні заклад належав Г. Гольденбергу та його спадкоємцям. Після 1920 р. будівлю націоналізовано, але колишнім власникам було дозволено її орендувати. Так, у 1922 р. Зусь Гольденберг звернувся до міської влади з проханням здати йому в оренду житлові приміщення та готель[15]. Згідно з договором, відділ Кам'янець-Подільського комунального господарства передав З. Гольденбергу будівлю в оренду на період 1922–1924 рр.[16] Проте З. Гольденберг переуступив право на оренду І. Акерману, який зобов'язався протягом 1923 р. зробити ремонт. Роботи повністю завершено в 1924 р.[17] Кілька приміщень у будівлях займали магазини кам'янчан Зака й Лахмана[18]. У 1925 р. договір на оренду з І. Акерманом продовжено ще на один рік. Оскільки в договорі готель «Бристоль» називався колишнім, то можна припустити, що на цей час він вже не функціонував, а в приміщенні розташовувалися житлові квартири та магазини[19]. Того ж 1925 р. І. Акермана заарештували. Сестра Гольденберга Діна Зак звернулася до Окружного місцевого господарства з проханням надати їй домоволодіння в оренду[20]. Проте садибу передано житловому кооперативу «Робос»[21]. Пізніше (20 травня 1927 р.) місцева влада у зв'язку з катастрофічною нестачею готелів у місті намагалась відновити профільну діяльність «Бристолю»[22].

В інвентарній справі домоволодіння міститься схематичний план ділянки. Садиба розташовувалася між вулицями Зарванською (на той час Раковського) та Довгою (Рози Люксембург). Літерою **А** позначено майже квадратний будинок, що виходив на вулицю Довгу. Літерою **Б** позначено прямокутний будинок, що виходив на вулицю Зарванську. Літерами **а** і **б**

---

[14] *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. — Kijów; Warszawa, 1915. — S. 127.

[15] Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», інв. спр. 246: Інвентарна справа на домоволодіння по вулиці Троїцькій, 14. Про здачу в оренду готелю «Бристоль», арк. 2.

[16] Там само. — Арк. 13.

[17] Там само. — Арк. 46.

[18] Там само. — Арк. 49.

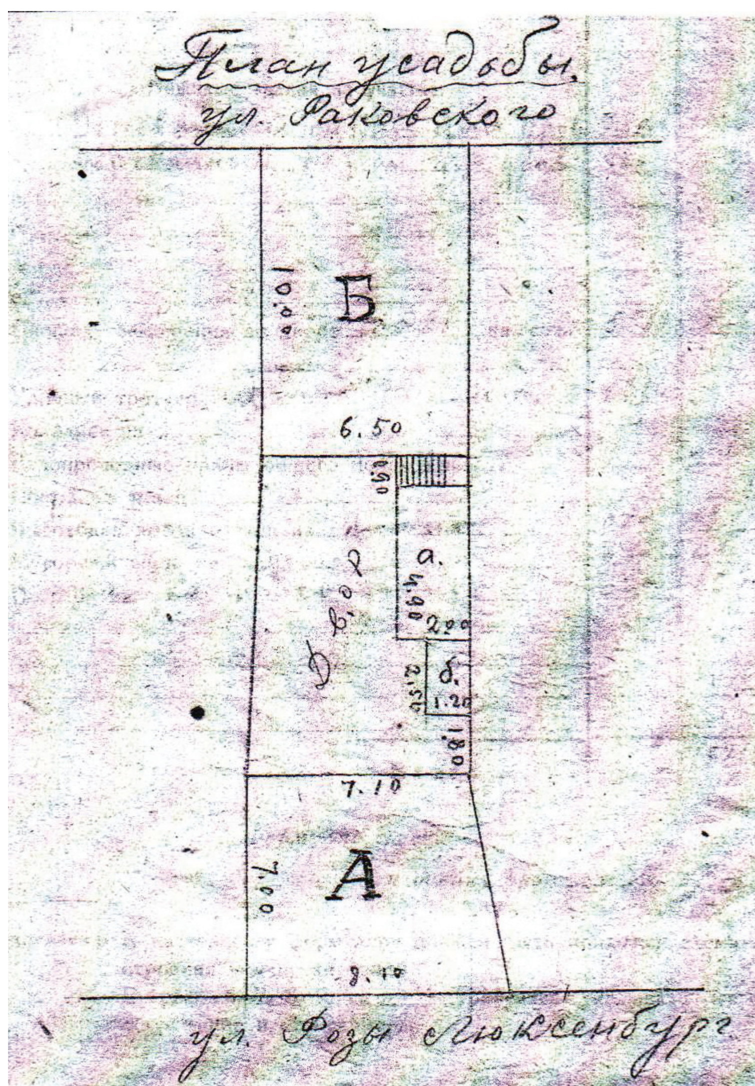
[19] Там само. — Арк. 57.

[20] Там само. — Арк. 91.

[21] Там само. — Арк. 92.

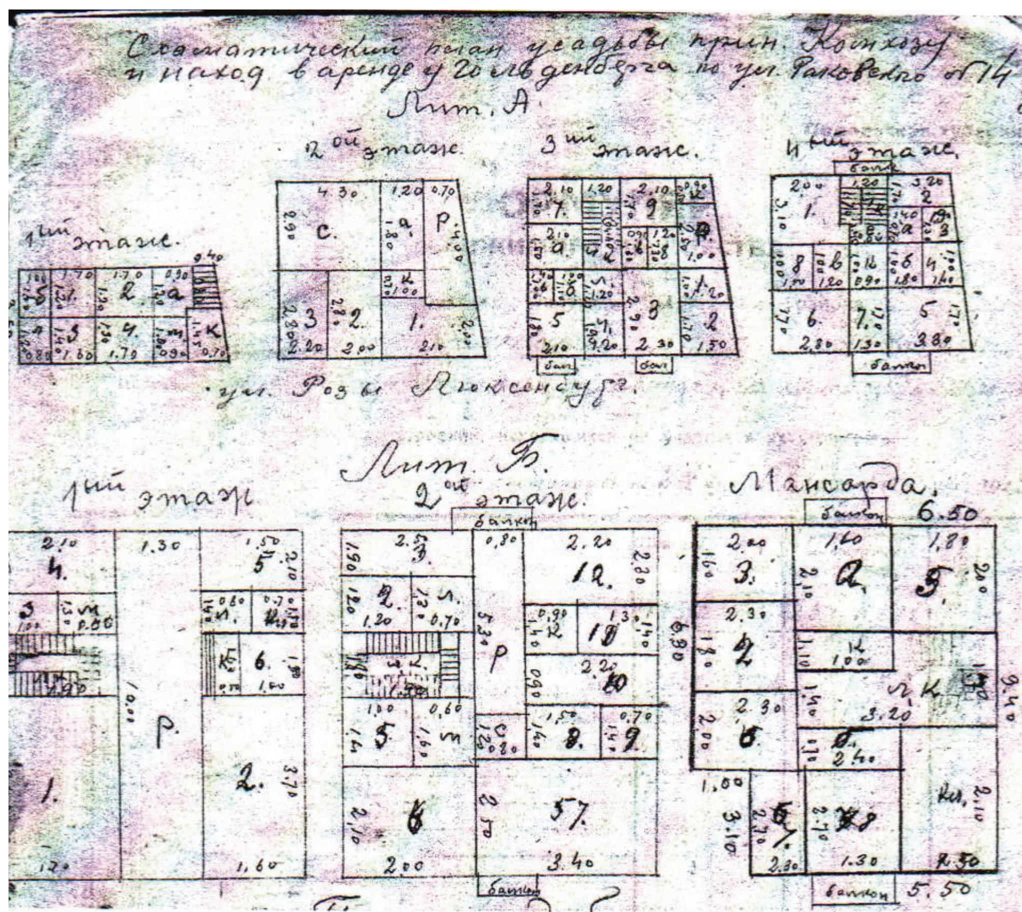
[22] Там само. — Арк. 134.

позначено господарські будівлі уздовж північної межі садиби. По центру садиби знаходився просторий двір (мал. 7).

Мал. 7. План садиби 1920-х років

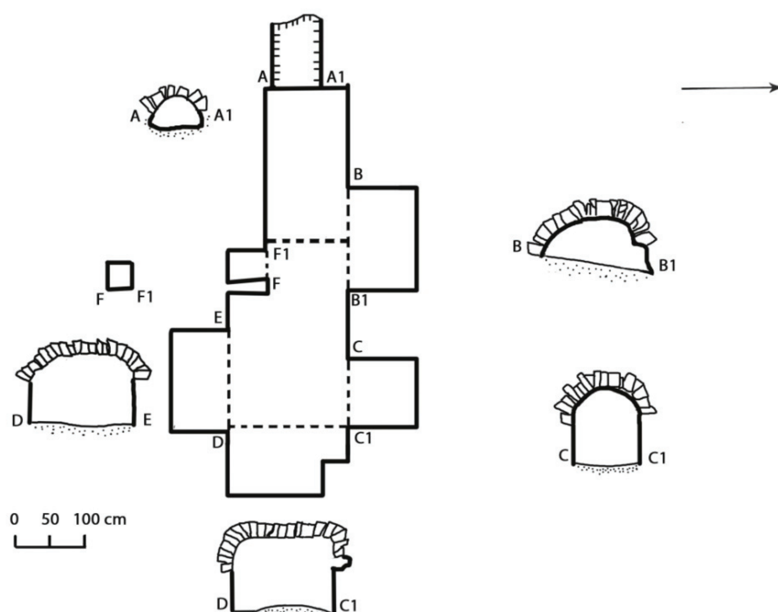
Будинок під літерою **А** мав чотири поверхи та секційне планування. Площа першого поверху була меншою за інші, оскільки він розташовувався на рельєфі. На третьому поверсі з боку вулиці Довгої показано два балкони, на четвертому — один. Будинок під літерою **Б** мав два поверхи із мансардою і секційне планування. Другий поверх та мансарда мали по два балкони, які виходили на вулицю Зарванську та у двір (мал. 8).

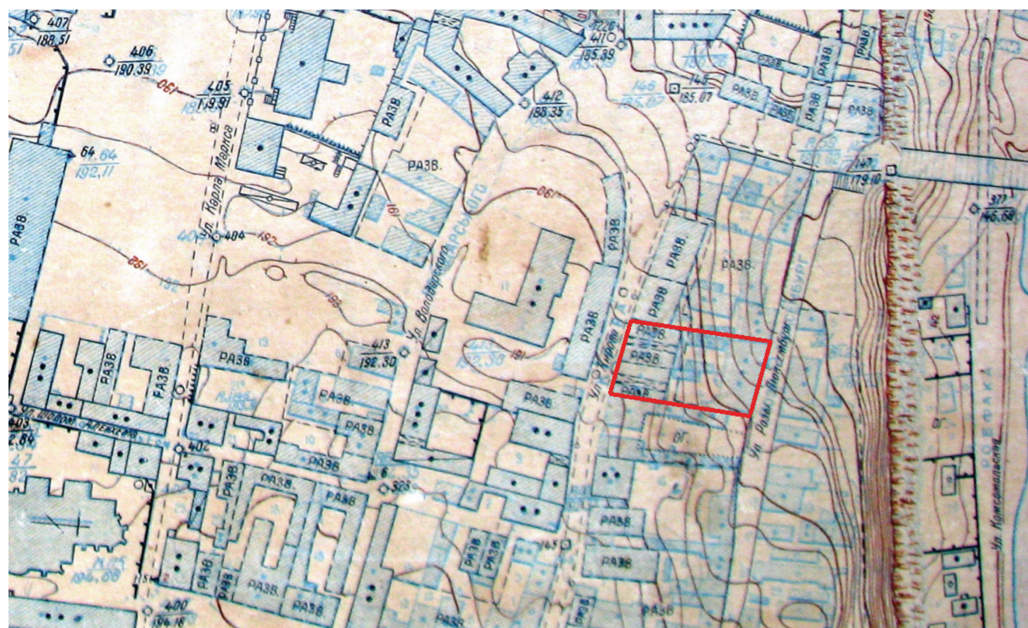
Мал. 8. Схематичний план садиби першої половини 1920-х років

На 24 серпня 1925 р. двір складався з чотириповерхового будинку, що мав 24 кімнати, 9 кухонь, 4 передпокої та 1 комору, а також триповерхового будинку, котрий складався з 22 кімнат, 2 кухонь, 4 передпокоїв, 2 коридорів з одним проїздом та 2 комор. Під триповерховим будинком знаходився склепінчастий підвал з двома приміщеннями. Цікаво також, що під будинком було щонайменше два рівня підземель. Під час будівельних робіт у 2015 р. у котловані було виявлено другий підземний поверх (мал. 9).

Інформація про будівлю після Другої світової війни відсутня. Згідно з планом міста 1948 р. маємо інформацію про те, що забудову на цій ділянці зруйновано, що, найімовірніше, могло статися під час авіабомбардувань 1941 р. (мал. 10).

Мал. 9. Картографування підземелля (Автор Павло Нечитайло)

Мал. 10. Фрагмент плану 1948 р.

У ході археологічних досліджень у 2015 р. на описаній ділянці виявлено культурний шар другої половини XIV ст.*, що відповідає періоду правління князів Коріатовичів. У траншеї № 1, яка мала ширину 2 м та довжину 18 м, шар зафіксовано в квадратах № 1, 4, 5, 6. У квадраті № 1 шар залягав на глибині 0,6–0,8 м. Представлений він сірим ґрунтом з вуглинками й домішками глини та горілим шаром. У квадратах № 5 та 6 шар містить сірий ґрунт з вуглинками (мал. 11).

Мал. 11. Заглиблена в материк споруда у квадраті № 5 траншеї № 1

---

* Висловлюємо вдячність доктору історичних наук, професору, заступнику генерального директора з наукової роботи Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника С.В. Пивоварову за уточнення хронології керамічних виробів.

Тут же було виявлено викид печі та край заглибленої споруди. Очевидно, що це лише фрагмент культурного шару XIV ст., який у XVII ст. пошкоджено будівництвом заглибленої в материкову породу споруди. У квадраті № 4 шар залягав на глибині 1,2–1,4 м і також врізаний у материкову породу. Таким чином, можемо припустити, що в квадратах № 4, 5 та 6 знаходилася споруда другої половини XIV ст. (можливо, житлова)[23], площу якої було перевикористано в XVII ст. На жаль, більшу частину квадрату № 3 пошкоджено сучасною будівельною траншеєю. Відповідно повністю зруйновано культурний шар, який продовжувався з квадрату № 4 (мал. 12).

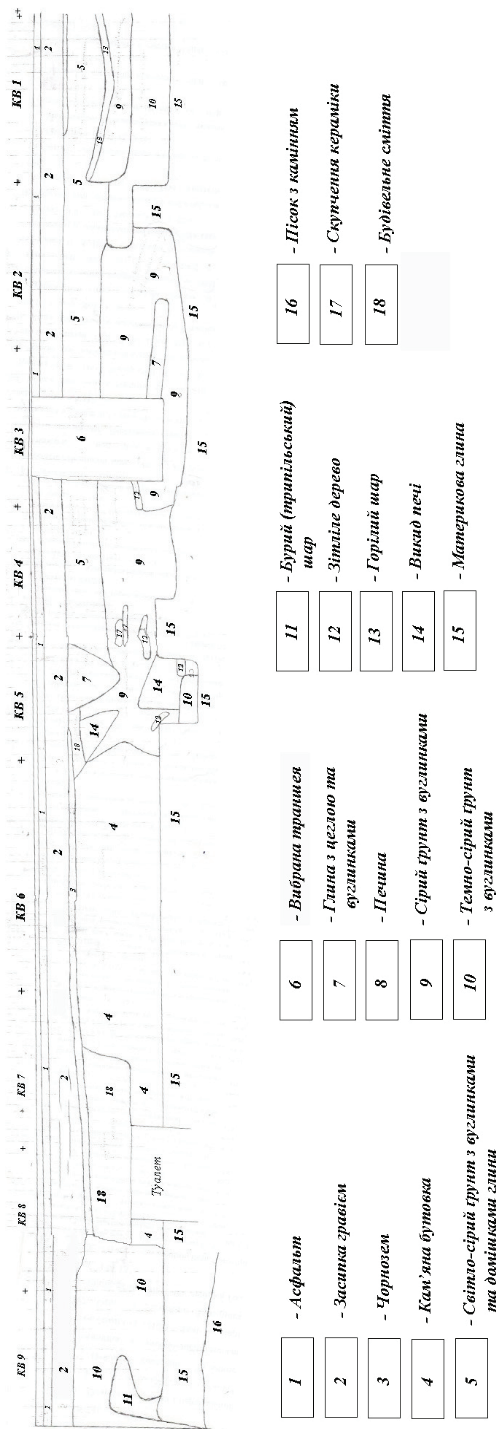
Що стосується траншеї № 2, то тут матеріал зафіксовано у квадратах № 2 та 3 на глибині від 0,8 до 1,3 м (мал. 13). Шар — сірий ґрунт, який є нижнім шаром заповнення споруди. Тобто, на цьому місці у другій половині XIV ст. могла знаходитися заглиблена в материк будівля, призначення якої, на жаль, наразі важко встановити. (мал. 14).

На окресленій ділянці було знайдено 45 фрагментів керамічних виробів. Характерною ознакою кераміки другої половини XIV ст. є погіршення їхньої якості порівняно з посудом давньоруського часу. При цьому форма цих виробів часто нагадує давньоруську. Виготовлений на ручному гончарному колі, такий посуд має нерівну поверхню, а глиняне тісто містить грубі домішки шамоту, жорстви та крупного піску. В археологічній літературі його, зазвичай, позначають як посуд «архаїчної» групи[24].

---

[23] Існування житлових споруд у Кам'янці підтверджується письмовими джерелами. Зокрема, у грамоті Юрія та Олександра Коріатовичів міщанам Кам'янця від 7 січня 1374 р. читаємо: «A co się kiedy stanie, żeby ktory człowiek zmarl, *y z domu* (курсив наш. — *Авт.*), y z żony, y z dziećmi, woyt i mieszczanie dzierżać maią *ten dom* (курсив наш. — *Авт.*) do roku y sżesć niedziel, a niczego z *tego domu* (курсив наш. — *Авт.*) nieruszać, aż abo się naydzie iaki Potomek, abo iego Plemię za ten Rok y sżesć niedziel. Nieznaydzieli się nicht anie jego Plemię, tedy *ten dom* (курсив наш. — *Авт.*) wziąść na Kniazia, to iest: na iego woli będzie, kogo zechcę w *ten dom* (курсив наш. — *Авт.*) posadzi» (Державний архів Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, спр. 1631: «Про межі міста Кам'янця-Подільського і з суміжними володіннями і державними селищами. Том 1. Почато 24 листопада 1799 р. Закінчено 11 червня 1800 г. На 130 аркушах», арк. 20 зв.).

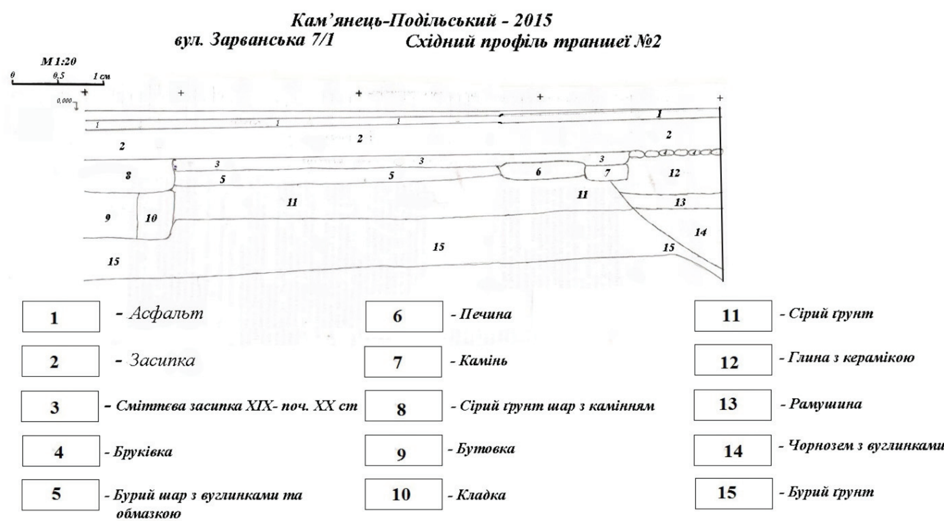
[24] *Оногда О.* До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Археологічні студії. Магістеріум. — К., 2007. — Вип. 27. — С. 70–74.

Мал. 12. Стратиграфія південного профілю траншеї № 1

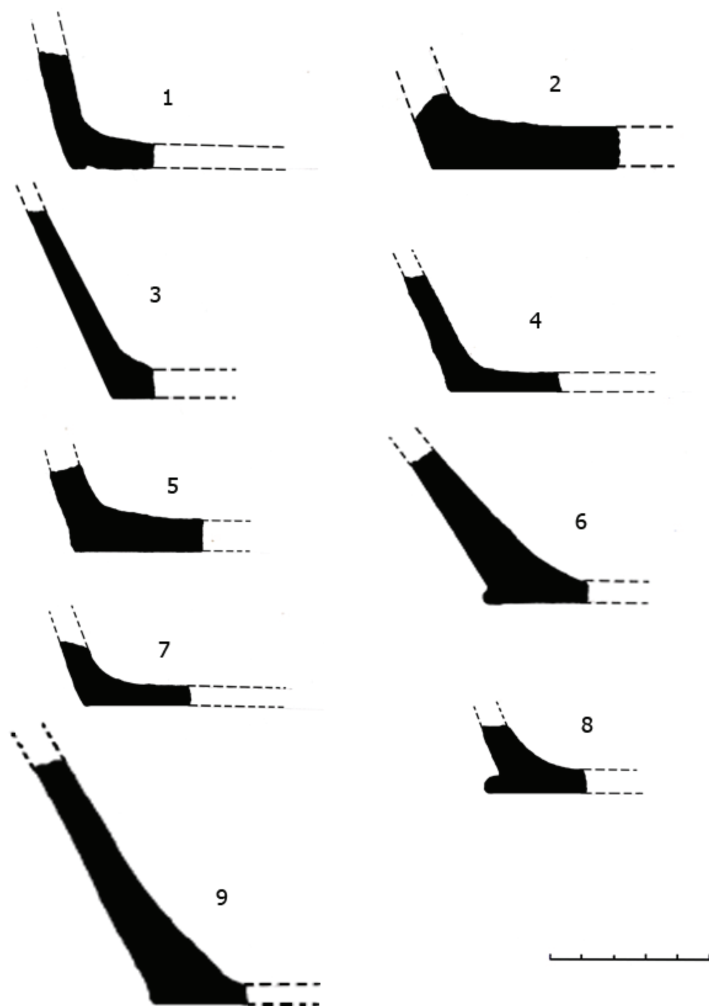

Мал. 13. Нашарування у квадраті № 2 траншеї № 2

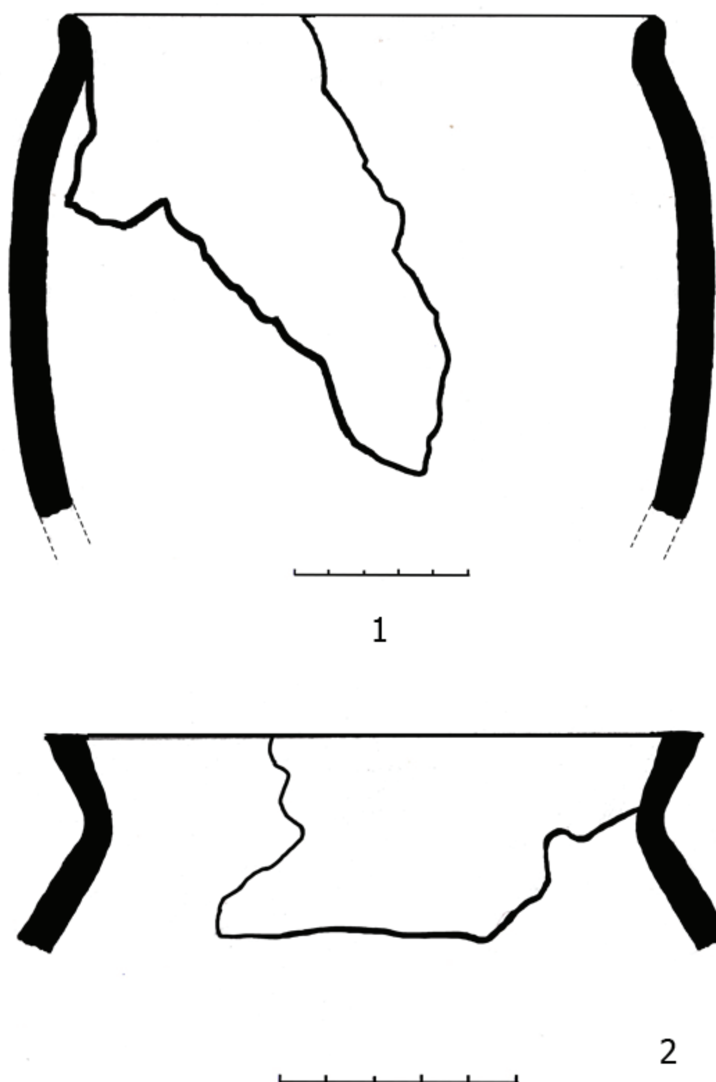
Мал. 14. Стратиграфія східного профілю траншеї № 2

За кольоровим діапазоном кераміку забарвлено від світло-коричневого до темно-сірого та чорного кольорів. Артефакти складаються з фрагментів горщиків та одного фрагменту миски. Денця представлено дев'ятьма фрагментами. П'ять з них мають кут відходу стінки від денця 30° (мал. 15: № 1, 2, 4, 5, 7), інші чотири — 45° (мал. 15: № 3, 6, 9). Діаметр денець — у діапазоні 10–13 см. Цікавим видається фрагмент денця кубка чорного кольору діаметром 5,5 см (мал. 15, № 8).

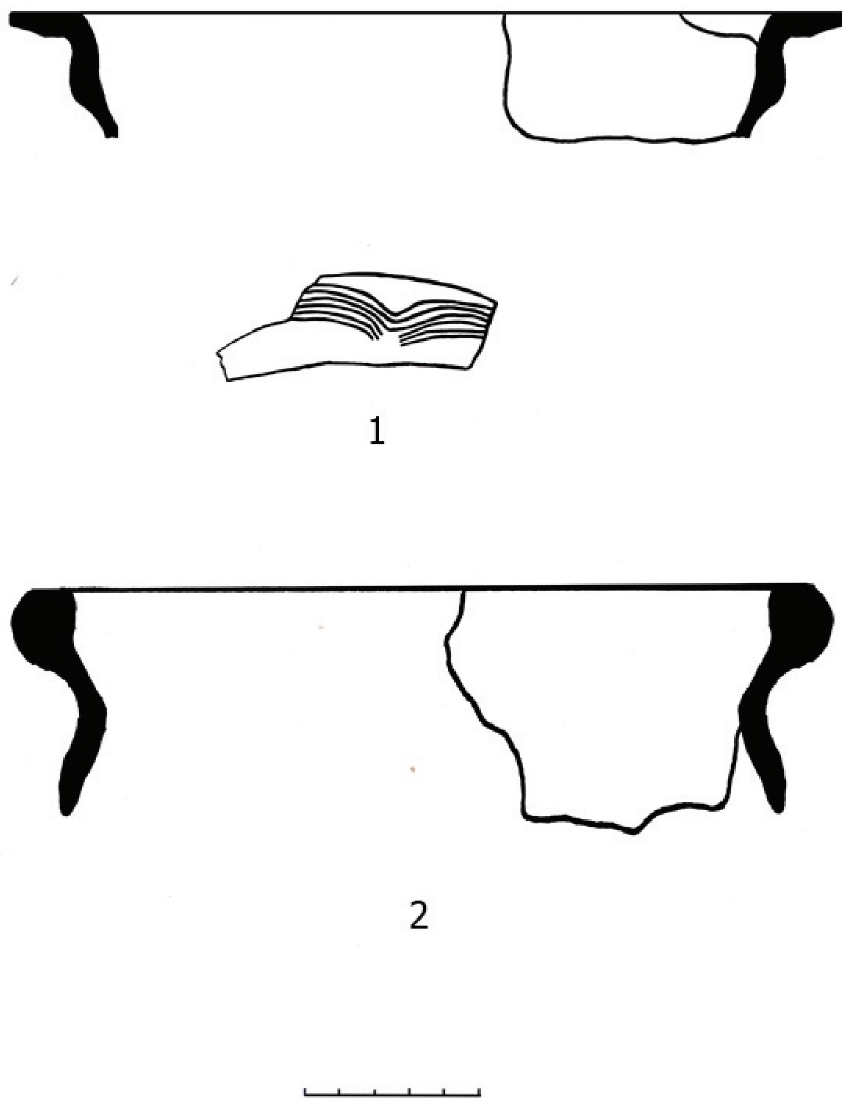
Мал. 15. Фрагменти денець горщиків

Крім того, було зібрано колекцію вінець горщиків, які дають змогу реконструювати діаметр та їхній загальний вигляд. Один з них від горщика банковидної форми. Вінце заокруглене, плавно відігнуте назовні (мал. 16, № 1).

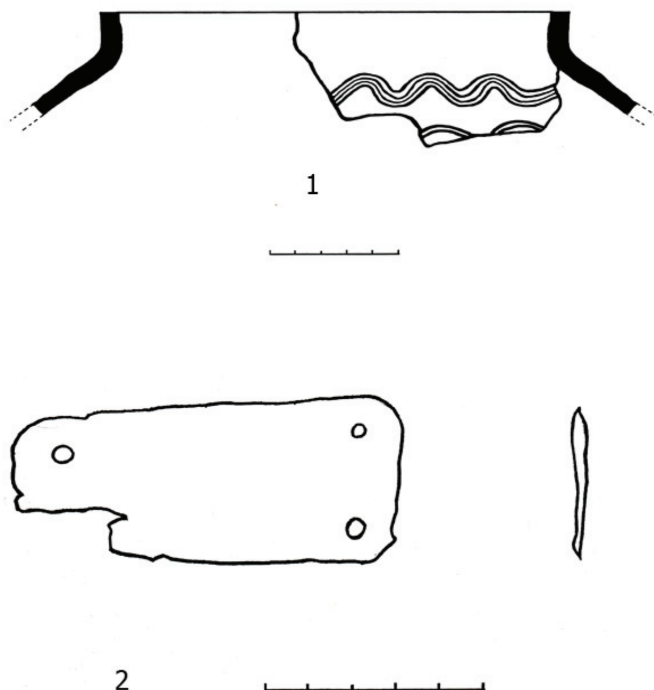
Мал. 16. Фрагменти горщиків

Ще одне вінце підквадратної форми темно-коричневого кольору, вигин під кутом 30° (мал. 16: № 2). Наступне вінце з середини сірого кольору, а зовні — чорного. Вінце заокруглене, різко відігнуте назовні, з валикоподібним потовщенням. З внутрішнього боку є бровка під накривку (мал. 17, № 2). Тип кераміки більше характерний у регіоні вже для XV ст. Це свідчить про функціонування споруди ще у XV ст. або є випадком проникнення поодиноких керамічних виробів цього типу вже наприкінці XIV ст.

Мал. 17. Фрагменти миски й горщика

Ще одне вінце зовні чорного, а з середини світло-коричневого кольору. Вінце підквадратне, злегка відігнуте назовні. Тулуб горщика сферичний, по плічку заглиблений орнамент у вигляді чотирьох хвилястих ліній, під якими нижче прослідковуються ще дві (мал. 18: № 1).

Мал. 18. Фрагмент горщика та металевий виріб

Також знайдено фрагмент вінця миски. Вигин його 90°, верхня частина орнаментована розчосами — шістьма дугоподібними заглибленими лініями, які розходяться з однієї точки (мал. 17, № 1).

Крім того, в ході розкопок було знайдено металевий виріб, який є невстановленим типом накладки із заліза. Розміри виробу 11,3×5,0×0,2–0,4 см (мал. 18: № 2).

Подібні матеріали знайдено під час розкопок попередніх археологічних сезонів у містах Кам'янці-Подільському по вулиці П'ятницькій, 10, на Північному бастіоні Старого замку[25], у Дубно[26], Городську[27], а

[25] *Болтанюк П.* Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницька, 10 в м. Кам'янці-Подільському // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. — Кам'янець-Подільський, 2013. — Вип. 22. — С. 208–220.

[26] *Пшеничний Ю.* Історична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних розкопок) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». — Острог, 2015. — Вип. 24. — С. 19–26.

[27] *Капустін К.* Об'єкти другої половини XIII — XIV ст. з Городська // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. — К., 2013. — Вип. 22. — Ч. І. — С. 34–41.

також на Київщині[28] й Волині[29]. Незважаючи на те, що матеріали мають певні відмінності (зокрема, склад тіста для виготовлення кераміки тощо), проте за профілюванням вінець їх можна віднести до однієї групи, що загалом характерно для кераміки післямонгольського часу. Це засвідчує, на наш погляд, про культурні та економічні взаємовпливи між різними українськими князівствами.

Отже, підсумовуючи вище сказане, можемо дійти висновку, що в Кам'янці-Подільському по вулиці Зарванській, 7/1 залягає досить потужний шар другої половини XIV ст. Разом із фрагментами керамічних та металевих виробів тут є споруди цього ж періоду, які було перевикористано в XVII ст., що є типовим для Кам'янця-Подільського, коли більш ранні шари руйнувалися пізнішими. Тобто, це є матеріальним підтвердженням літописних повідомлень про розбудову Кам'янця князями Коріатовичами. Щодо керамічного матеріалу, то відмітимо складність його датування. Мова йде про те, що, враховуючи архаїчність керамічних виробів XIV ст., їх важко відрізнити від більш ранніх матеріалів. Скажімо, вигини та форма вінець XIV ст. надзвичайно схожі до аналогічних артефактів XI ст. Більше того, у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» знаходиться чимало не досліджених знахідок з розкопок 60–80-х років XX ст. Значну частину цих предметів виявлено під час будівельних робіт на території Старого міста (котловани, траншеї), датовано та передано краєзнавцями, більшість яких не мала відповідної профільної освіти. Професійні археологічні дослідження на території Старого замку та площі Польський ринок проводилися археологічною експедицією під керівництвом І. Винокура та Є. Пламеницької (звіти про роботи знаходяться в науковому архіві Інституту археології, їх опубліковано у фахових виданнях)[30], у 2008 та 2010 рр. — у

---

[28] *Оногда О., Балакін С.* Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 91–96.

[29] *Панишко С.* Про зміни технології приготування їжі на Волині у XIV столітті // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. — Луцьк, 2009. — № 22. — С. 134–139.

[30] *Пламеницкая Е.* Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XII–XVIII вв. замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1961–68 гг.) // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. Експедицій, № 1961–67/92. — К., 1978. — 47 арк.; *Ее же.* Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XII–XVIII вв. замка в г. Каменце-Подольском (по материалам 1968–69 гг.) // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. Експедицій, №1968–69/106. — К., 1978. — 29 арк.; *Винокур І., Петров М.* Про час виникнення Кам'янця-Подільського: погляди дослідників // Кам'янеччина в контексті історії Поділля: Наук. збірник. — Кам'янець-Подільський, 1997. — Т. І. — С. 53–61; *Винокур І.,*

Старому замку Л. Виногродською, а також Кам’янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (починаючи з 2012 р). Усі інші роботи були розвідковими, а знахідки — випадковими, вони не мають системності в описі. Праці, які написано на їхній основі, можуть мати досить серйозні огріхи в датуванні[31]. Тому на сьогодні існує необхідність ретельного вивчення знахідок та введення їх до наукового обігу.

References

1. Mykhajlovs'kyj, V. (2012). *Elastychna spil'nota. Podil's'ka shliakhta v druhij polovyni XIV — 70-kh rokakh XVI st.* Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
2. Cherkas, B. (2012). *Syn'ovods'ka bytva 1362 roku: istorychnyj narys.* Kyiv: Kyivs'kyj universytet. [in Ukrainian].
3. Cherkas, B. (2014). *Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorial'no-administratyvnyj ustrij, ekonomika, mista (XIII–XIV st.).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Polexov, S. (2014). Letopisnaya «Povest' o Podol'e». *Drevnyaya Rus'. 2(56),* 49–62. [in Russian].
5. Sitsins'kyj, Yu. (2009). *Podillia pid vladoiu Lytvy* (D. Vaschuk, M. Moshak, Trans.). Kam'ianets'-Podil's'kyj: Medobory–2016. [in Ukrainian].
6. Vynohrods'ka, L., Boltaniuk, P. (2012). Elementy fortyfikatsii pivnichnoho bastionu Staroho zamku Kam'ianets'-Podil's'koho. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Seredn'oho Podnistrov'ia,* 126–130. [in Ukrainian].
7. Boltaniuk, P., Kulishova, A., Mehej. V. (2012). Istoriia rozvytku virmens'koho bastionu. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Seredn'oho Podnistrov'ia,* 152–157. [in Ukrainian].
8. Major, R. (2017). Kam'ianets'-Podil's'kyj zamok u seredyni XIV — pershij tretyni XV st.: hipotetychna rekonstruktsiia. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Seredn'oho Podnistrov'ia,* 162–169. [in Ukrainian].

Петров М. Про час заснування Кам’янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 10–23; *Пламеницька Є.* Дослідження Кам’янець-Подільської фортеці // Матеріали ІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1968. — С. 139–142; *Її ж.* Початкові етапи будівництва Кам’янець-Подільського замку // Матеріали ІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970. — С. 139–143; *Її ж.* Про час заснування Кам’янець-Подільського замку-фортеці // Слов’яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 124–144.

[31] *Шкурко С.* Археологические наблюдения за земляными работами в г. Каменце-Подольском // Матеріали І Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1965. — С. 83–84; *Його ж.* Археологічна карта міста Кам’янця-Подільського (за матеріалами досліджень 1952–1974 рр.). — Кам’янець-Подільський, 2017. — 120 с.

9. Plamenyts'ka, O. (2012). *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kam'ianets' (pizn'oantychnyj — rannn'omodernyj chas).* Kam'ianets'-Podil's'kyj: Abetka. [in Ukrainian].

10. Onohda, O. (2007). Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamon-hol's'koho chasu. *Arkheolohichni studii. Mahisterium*, *(27),* 70–74. [in Ukrainian].

11. Boltaniuk, P. (2013). Arkheolohichna rozvidka na diliantsi po vulytsi P'iatnyts'ka, 10 v m. Kam'iantsi-Podil's'komu. *Naukovi pratsi Kam'ianets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu im. I. Ohiienka, (22),* 208–220. [in Ukrainian].

12. Pshenychnyj, Yu. (2015). Istorychna topohrafiia Dubna u druhij polovyni KhIII–XV st. (za materialamy arkheolohichnykh rozkopok. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia»*, *(24),* 19–26. [in Ukrainian].

13. Kapustin, K. (2013). Ob'iekty druhoi polovyny XIII–XIV st. z Horods'ka. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini, (22, ch. I.),* 34–41. [in Ukrainian].

14. Onohda, O., Balakin, S. (2010). Pro odnu hrupu kyivs'koi pizn'osered-n'ovichnoi keramiky. *Arkheolohiia, 1,* 91–96. [in Ukrainian].

15. Panyshko, S. (2009). Pro zminy tekhnolohii pryhotuvannia izhi na Volyni u XIV stolitti. *Naukovyj visnyk Volyns'koho natsional'noho universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky, (22),* 134–139. [in Ukrainian].

Vashchuk Dmytro
Starenkyi Ihor

KAMYANETS-PODILSKYI UNDER THE RULERSHIP OF THE KORIYATOVYCHI: BY THE LANGUAGE OF MODERN ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES

The article is devoted to the history of the city of Kamyanets-Podilskyi under the rule of the princes Koriyatovich. The subject of interpretation were archaeological materials of the second half of the XIV century from excavations in Zarvanska street, 7/1 in 2015. In particular, the analysis of the ceramic complex and stratigraphy of layers was conducted. The research containts a historical information about the place of excavations.

Keywords: *archaeological material, ceramics, excavations, Kamyanets-Podilskyi, the Grand Duchy of Lithuania, the princes Koriyatovichi.*

Огляди та рецензії

Piotr Kroll,
Dr., Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawckiego
Yurii Kudinov,
PhD, candidate in history

East European Triad: Early Modern Ukraine between the Crimean Khanate and the Polish Crown

(The review on monographs by Chukhlib T.V. Cossacks and Tatars. Ukrainian-Crimean alliances of 1500s–1700s. — Kyiv, 2017. — 278 pp.; Chukhlib T.V. Magnate, Cossack and Haidamaka. Struggle for Power in Rus'-Ukraine with the Polish Crown (1569–1768). — Kyiv, 2018. — 258 pp.; Series "International history of Ukraine"; Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy")

Lately in founded series «International history of Ukraine» by Publishing House "Kyiv-Mohyla Academy" two well-grounded monographs of famous Ukrainian historian, Dr. of Sciences Taras Chukhlib are published that open interesting and little known pages of international and political life of Eastern Europe. In the first one under title "Cossacks and Tatars. Ukrainian-Crimean alliances 1500s–1700s" Ukrainian-Tatar relationships during three centuries of world history XVI–XVIII cc. are revealed. Special attention is given to conclusion the treaties of military alliances between the Crimean Khanate and the Ukrainian Hetmanate. Original appendix includes texts of peace treaties between these states of Eastern Europe, other interesting documents that characterize close relations between Ukrainian hetmans and Crimean khans. New scientific monograph has 12 parts: "Crimean tsarsdom — gold remnant of Mongol Empire", "Sources of fraternal alliances of Ukraine and Crimea: from war to peace", "Eternal oath of khan Islam-Giray III with hetman Bohdan Khmelnytsky", "The Ukrainian Hetmanate under Warsaw, Istanbul, Moscow and Bakhchysarai", "Tatar-Cossack relations under the rule of Ivan Vyhovsky and Yurii Khmelnytsky". "The

Konotop victory 1659", "Crimean policy of Stepan Opara and Petro Doroshenko hetmans' governments", "Khan Adil Giray I and his position toward Ukraine", "Ukrainian princedom under Tatar protection", "Participation of Crimea in Vienna campaign 1683", "Political friendship of the Zaporozhian Host with Giraydom during the rule of Ivan Samoylovych and Ivan Mazepa", "The Khanate Ukraine — the Cossack-horde semistate", "Alliance 1711 and Pylyp Orlyk's policy towards the Crimean Khanate", "Cossacks and hordians in XVIII c.", "Relations of Ukraine with Crimea in Early Modern Time in studies of historians", and also "Introduction" and "Conclusions".

The author states that Early Modern epoch in Ukrainian history marked pro-Tatar tendencies in Bohdan Khmelnytsky government in the middle of XVII c. and also friendship with the monarchy dynasty of Giray (Geraylar, Gerey) of other rulers of hetman mace — Ivan Vyhovsky, Pavlo Teteria, Stepan Opara, Ivan Bryukhovetsky, Petro Doroshenko, Petro Sukhovienko, Yurii Khmelnytsky, Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk. Besides, in that time during almost 90 years (!) — since 1680s — to 1770s in jurisdiction as a vassal state such interesting political formation as the Khanate Ukraine existed on the territory of the Trans-Dniester Region.

In particular political practice of prominent estate of Crimea made great influence into imagination of Ukrainian elite of the Hetmanate concerning oath-vow to foreign rulers, because nomadic and semi nomadic nations thought "oath as mean to win, but damage of oath and perfidy as zero worlds". The weakness of control from states-suzerain was seen by nomads as feature of their weakness and often affected to the changes of overlord. Especially under the influence of the Crimean Khanate foreign policy among Cossack elite emerged Eastern, Tatar, political cultural values, in that opinion choosing of overlord in terms was imaged as temporary military and political protection, by other words temporary position of weak state under the protection of stronger one.

Symbolically but the Zaporozhian Host as actor of international politics concluded its first treaty (1624) and the last one (1711) with the Crimea Khanate. In general such international treatises were approximately twenty and they concluded by political government of Early Modern Ukraine instead the Crimean Khanate and the Ottoman Empire also with the Polish Crown, the Muscovite Tsarsdom, the Kingdom of Sweden, Transylvanian and Moldavian princedoms. On the other hand in modern historiography thesis about treatises only with Russia is dominated. It is interesting, for example, in concluding of Zboriv 1649, Bila Tserkva 1657, Pidhaivtsi 1667 alliances of the Zaporozhian Host with the Polish Crown — horden Bakhchysarai was as diplomatic mediator between governments of Warsaw and Chyhyryn. Since the beginning of 1670s representatives of the Crimea Khanate were mediators (or took part) on all negotiations initiated by the Ottoman Empire with the Polish-Lithuanian

Commonwealth and the Moscovite State concerning superiority over the Ukrainian Hetmanate. For instance, the direct participation of the Crimea Khanate was in concluding Bakhchysaray treaty in 1681 between the Ottoman Empire and the Moscovite State. Moreover Crimea khans made own diplomacy in order to weaken politics of Moscow and Warsaw.

"Political relations between Ukrainian-Cossack and Tatar-horden states characterizes not only of military struggle and invasions, but in more content by diplomatic peace treatises and unions, and as a result by peaceful coexistence Ukrainians with Crimean Tatars in Eastern and South East Europe", such important conclusion is made by Taras Chukhlib. Scientist underlined relations between Ukrainian Hetmanate and Crimean Khanate in context of such terms as "fraternity", "brotherhood", "love", "friendship", "friendliness", "brother goodwill", "eternal fraternity", "true fraternity", "oath", "eternal oath", "peace", "everlasting peace", "holy alliance", "union", "league" etc.

One of the principal results of political and military cooperation between the Ukrainian Hetmanate and the Crimean Khanate were: firstly, consistent victories over the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648–1652, that really helps to strengthen the Zaporozhian Host as independent state; secondly, going into international arena because the Crimean Khanate was a mediator in relations between Ukraine and the Polish Crown; thirdly, victory of Ukrainian state over the Muscovite tsarsdom near Konotop in 1659.

Conclusion of the Everlasting Peace in 1686 between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Muscovite state influenced onto dominant position of the Crimean Khanate in North-West coast of the Black Sea region. In 1685s-1690s political interests of Crimea were totally identical with the Ottoman Empire intentions to keep its influence in South-East Europe. In that time Tatar ambassadors consistently went to Warsaw with propositions to conclude peace treaty and anti-Russian alliance.

From the beginning of preparation to anti-Russian rebellion ruled by hetman Ivan Mazepa in 1708–1709 the Crimea-Ottoman vector of foreign policy became principal again that was ended by conclusion of peace treatises of hetman Pylyp Orlyk and koshovy otaman Kostiantyn Hordienko with khan Devlet Giray II and sultan Ahmed III. Ukrainian-Crimean alliance of 1711 restored content of Grand alliance between Crimea and Ukraine in 1648 and had military and political essence. Crimea Khanate's support to Cossacks-Mazepists helped for Ukrainians to conduct active struggle against the Muscovite state.

The specific of that historical period and Ukrainian-Crimea relations in XVIII c. based on fact that political relations with Crimean Khanate on behalf of Ukraine supported three political centers – hetman government of Pylyp Orlyk, which after rebellion of Ivan Mazepa was in emigration; hetman

government of Left-Bank Ukraine and autonomous the Zaporozhian Sich. Since 1709 to 1734 the greater part of the Zaporozhian Cossacks was under protection of Crimea in Kamianska and Oleshkivska Siches. Political relations between emigrant office of Ukraine Cossack State and Crimea Khanate continued to 1750s.

As asserted by Taras Chukhlib, constant relations with Crimean Khans Arslan Giray, Khalim Giray, Qirim Giray, Selim III Giray, Maksud Giray and Devlet IV Giray conducted by hetman governments of Kyrylo Rozumovsky and the Zaporozhian Sich to 1775. It is interesting, one of the reasons of destruction of the Sich by Russian army was own independent policy of the last koshovy otaman Petro Kalnyshevsky with Bakhchysaray like to hetmans Bohdan Khmelnytsky, Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk contrary to orders from Saint Petersburg and he also tried to restore military and political alliance with the Crimean Khanate and the Ottoman Empire.

The second reviewed book by Taras Chukhlib is devoted to 450 anniversary of signed Lublin Union under the title «Magnate, Cossack and Haidamaka. Struggle for power in Rus'-Ukraine with the Polish Crown (1569–1768)». On its pages problem of struggle for power of Rus'-Ukraine and the Polish Crown since the Union of Lublin 1569 to Koliivschyna 1768 is described. It is depicted power central authority, zemsky (local), hrodsky (municipal), military and court institution of the Polish Crown; state military service of the Zaporozhian Host; relations between szlachta and Cossack government bodies at the time of the Ukrainian Hetmanstate; «Hundred Year's War» between magnates and Cossacks-Haidamaks on Right-Bank Ukraine in XVIII c.

This book has two parts "Magnates-szlachta" and "Cossacks-Haidamaks" that characterize almost two hundred military and political struggle between two elite social stratums of the Polish Crown and Ukraine-Rus'. The first part has such chapters: "State regime of the Polish-Lithuanian Commonwealth and administration of Ukraine-Rus'", "Institutions of higher szlakhta power of the Polish Crown, Zemsky (Local) officers on the Kresy Wschodnie", "Power rights of Polish and Ukrainian magnates". In the second part such chapters are represented: "The Cossack's self-will and state service of the Zaporozhian Host", "Relations between the Crown and the Hetmanstate", "Cossacks and szlachta in front of Ottoman danger", "Szlackhta-Cossack conflict on the Right-Bank Ukraine", "The Hundred Year's War on Ukrainian palatines of Polish-Lithuanian Commonwealth".

Although nowadays it is constructed imagination of separation between Ukrainians and Poles due to Cossack revolution in the mid-XVII c. ruled by hetman Bohdan Khmelnytsky or Haidamak Movement of the next century but on Taras Chukhlib's opinion it was not in reality. Because in consciousness of

Poles and Ukrainians inextinguishable idea for restoration of peace life in contrast to long political struggle and wars between the Zaporozhian Host and the Polish Crown continued to exist. Such deep mental units were built by a lot of time coexistence in the borders of one power, social and political –cultural space.

The author stated from the beginning of ratification of Lublin Seym 1569 to the last partition of Poland between Russia, Austria and Prussia in 1795, crown authority with all structure of state officials, norms of seym legislation, Lithuanian Statutes, Magdeburg law and other municipal law, administrative and court institutions the Polish Crown expanded almost on all Ukrainian ethnographic lands, namely: the Left-Bank Ukraine since 1569 to 1648, the Right-Bank Ukraine since 1569 to 1648 and since 1699 to 1795, and also territory of Western Ukraine including period from the first half of XV c. to 1792.

In researching period historical development of Ukraine-Rus' depended from its state order ruled by three Polish-Lithuanian estates. Altogether singularity of local officials of Eastern Galicia, Volhynia, Podillia and Chernihiv region from other administrative and historically-geographical territories of the Polish-Lithuanian lands explained by constant regional traditions of statehood of old Kyiv Rus' and Galicia-Volhynia Rus', peculiarities of common law, construction of own political system by the Zaporozhian Host. Principal page of Polish-Lithuanian-Ukrainian relationships was destruction during second half XVII — the beginning of XVIII cc on lands of Kyiv, Bratslav, Chernihiv and partly Podillia and Volhynia palatines crown institutions and origination institutions of the Ukrainian Hetmanate on the same lands.

Doctor Taras Chukhlib affirms that notwithstanding of hostilities hetman of the Zaporozhian Host Bohdan Khmelnytsky a long time tried to find mutual understanding with central authority of the Polish Crown, and proposed idea the so-called Three Nations Polish-Lithuania-Rus' state in 1658–1659 during short time was realized and sporadically circulated in cycles of Polish and Ukrainian politicians to the beginning of XVIII c. At the same time aspiration of the Ukrainian Hetmanate for mutual understanding with the Polish-Lithuanian power on conditions of political, administrative and territorial, national and cultural autonomy was pushed by misunderstanding from the side of the crown governments of John II Casimir, Michal Korybut Wisniowiecki and John III Sobieski, Augustus II Saxony and Augustus III Frederik and Stanislaw August Poniatowsky, and also by the Szlacta' Seym. The Polish Crown due to different reasons tried in full to incorporate the Cossack state and returned to status quo of 1648 but not to conditions of Hadiach treaty 1658. Officials of the Rzecz Pospolita did not resolve the Kresy Wschodnie problem because had no idea to do it in notwithstanding peace relations with Cossack power of Ukraine-Rus'.

The reviewed book "Magnate, Cossack and Haidamaka" ends by conclusions relative weakness state and political system of the Polish-Lithuanian state, first of all explained by the so-called nobility democracy but in reality by magnate oligarchy, with its negative influence expanded into all political system. In XVIII c. that fact caused to non-recognition of laws by prevail part of inhabitants of Ukrainian kresy of the Polish Crown. That situation altogether with increasing decentralization of palatine construction of state, permanent intestine war between magnates' groups, constant influences from West and East onto puppet crown government became the cause of dissolution of the Polish-Lithuanian "szlachta-democratic republic" of geopolitical map of Europe.

In fact metaphorical East European triad very often consisted due to different political conditions of united three trains — Poland, Ukraine and the Crimea during almost two centuries that maneuvered between the Osmans, the Habsburgs, the Bourbons, the Romanovs dynasties in this region of Europe and studies of Ukrainian historian certified all abovementioned very brilliantly.

(translated by Anna Kudinova)

Наукове видання

Україна в Центрально-Східній Європі

Випуск 18

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 27.12.2018 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 33,07. Обл. вид. арк. 31,62.
Наклад 300 прим. Зам. 32. 2018.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.